Михайло Гутор

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2026

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв’язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Хмельницький[1]

Проскурів, Олександрівська вулиця. 1910 р.[2]

Хмельницький (до 1795 року — *Плоскирів*, у 1795—1954 роках — *Проскурів*) – адміністративний центр Хмельницької міської територіальної громади, Хмельницького району, Хмельницької області.

Перша достовірна згадка про Плоскирів (Плоскировець) міститься у привілеї, виданому великим князем Литовським і Руським та Королем Русі Владиславом II Ягайлом у 1431 році під час війни з іншим претендентом на великокнязівський престол — Свидригайлом Ольгердовичем. Відповідно до запису від 10 лютого 1431 року, зробленому у Сопоті, Владислав II Ягайло

---

[1] Proskurów / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1888. — T. X. — S. 53—57. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IX/53; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1005-1008. (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Єсюнін С. М. Хмельницький // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 387. — ISBN 978-966-00-1359-9. URL: https://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf; Wiraszka *M*. Rozwoj przestrzenny i zabudowa miast. guberni podolskicj w czasach Impcrium Rosyjskiego. — Warszawa : Neriton, 2008. — S. 254.; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – с. 51. – 530 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0007759; Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. – С. 847-848. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf

[2]URL:https://etoretro.ru/pic276287.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=7&__cf_chl_tk=a7_T.pLONexnPiox39EVc3ufP.u0g6sXyGAaq0opKoU-1794908755-1.0.1.1-L2Nk.4XiP_.egsJ2eN1No8zhr50FfyQML4QWr70anWw

записав Янові Чанстуловському за 100 гривень право на володіння селами Голисин (нині — село Олешин Хмельницького району) та Плоскирівці на річці Південний Буг у Летичівському повіті Подільської землі («… super villis Holissin et Ploskir o wcze super fluvio Boh iacentu in terra Podoliensi et districtum Latichoviensi sitas»). Нині цю найдавнішу писемну згадку про Хмельницький введено в науковий обіг завдяки дослідженням істориків.

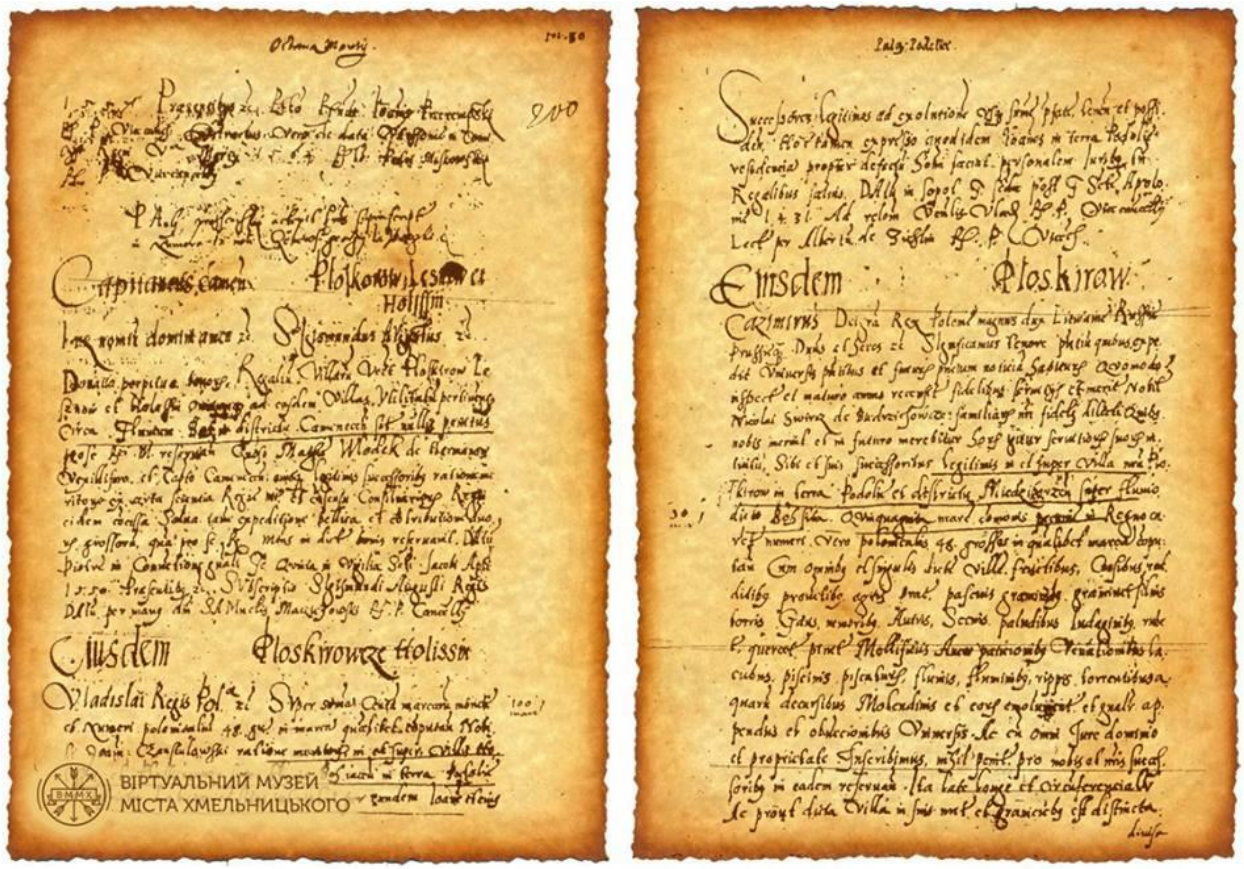

Перша документальна згадка про Плоскирів.[3]

26 березня 1547 року польський король Сигізмунд II Август пожиттєво віддав Плоскирів у володіння кам'янецькому старості Мацею Влодеку. Він приділяв значну увагу зміцненню наявних та побудові нових фортифікацій у підвладних йому землях. Плоскирів був визначений ним як важливий стратегічний пункт. Вдале географічне розташування Плоскирова мало неабияке значення для його подальшого розвитку та зведенню у ньому замкових укріплень, які в ті часи виступали першоосновою для виживання населення під час нападів татар.

Наявність замку сприяло перетворенню Плоскирова у 1560—1580-х роках XVI століття на міське поселення. У 1566 році стараннями Мацея Влодека Плоскирову було надане магдебурзьке право[4].

[3] Перша документальна згадка про місто у «Книзі ревізії листів» так званої Метрики Литовської, що зберігається у Варшавському архіві давніх актів. Один із її документів відтворює привілей польського короля Владислава II Ягайла.

[4] Wiraszka M. Rozwoj przestrzenny i zabudowa miast. guberni podolskicj w czasach Impcrium Rosyjskiego.- Warszawa: Neriton, 2008. S.254.

До початку Хмельниччини з 1643 по 1648 рік старостою Плоскирова був Олександр Конецпольський. Тому на той час поблизу міста стояла потужна польська залога й узяти його було непросто. Проте у вересні 1649 року козацький загін війська Богдана Хмельницького на чолі з полковником Максимом Кривоносом, йшовши з-під Кам'янця-Подільського на Пиляву, штурмом взяв Плоскирівську фортецю і розгромив шляхетську залогу[5].

Проскурів, вулиця Кам'янецька, 1904-1910 рр.[6]

У 1672 році 300-тисячне турецьке військо захоплює Подільське воєводство. Плоскирів став центром нахії Меджибізького санджаку Кам'янецького еялету. В усій нахії на 1681 рік числилось 35 поселень, із яких лише 17 були заселеними[7]. Таким чином, руїна в період Національної революції українського народу та козацьких воєн другої половини XVII ст., а також в роки турецької окупації (1672-1699) призвели не лише до занепаду міста, а й привели до руйнацій місцевого замку та міських фортифікацій. По відновленню польського адміністрування над Поділлям (1699 р.), Замойські, як власники Плоскирівського староства доклали чимало зусиль для відродження життя населених пунктів «держави», але відновлювати замок та міські укріплення Плоскирова - не стали[8].

[5] Панова В. Плоскирів — Проскурів — Хмельницький. Штрихи до історичного портрету міста. *URL:* https://web.archive.org/web/20210417112816/https://khm.gov.ua/uk/content/ploskyriv-proskuriv-hmelnyckyy-shtryhy-do-istorychnogo-portretu-mista

[6] URL: https://kraimuz.km.ua/proskuriv-na-staryh-poshtivkah-vulyczya-kamyaneczka/

[7] Kolodziejczyk D. Podole pod panowanien turcckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. Warszawa, 1994.

[8] Назаренко Є. Давній Плоскирів//Плоскирів. Проскурів. Хмельницький.- Хмельницький, 1993. С. 18.

5 липня 1795 року була утворена Подільська губернія у складі Російської імперії і один із її повітів став називатися Проскурівським із центром у місті Проскурові. Саме в цьому імператорському указі про створення губернії вперше з'являється назва Проскурів, хоча самого указу про перейменування Плоскирова в Проскурів не знайдено.

1870 року відкрито рух поїздів залізничною лінією Жмеринка — Проскурів — Волочиськ. На східній околиці міста побудовано залізничну станцію та вокзал.

Прокладання залізниці сприяло інтенсивному розвитку міста. На межі XIX—XX століть стають до ладу великі промислові підприємства (тютюнова фабрика, цукровий, чавуноливарний, цегельний, пивоварний заводи), споруджуються житлові будинки, крамниці, торгові лавки, прокладається бруківка, відкриваються нові заклади освіти (реальне училище та жіноча гімназія, комерційне училище), театр (1892), бібліотека (1901), прокладається телефонна мережа (1909), з'являється електрика (1911). Населення міста зростає майже уп'ятеро і у 1909 році становить 36 тисяч мешканців. Саме в цей період визначається основний напрямок економічного розвитку міста — на початку XX століття Проскурів стає найбільшим торговим центром Подільської губернії з річним торговим оборотом 5,5 млн рублів.

Концерт в Проскурові з нагоди підписання Берестейського миру.[9]

Вперше влада у Проскурові перейшла до рук Центральної Ради 26 жовтня 1917 року. У лютому 1918 року за Брест-Литовським мирним договором Німецька імперія і Австро-Угорська імперія зобов'язались допомогти

[9] URL: https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/ukraine/foto-ost-ung-militar-konzertiert-am-hauptplatz-in-proskurow-in-der-ukraine-364382868.html

Українській Центральній Раді звільнити територію УНР від більшовиків. 20 лютого австро-угорські війська вступили в Проскурів.

У перші роки радянської влади (у 1923 році) Проскурів стає окружним центром. У місті розташувалися штаб та супутні підрозділи 1-го кінного корпусу Червоного козацтва, у який входили 1-ша Запорізька дивізія Червоного козацтва (Проскурів) та 2-га Чернігівська дивізія Червоного козацтва (Старокостянтинів). Корпусом командували В. Примаков, О. Городовиков, М. Дьомичев та ін.

Під час проведеного радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 786 жителів міста, зокрема близько 120 померло в Гречанах[10].

8 липня 1941 року до Проскурова увійшли підрозділи німецької групи армій «Південь».

Єврейська громада[11]

За переписом 1897 р. в Проскурові мешкало 22855 жителів, серед них 11411 євреїв.

В 1910 році були: талмуд-тора, однокласне казенне єврейське чоловіче ремісниче училище, приватне єврейське змішане училище, три приватні єврейські жіночі училища.

Перша згадка про євреїв, які проживали в Проскурові, з'являється в документах Ради Чотирьох Земель 1627 року. Під час Хмельницького повстання місто було повністю зруйноване військами Кривоноса та Нечая; єврейське населення, ймовірно, також постраждало. У 1662 році в Проскурові було лише 12 домогосподарств.

Згідно з переписом населення 1765 року, в місті проживало 750 євреїв. Ще в 1740-х роках місто Меджибіж, розташоване за 30 км від Проскурова, стало дуже важливим центром хасидизму. Цей релігійний рух швидко поширився серед євреїв Проскурова.

Після першого поділу Польщі в 1772 році в Проскурові було 300 домогосподарств, зокрема 184 єврейських. У 1775 році місто отримало право проводити два двотижневі ярмарки щорічно. Це відродило економіку, сприяючи подальшому розвитку єврейської громади.

У 1795 році, після Третього поділу Польщі, місто було включено до складу Росії. У 1797 році воно стало частиною Подільської губернії. У 1822 році Проскурів зазнав серйозних пошкоджень від пожежі.

---

[10]Хмельницький. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[11]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том тринадцатый. Проклятие — Сарагосси (1912). – С. 63. URL https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912__ocr.pdf; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, Volume II: K–Sered.* – С.. 1028. URL: file:///D:/Downloads/dokumen.pub_the-encyclopedia-of-jewish-life-before-and-during-the-holocaust-3-volume-set-2-0814793568-9780814793565.pdf; 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. - СПб: Издатель А. Гершт, 1997. Вып. 2 : Подолия. – 2000. – 704 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912; Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 76. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Khmelnytskyi, Yevrejskaja Encikłopiedija. URL: https://eleven.co.il/diaspora/communities/14534/

У 1847 році тут проживало 3107 євреїв, а в 1847 році – 3753 євреї (включаючи 1789 чоловіків та 1964 жінки).

У 1872 році єврейські підприємці отримували 80% усіх виданих дозволів на торгівлю в районі, а в 1881 році – 90%.

У 1889 році єврейське населення налічувало 11 482 особи (60% від загальної кількості населення міста), у 1897 році – 11 411 осіб (50%). На той час у місті було 60 єврейських купців (християнських купців взагалі не було) та 1522 єврейських міщан.

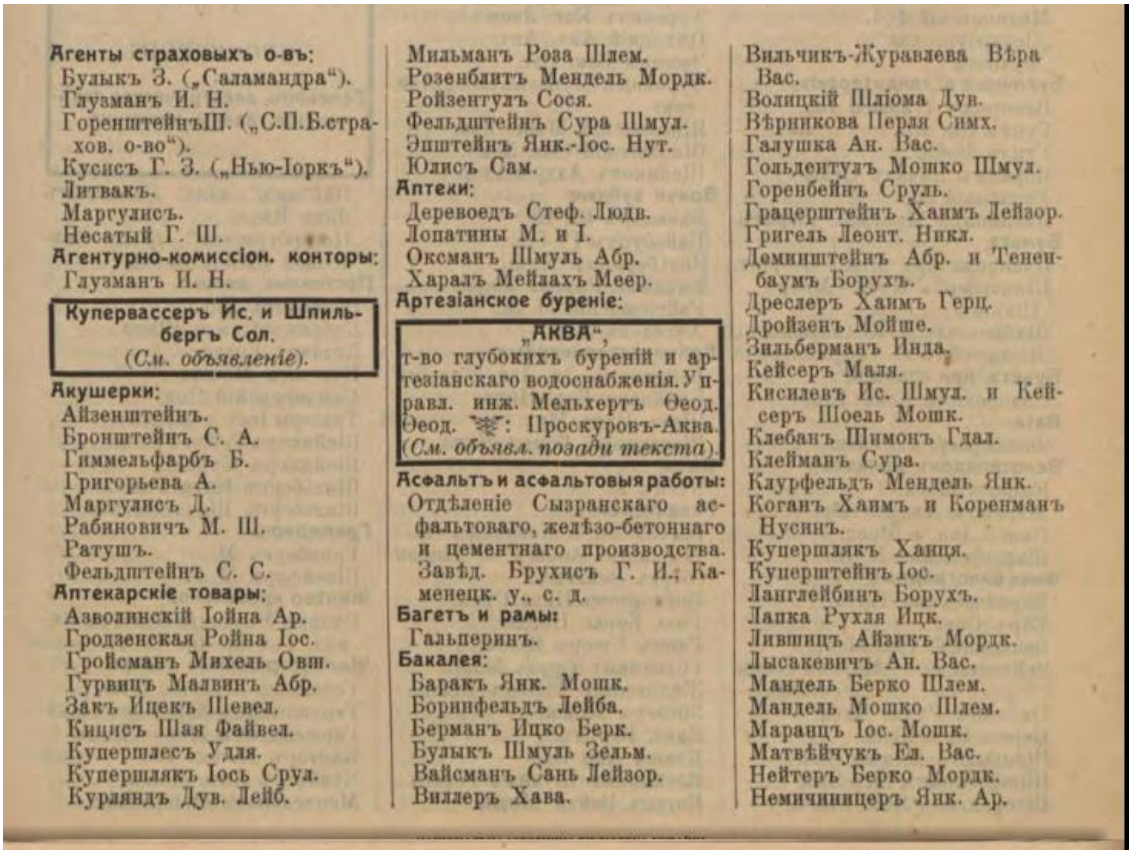

Агенты страховыхъ о-въ:
Булыкъ З. („Саламандра").
Глузманъ И. Н.
ГоренштейнъШ. („С.П.Б.страхов. о-во").
Кусисъ Г. З. („Нью-Іоркъ").
Литвакъ.
Маргулисъ.
Несатый Г. Ш.

Агентурно-комиссіон. конторы:
Глузманъ И. Н.

Купервассеръ Ис. и Шпильбергъ Сол.
(См. объявленіе).

Акушерки:
Айзенштейнъ.
Бронштейнъ С. А.
Гиммельфарбъ Б.
Григорьева А.
Маргулисъ Д.
Рабиновичъ М. Ш.
Ратушъ.
Фельдштейнъ С. С.

Аптекарскіе товары:
Азволинскій Іойна Ар.
Гродзенская Ройна Іос.
Гройсманъ Михель Овш.
Гурвицъ Малвинъ Абр.
Закъ Ицекъ Шевел.
Кицисъ Шая Файвел.
Купершлесъ Удля.
Купершлякъ Іось Срул.
Куряндъ Дув. Лейб.
Мильманъ Роза Шлем.
Розенблитъ Мендель Мордк.
Ройзентулъ Сося.
Фельдштейнъ Сура Шмул.
Эпштейнъ Янк.-Іос. Нут.
Юлисъ Сам.

Аптеки:
Деревоедъ Стеф. Людв.
Лопатины М. и І.
Оксманъ Шмуль Абр.
Харалъ Мейлахъ Меер.

Артезіанское буреніе:
„АКВА",
т-во глубокихъ буреній и артезіанскаго водоснабженія. Управл. инж. Мельхертъ Ѳеод. Ѳеод. ☞: Проскуровъ-Аква.
(См. объявл. позади текста).

Асфальтъ и асфальтовыя работы:
Отдѣленіе Сызранскаго асфальтоваго, желѣзо-бетоннаго и цементнаго производства. Завѣд. Брухисъ Г. И.; Каменецк. у., с. д.

Багетъ и рамы:
Гальперинъ.

Бакалея:
Баракъ Янк. Мошк.
Боринфельдъ Лейба.
Берманъ Ицко Берк.
Булыкъ Шмуль Зельм.
Вайсманъ Сань Лейзор.
Виллеръ Хава.
Вильчикъ-Журавлева Вѣра Вас.
Волицкій Піліома Дув.
Вѣрникова Перля Симх.
Галушка Ан. Вас.
Гольдентулъ Мошко Шмул.
Горенбейнъ Сруль.
Грацерштейнъ Хаимъ Лейзор.
Григель Леонт. Никл.
Деминштейнъ Абр. и Тененбаумъ Борухъ.
Дреслеръ Хаимъ Герц.
Дройзенъ Мойше.
Зильберманъ Инда.
Кейсеръ Маля.
Кисилевъ Ис. Шмул. и Кейсеръ Шоель Мошк.
Клебанъ Шимонъ Гдал.
Клейманъ Сура.
Каурфельдъ Мендель Янк.
Коганъ Хаимъ и Коренманъ Нусинъ.
Купершлякъ Ханця.
Куперштейнъ Іос.
Ланглейбинъ Борухъ.
Лапка Рухля Ицк.
Лившицъ Айзикъ Мордк.
Лысакевичъ Ан. Вас.
Мандель Берко Шлем.
Мандель Мошко Шлем.
Маранцъ Іос. Мошк.
Матвѣйчукъ Ел. Вас.
Нейтеръ Берко Мордк.
Немчиницеръ Янк. Ар.

Єврейські підприємці Проскурова.[12]

До кінця 19 століття євреї з Проскурова орендували майже всі млини в районі. Вони володіли 70 кіосками, де продавали текстиль та колоніальні товари (переважно спеції), а також 270 невеликими кіосками. До кінця 19 століття в Проскурові було 29 фабрик та промислових підприємств; євреї володіли або орендували багато з них. Серед найвидатніших промисловців були Лев Мозель, власник цукрового заводу, а також почесний громадянин міста (титул, що передавався в родині від батька до сина), Бейриш Ашкеназі, власник ливарного заводу, та купці Блювштейн і Шейнберг. У Проскурові всі лікарі та стоматологи були євреями. Серед вчителів, страхових агентів та тимчасових робітників також була велика кількість євреїв. Під час голоду 1891 року місцевий рабин звернувся з проханням про допомогу селянам. Єврейська громада зібрала значну суму в 500 рублів.

[12] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – с. 1042-1050. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

На початку століття в місті існували синагога, сім молитовних будинків, єврейська лікарня, єврейський клуб і товариство «Ґмілут Хасадім», яке надавало допомогу збіднілим євреям. У 1906 році було засновано місцеве відділення Союзу за рівні права єврейського народу в Росії (їдиш: *Folksgrupe*). До 1907 року єврейське населення міста налічувало 17000 осіб. У релігійному плані переважали прихильники Зіньківських хасидів (місто Зіньків у сучасній Хмельницькій області). Резидентним рабином міста був М. Руденський.

Хоча 80% платників податків населення міста становили євреї, у 1912 році жодного єврея не було прийнято до муніципальної середньої школи. Єврейські діти навчалися у 18 хедерах. Крім того, існували школа Талмуд-Тори, однокласна державна єврейська школа з ремісничим акцентом, три приватні єврейські школи, приватна змішана єврейська школа та єшива. Громада керувала лікарнею, яку очолював доктор М. Шполанський.

Єврейський дім. Проскурів, 1913 р.[13]

На початку 20 століття в місті існував єврейський аматорський драматичний гурток під керівництвом Тріскера та приватний єврейський театр, яким керував Шильман. Місцеві сіоністи заснували бібліотеку та читальню, де зберігалися

[13] Євреї. 1912-1914-ті рр. Фото з етнографічної експедиції С.А. Ан-ського. Відмінною рисою єврейських будинків була галерея. Будинки не мали огорож і галерея, що робилася як на другому поверсі будинку, так і просто на рівні землі, служила символічним відділенням внутрішнього особистого простору від зовнішнього суспільного. URL: https://collection.ethnomuseum.ru/entity/OBJECT/663195?query=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2&index=0

книги на івриті, їдиші та російською мовами. У 1905 році до першої демократично обраної Думи (міської ради) увійшли 24 євреї з 50 радників.

Після встановлення радянської влади в місті (1920), і особливо після запровадження Нової економічної політики (1921), євреї активно брали участь у відбудові економіки міста. До 1926 року євреїв налічувалося 13 500 — 42% від загальної чисельності населення. У 1928 році все ще існувало 606 приватних підприємств, а також невеликі підприємства, включаючи кооператив виробників тютюну. Існувало навіть легальне відділення сіоністського молодіжного руху «Ге-Халуц». Все це зазнало краху з виходом уряду з НЕПу. Значна кількість ремісників і торговців залишилася без джерела доходу.

Не всі євреї однозначно підтримували політику уряду. Діяли нелегальні сіоністські гуртки. Один з них, очолюваний Ч. Барсуком, був переслідуваний ГПУ та припинив своє існування. Було також ліквідовано групу членів Бунда на чолі з А. Кляйнбергом.

Товариство допомоги, єврейські учні в кравецькій майстерні. 1920-ті роки.[14]

Велика хоральна синагога була побудована наприкінці XIX століття в неокласичному стилі, вона велично піднімалася серед навколишніх одноповерхових будівель єврейських кварталів. Інші синагоги були переважно маленькими, тому що головне завдання, для якого існує синагога – це читання Тори (синагога – це не храм, а своєрідний будинок зібрань). А найбільша честь, яку отримує єврей – це виклик на читання Книги Книг. Коли громада велика – кількість викликів обмежена, і своєї черги ти чекатимеш дуже довго. Тому ті, хто мав змогу купити сувій Тори – самі влаштовували свою синагогу. Так з'являлися синагоги ремісників, водовозів, чоботарів, пекарів... До того ж, у суботу в

[14] З архівів Інституту єврейських досліджень YIVO

синагогу їхати не можна – треба йти пішки, тому зручно, коли синагога є у кожному кварталі. Численні молитовні будинки були відкриті для щоденного відвідування і найчастіше одночасно служили приміщенням для хедерів (релігійних початкових шкіл). А от у Великій синагозі євреї збиралися лише в суботні і святкові дні або для того, аби послухати проповіді своїх та приїжджих канторів — духовних служителів (їх ще називали “хазанами”), які майстерно вели богослужіння і, як правило, мали чудові вокальні дані.

Наприкінці 1920-х років Велику хорову синагогу було відібрано у громади. На її місці було збудовано спортзал, а в 1991 році будівлю, пам'ятку єврейської присутності в місті, було знесено. Приватний єврейський театр було перетворено на український театр. Залишилася лише державна школа з викладанням на їдиш; вона закрилася в 1938 році.

Велика хоральна синагога, 1940-ві роки.

16 вересня 2009 року у Хмельницькому заново відкрили реконструйовану синагогу, яка була побудована ще у 1890 році, і вона унікальна - це єдина з синагог Проскурова, яка вціліла.

«*Це єдина з десяти культових споруд, яка не була зруйнована за часів радянського атеїстичного панування. За останні 20 років у синагозі не проводилися жодні ремонтні роботи, що майже знищило стару споруду*», - розповів директор Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» Ігор Ратушний. Але з середини минулого року Ігор Олександрович ініціював реконструкцію синагоги. Ремонтні роботи проводилися виключно на пожертвування меценатів, фізичних та юридичних осіб, благодійників та просто небайдужих людей. У будівлі передбачене жіноче відділення, розташоване на балконі над основним молитовним залом. Окрім того, у будівлі розміститься постійно діюча експозиція предметів єврейського релігійного побуту, фотовиставка єврейських пам’ятників та надгробних плит (Мацев) з якими

можуть ознайомитися усі бажаючі. На відкриття синагоги у Хмельницькому завітало багато гостей. Окрім іудеїв міста, приїхав головний рабин України Моше Асман.

Реконструйована синагога ремісників, 2026 р.[15]

Проскурівський погром[16]

10 лютого 1919 р. Подільський губернський комітет більшовиків у Вінниці ухвалив таємне рішення про організацію збройного повстання на Поділлі. Однією з цілей було поставлено захоплення проскурівського залізничного вокзалу. Троє представників губкому приїхали у місто та організували таємну нараду, де були присутні більшовики, Бунд, Поалей-Ціон, інші ліві партії. Секретар губкому Снєгов переконав присутніх у необхідності збройного повстання та його успішності; він же роздав зброю єврейським загонам[17].

15-16 лютого 1919 року відбувся збройний виступ. Але більшовики недооцінили кількість воїнів Директорії, що були в Проскурові. Силами вірних Директорії військ (Запорізька бригада, 3-й Гайдамацький полк, інші війська) їм було дано потужну відсіч. Повстанці почали безладно відступати. Організатори повстання втекли з міста[18].

---

[15] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=643640

[16] Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / Упоряд.: В. І. Сергійчук, О. М. Завальнюк, В. Г. Байдич, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. Державний архів Хмельницької області; Хмельницька обласна громадська організація архівістів та дослідників Поділля та "Південно – Східної Волині" "Поклик віків". – Хмельницький: ТОВ "ТВОРИ", 2019. – 290 с. – (Проблемні сторінки історії Хмельниччини. – Вип. 1). URL: https://resource.history.org.ua/item/0014913; Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920). Київ: Дух і Літера. 2017. 173 с.

[17] Єсюнін С. Єврейський погром: спровокована трагедія / Сергій Єсюнін // Є-Поділля. — № 7. — 13 лютого 2014. — С

[18] Там само

Ініціатори повстання втекли, а постраждало мирне єврейське населення. В єврейських кварталах почався погром, який ініціював отаман Семесенко. Внаслідок кривавих подій убито 390 чоловіків, 309 жінок, 76 дітей, поранено близько 500 осіб єврейської національності. За іншими даними, загиблих було близько тисячі. До міста у зв'язку з погромом прибув Головний отаман Симон Петлюра. За його наказом була роззброєна частина Семесенка і віддано розпорядження про створення спеціальної комісії для розслідування погрому. Самого Семесенка було заарештовано.

Жертви Проскурівського погрому[19]

Український поет Володимир Сосюра, який у 1919 році воював у лавах дієвої армії УНР та брав участь у погромі, описував його так[20]: *«Старшини казали, що це євреї загітували білгородців. Казали, що козаки першого куреня поклялися під прапором грошей не брати, а тільки різати. Вони пішли до міста і вирізали майже всю проскурівську єврейську… голоту. Кравців та шевців. До буржуазних кварталів вони не заглядали. Був один козак, який знав єврейську мову. Він підходив з товаришами до замкнених дверей і звертався до переляканих мешканців єврейською мовою. Йому відчиняли…Одній гімназистці застромили між ноги багнета… А розстрілювали так: стріляють і дивляться не так, аби попасти смертельно, а як-небудь, дають залп і наввипередки біжать до ще живих розстріляних і хапають з одягу те, що перед залпом кожний намітив на своїй жертві… Один старий єврей перед залпом сказав: — Вы меня убьете, а из моего пупа выйдет пять мстителей. Стреляйте меня в глаз, а не в пуп… Залп одгримів, і єврей, майже перерізаний кулями пополовині, упав… Всі козаки поціляли йому в живіт»*.

[19]Островский, З. С. Еврейские погромы 1918-1921 гг. / З. С. Островский. – М.: АО "Школа и книга", 1926. – с. 34. – 135 с. : фот. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018320

[20] Володимир Сосюра «Третя рота» — К.: Видавництво "Знання " — 2010

Те, що проскурівські більшовики, які запланували збройний виступ проти законної влади Директорії, знайшли собі пристановище в середовищі місцевого єврейства, визнає один з комуністичних авторів Зельман Соломонович Островський. Посилаючись у своєму дослідженні нібито на збіг обставин, він зазначає, що «місцеві революційні елементи, які опиралися на більшовицьки настроєні частини місцевого гарнізону, –15-й Білгородський і 8-й Подільський полки, – задумали, підняти повстання проти влади «Директорії». Це послужило зручним приводом до різні, яка тихцем підготовлялася ще раніше (щоправда ніяких фактів на підтвердження цього не наводиться. – Авт.). Повстання розгорілося 15 лютого рано-вранці, але через кілька годин воно було придушене. Повсталі частини під натиском переважаючих сил противника відійшли в напрямку Фельштина і до містечка Ярмолинці»[21].

До речі, члени Жмеринського ревкому, котрі експортували більшовицьке повстання проти УНР у Проскурів, як свідчить один із учасників, після його провалу повернулися додому «морально розбитими, вважаючи себе мимовільними винуватцями цього погрому».[22]

Аналіз документів про Проскурівський погром засвідчує, що саме більшовики спровокували його, втягнувши в цю криваву авантюру єврейське населення.

Пам’ятник жертвам погрому

Голокост[23]

[21]Островский, З. С. Еврейские погромы 1918-1921 гг. / З. С. Островский. – М.: АО "Школа и книга", 1926. – с. 31. – 135 с. : фот. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018320

[22]Алексеев И. Из воспоминаний левого эсера // Подпольная работа на Украине. – М., 1922. – С. 35. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22161-alekseev-i-iz-vospominaniy-levogo-esera-podpolnaya-rabota-na-ukraine-m-1922#mode/inspect/page/41/zoom/6

[23] PROSKUROV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1449-1452. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

У 1939 році в місті проживало 14 518 євреїв (38,7% від загальної кількості населення).

8 липня 1941 року до Проскурова увійшли підрозділи німецької групи армій «Південь». У період із 22 червня по 8 липня місто залишили лише кілька єврейських сімей. Чоловіки призовного віку (від 19 до 36 років) пішли до Червоної армії — добровільно або за призовом. Точних даних немає, але, за оцінками, на початок окупації в Проскурові залишалося близько 10 000 євреїв.

Проскурів став центром Проскурівського ґебіту (Gebiet Proskurow) у складі Генеральної округи «Волинь-Поділля» (Generalkommissariat Wolhynien und Podolien). Ґебітскомісар у Проскурові, Hundertschaftsführer Шмербек, розмістив свою резиденцію на Олександрівській вулиці.

Німці створили в Проскурові єврейську раду — юденрат, головою якої призначили Лізу Лінденбойм. Вона відповідала за виконання всіх розпоряджень ґебітскомісара Шмербека. До складу юденрату вона залучила ще 10 євреїв — чоловіків і жінок. Головним завданням ради було забезпечення німців єврейською робочою силою для примусових робіт. Багато євреїв ненавиділи Лінденбойм. Більшість тих, хто вижив, стверджували, що в Проскурові не було єврейської поліції. Проте Йосип Гройсман зазначав, що євреїв збирали на роботи «єврейські поліцейські»[24].

14 грудня 1941 року в Проскурові було утворено єврейське гетто.[25]

У вересні 1941 року ґебітскомісар Шмербек наказав євреям переселитися до гетто — на територію двох кварталів уздовж вулиць Купецької та Ремісничої, поблизу міського ринку. Цю територію обнесли колючим дротом, залишивши

[24] YVA (АрхівНаціонального інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), O-3/3766, Hana Waiskop, c. 5; Етя Б., лист до автора, 8 січня 2000 р.; Люся Блехман, особисте інтерв'ю, 14 жовтня 2000 р.; Йосип Гройсман, особисте інтерв'ю, 2 січня 2001 р.; Веніамін Грінберг, особисте інтерв'ю, 7 січня 2001 року.

[25] URL: https://ye.ua/istiriya/56977_Pereselennya_yevreyiv_Proskurova_u_getto__14_grudnya_v_istoriyi.html

лише один вхід. Тим, хто не з'явиться, загрожував розстріл. Більшість мешканців вулиць Купецької та Ремісничої були євреями; до них підселили євреїв з інших районів міста. У кожному будинку тулилися від трьох до п'яти сімей — по 15–20 осіб в одній кімнаті. Виходити з гетто без спеціального дозволу заборонялося. Охорону гетто здійснювали українські поліцейські[26].

Перше гетто проіснувало менше чотирьох місяців. Євреї використовувалися як примусова робоча сила. Роботи включали збирання врожаю, сортування плодів, руйнування єврейського кладовища, розчищення зруйнованих будинків, розчищення снігу взимку та інші завдання за межами гетто. За відсутності власних інструментів робітники виконували майже всю роботу вручну. Кравці, чинбарі, зварювальники, бондарі та інші кваліфіковані майстри працювали всередині гетто; багато хто також отримував дозвіл працювати в майстернях за колючим дротом — під пильним наглядом[27].

Примусові робітники отримували 200 грамів хліба щодня. Євреї, які не працювали, не мали права на отримання їжі. Кваліфіковані робітники, які також офіційно не мали права на харчування, отримували їжу як винагороду за свою працю від місцевих жителів — не євреїв та німців. Містяни та селяни обмінювали продукти через огорожу з колючого дроту на одяг, хатнє начиння та будь-які інші речі, що ще залишалися в євреїв. Обидві сторони ризикували бути побитими або розстріляними. Володимир Ланко, український агроном, допомагав багатьом людям у гетто. Молоді люди вночі пробиралися з гетто і просили їжу у своїх колишніх сусідів – не євреїв. Колючий дріт не був для молоді серйозною фізичною перешкодою, а «зірки Давида» можна було легко зняти; однак із настанням дня місцеві поліцаї вже впізнавали євреїв в обличчя і могли застрелити будь-кого, хто не мав спеціального дозволу. Євреї, які до війни не жили в цьому місті, а також молодь, яка могла зійти за не євреїв, мали більше шансів непомітно виходити з гетто й повертатися назад[28].

У першому гетто було конфісковано радіоприймачі та газети. Новини передавалися через огорожу усно. Українські гончарі, які їздили з міста в місто, переносили листи й повідомлення. Євреї в Проскурові знали, що в усьому регіоні їхні одноплемінники перебувають у таких самих умовах. Восени 1941 року німці розстріляли групу євреїв (міньян) у центрі гетто. Нацистські офіцери та адміністратори ґвалтували єврейських жінок. Щоб захиститися, дівчата мазали свою білизну губною помадою — німці відсахнулися, побачивши «кров». Виконуючи накази Шмербека, Лінденбойм збирав у євреїв золото, коштовності та цінні речі. Євреї сприймали цей збір цінностей як «внесок» за можливість залишитися живими. Молоді люди одружувалися, жінки народжували дітей. Вони все ще вірили, що зможуть вижити[29].

---

[26] Тетяна Узенкель, лист до автора, грудень 2000 р.; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 44315, Люсія Блехман, 17 травня 1998 р.; Йосип Гройсман; Мойше Ейнгорн «У Меджибозькому гетто» Чепін і Вайнсток, Дорога з Летичева, с. 693.

[27] Етя Б.; VHF, # 44315; Йосип Гройсман; Лазар Бовер, лист до автора 15 грудня 2000 р.; Клара Меламуд, телефонне інтерв'ю про її чоловіка Михайла Меламуда, який пережив Голокост, 21 січня 2001 р.

[28] YVA, O-3/3766, Hana Waiskop, с. 9; УКХ, # 44315; Єфі м Лернер, особисте інтерв'ю про його покійну дружину Сіма Лернер (Блехман), пережила Голокост, 16 грудня 2000 рік.

[29] Етя Б.; VHF, # 44315; Йосип Гройсман; Єфі м Лернер; Клара Меламуд; Тетяна Узенкель.

4 листопада 1941 року оберштурмфюрер СС Теодор Зальманціг організував масштабну акцію проти євреїв, під час якої головне гетто було ліквідовано. Приводом для цієї акції стало виявлення в підвалі будівлі Державного політичного управління (ДПУ) від 25 до 30 трупів німецьких військовослужбовців. За наказом Германа Герінга до Проскурова було направлено спеціальну комісію на чолі із Зальманцігом для розслідування обставин їхньої загибелі. Через кілька днів Зальманціг повернувся до міста із загоном чисельністю 20–30 осіб, щоб «навести лад» — що фактично означало розстріл євреїв[30].

Люда Багмет народилася в Проскурові, Люду вбили під час Голокосту. Місце смерті: Проскурів, 1942.[31]

Безпосередньо перед початком акції гебітскомісар Шмербек наказав юденрату видати обмежену кількість «довідок про роботу» кваліфікованим робітникам. У цих довідках було зазначено лише два слова («єврей» і назва професії) та стояв підпис Шмербека; імен у них не було. Довідку отримали не всі фахівці. 4 листопада 1941 року, після того як кваліфіковані робітники пішли з гетто на роботу, їхні дружини, батьки та діти прокинулися в оточенні есесівців. Члени юденрату ходили вулицями й наказували євреям виходити, взявши із собою речі, документи та коштовності, — нібито для переселення до Кам'янця-Подільського. У разі відмови вийти погрожували влаштувати погром. Більшість

[30] BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі), B 162/20816, с. 165 і далі, свідчення Карла Бауернфайнда, 22 грудня 1964 р.
[31] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Proskuriv?page=1

людей сховалися в укриттях у своїх будинках. Тих, хто вийшов, а також сотні інших, яких виявили під час обшуків, погнали пішки до текстильної фабрики на Кам'янецькій вулиці. Тих, хто намагався чинити опір або втекти дорогою до фабрики, розстрілювали есесівці та місцеві поліцаї[32].

У приміщенні текстильної фабрики євреї залишили свої документи, цінні речі та інше майно на довгих столах. Після цього нацисти й поліцаї погнали євреїв пішки до урочища Ружичне, що на околиці міста. Перед розстрілом людей змусили роздягнутися. Нацисти та поліцаї, озброєні кулеметами й у супроводі собак, вишикували приречених — які голосили й плакали — в довгу шеренгу на краю природного яру. На краю цього яру вони розстрілювали людей, ставлячи їх рядами по 15–20 осіб і стріляючи в потилицю або шию. Більшість катів були п'яні. Після війни радянська влада виявила в Ружичному 5300 тіл загиблих; деякі з них обіймали одне одного, інші міцно притискали до себе тіла дітей. Усі мешканці Проскурова бачили й чули, як того дня євреїв вели на розстріл. Увечері 4 листопада на текстильній фабриці залишалося близько 20 євреїв. Загалом у Проскурові було вбито близько 5300 євреїв[33]. Наприкінці грудня 1941 року новий перепис населення зафіксував у місті лише 3040 євреїв.

Через два дні після першого погрому Шмербек наказав розділити перше гетто на «старе» (яке залишилося за колючим дротом) і «друге», розташоване через дорогу — в межах вулиць Ремісничої, Купецької, Аптекарської та Соборної. Кваліфікованих робітників перевели до другого гетто; туди ж переселили фахівців із сусідніх містечок. Євреї, які залишилися в «старому» гетто, протягом усієї зими 1941–1942 років розчищали сніг на шосе. Німці конфісковували зимовий одяг як у євреїв, так і в місцевих жителів інших національностей та радянських військовополонених. Українці продовжували перекидати їжу через огорожу, якою було обнесено «старе» гетто. Протягом першої зими частина євреїв загинула під час роботи, інші померли від виснаження, а ще дехто — від голоду й холоду[34].

Навесні та влітку 1942 року, завдяки новому врожаю, дістати їжу стало легше. Німці конфіскували коней у колгоспах Проскурівського округу (Gebiet Proskurow) і мобілізували близько 70 євреїв, відібраних юденратом, щоб ті перегнали коней до лінії фронту на Донбасі[35].

Водночас, протягом усього 1942 року, німці збирали та зосереджували молодих євреїв — чоловіків і жінок, які залишалися в Проскурівському регіоні, — у кількох таборах уздовж головної дороги з Проскурова до Вінниці (шосе IV,

---

[32] Йосип Гройсман; YVA, O-3/3766, Хана Вайскоп, с. 4. У наявних джерелах немає єдиної думки щодо точної дати першого погрому. Свідчення Хани Вайскоп, ймовірно, є найбільш достовірним джерелом, оскільки на той час вона вже закінчила середню школу

[33] USHMM (Меморіальний музей Голокосту Сполучених Штатів), RG-22.002M (ДАРФ), плівка 2, 7021-9-813, звіт Надзвичайної державної комісії (НДК), Акт судово-медичної комісії з розслідування німецько-фашистських звірств у Проскурові; VHF, № 44315; Лазар Бовер; Йосип Гройсман; Клара Меламуд; YVA, O-3/3766.

[34] Айнхорн, «У Меджибізькому гетто», с. 693; Йосип Гройсман. Хоча в Летичеві та Зінькові (сусідніх містечках) восени 1941 року погромів не було, євреї цих містечок пережили першу зиму в умовах, подібних до тих, у яких перебували євреї, що залишилися в Проскурові; див. свідчення Володимира Гойхера та Семена Глузмана у праці Чапіна та Вайнштока «Дорога з Летичева» (The Road from Letichev), с. 710–714 та 730–736 відповідно.

[35] Йосип Гройсман; Веніамін Грінберг.

або Durchgangsstrasse IV). Цих людей використовували як примусову робочу силу; також для виконання будівельних робіт у межах проєкту Організації Тодта (ОТ) із прокладання автошляху наймали українських робітників, яким виплачували заробітну плату[36].

У листопаді 1942 року євреї в старому гетто страждали від епідемій висипного тифу, а також голоду. Лікар Хромой надавав допомогу хворим, хоча жодних ліків не було. Поворотний тиф не поширився на друге гетто. У Проскурові тимчасово переховувалися втікачі з навколишніх таборів, гетто та місць масових розстрілів.

Наприкінці осені 1942 року в Проскурові поширилися чутки про неминучий погром. Перед другим погромом близько 80–100 євреїв втекли з гетто й переховувалися в українських знайомих. Багатьох із них виявили та розстріляли — іноді разом із тими, хто їх переховував. Лише ті євреї, у яких не залишилося рідних, намагалися дістатися через сніги до Трансністрії, що розташована за 90 кілометрів на південний схід від Проскурова[37].

Єдиної думки щодо точної дати проведення другої масштабної «акції» (знищення) не існує. Було вбито понад 7000 осіб: тих, хто залишався у двох проскурівських гетто, в'язнів трудових таборів, а також жителів сусіднього села Миколаїв. Ця каральна операція тривала понад тиждень. Найімовірніше, вона розпочалася в ніч із 30 листопада на 1 грудня. Есесівці, литовські шуцмани та місцеві поліцейські вривалися в помешкання євреїв у старому гетто, а також у будинки, де мешкали кваліфіковані робітники (фахівці). Збір євреїв супроводжувався плачем, побиттям, криками, благаннями про пощаду та пострілами. Людей щодня гнали до місць страти — ровів, викопаних у селі Лезневе. Михайло Орлов, місцевий поліцейський, після війни свідчив, що німці «розстрілювали їх [євреїв] впритул у потилицю, а дітей кидали в ями живими»[38].

Вважається, що в Проскурові загинуло понад 12 000 мирних євреїв, зокрема й тих, кого привезли до міста з інших місць. Відомо, що Голокост пережили лише близько 60 євреїв — чоловіків, жінок і дітей — із Проскурова[39].

Протягом кількох днів після початку другого погрому понад 100 євреїв переховувалися без їжі та води. Вони намагалися вибратися з укриттів поодинці, але більшість із них одразу схопили місцеві поліцейські або німці. Поліцейський Іванов врятував життя Хані Гріцерштейн, таємно відвівши її до будинку

[36] Веніамін Грінберг; Гойхер у праці Чапіна та Вайнштока «Дорога з Летичева», с. 712–714. Див. також: Мойше Рехтман, «Каторжна праця в Летичівському таборі» — свідчення, що зберігається в USHMM; а також Рехтман у праці «Дорога з Летичева», с. 701–702.

[37] VHF, № 44315; Люся Блехман, 14 жовтня 2000 р.; Етя Б.

[38] Веніамін Лукін і Борис Хаймович (ред.), «Сто єврейських містечок України: Поділля», сер. 1 (Єрусалим — Санкт-Петербург, 1997), с. 184. Щодо початку другого погрому єдиної думки немає. Свідки називають різні дати в листопаді та грудні. Оскільки погром тривав понад тиждень, найбільш імовірною датою початку (першою ніччю погрому) видається 30 листопада 1942 року; Михайло С. Орлов, протокол допиту від 10 травня 1944 р., матеріали Надзвичайної державної комісії (НДК), USHMM, RG-22.002M, плівка 2 (ДАРФ, 7021-9-813).

[39] Звіт НДК, архіви USHMM, RG-22.002M, плівка 2 (ДАРФ, 7021-64-792); список в'язнів гетто та концентраційних таборів, які належать до організації Хмельницької області, підписаний Борисом Левіним, 11 вересня 1994 р.; Етя Б.; Люся Блехман, 14 жовтня 2000 р.; YVA, O-3/3766, с. 13.

Володимира Ланка; той переховував Ханю та Бяту Бейтер протягом 11 місяців. Наприкінці 1943 року і Ханя, і Бята втекли до Трансністрії[40].

Станом на грудень 1942 року Трансністрія, що перебувала під румунським управлінням, давала найкращі шанси на виживання. Серед євреїв, яким вдалося втекти до Трансністрії, були Йосип Гройсман і Веніамін Грінберг. Утім, декого з утікачів видали місцеві жителі. Кожен єврей, який дістався Трансністрії, зустрічав неєвреїв, які допомагали — ділилися шматком хліба, давали пораду або просто не видавали їх. Родина Блехманів підкупила українського провідника потяга, щоб той допоміг їм таємно сісти в поїзд до Жмеринки. У Трансністрії вцілілі з Проскурова знаходили притулок у місцевих євреїв[41].

Пам’ять про загиблих під час Голокосту в Проскурові увічнена трьома пам’ятниками, встановленими євреями після війни.

Радянські архіви[42]

«Я пам’ятаю, що це сталося в місті Проскуров, на вулиці Кам’янецькій, восени 1941 року. Під час обідньої перерви, коли я йшов додому поїсти зі своїм сусідом, ми на власні очі побачили велику групу, приблизно 800-850 людей, яку вели на розстріл. Вони йшли по вулиці Кам’янецькій у напрямку села Ружичне. Серед них були чоловіки, жінки, люди похилого віку та маленькі діти, і навіть багато жінок, які тримали на руках грудних немовлят. Люди плакали, кричали, благали про допомогу; у відповідь поліцейські жорстоко били їх. Люди були босі, роздягнені, і їх били до втрати свідомості». [Показання Миколи Миронова, дані Радянській державній надзвичайній комісії (ЧГК) 16 червня 1944 року; ДАРФ 7021-64-813].

Німецькі архіви[43]

«Ми жили на вулиці Карла Маркса у власному будинку разом з іншими євреями та християнами. Був наказ, який свідчив про те, що всі євреї повинні залишити свої домівки та переїхати до закритого гетто. Для цього було створено два гетто, обгороджені колючим дротом. Вони розташовувалися на вулицях Підкам'янській та Піднабережній. Наша родина переїхала до гетто на вулиці Підкам'янській. Ми жили там до першої акції, проведеної в жовтні 1941 року. Єврейських в'язнів гетто змушували виконувати різну роботу для німців, переважно фізичну та важку. Мій батько був серед тих, кого щоранку забирали на примусові роботи. Окрім тих, кого забирали на примусові роботи і хто щоранку колонами виходив і повертався ввечері, ніхто більше не міг залишити периметр гетто. Гетто вдень і вночі охороняли німецькі солдати. Я не знаю, до якого підрозділу вони належали. У дитинстві я іноді, в найважчі дні, вислизав з гетто, щоб щось виміняти та роздобути їжу для своєї родини.

---

[40] Свідчення Веніаміна Грінберга, Клари Меламуд, Єви Оксман у Особистий архів Діани Воскобойник; YVA, O-3/3766, с. 10–13.

[41] Веніамін Грінберг; Йосип Гройсман; VHF, № 44315; Люся Блехман 14.10.2000; ЮВА, O-3/3766, с. 11; Етя Б.; Ейнгорн «У Меджибозькому гетто».

[42] Знищення євреїв у Проскурові. URL: https://yahadmap.org/en/#village/khmelnytskyi-proskurov-proskuriv-khmelnytskyi-ukraine.116

[43] Знищення євреїв у Проскурові. URL: https://yahadmap.org/en/#village/khmelnytskyi-proskurov-proskuriv-khmelnytskyi-ukraine.116

У жовтні 1941 року я не пам'ятаю...» точна дата, але це було вночі, відбулася перша антиєврейська акція. Я чув, як німці кричали «Juden raus» («Єврейський гуркіт»), а жінки та діти плакали. Німці почали виганяти євреїв з їхніх будинків. Деяким євреям вдалося сховатися в підвалах, на горищах та в туалетах. Ходили чутки, і ми вже знали, що на нас чекає, і що всіх євреїв уб'ють. Усім, хто жив у нашому будинку, їх було 21 людина, вдалося сховатися в підвалі». [Показання єврейки, яка вижила, Міріам БЕН-САЛОМ; BArch B162-6163 (т.13) с.1]

«Євреїв, включаючи чоловіків, жінок та дітей, два охоронці вели з табору до ями групами по 50 осіб. Перш ніж потрапити в яму, вони мали роздягнутися до спідньої білизни. Після цього вони мали заходити в яму один за одним. Старших євреїв везли на транспорті до ями. Їм також довелося роздягнутися до спідньої білизни. Потім найсильніші та наймолодші євреї мали занести найслабших у яму. Поки євреї роздягалися, їх охороняли два молодих солдати в коричневій формі. Ми з товаришами думали, що вони були членами RAD [Примітка: Reichsarbeitsdienst: Reich Work Service]. Ми не знали цих двох охоронців, їхній підрозділ був нам незнайомий. Хоча в той час у Проскурові був розміщений підрозділ RAD. Я пробув там близько півгодини зі згаданими вище офіцерами на відстані приблизно 100 м від ями. Після цього я повернувся до нашого помешкання. Стрілянина тривала з 6 ранку до 21:00 4 листопада 1941 року. Очевидно, цього дня всіх ув'язнених табору було знищено, оскільки після цього жоден з робітників не вийшов на роботу». **[Показання 3-го підрозділу Люфтваффе Валентина Мюлера, дані 18 березня 1959 року; BArch B162-3511 (с. 2)]**

Іда Школяр
Народилася в Проскурові, 1923 року.
Іду вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Проскурів, 09/1941 р.[44]

Фаня Гершенцвайг
Народилася в Проскурові, 1914 р.
Фаню вбили під час Голокосту.
Місце смерті: невідоме, 1941 рік.[45]

[44] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Proskuriv?page=1
[45] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Proskuriv?page=1

Білогородка[46]

Білогородка — село у Ізяславській міській територіальній громаді Шепетівського району.

Перша письмова згадка про Білогородку датована 1450 роком і пов'язана з намаганням княгині Острозької приєднати сусідні села Корницю і Шельвів до своїх володінь.

Грамотою від 29 червня 1508 року великий князь литовський Сигізмунд підтвердив права князя Івана Юрійовича Заславського на Білогородку.

Згідно з документами, датованими 1545 роком, оселями Білогородкою та Двірцем володів князь Кузьма Заславський; тоді ж уперше згадується Білогородський замок.

У 1618 році Білогородка була знищена татарами, але жителі повернулися на згарище й відбудували село.

Наприкінці XVII ст. Білогородка вже вважалася містечком, було надано деякі пільги. З початку XVIII ст. Білогородка, що входила вже до Заславського повіту, належала Сангушкам. Тут проживало 3356 чоловік, налічувалося кілька десятків дворів ремісників, торговців і польських шляхтичів, 392 селянські господарства.

Льюїс Шугерман

Серед споруд релігійного призначення в різний час існували дві церкви: Воскресенська (з 1875 р.), Святої Трійці (з 1825 р.); мурований костьол та єврейська синагога. На гірці в центрі села біля ставка знаходиться Замчисько, оточене земляними ровами та окопами.

За ревізією 1847 р. «білогородецьке єврейське суспільство» становило 1066 осіб.

З 1896 р. рабином у Білогородці був Йосип Трастинецький

За переписом 1897 р. в Білогородці мешкало 5438 жителів, серед них євреїв 1846 (19,6%) .

В 1880 році в Білогородці народився Льюїс Шугерман, американський письменник, автор романів та повістей на ідиші. У пресі він дебютував у чиказькій газеті «Єврейський кур'єр» віршем (листопад 1938 р.). Там він

[46] Białogródka / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S. 190. (пол.); Олександер Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 100. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – С. 428-431. – 696 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub3_1893/IstStatOpVolGub3_1893.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php

опублікував романи: «Весільний балдахін на цвинтарі» та «Кадеш — водонос»). Він також писав для видань: «Американець» та «Єврейський шлях» в Чикаго.

Окремими книжками вийшли: «Смуток і надія», Чикаго, 1948, 208 с.; «Божественний син Сіону: повість про єврейське життя в Росії у XVIII столітті», Чикаго, бл. 1951), 246 с.

За переписом 1911 року в селі проживало 6310 мешканців, налічувалося близько 800 будинків. Діяли волость, поштова станція, земська лікарня, школа, фабрика сукна, ґуральня та понад 30 крамниць.

У 1923 р. мешкав 1001 єврей.

Переважну більшість євреїв містечка Білогородка нацисти знищили у Сошненському лісі (урочище Сошне) поблизу міста Ізяслав, а частину мешканців розстріляли безпосередньо на околицях самої Білогородки.

Меморіал на місці розстрілу євреїв Білогородки, Ізяслава. 11 вересня, 2019 р.[47]

У Білогородці зберігся старий єврейський цвинтар, навпроти християнського кладовища, вздовж річки Видава), стан та межі якого досліджують і документують проєкти з вивчення єврейської спадщини (зокрема ESJF European Jewish Cemeteries Initiative та ініціатива Myshtetl).

[47] URL: https://ye.ua/kultura/44789_Na_izyaslavschini_vstanovili_monument_pam_yati_ubitim_yevreyam.html

Мацеви на єврейському цвинтарі. Білогородка, 2019 р.[48]

[48] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=46267

Буцні[49]

Буцні — село в селещній громаді Хмельницького району.

Село Буцні (раніше – Буциївці) розміщне в пагорбистій місцевості на березі річки Згарка. В північній частині знаходиться досить великий став, в південній – велика долина, на території якої колись був став, тому частина села зі сторони цієї долини має назву «Заставки».

У грамоті подільського старости Федора Бучацького (від 2 квітня 1450 р.), виданій Симі та Берлу Буцням, повідомляється, що їх викликано з Валахії, куди вони втекли з Поділля і підтверджується їх право на ряд сіл, серед яких є Бучновці (Buczniowce), пожалувані Великим князем Вітовтом і королем Владиславом: «Theodoricus de Buczacz, castellanus camenecensis et capitaneus generalis Podoliae. Significamus tenore praesentium, quod considerata constantia et fidelitate nobilium Symmae et Berlo olim nobilis Wasko Bucen, terrigenarii podoliensis, filiorum, qui propter gnaras seditiones, quae saepe huc in terrisPodoliae vigebant ab insultu aemulorum, tum etiam propter quasdam iniurias, sibi illatas, secesserunt ad partes Valachiae, quos duximus de praedicta terra evocare, prout his literis nostris evocamus ad bona ipsorum haereditaria, dicta Waskowce, Iwanikowce in fluvio Derlo super uscie, Gruszowiec – super fluvio Morachva, Berladka – super fluvio Moraszka et wroczysko Ladawa inter fluvios Przymosczenica et Ladawa, super uscie, nec non Buczniowce et Mordyna sub sylvis Zhar, consistentia et iacentia in palatinatu Podoliae»[50].

Згодом у 1523 р. ця місцевість була подарована Сигізмундом I якомусь Мартиничу та отримала назву «Урочище Мартинівці», а вже потім було названо Буцневцями. Пізніше поселення перейшло до складу королівських маєтків. При Августі III в 1763 р. містечко Буцнівці відоме під новою назвою – «Подоліє» (так воно називалося до 1788 р.[51]

Подільське село Буцні має багате минуле, адже ще з 1763 року офіційно було містечком. Місцева юдейська громада відігравала ключову роль у розвитку регіону протягом століть. Вона була важливою. Її коріння сягає середини XVIII століття.

Списки 1871 року налічують 101 єврейське господарство, де згадуються родини Макогонів, Грузів, Рапопортів та інші. Польський географічний словник 1880 року свідчить: у Буцнях мешкало 580 осіб, серед яких 90 євреїв[52].

[49]Грель О. Населені пункти на території сучасного Летичівського району, що згадуються у документах XV століття // О. Грель // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. — 2012. — Вип. 21, ч. 2. — С. 17-23. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/38707aed-47b8-40e3-b6dc-1bbbf905e5fe/content; Jack Rothman's Searching for Butsnevits: A Shtetl Tale (2016)

[50] Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 8: [Акты юридические]. – Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI в. . – К., 1893. – С. 19. – 505 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0006726

[51] Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. – С. 500-501. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf

[52]Географічний словник Королівства Польського, 1880, т. 1, с. 433. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/

Документи 1863 року зазначають про проживання 182 євреїв.

Попри невеликий розмір, у містечку діяв чи молитовний будинок. На кінець XIX століття кількість євреїв зросла до 304 осіб із 1265 загальних мешканців. Більшість працювали ремісниками. Релігійну громаду очолював рабин Ланда.

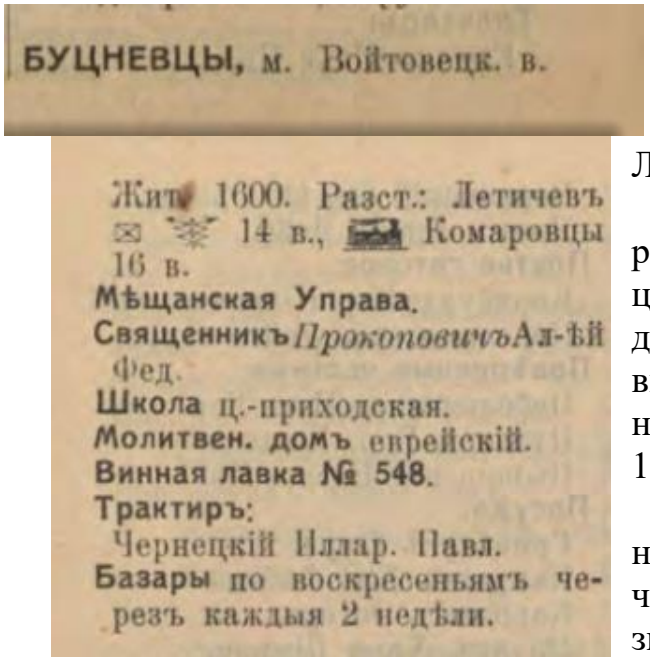
БУЦНЕВЦЫ, м. Войтовецк. в.

Жит. 1600. Разст.: Летичевъ ✉ 14 в., Комаровцы 16 в.
Мѣщанская Управа.
Священникъ ПрокоповичъАл-ѣй Фед.
Школа ц.-приходская.
Молитвен. домъ еврейскій.
Винная лавка № 548.
Трактиръ:
Чернецкій Иллар. Павл.
Базары по воскресеньямъ черезъ каждыя 2 недѣли.

Буцні (Буцнівці) у довіднику.[53]

Про давність поховань свідчать результати досліджень на самому цвинтарі. Найстаріша знайдена мацева датована 1749 роком. На кладовищі вціліло лише близько десяти кам'яних надгробків, останні з яких датуються 1871 роком. Це свідки часу.

Трагедія Другої світової війни назавжди стерла цю сторінку історії. Під час Голокосту окупанти повністю знищили місцеву громаду.

У селі завершилися роботи зі зведення захисної огорожі навколо історичного єврейського кладовища. Проєкт реалізувала команда «ESJF Європейська ініціатива зі збереження єврейських кладовищ» за повного фінансового забезпечення Міністерства закордонних справ Німеччини. Відтепер це давнє місце спочинку має впорядкований вигляд, що є виявом належної поваги до колишніх мешканців краю та збереженням заповідної спадщини Поділля.[54]

Буцні, єврейський цвинтар.

[53] URL: Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях.,Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 996. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[54]URL:https://podillyanews.com/2026/07/02/istorychnyj-yevrejskyj-tsvyntar-na-hmelnychchyni-za-pidtrymky-mzs-nimechchyny-zahystyly-parkanom/

У своїй книзі професор Школи громадських справ імені Ласкіна Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі та письменник Джек Ротман описує свою подорож у пошуках забутого села в Україні, де його родина жила поколіннями.

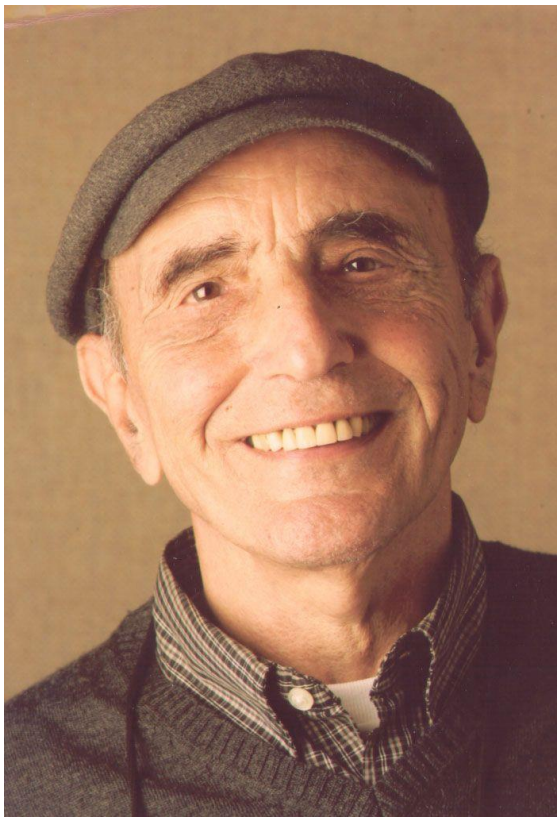

Для Ротмана планування візиту до місця народження його батьків, Буцневіца, було складним завданням. Найбільша проблема: здається, що жодна карта не підтверджує існування такого місця.

У своїй книзі «У пошуках Буцневіца: історія штетла» Ротман вирушає на пошуки штетла, назва якого позначає невелике єврейське село, про яке його батько з ніжністю згадував.

Після написання 25 інших книг у більш традиційній академічній прозі, остання публікація Ротмана набуває більш особистого відтінку. Описана у вступі як «частково автобіографія, частково соціальна історія та частково детективна історія», Ротман збирає докупи ключі до розгадки штетлового життя своїх батьків на початку 20-го століття в Україні.

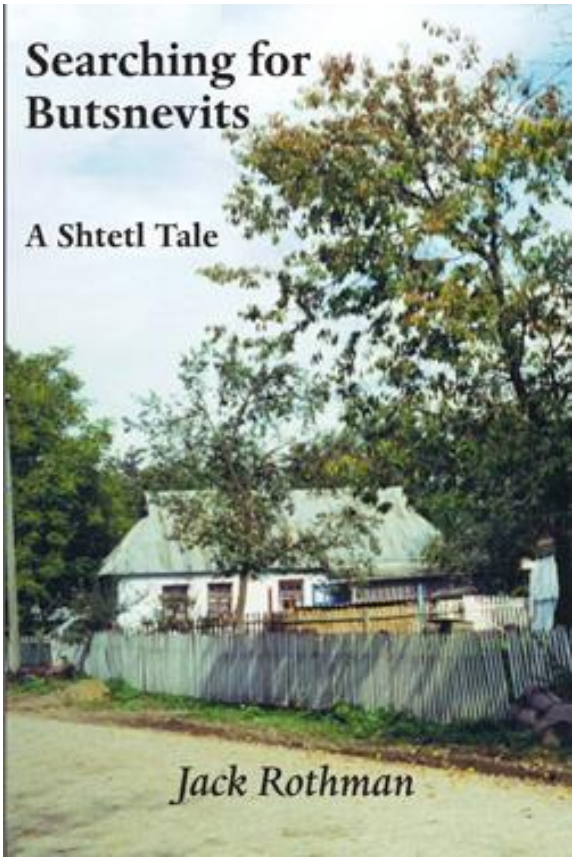

Базалія[55]

Базалія на Случі, 1910-ті.

Базалія — селище у Теофіпольській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

Точна дата заснування містечка невідома. Вперше згадується в документі від 1574 року в зв'язку з суперечкою за ґрунти, на яких розташоване містечко, між Чолганськими і князями Острозькими. Обидві сторони дійшли згоди і Василь Костянтин Острозький назвав містечко власним іменем[56].

---

[55] Bazalia, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, *t. XV, cz.* 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 94. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/94; J.M.G. Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // Ziemia. 1914. T. 5. № 27. S. 419-421. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/944712/NDIGCZAS101960_1914_1919_028.pdf; Цинкаловський О. // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 64-66. https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Коорд. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. — К.: Поліграфкнига, 2003. — Т. 2: Б — Біо. — 872 с.; Базалія – місто Василя Острозького / І. Рибачок // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. – Ч. 7. – С. 35–40.; Рибачок І. О. Місто Базалія в другій половині XVI — першій третині XVII ст. // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. — Меджибіж; Хмельницький: ПП. А.А. Мельник, 2010. — Ч. 1. — С. 134—143

[56] Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami. Stary Konstantynów 1910. S. 11-22. (пол.) URL: https://dlib.ukma.edu.ua/document/250#?c=&m=&s=&cv=

Костел Святої Трійці. Базалія, 1910-ті.[57]

25 березня 1577 року князь Василь Костянтин Острозький надав містечку Базалії магдебурзьке право, а король Стефан Баторій підтвердив це надання 23 вересня 1578 року. Локаційним привілеєм у Базалії дозволено проводити чотири ярмарки на рік і щотижневі торги. Останні відбувалися у суботу. Міщани зобов'язувалися ремонтувати, у разі пошкодження або стихійного лиха, та підтримувати міський став, греблю і млини «бо кожному вони потрібні». Під 1582 роком згадується в'язниця. У 1586 році зведено костел. Під 1597 і 1615 роками згадується Базалійський замок.

Станом на 1615 рік у Базалії вже було 11 вулиць. Найбільшими серед них були — Чаполовська, Війтівська, Спаська, Козлова. У місті нараховувалося близько 475 будинків, церква Святого Спаса, шпиталь і школа, ратуша, ринок на якому було 35 «крамничих комор». У місті мешкали 13 шляхетських родин. Працювали 25 ремісників. Основним заняттям мешканців було сільське господарство. В етнічній палітрі міста переважали українці, але були також поляки і євреї.

Унаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 року частини Поділля і Волині були приєднані до Російської імперії.

Станом на кінець XIX століття в містечку було 370 дворів, у яких мешкало 2013 душ. Тут було дві православних церкви, костел, синагога, єврейський молитовний дім, училище, школа, 19 крамниць, поташний завод і винарня.

Після українсько-радянської війни 1917—1921 років разом з частиною території Волинської губернії Базалія опинилася в складі УСРР, яка 30 грудня 1922 року ввійшла до складу новоствореного Радянського Союзу.

---

[57] J.M.G. Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // Ziemia. 1914. T. 5. № 27. S. 419-421. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/944712/NDIGCZAS101960_1914_1919_028.pdf

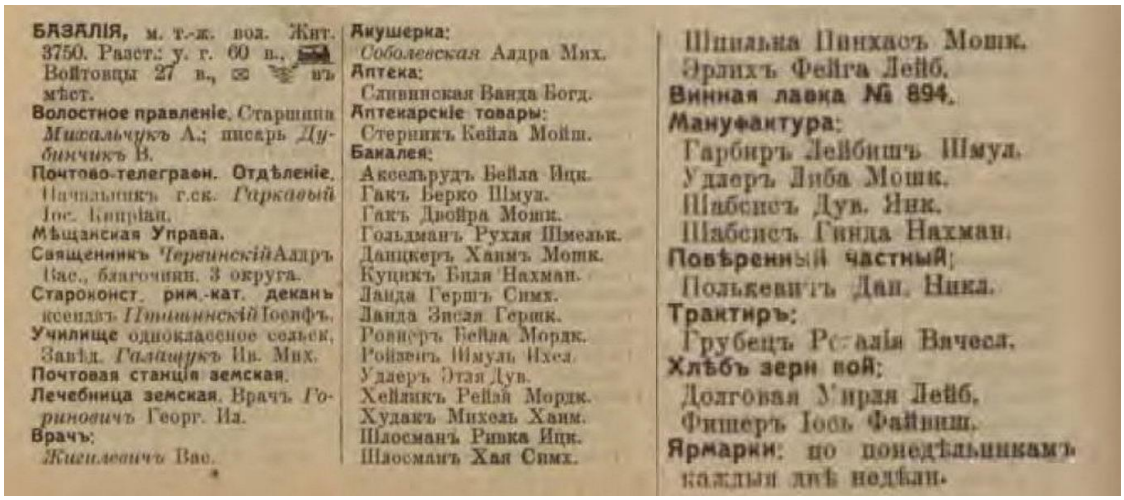

БАЗАЛІЯ, м. т.-ж. воз. Жит. 3750. Раст.: у. г. 60 в., Войтовцы 27 в., ✉ въ мѣст.
Волостное правленіе. Старшина *Михальчукъ* А.; писарь *Дубинчикъ* В.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальникъ г.ск. *Гаркавый* Іос. Кипріан.
Мѣщанская Управа.
Священникъ *Червинскій* Аадръ Вас., благочин. 3 округа.
Староконст. рим.-кат. деканъ ксендзъ *Пашинскій* Іосифъ.
Училище одноклассное сельск. Завѣд. *Галащукъ* Ив. Мих.
Почтовая станція земская.
Лечебница земская. Врачъ *Гоминовичъ* Георг. Ив.
Врачъ:
Жигилевичъ Вас.

Акушерка:
Соболевская Аадра Мих.
Аптека:
Сливинская Ванда Богд.
Аптекарскіе товары:
Стерникъ Кейла Мойш.
Бакалея:
Аксельрудъ Бейла Ицк.
Гакъ Берко Шмул.
Гакъ Двойра Мошк.
Гольдманъ Рухая Шмелькъ.
Данцкеръ Ханнъ Мошк.
Куцикъ Биля Нахман.
Ланда Гершъ Симх.
Ланда Зисля Гершк.
Розенъ Бейла Мордк.
Ройзенъ Шмуль Ихел.
Удеръ Этя Дув.
Хейникъ Рейля Мордк.
Худакъ Михель Ханм.
Шлосманъ Ривка Ицк.
Шлосманъ Хая Симх.
Шпильна Пинхасъ Мошк.
Эрлихъ Фейга Лейб.
Винная лавка № 894.
Мануфактура:
Гарбиръ Лейбишъ Шмул.
Удеръ Либа Мошк.
Шабсисъ Дув. Ник.
Шабсисъ Гинда Нахман.
Повѣренный частный:
Полькевичъ Дан. Ника.
Трактиръ:
Грубецъ Ро[illegible]алія Вячесл.
Хлѣбъ зерн ной:
Долговая Умрая Лейб.
Фишеръ Іось Файвиш.
Ярмарки: по понедѣльникамъ каждыя двѣ недѣли.

Єврейські підприємці Базалії.[58]

Єврейська громада[59]

У 1797 р. у Базалійському повіті проживало 1225 євреїв: 16 купців та 1209 міщан; в 1847 в Базалії - 924, в 1897 р. - 820 з 3362 жителів (24,3%), в 1923 р. - 353, 1939 р. — 410 євреїв.

У 1852 р. зареєстровано колективне прохання, з яким євреї Базалії звернулися до міністра внутрішніх справ з приводу утисків, які чинив чоловік власниці містечка Ледухівської. У проханні вказувалося, що євреї з давніх-давен оселилися в Базалії і власники завжди ставилися до них цілком доброзичливо.

На 1912 р. євреям належали всі 17 бакалійних лавок, всі 4 мануфактурні, обидві хлібні.

Голокост[60]

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 410 євреїв (12 відсотків від загальної кількості населення). У селах, що оточують Базалію, проживало ще 163 євреї. Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року понад 100 євреям з Базалії вдалося втекти або їх було призвано до лав Червоної Армії. Коли прибули німецькі війська, у місті все ще залишалося близько 300 євреїв.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Базалію 6 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Військова влада створила місцеву адміністрацію та організувала українські допоміжні поліцейські сили.

У вересні 1941 року німецька цивільна адміністрація взяла під контроль місто. Базалія стала районним центром у гебіті Антоніни. Regierungsassessor Гаральд Шорер був призначений гебітскомісаром в Антонінах. Його постійним

---

[58] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[59] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том третий. Арабско-еврейская литература — Бделлий (1909). – С. 664. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom03_1909__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/

[60] BAZALIIA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1328-1329. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

представником був Герхард Фрідріх, а керівником жандармерії — Карл Отто Пауль[61]. У Базалії не було жандармського посту, але в місті розташовувався підрозділ місцевої української поліції, підпорядкований командиру української поліції в Антонінах. Поліція безпеки та застава СД у Старокостянтинові організували більшість основних акцій проти євреїв у гебіті Антоніни, до якої входило й місто Базалія. Гауптшарфюрер СС Карл Граф керував заставою Старокостянтинів[62].

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів: євреям було наказано носити спеціальні знаки розпізнавання, спочатку зірку Давида, а пізніше жовте коло; євреїв змушували виконувати фізично важку працю та забороняли залишати місто; а єврейське населення підлягало примусовим контрибуціям.

Наприкінці 1941 року або на початку 1942 року в Базалії було створено гетто; воно проіснувало лише півроку[63]. За словами одного місцевого жителя, наказ про створення гетто в Базалії, Красилові та Кульчині був виданий гебітскомісаром Шорером. Євреям гебіту було наказано переселитися в одну з цих зон, де їх мали б утримувати в спеціальному кварталі (гетто). Умови в гетто були дуже поганими через переповненість та ізоляцію євреїв від решти населення[64].

Навесні 1942 року деяких євреїв, ймовірно, перевели з Базалії до трудового табору в Орлінцях, неподалік від Антонінів. Базалійське гетто було ліквідовано в липні 1942 року. Співробітники німецької жандармерії та української поліції супроводжували євреїв до села Манівці, де їх кілька днів тримали у великій стайні на околиці міста, як і багатьох євреїв з гебіту Антонінів[65]. Потім одного ранку прибули три чи чотири вантажівки, і німці наказали євреям зняти верхній одяг. Потім їх групами завантажували на вантажівки. Вантажівки везли їх до лісу недалеко від Манівців, і німецька поліція безпеки розстрілювала їх у ямі приблизно 20 метрів завдовжки та 4 метри завширшки (66 на 13 футів). Розстріл організувала німецька поліція безпеки зі Старокостянтинова. Завданням української допоміжної поліції було охороняти місце вбивств та запобігати втечі жертв[66]. Близько 200 єврейських ремісників було розстріляно на території маєтку в Манівцях у вересні 1942 року[67].

Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), яка розслідувала злочини, скоєні німецькими окупантами та їхніми

[61] BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, заключний звіт від 18 березня 1971 року та інструкція від 18 червня 1974 року. Шорер був убитий у 1943 році, а Пауль помер у 1969 році.
[62] Карл Граф помер у 1953 році.
[63] ДАРФ, 7021-64-793, с. 95.
[64] BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 442/67, с. 368–374, заява Петра Томчука від 18 грудня 1972 року. Томчук датує створення гетто влітку 1942 року. Однак інші джерела вказують, що це майже напевно сталося раніше; див., наприклад, ДАХО, 863-2-44, с. 114–126.
[65] ДАРФ, 7021-64-793, с. 95; BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, т. 1, с. 344–349, заява Дениса Паски (мешканця Манівців), 14 березня 1973 р.
[66] BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, заключний звіт від 18 березня 1971 р. та інструкція від 18 червня 1974 р.
[67] Там само, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, т. 1, с. 344–349, заява Дениса Паски (мешканця Манівців), 14 березня 1973 р.

колабораціоністами, було розстріляно 259 мешканців Базалії[68]. Майже всі вони були євреями.

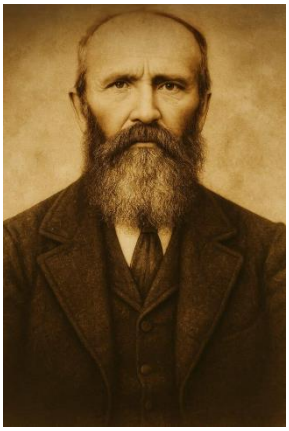

Історія **Айзика Лейфера**[69] була яскравим прикладом трагедії єврейського народу. Айзик Лейфер народився у 1879 році в містечку Базалія Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (тепер – село в Теофіпольській селищній громаді Хмельницького району). Там започаткував свою справу – торгівлю кіньми, одружився. В Базалії народилися його четверо дітей: син Йосип, доньки Єва, Гітла і Женя. Як малеча трішки підросла, Айзик разом з дружиною Фаїною Маламед ухвалили рішення переїхати до Чорного Острова.

На новому місці Лейфер продовжував торгувати кіньми. Справа була нелегка. Купуючи молодняк чи вирощених коней, треба було їх старанно доглядати: годувати, лікувати, щоб товар мав гарний купівельний вигляд. Лише після ретельної роботи, коні були готові до продажу. В господарстві працювали і дружина, і діти. Люди згадували, що сам Айзик був працьовитий, доброзичливий, з доброю душею, ніколи не відмовляв в допомозі тим, хто її потребував.

Торговець кіньми середнього статку зустрів ІІ Світову війну в Чорному Острові. На той час доньки вже повиходили заміж і разом з родинами евакуювалися в Середню Азію. Подружжя залишилося удвох. Під час окупації Чорного Острова німці влаштовували постійні облави і так звані регулярні шикування євреїв. Айзик і Фаїна спочатку виходили на міський майдан з речами, а коли вже майже нічого не було, бо все націоналізували, то брали лише документи. Того трагічного грудневого дня все було як раніше – облави, шикування, знущання, побої. Більше Айзик і Фаїна Лейфери додому не повернулися. Їх і ще 200 євреїв Чорного Острова, в переважній більшості дітей, розстріляли біля єврейського кладовища на Вовчій Горі.

Діти
Айзика Лейфера

Балин[70]

[68] ГАРФ, 7021-64-794, с. 1
[69] URL: https://chg.in.ua/svitlyna-tranzytom-z-izrayilyu/
70 Balin (1) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S.87. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/87; Antoni Urbański, Pro memoria: 4-ta

Садиба в Балині.

Балин (пол. *Balin, Balina*) — село (колишнє містечко) у Смотрицькій селищній громаді Кам'янець-Подільського району. Є припущення, що село мало ще історичну назву — Чорний Брід.

Перша письмова згадка датується 15 листопада (24 листопада за новим стилем) 1436 року — король Володислав надає шляхтичу Домарату 40 гривень на село Балина[71].

У люстрації 1469 року вказано, що королівські маєтності Чемерівці, Балина, Залісці і Лищовче були в управлінні Домаратка Фурмановського та Дороти і Петра Сбикловських[72].

У 1531 р. Балин від польського короля Сигизмунда Старого отримує ротмістр Синявський (Сєнявський): за мужність, проявлену у битві під Обертином[73]. Синявський невдовзі зумів підвищити статус Балина з сільського до містечкового. В XVI ст. вся навколишня шляхта їздила сюди на військові пописи.

Пізніше Балин повернувся в королівські руки, в кінці XVIII ст. є власністю Стадницьких, потім Фаустина Дверницького, батька генерала Юзефа Дверницького.

У 1782 р. Балин отримав привілей на проведення ярмарків. Ще за 10 років його продають родині Богушів, в 1814 р. - новий власник, Григорій Садовський.

---

serja rozgromionych dworów kresowych,Warszawa, 1929. – С.25 URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/37085/edition/54134/content; Балин // Е. Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. — Каменец-Подольский, 1895. — С. 140—145

[71] Михайло Грушевський. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 31.

[72] Zródla dziejowe. Tom XVIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Cz. I. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. s. 54. — Warszawa: Sklad główny u Gerberta I Wolfa, 1902 — 252 s.

[73] Niesiecki Kasper.Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona …— T. 4. — Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743.— 820 s.— S. 85-86 (пол.). URL: https://polona.pl/item-view/4b074fa8-7892-4134-9377-1f2e3520a35b?page=46

І син його, теж Григорій, теж Садовський. І онук його, Людвік. І правнук - теж Людвік. І його вже дочка - Ірена Садовська. Вона з дітьми і була останньою власницею Балина до пертурбацій XX століття. Така от вервечка Садовських, власників Балина.

Садовські любили коней фанатично - і заклали у Балині кінний завод, один з найкращих на Поділлі. Тут вирощували жеребців арабської та англійсько-арабської порід.

Прізвище Садовських у Балині пам'ятають – у колишньому двірському будинку містилася сільрада.

Внаслідок поразки визвольних змагань на початку XX століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій. У 1932–1933 жителі села пережили сталінський голодомор.

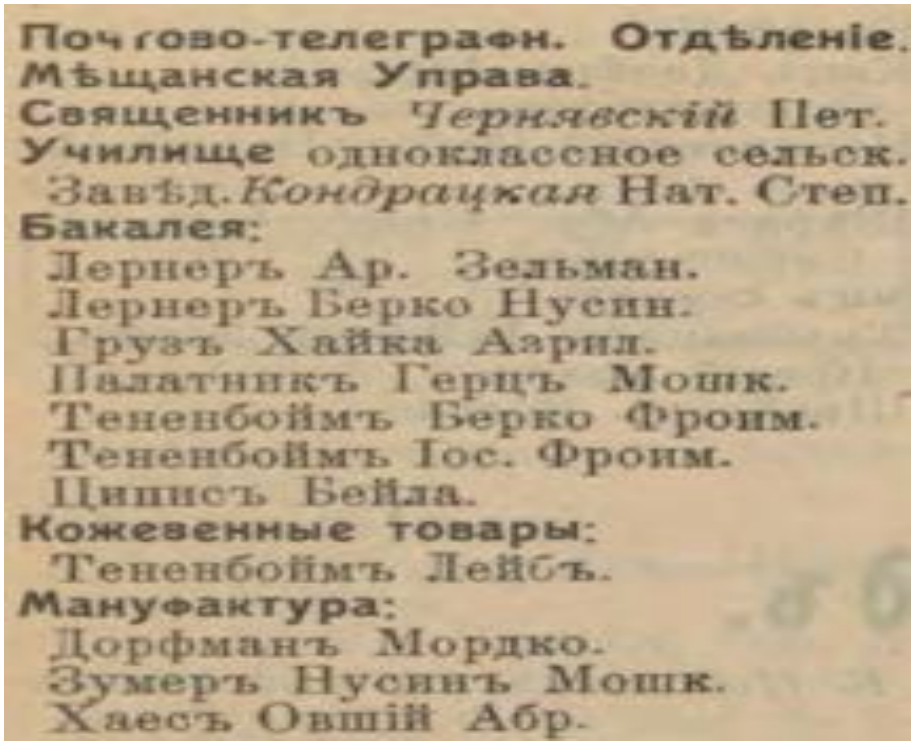
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Мѣщанская Управа.
Священникъ Чернявскій Пет.
Училище одноклассное сельск.
Завѣд. Кондрацкая Нат. Степ.
Бакалея:
Лернеръ Ар. Зельман.
Лернеръ Берко Нусин.
Грузъ Хайка Азрил.
Палатникъ Герцъ Мошк.
Тененбоймъ Берко Фроим.
Тененбоймъ Іос. Фроим.
Цинисъ Бейла.
Кожевенные товары:
Тененбоймъ Лейбъ.
Мануфактура:
Дорфманъ Мордко.
Зумеръ Нусинъ Мошк.
Хаесъ Овшій Абр.

Єврейські підприємці Балина у довіднику"Весь Юго-Западный край".

Єврейська громада[74]

У 1897 р. тут мешкало 357 євреїв - 22% від населення.

Наприкінці 19 ст. у Балині була синагога.

З 1865 р. рабином містечка був Ісроель-Аврум Лернер.

У 1896 р. головою рабинського суду був Ісроель-Єгуда Ген.

У 19 ст. Основне заняття єврейського населення Балина – ремісництво. На початку 20 ст. з Балина вивозилося мотузків та канатів на 10 тис. руб. на рік.

Станом на 1913 р. євреям Балина належали всі 7 бакалійних лавок, всі 3 мануфактурні, єдина шкіряна.

[74]Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 918. – 1176 с.URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0;ЄE.URL:https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%91%D0%90%D0%9B%D0%98%D0%9D

У 1926 р. у Балині мешкало 357 євреїв.

У Балині народився **Аарон Ашман** (1889-1981) – ізраїльський поет та драматург. Під час погромів в Україні у 1918–1920 роках. брав активну участь у єврейській самообороні. Після приїзду в Ерець-Ісраель у 1921 р. зайнявся літературною діяльністю.

Ашман є автором низки драматичних творів, у тому числі біблійної трилогії «Міхаль бат Шаул» («Міхаль, дочка Саула», 1956) та п'єси про перших халуцим «Ха-адама ха-зот» («Ця земля», 1943).

Окрім викладання, він редагував шкільні підручники з вивчення івриту. З 1956 по 1961 рік він обіймав посаду президента Асоціації письменників та композиторів Ізраїлю.

Голокост[75]

Німецькі збройні сили окупували село 10 липня 1941 року. Протягом цього часу невеликій кількості євреїв вдалося евакуюватися до східних регіонів країни, а деяких чоловіків призвали або добровільно пішли на військову службу до Червоної Армії.

У липні та серпні 1941 року селом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура), яка призначила старосту та організувала допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Балин став частиною Дунаєвського району та округу, який, у свою чергу, був частиною Генерального комісаріату Волині та Подолу.

За свідченнями Іллі Кельмановича, до серпня 1941 року в Балині було створено певну форму гетто (ймовірно, відкрите гетто). Євреї повинні були носити жовті значки, і їм не дозволялося залишати село. Якщо їх знаходили за межами села без дозволу, їх розстрілювали. Українська поліція щодня змушувала євреїв виконувати каторжну роботу. Більшість людей мусили працювати на великій фабриці в Балині. Поліція також грабувала євреїв; якщо євреї не здавали все своє золото та інші цінності, їх били. На початку 1942 року поліція почала збирати євреїв та забирати їх на роботу кудись поблизу Дунаївців[76].

---

[75] BALIN. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1325-1326. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Шмуель Спектор, Джеффрі Вігодер, «Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту» (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001), с. 82.

[76] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 15814, свідчення Іллі Кельмановича.

В «Енциклопедії єврейського життя» згадується вбивство близько 150 євреїв з Балина восени 1941 року, але більшість джерел датують знищення єврейського населення 1942 роком. За словами Іллі Кельмановича, масові вбивства розпочалися навесні 1942 року. Неподалік від Балина викопали яму. Поліція збирала єврейських чоловіків вранці та говорила їм, що вони йдуть на роботу, але замість цього їх відводили до ями та розстрілювали. Навесні чи влітку 1942 року деяких євреїв зібрали та відправили до табору в Кам'янець-Подільському. Кельманович вирішив переховуватися, але спочатку його відвернув українець, знайомий його батька ще з часів війни, оскільки чоловік боявся покарання, яке йому може загрожувати за допомогу єврею. Тож Кельманович покинув Балин і знайшов притулок, принаймні на деякий час, в українки в іншому селі[77].

5 вересня 1942 року німецька та українська поліція ліквідували гетто в Балині: євреїв, які не могли працювати, розстріляли в глиняній шахті (ймовірно, тій, що описував Кельманович), а ремісників зігнали до гетто Кам'янця-Подільського, де їх також згодом убили. За оцінками, загалом у Балині було вбито близько 150-250 євреїв[78].

Мацеви на єврейському цвинтарі. Балин, 2024 р.[79]

Березділв[80]

[77] Там само.

[78] Свідчення Іди Кац, у Віснику. Випуск 2. Люди залишаються людьми. Свідчення очевидців (Чернівці, 1992), с. 50. Згідно з документами НДК (ДАРФ, 7021-64-815, с. 89), у Балині було вбито 211 осіб. Згідно зі Звітом 87 Правління Хмельницького відділення Українського культурного фонду від 2 лютого 1989 року (архів автора — П.А.А.К), 150 євреїв було розстріляно в глиняній ямі за 0,6 кілометра (656 ярдів) на північ від села. Відповідно до звіту Хмельницької обласної громадської організації охорони пам'яток історії та культури № 02/134 «Відомості про захороненнях радянських громадян єврейської національності в період тимчасової окупації фашистами Хмельницької області» від 11жовтня, 1990, 264 євреї були вбиті в Балині під час окупації.

[79] Точна дата заснування цвинтаря невідома. Найстаріший збережений надгробок на цьому місці датується з початку 18 століття. У 2021 році ESJF за підтримки Geder Avot та американських єврейських благодійних організацій розчистили територію, визначили межі та встановили паркан навколо кладовища.

[80] Berezdów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S. 141. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/141; Березділв // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег:

Березділ — село в Україні, центр Березділської сільської територіальної громади Шепетівського району.

У 16 столітті Березділ у складі волинських земель належав Литві. За Люблінською унією 1569 року село відійшло до Польщі. Перебувало воно у складі Луцького повіту Волинського воєводства. 1570 року в документі про стягнення податків з жителів, Березділ уже згадується як містечко, яке належало князям Острозьким. Основна маса населення містечка займалася сільським господарством. З тих, хто платив податки, наприкінці 16 століття у Березділові було 2 ремісники і 2 перекупники; «димів» налічувалося 36. Жодне з цих господарств не мало повного наділу, 6 користувалися половинним, 13 — чвертю наділу. 17 господарств належали до категорії городників, тобто, зовсім не мали польової землі.

Згідно з податковими відомостями 1635 року працювало 76 ремісників, у тому числі 3 ковалі, 11 шевців, 18 теслярів, 16 шорників і кравців, 19 гончарів та інших. Їх продукція знаходила місце збуту не тільки в Березділові, а й у навколишніх селах та віддалених містечках.

Станіслав Яблонський

Коли 1793 року Правобережна Україна була приєднана до Росії, Березділ увійшов до Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Березділівський маєток залишився власністю Яблоновських. За участь у польському повстанні 1830—1831 років царський уряд у 1833 році позбавив дідича — князя Станіслава Яблоновського — Березділівського маєтку. 3434 десятини землі і 1987 десятини лісу перейшли до казни. Селян Березділова зарахували до розряду державних.

Перший навчальний заклад — однокласне початкове училище відкрито 1881 року. Через 15 років його перетворили на сільське двокласне початкове. Переважна більшість населення залишалася неграмотною. Навіть сільський та волосний старости не вміли читати й писати.

До 1832 року тут існував римо-католицький монастир, можливо, францісканців.

Значна частина населення займалася промислами. В 1910 році таких селянських дворів у Березділівській волості було 418, що становило 16 % від їх загальної кількості. Найбільшого поширення набуло ткацтво. Багаті міщани тримали приватні, напівкустарного типу, підприємства з найманою працею робітників. На шкіряному заводі наприкінці 19 століття працювало 20 робітників. Діяли також невелике медоварне підприємство, млин. Більшість медичних, освітніх та інших закладів почали працювати з кінця 19, або й з початку 20 століття. Пошту відкрито лише 1911 року з умовою, що березділівці утримуватимуть її протягом перших 3-х років. Лікував населення фельдшер, який обслуговував ще 17 сіл. У 20 столітті земський лікар лікував населення двох

Накладом Товариства «Волинь», 1984. — Т. 1. — С. 82. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Архів Наукового Товариства у Львові. Кафедра 2, історико-філос. Том 18, Випуск 1, Львів 1937; URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SJab%C5%82onowski.JPG

волостей — Березділвської та Жолобненської. Хворих, які потребували лікарняної допомоги, відправляли за 40 км до Новограда-Волинського. 1911 року в Березділові вже існувала лікарняна дільниця на 2 ліжка. Працювала приватна аптека.

Згідно з статистичними даними з 1911 р. в м. Березділові було: 2700 жителів, волость, міщанська управа, пошта, земська поштова станція, земська лічниця, 2-клясова школа, аптека, аптечний склад, горілчана крамниця, 12 бакалійних крамниць, медоварня, ресторан і 6 ярмарків річні.

Більшовики захоплюють село у січні 1918 року. В лютому 1918 року Березділв зайняли австро-німецькі війська, а наприкінці року — армія УНР. У квітні 1919 року село ненадовго займають більшовики, у серпні Березділв знову переходить УНР. У 1919—1920 років Березділв переходив то до рук поляків, то до УНР. Влітку 1920 року околиці його стали ареною боїв більшовиків з поляками. У липні тут перебував штаб 11-ї дивізії Першої Кінної армії. Та восени Березділв на деякий час знову зайняли війська УНР, у листопаді — більшовики.

Єврейська громада[81]

Найдавніша відома єврейська громада існувала у Березділові в XVII столітті. У 1765 році тут було 49 єврейських будинків, у 1784 році – 33, у 1787 році – 29. З середини XIX століття рабином був Авром Степанський, з 1880 року рабином був його син Хаїм Степанський.

БЕРЕЗДОВЪ, м. т.-ж. в. Жит. 2790. Разст.: у. г. 40 в., Славута 20 в., Корецъ 20 в.
Волостное правленіе. Старшина *Шевчукъ* А.; писарь *Вульбинскій* А.
Мѣщанская Управа.
Почтовое Отдѣленіе. Начальн. *Удановичъ* Оадд. Марк.

Мануфактура:
Бару Рухля.
Тамаринъ Шлема Ушер.
Хитерманъ Нехума.
Медоваренный заводъ:
Шрага Борухъ, зав. № 33.
Трактиръ:
Вайншельбоймъ Шейна-Двося.
Фрукты:
Дергачъ Лея Ицко-Михел.
Ярмарки: 7 января, 3 февраля, въ первый понедѣльникъ Великаго поста, въ Великій Понедѣльникъ, въ первый понедѣльникъ послѣ недѣли Мироносицъ, на 3 день Св. Троицы.

Бакалея:
Зильберманъ Мирля-Сура.
Койфманъ Мордко Авр.
Маркусъ Рухля.
Циркисъ Дувидъ.
Ройтенбергъ Борухъ Зельм.
Фраерманъ Цина.
Хитерманъ Алтеръ.
Цвикъ Мордко Зурах.
Винная лавка № 800.

Почтовая станція земская.
Священникъ *Вѣлецкій* Влдм.
Училище 2-хъ класси. сельское. Завѣд. *Орловъ* Влдм. Феодос.
Лечебница земская. Врачъ *Манденовъ* Лев. Мант.
Акушерка *Зубрицкая* Ан-сія Ант.
Аптека:
Голубецкій Романъ Стан.
Аптекарскіе товары:
Шерманъ Фейга.

Березділвські підприємці, 1913 рік.[82]

Під час НЕПу в Березділові відродилися торгівля та ремесла, на ринковій площі з'явилися десятки приватних крамниць. Ремісники були переважно євреями, вони виготовляли одяг та взуття з тканини замовника, торгували своїми виробами. Їх називали ремісниками (Берко Шустер, Шустер Ушер, Копитман Але, Копитман Гершко, Кіпервас Янкель). Власники роздрібних магазинів також мали патенти. Їх називали непманами. Непманам було відмовлено у виборчих правах, їхнім дітям не дозволялося навчатися в коледжах та університетах.

[81]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том четвертый. Бе-Абидан — Брес (1909). – с. 216-217. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom04_1909__ocr.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 16, 62, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Єврейська РЕ. URL: https://rujen.ru/index.php/%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%97%D0%94%D0%9E%D0%92; Березділв. URL: https://jewua.org/berezdov/

[82] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

З'явилися приватні візники, яких називали балахулами (Бренет Сухар, Фельдман Кейфця). У 1927-28 роках почали організовуватися ремісничі артілі. Першою була створена гільдія кравців, головою якої був Копитман Вольф. У ній працювало близько 20 осіб. Раніше в Березdові було започатковано споживчу кооперацію.

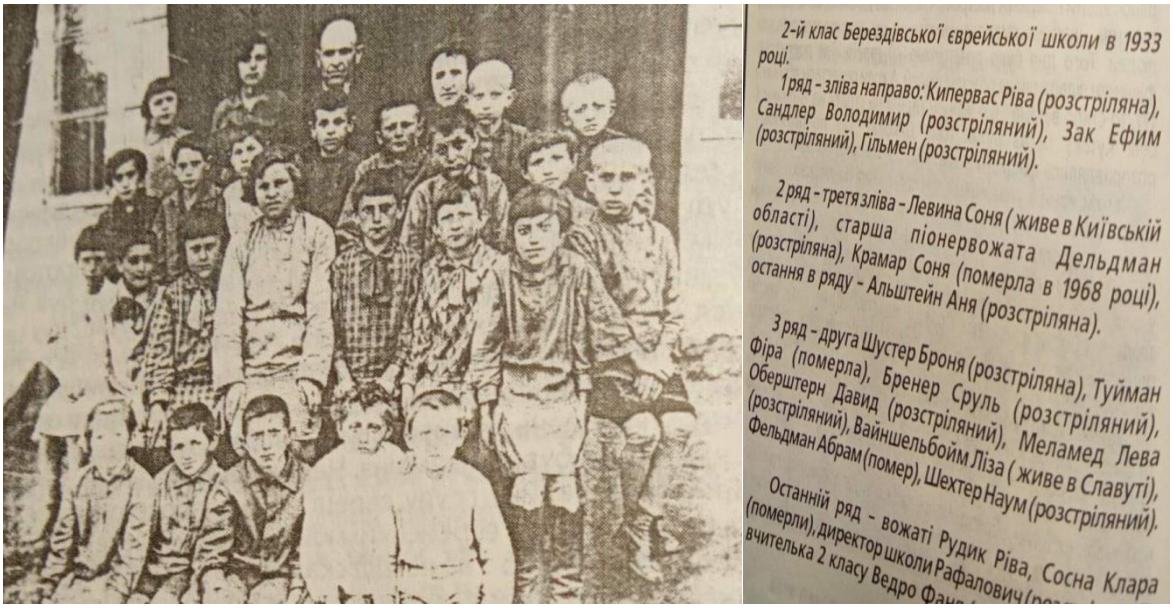

2 клас Березdівської єврейської школи, 1933 р.[83]

У 1927 році тут проживало 863 євреї. Завдяки діяльності ініціативної групи (до якої входили Копитман Герш, Кіпервас Ісаак, Мільшенкер Якоб, Сандлер Мендель, Мендель Броверман, Шустер Нізель, Шнайдер Енах та інші) навесні 1929 року було створено єврейський колгосп «Дер Найєр Вег» («Новий шлях»). Євреї не мали достатнього досвіду в сільському господарстві, але українці допомагали їм. Першим головою було обрано Гільмана Юхима Мойсейовича, бухгалтером – Шнайдермана Енаха. Бригадирами були Кіперштейн Давид та Ткачук. Конюхами були Грінвальд Зіновій, Ткачук Захар, Моцієвський Йоган, вершниками – Вайшельбойм Але, Андрій Ткачук, Поведюк Йосип, Сандлер Мендель, пастухами – Геця Шустер, Келерман Герш, Левчук Іван. Більшість євреїв – членів колгоспу працювали на різних роботах у полі. Заробітна плата була низькою. У 1932-1933 роках селяни отримували лише 200-300 грамів зерна на трудодень. Ситуація покращилася в 1934 році, оскільки врожай був добрим. Передовицями були колгоспні робітники (Вайсберг Гіня, Оберштейн Песя, Кирилюк Домка). Головою колгоспу був Гільман Ю.М., він пропрацював до 1936 року. Він був одним із найактивніших членів комсомольського осередку, створеного в Березdові в 1923 році.

Під час Другої світової війни Гільман воював у лавах Червоної Армії та отримав 11 бойових нагород. Після демобілізації став головою Березdівського радгоспу «Новий шлях». Радгосп був одним із найуспішніших у регіоні. Як самостійне радгосп проіснував до 1950 року, коли Гільмана обрали головою об'єднаного радгоспу «Більшовик», що базувався на двох існуючих у Березdові радгоспах.

[83] Світлини з книги Давида Гочкіса.

У Березdові було три синагоги, які були закриті в 1930-х роках. На початку 1930-х років хлопці все ще відвідували Хедер. Головну синагогу (Бесмедреш) перетворили на пекарню. Окрім головної синагоги, існувала «Балмелогіше шул» – синагога для ремісників, яку відвідували кравці, шевці, бляхарі тощо. Єврейська релігійна громада була відкрита в місті в квітні 1924 року, головою громади був Беренштейн Ідель Цалевич. Громада мала 10 пергаментних примірників Тори, 6 інших примірників Тори та 225 інших книг. Після закриття синагог більшість релігійних євреїв збиралися на молитву в житлових будинках. До початку Другої світової війни в громаді був рабин, дуже старий Хаїм Степанський, та 2 шойхети.

У середині 1930-х років місцева влада закрила кошерні м'ясні крамниці (ятке), і євреї пішли до шойхетів. Між 1923 і 1939 роками існувала єврейська школа. За роки роботи школи більшість євреїв міста навчилися читати та писати на їдиш.

У 1939 році єврейське населення Березdова становило 778 осіб (25% від загальної кількості). Кількість євреїв у Березdівському районі (до Другої світової війни Березdів був центром цього району) становила 2106 осіб.

Голокост[84]

Березdів був окупований німецькими військами 9 липня 1941 року. Лише кілька сімей евакуювалися у внутрішні райони СРСР влітку 1941 року. В окупованому Березdові залишилося понад 600 громадян єврейської національності.

10 серпня 1941 року німці заарештували та розстріляли 152 євреїв-чоловіків з Березdова в районі Бутика поблизу села Дяков підрозділом першої механізованої бригади.

У будівлі колишнього облвиконкому було створено гетто. Там розміщували радянських військовополонених та місцевих євреїв. З березня по червень 1942 року на місцевому єврейському цвинтарі було розстріляно 60 євреїв-примусових робітників з Березdова. 200 євреїв вивезли до району Млинки, змусили копати яму та розстріляли. Загалом було вбито понад 1200 євреїв з Березdова та навколишніх сіл. Останні євреї з Березdівського району були вбиті у Славуті 26 червня 1942 року.

Останнім «місцевим» євреєм був Янкель Ковтун, який помер у 1970-х роках. Останніми євреями в місті були Римма Наумівна Саф'ян та її онука Наталія, вони емігрували до США у 1999 році. Зараз у Березdові євреїв немає.

[84] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 16, 62, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Єврейська РЕ. URL: https://rujen.ru/index.php/%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%97%D0%94%D0%9E%D0%92

Пам'ятник на братській могилі жертв Голокосту на місцевому єврейському цвинтарі.[85]

Єврейський цвинтар

Єврейський цвинтар був заснований у 18 столітті, останнє відоме єврейське поховання датується 1942 роком. Більшість надгробків знаходяться на своїх початкових місцях, і понад 75% з них, повалені або зламані, датуються 19 століттям. Тут похований ребе Хаїм Степанський. На цвинтарі є братські могили жертв Голокосту з пам'ятниками. Межі цвинтаря зараз менші, ніж у 1939 році, через сільське господарство. Цвинтар був пошкоджений під час Другої світової війни.

Мацева на єврейському цвинтарі у Березdові.

Білогір'я[86]

[85] Березdів. URL: https://jewua.org/berezdov/

[86]Lachowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — WarszawaDruk «Wieku», 1884. — T. V. — S.53. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/53; Lachowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 208.URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/208; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во

Домініканський костел та парафіяльний костел. Ляхівці, 1862–1876 рр.[87]

Білогір'я (до 1946 року — Ляхівці) — селище, адміністративний центр Білогірської селищної територіальної громади Шепетівського району.

Селище засноване1441року. Магдебурзьке право отримало з 1583 року.

Перша згадка про Ляхівці датується 1441 роком, коли за привілеєм великого литовського князя Казимира IV стало належати шляхтичу Дениску Мокосійовичу. Пізніше посідачкою Ляхівців була королева Польщі Бона Сфорца.

Князь Юзеф-Олександр-Доброгост Яблоновський збудував тут замок. У 1780-х рр. цей же власник підтвердив містечку магдебурзьке право (вперше надане ще 1583р.), а також надав печатку «ляховецької магдебургії» з зображенням великого герба Яблоновських.

«Волинь», 1986. Т. 2. – С. 62-63. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T.Lachowce // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 928—930. URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=194; Історико-архітектурний опорний план смт. Білогір'я Хмельницької області. URL:https://www.calameo.com/read/004798737d9fab00afba0

[87]Акварель Н. Орди. Ліворуч – двовежовий костел зі шпилем; поруч – монастирські будівлі; праворуч – парафіяльний костел з куполом на багатокутному барабані та колонним портиком. Напис: Костел збудований паном Сенютою 1612. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm; Про минулу історію Білогір'я нині нагадує хіба що величний костел св. Вікентія – той що був закладений у 1612 році Сенютами та у 1780-х роках перебудований Яблоновськими. Храм є візитівкою райцентру – його видно не лише з будь-якої точки селища, а й за кілька кілометрів до Білогір'я. Історія костьолу й монастиря надзвичайно цікава та водночас трагічна. У 1859 році монастир покинули домініканці, у 1869 році він перейшов до православної церкви, яку звідси «вигнали» у 1935 році. Надалі комплекс використовували то як в'язницю, то як будинок культури з бібліотекою, то як відділок міліції, то як друкарню, то як військкомат. У 1991 році понівечений костел повернули невеликій громаді римо-католиків Білогір'я, й через два роки тут оселились отці-паллотини, які й займаються нині відродженням храму.

В'їзд до замку.[88]

У 1612-1660 роках було споруджено сучасні муровані костел та монастир оо.-домініканців коштом Павла-Кшиштофа Сенюти, котрий спочатку сповідував православ'я, потім кальвінізм, на початку XVII ст. – католицизм (тоді і запросив домініканців), а 1616 року прийняв аріанство (Ляхівці навіть називали аріанською столицею Волині). 21 липня 1789 року храм консекрував єпископ-помічник Луцький Хризостом Качковський під титулом Пресвятої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці і свв. Петра і Павла.

У 1745 році власник Ляховець Йосип-Олександр Яблоновський, нащадок Станіслава Яблоновського, розпочав будівництво, а через сім років завершив великий кам'яний замок на місці зруйнованого колись дерев'яного. Товщина стін нового замку досягала півтора-два метри. В новозбудованому палаці посеред замку була тронна зала на 400 місць з картинною галереєю і бібліотекою. Ляхівці, як і сусідні магнатські маєтки, становили своєрідну державу в державі і були резиденції князів Яблоновських на Волині. Князь Й.О. Яблоновський, претендуючи у свій час на польську корону, давав у своєму палаці пишні прийоми, на які запрошувалось багато польських аристократів. На прийомі князь сидів на троні в горностаєвій мантії в оточенні натовпу шляхти і челяді. Про безхмарне життя панства, марнотратство та безглуздість шляхетських прийомів і банкетів можна судити з такого прикладу: в магната Яблоновського на одному з кількаденних банкетів гості з'їли 60 волів, 300 телят, 50 баранів, 150 свиней, близько 20 тисяч голів різної птиці. Щодо напоїв, то лише угорського вина було випито 270 бочок.

Станом на 1885 рік у колишньому власницькому містечку, центрі Ляховецької волості Острозького повіту Волинської губернії, мешкало 2368 осіб, налічувалось 296 дворів, існували 4 православні церкви, 2 каплиці, костел,

[88]Н. Орди. URL:https://khmel-pivnich.info/bilohir-iu-580-rokiv-iak-zminiuvalys-liakhivtsi-vprodovzh-istorii/

школа. За ½ версти розташовувалось садиба Леонцине з 3 млинами, ярмарком, винокурним заводом.

Від фортеці подекуди все ще видно вали, а от острова вже немає – він давно став частиною суходолу. У 1880-х роках. на руїнах замку запрацювали винокурня та пивоварня, а у ХХ ст. побудували школу та стадіон. Цікаво, що під час будівельних земляних робіт знайшли дві унікальні бронзові гармати, котрі колись захищали мури фортеці. Побачити їх можна у місцевому районному музеї.[89]

Страшного, непоправного удару життєвим силам української нації завдав штучний голод 1932-1933 років, який призвів до мученицької смерті восьми мільйонів українських селян. Не минув тодішній голод і Ляховеччину. А в 1937-1938 роках кілька десятків чоловік містечка було незаконно репресовано як ворогів народу. Не минула така доля і тодішніх керівників району, зокрема, першого секретаря райкому партії Гомона, голову райвиконкому Молотая, завідуючого райземвідділом Наумова та інших. Невинні жертви сталінських репресій у даний час реабілітовані, правда, більшість посмертно.

На територію Ляховець німецькі загарбники вдерлись 3 липня 1941 року. З перших днів окупації гітлерівці встановили в селищі режим кривавого терору, одразу почали розправу над мирними жителями, особливо з радянським активом. Все єврейське населення Ляховець, Ямполя, Корниці окупанти відправили за колючий дріт, у так зване гетто, що розташовувалось на території нинішньої газодільниці та стадіону. Люди вмирали від голоду, холоду і хвороб. Тих, що залишилися живими, гітлерівці в червні 1942 року розстріляли в яру біля Тростянецького лісу.

Єврейська громада[90]

У 1708 році євреї Ляхівців сильно постраждали від набігів козацьких, шведських та російських військ. Представники міщан та євреїв заявили 5 грудня 1708 року про повне руйнування міста.

У 1765 р. у Ляхівцях мешкало 589 євреїв, у сусідньому місті Корниці 49, а в навколишніх селах 222.

За ревізією 1847 р. «Ляховецьке єврейське суспільство» складалося з 1131 особи. За переписом 1897 р. у Ляхівцях проживало 5401 мешканець, з яких 1384 єврей.

У 1867 році була синагога.

У 1910 році існували державна однокласна єврейська початкова школа з ремісничим відділенням, Талмуд-Тора, та приватна єврейська чоловіча школа.

[89]Білогір'я. URL: https://ye.ua/istiriya/4230_Bilogir_ya____storinkami_davnoyi_istoriyi.html

[90]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том десятый. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 452. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://beket.com.ua/hmelnickaja/belogore/; Білогір'я. URL:https://jewua.org/belohirya/; Lechowitz Descendants. URL: https://sites.google.com/view/lechowitz

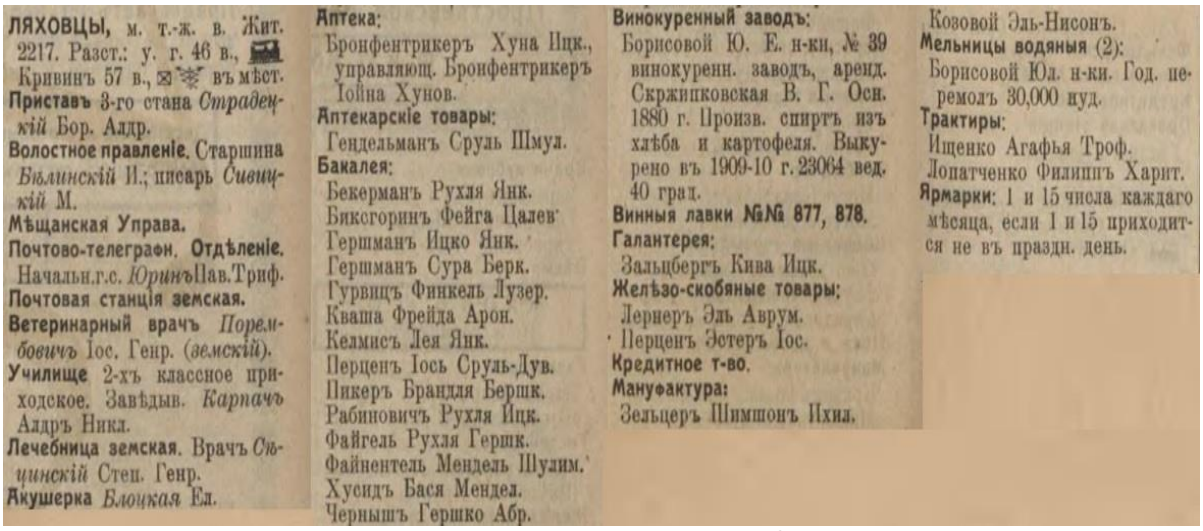

ЛЯХОВЦЫ, м. т.-ж. в. Жит. 2217. Разст.: у. г. 46 в., Кривинъ 57 в., ✉ въ мѣст.
Приставъ 3-го стана *Страденкій* Бор. Алдр.
Волостное правленіе. Старшина *Билинскій* И.; писарь *Сивицкій* М.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальн.г.с. *Юринъ*Пав.Триф.
Почтовая станція земская.
Ветеринарный врачъ *Порембовичъ* Іос. Генр. (*земскій*).
Училище 2-хъ классное приходское. Завѣдыв. *Карпачъ* Алдръ Никл.
Лечебница земская. Врачъ *Свѣчинскій* Степ. Генр.
Акушерка *Блоцкая* Ел.

Аптека:
Бронфентрикеръ Хуна Ицк., управляющ. Бронфентрикеръ Іойна Хунов.
Аптекарскіе товары:
Гендельманъ Сруль Шмул.
Бакалея:
Бекерманъ Рухля Янк.
Биксгоринъ Фейга Цалев
Гершманъ Ицко Янк.
Гершманъ Сура Берк.
Гурвицъ Финкель Лузер.
Кваша Фрейда Арон.
Келмисъ Лея Янк.
Перценъ Іось Сруль-Дув.
Пикеръ Брандля Бершк.
Рабиновичъ Рухля Ицк.
Файгель Рухля Гершк.
Файнентель Мендель Шулим.
Хусидъ Бася Мендел.
Чернышъ Гершко Абр.

Винокуренный заводъ:
Борисовой Ю. Е. н-ки, № 39 винокуренн. заводъ, аренд. Скржинковская В. Г. Осн. 1880 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 23064 вед. 40 град.
Винныя лавки №№ 877, 878.
Галантерея:
Зальцбергъ Кива Ицк.
Желѣзо-скобяные товары:
Лернеръ Эль Аврум.
Перценъ Эстеръ Іос.
Кредитное т-во.
Мануфактура:
Зельцеръ Шимшонъ Ихил.

Козовой Эль-Нисонъ.
Мельницы водяныя (2):
Борисовой Юл. н-ки. Год. перемолъ 30,000 пуд.
Трактиры:
Ищенко Агафья Троф.
Лопатченко Филиппъ Харит.
Ярмарки: 1 и 15 числа каждаго мѣсяца, если 1 и 15 приходится не въ праздн. день.

Єврейські підприємці[91]

Голокост[92]

Згідно з переписом 1939 року, у селі Ляхівці проживало 908 євреїв (51,5% від загальної кількості населення). Ще 331 єврей мешкав у селах тодішнього Ляховецького району.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували село 3 липня 1941 року. За два тижні, що минули від початку німецького вторгнення, невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід. Деяких євреїв-чоловіків було мобілізовано до Червоної армії, інші пішли до неї добровольцями. Під час німецької окупації в Ляхівцях залишилося близько 700 євреїв.

У липні та серпні 1941 року справами села керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Німецький комендант призначив сільського старосту та організував допоміжну поліцію. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Село стало районним центром у межах округи (Gebiet) Ізяслав. Посаду гебітскомісара обіймав оберфюрер СА Кнохенгауер.[93]

Улітку та восени 1941 року в селі запровадили низку антиєврейських заходів. Було створено юденрат. Євреї мусили носити розпізнавальні знаки: спершу пов’язки із зображенням Зірки Давида, а згодом — жовте коло. Їм заборонялося залишати межі села.

У вересні 1941 року німецька влада створила в Ляхівцях гетто. Туди також переселили сотні євреїв із сусідніх містечок Ямпіль і Корниця. (У 1939 році єврейське населення Ямполя становило 1058 осіб; у 1923 році в Корниці проживало 322 євреї.) Для цього виділили дві вулиці, де розташовувалося близько 50 переважно старих будинків із долівками. Територію гетто обнесли

[91]Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 850-851. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[92]LIAKHOVTSI. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1406. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf;Білогір'я. URL: https://jewua.org/belohirya/

[93]BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр – тепер BA-B та в NARA), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisation splan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942 [Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 р.], виданий начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 р.

колючим дротом і взяли під охорону українські поліцаї із собаками. Мешканці гетто рідко бачили німців; натомість місцева поліція супроводжувала їх на поля сусіднього колгоспу для збирання картоплі та цукрових буряків.[94]

Біля братської могили, 1970-1980-ті роки. Фото з архіву Іди Крітман.

Узимку 1941–1942 років у гетто панували сильний холод і голод. Деяким євреям вдавалося нелегально проносити їжу до гетто, повертаючись із робіт за його межами, що допомагало їхнім родинам вижити. Крім того, окремі євреї, які мали друзів-неєвреїв поза гетто, залишили їм частину свого майна під час створення гетто. Дехто з цих неєвреїв, своєю чергою, приносив їжу до гетто й перекидав її через паркан.[95] Наприкінці 1941-го та на початку 1942 року в селі відбулися перші розстріли. Було вбито понад 160 осіб.[96]

27 липня 1942 року німецькі сили безпеки ліквідували гетто в Ляхівцях.[97] Близько 2300 осіб було розстріляно на луці поблизу села Тростянка.[98] Цей масовий розстріл, імовірно, здійснив підрозділ поліції безпеки та СД із відділення (Aussendienststelle) у Старокостянтинові за сприяння німецької жандармерії та української поліції.

З гетто врятувалося дуже мало людей. Іді Крітман вдалося втекти за тиждень до ліквідації гетто завдяки шкільній подрузі, яка підкупила місцевого

[94] Свідчення Іди Крітман, у виданні: Zabarko, Holocaust in the Ukraine, С. 147–148.
[95] Там само.
[96] ДАРФ, 7021-64-801, арк. 356.
[97] Свідчення Іди Крітман. За іншими даними, розстріл відбувся в червні 1942 р.; ДАРФ, 7021-64-801, арк. 373.
[98] ДАРФ, 7021-64-801, арк. 354, 373. Цілком імовірно, що ця цифра щодо кількості жертв є завищеною.

поліцейського, віддавши йому новий велосипед. Крітман переховувалася в сараях, на горищах, у стогах сіна та ямах, доки на початку березня 1944 року.[99]

Розпочато роботу над меморіалізацією місця масового розстрілу євреїв
Історія відновлення пам'яті почалася з випадкового спогаду. Під час поїздки на Західну Україну бізнесмен і філантроп Олег Мойсейович Перцев згадав назву містечка Ляхівці — батьківщину своєї родини. Сьогодні це селище Білогір'я на Хмельниччині, де під час нацистської окупації у 1941–1942 роках було знищено близько 3,5 тисяч євреїв із навколишніх населених пунктів.

Саме тут, у лісі на місці масового розстрілу, поховані й шестеро родичів Перцева. Братська могила тривалий час залишалася без офіційного статусу та належного впорядкування. Дізнавшись про це, меценат долучився до роботи зі збереження пам'яті. За його ініціативою та фінансуванням встановлено нову огорожу довжиною близько 180 метрів, облаштовано вхід до меморіальної ділянки та встановлено окрему стелу в пам'ять про загиблих членів родини. Також надано фінансову підтримку місцевому музею і благодійному фонду, що займаються збереженням історії знищеної громади. Разом із представниками місцевої влади та громади обговорено подальші кроки — отримання офіційного статусу братської могили та створення повноцінного меморіального комплексу.

Поминальну церемонію на місці трагедії провів рабин міста Хмельницького.

За словами Олега Мойсейовича Перцева, ця робота лише починається. Його мета — привернути увагу українських та міжнародних інституцій до місця трагедії й забезпечити системне збереження пам'яті про тисячі безвинних жертв Голокосту.

Ця історія — приклад того, як особиста пам'ять може стати поштовхом до великої справи. Адже навіть одна людина здатна повернути історії імена, а місцю трагедії — гідну пам'ять.

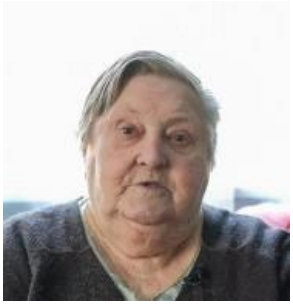

Допит свідка[100]

Раїса Т., 1929 року народження: «Ю: Ви випадково не пам'ятаєте якісь імена? Свідок: Звичайно, пам'ятаю. Імена тих, з ким я дружила. Була сім'я, що жила прямо через дорогу. Їхнє прізвище було Гербер. У них була дитина-інвалід. Їхню старшу дочку звали Туня, а також була молодша дочка, Шіва, вона була красунею. Я пам'ятаю її, вони пошили їй сукню з бордової вовни, вона була молодша за мене, її сестра була старша, ми разом вчилися. У неї була голова, повна каштанових кучерів. А ця сукня… Мабуть, це було якесь свято. Єврейське свято, і вона була ошатно вбрана. А на комірі у неї була краватка-метелик, зроблена з червоної атласної стрічки. Це було так гарно, і ця дівчина була така гарна… Ю: Чим займався батько родини Гербер? Свідок: Він був торговцем. Як у минулому, були люди, які заробляли на життя обміном речей. Вони брали яйця і давали тканину. Все було дуже дорого. Їх було дуже мало… Тканини були в наявності. Радянський режим щойно прийшов до влади,

[99] Свідчення Іди Крітман.

[100] Страта євреїв у Білогір'ї. URL: https://www.yahadmap.org/#village/bilohirya-former-lyakhovtsy-liakhivtsi-khmelnytskyi-ukraine.1863

і вони знищили все, що було. Ось так воно і було. І був ще один хлопчик, з яким я гралася, ми дружили, його звали Мусік. У нього було світле волосся та блакитні очі; він був дуже гарним маленьким хлопчиком. Коли їх розстріляли… Кажуть, що коли вони їх розстрілювали, він забирав у них одяг і просив відпустити. Його не відпустили. Я пам'ятаю його все своє життя. Наш клас у школі був майже повністю єврейським. З 35 учнів лише 8 були православними, українцями. Хоча це був не єдиний клас у школі. У школі було багато класів, близько 4. Ю: Чим займалися батьки Мусіка на життя? Свідок: Його батько також працював у провізії. Я забула їхнє прізвище. Коли німці увійшли в село, його батька вбили. Його вбили з гармати. Ми копали окопи, він був з українцями. Він був в окопі. Я не знаю, як він там опинився, у будь-якому разі вони ховалися в тій ямі». (Свідок № 2794U, опитаний у Білогір'ї 21 вересня 2020 року).

Радянські архіви[101]

«У червні 1942 року голова колгоспу «Жовтень» [нерозбірливо] отримав наказ призначити 25 робітників з колгоспу на роботу в поліцію Ляховського повіту. Я був одним із них. Наступного дня, о 4-й ранку, ми прибули до відділку поліції з лопатами; нас там зібралося 74 за наказом начальника поліції Аркадія А. Десять чи дванадцять українських поліцаїв вишикували нас і відвели приблизно за 300 метрів від села Тростянка, на узлісся, де знаходилися кар'єри, тобто там, де з кар'єрів видобували пісок для ремонту доріг. Там нас зупинили. Начальник поліції А. та [нерозбірливо], прізвища якого я не знаю, начальник жандармерії, взяли мірну вудку та виміряли глибину та довжину ями. Нас змусили викопати дві ями. Після цього вони пішли, а о 14:00 Павло Г., голова місцевої адміністрації, подивився на ями та сказав нам копати глибше, щоб запобігти втечі [жертв]. Тоді ми запитали його, для чого ми копаємо ями, Г. відповів, що для закопування різних військових трофеїв – мін, боєприпасів тощо. Водночас він наказав нам закінчити копати дві ями до 20:00, а потім пішов. Увечері А., начальник поліції та начальник жандармерії знову прибули на місце, де ми якраз збиралися закінчити копати ями. Тож начальник жандармерії виміряв глибину ями та наказав нам зробити її на два метри глибшою, що ми й зробили. Тільки тоді ми зрозуміли, що копаємо ці ями для єврейського населення. Коли ми закінчили копати ями, українські поліцейські, які охороняли нас, щоб запобігти нашій втечі, вишикували нас і відвели додому, попередивши, щоб ми нікому не розповідали. Нам сказали сказати кожному, хто запитає, що ми ремонтуємо дороги. […]» [Показання місцевого реквізованого селянина Фоми Й., 1891 року народження в Ляхівцях, передані Радянській державній надзвичайній комісії у травні 1944 року; ДАРФ 7021-64-801]

[101] Страта євреїв у Білогір'ї. URL: https://www.yahadmap.org/#village/bilohirya-former-lyakhovtsy-liakhivtsi-khmelnytskyi-ukraine.1863

Братська могила, 2022 р.[102]

Поминальну молитву за шестеро родичів Перцева провів рабин міста Хмельницького.

[102]URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1483819662051053&set=pcb.1497587564033764

Великий Жванчик[103]

Садиба Хелминських у Великому Жванчику. 22 березня 2012 р.[104]

Великий Жванчик (до 1921 року — Жванчик) — село у Дунаєвецькій міській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

Уперше згадується 1681 року у списку платників податків Османської Туреччини. За іншими даними Жванчик згадується вперше з 1703 року.

У XVIII столітті Жванчик належав польським родинам, зокрема Конецпольським, Гуменецьким, Ржевуським, Мержеєвським, Ліпінським (від 1780 року). За останніх тут відбулося значне економічне піднесення. Наприкінці XVIII — на початку XIX століть Ліпінські збудували в околицях Жванчика низку фільварків з досить прибутковими, як на той час, скляними заводами.

Відомо, що станом на 1791 році в селі діяла дерев'яна Успенська церква, яка в наш час не збереглася. Також в 1797 році відбулася повторна освята дерев'яного Успенського костелу. Час зведення святині — невідомий. Біля костелу

[103] Sulimierski, F., Walewski, W., Krzywicki, J., & Chlebowski, B. (Eds.). (1880). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 14. Warszawa, s. 871. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/871; А. Л. Кузема. Коротка історична довідка на панський маєток (палац) (1868-1877 рр.) в с. Великий Жванчик. URL: https://niazkamenec.org.ua/doslidgena/178-al-kuzema-korotka-ystorichna-dovydka-na-panskiy-mayetok-palac-1868-1877-rr-v-s-velikiy-zhvanchik.html

[104] Після смерті господаря Ігнатія Хелмінського маєток перейшов до його двох синів, а потім – до рук поміщика Крупецького, який викупив половину садиби у одного сина, а половину виграв у другого у карти. Після революції Крупецький втік до Польщі, а у приміщенні палацу було відкрито спочатку туберкульозний, – дитячий пульмонологічний санаторій; URL: https://castles.com.ua/zwanczyk.html

знаходилась мурована каплиця на похованні Раймонда Корсака[105] (1817 р.), яку теж було зруйновано.

Крім того, в історичних джерелах згадується синагога, винокурня, водяний млин та фабрика капелюхів.

Родина Клуковських на відпочинку в Жванчику. По середині сидить Зигмунт Клуковський. 1910 р.[106]

Міські права Жванчик отримав у 1797 році.

Після другого поділу Речі Посполитої, з 1793 року, перебував у складі Російської імперії. Наприкінці XIX століття у Жванчику оселилася велика кількість євреїв.

На початку XX століття Жванчик став волосним центром. У цей час також функціонували церква, 2 єврейські молитовні школи, банк. На базарній площі була двоповерхова ратуша.

В 1905 році поруч існувало окреме поселення «Баба».

Внаслідок поразки визвольних змагань українського народу на початку XX століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

---

[105] Корсак Раймунд — польський революціонер, поет-гуморист кінця XVIII — початку XIX століть, перекладач і політичний діяч, учасник повстання під проводом генерала Тадеуша Костюшка 1793 року.

[106] Зигмунт Клуковський був автором одного з найвідоміших і найшановаиіших джерел з історії Польщі часів німецької окупації – «Щоденник з років окупації Замойського краю 1939-1944» (Dziennik z lat oxidacji Zamość 1939-1944). Це його найвідоміша праця, але пам'ятаймо, що Клуковський був ерудованим вченим, який не лише писав історичні праці чи редагував історичні джерела, а й писав тексти з медицини, історії медицини, етнографії, регіоналістики та багатьох інших галузей. Він також був колекціонером, бібліофілом, журналістом, культурним діячем, громадським діячем і, перш за все, лікарем. URL: https://ezamosc.pl/wiadomosci/item/4258-zjazd-rodziny-klukowskich

У 1921 році Жванчик перейменовано на Великий Жванчик, а хутір за 4,5 кілометра з однойменною назвою, колишній фільварок «Гута Жванчицька» — на Малий Жванчик.

Підчас Другої світової війни від 11 липня 1941 до 29 березня 1944 село знаходилось під окупацією нацистів.

Єврейська громада[107]

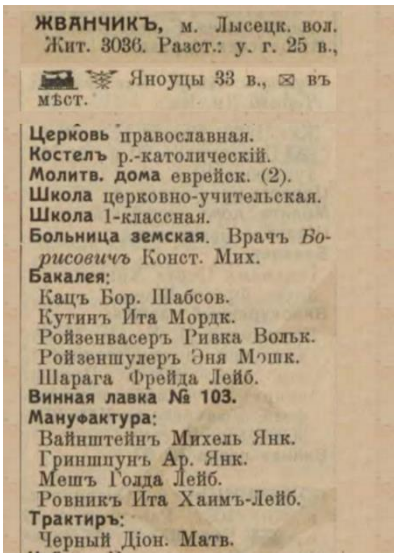
ЖВАНЧИКЪ, м. Лысецк. вол. Жит. 3036. Разст.: у. г. 25 в., Яноуцы 33 в., ✉ въ мѣст.
Церковь православная.
Костелъ р.-католическій.
Молитв. дома еврейск. (2).
Школа церковно-учительская.
Школа 1-классная.
Больница земская. Врачъ Борисовичъ Конст. Мих.
Бакалея:
Кацъ Бор. Шабсов.
Кутинъ Ита Мордк.
Ройзенвасеръ Ривка Вольк.
Ройзеншулеръ Эня Мошк.
Шарага Фрейда Лейб.
Винная лавка № 103.
Мануфактура:
Вайнштейнъ Михель Янк.
Гриншпунъ Ар. Янк.
Мешъ Гозда Лейб.
Ровникъ Ита Хаимъ-Лейб.
Трактиръ:
Черный Діон. Матв.

Єврейські підприємці Жванчика.[108]

У 1897 р. в Жванчику проживали 683 євреї (22,3% всього населення), в 1923 р. – 558 євреїв.

У 1889 р. у містечку була синагога.

З 1895 р. рабином у Великому Жванчик був Абрам Пінхас Берман.

У 1913 р. у Жванчику були вже 2 синагоги. Євреям належали всі 9 крамниць (5 бакалійних, 4 мануфактурні)

Під час нацистської окупації 31 серпня 1941 р. за селом було розстріляно (320-й поліцейський батальйон) 380 євреїв Жванчика і Сокілець, восени того ж року – 1224 євреї сіл Великий Жванчик та Сокілець.

Меморіал на братській могилі[109]

[107] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского.. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 537. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 19. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[108] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[109] Світлини Євгена Шнайдера

Віньківці[110]

Палац Косельських[111]

Віньківці (у 1927—1938 роках — Затонськ) — селище в Україні, у Віньковецькій селищній громаді Хмельницького району.

Першу писемну згадку про Віньківці знаходимо в податковому списку 1493 року. Тоді в поселенні нараховувалось 14 *димів* (податкових одиниць).

У 1616 році польський шляхтич Станіслав Лянцкоронський (бл.1585—1617, подільський воєвода, галицький каштелян, плоскирівський староста) купив кілька маєтностей на Поділлі в Ліховських, зокрема, Віньківці[112].

---

[110] Wońkowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — T. XIII. — S. 937—938. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIII/937; Wońkowce, *[w:]* Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, *t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 702. URL:* https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/702*;* Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław:* Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, 1996, s. 377-381*. – 444 s.; Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda S[yn]ów), 1909. — Cz. 1. — t. 13. — S. 336. (пол.)

[111] Палац був закладений на узгір'ї, головний фасад палацу був дворівневий, а тильний — трирівневий. Нижній поверх становила аркадова галерея з терасами наверху. Посередині тераси знаходився ґанок з чотирма колонами, поєднаних угорі аркадами. На цих аркадах спиралася верхня менша тераса. З ґанку до парку вели двобігові сходи. Дах палацу був плоским. Палац Косельських наскільки перебудували і спотворили у радянський період, що нині він мало схожий на палац, та і взагалі на будівлю 19 століття. Зараз у палаці лікарня; URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R2.htm

[112] Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa : Warszawskie Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda S[yn]ów), 1909. — Cz. 1. — t. 13. — S. 336. (пол.) URL: https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416455/display/Default

Після 1863 року Кароль Косельський (пол. *Karol Kosielski*) вибудував у Віньківцях палац у «волоському стилі», який був однією з найкращих резиденцій в околицях. Архітектор палацу не відомий, з 19 ст. залишилися два малюнки Наполеона Орди.

У 1893 р. Вінківці мали 319 осад, 2541 мешканця, православну церкву, парафіяльний костел, синагогу, 2 єврейських молитовних будинки, 1-класну школу, аптеку, 20 крамниць, 3 млини, 40 ремісників. Мало передмістя – Березівку, Майдан, Татаринку. Римо-католицька громада разом з вірними з навколишніх сіл налічувала 4415 чол.[113]

1 листопада 1920 року представники єврейської громади міста урочисто, з Торою, вітали Головного Отамана УНР Симона Петлюру в місті (супроводжували генерал Всеволод Петрів, ад'ютант — полковник О. Доценко, представники генштабу Армії УНР). Після виконання Гімну бурмістр із рабинами підніс хліб-сіль на рушнику[114].

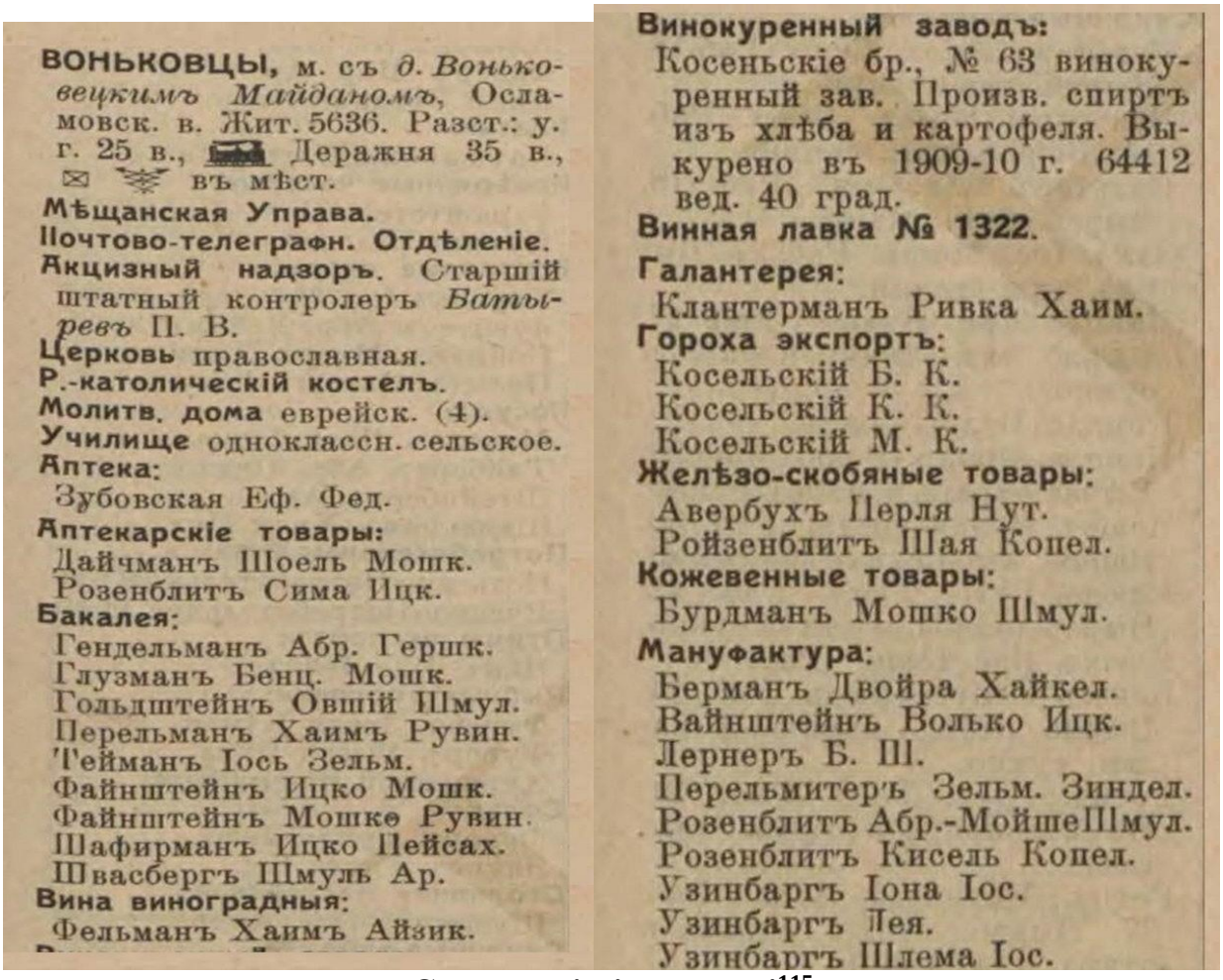

ВОНЬКОВЦЫ, м. съ *д. Вонько-вецкимъ Майданомъ*, Ослa-мовск. в. Жит. 5636. Разст.: у. г. 25 в., Деражня 35 в., ✉ въ мѣст.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Акцизный надзоръ. Старшій штатный контролеръ *Батыревъ* П. В.
Церковь православная.
Р.-католическій костелъ.
Молитв. дома еврейск. (4).
Училище одноклассн. сельское.
Аптека:
Зубовская Еф. Фед.
Аптекарскіе товары:
Дайчманъ Шоель Мошк.
Розенблитъ Сима Ицк.
Бакалея:
Гендельманъ Абр. Гершк.
Глузманъ Бенц. Мошк.
Гольдштейнъ Овшій Шмул.
Перельманъ Хаимъ Рувин.
Тейманъ Іось Зельм.
Файнштейнъ Ицко Мошк.
Файнштейнъ Мошке Рувин.
Шафирманъ Ицко Пейсах.
Швасбергъ Шмуль Ар.
Вина виноградныя:
Фельманъ Хаимъ Айзик.

Винокуренный заводъ:
Косеньскіе бр., № 63 винокуренный зав. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 64412 вед. 40 град.
Винная лавка № 1322.
Галантерея:
Клантерманъ Ривка Хаим.
Гороха экспортъ:
Косельскій Б. К.
Косельскій К. К.
Косельскій М. К.
Желѣзо-скобяные товары:
Авербухъ Перля Нут.
Ройзенблитъ Шая Копел.
Кожевенные товары:
Бурдманъ Мошко Шмул.
Мануфактура:
Берманъ Двойра Хайкел.
Вайнштейнъ Волько Ицк.
Лернеръ Б. Ш.
Перельмитеръ Зельм. Зиндел.
Розенблитъ Абр.-МойшеШмул.
Розенблитъ Кисель Копел.
Узинбаргъ Іона Іос.
Узинбаргъ Лея.
Узинбаргъ Шлема Іос.

Єврейські підприємці[115]

Єврейська громада[116]

[113] Wońkowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — T. XIII. — S. 937—938. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIII/937

[114] В. Сергійчук. Симон Петлюра. — К.: Україна, 2004. — 448 с. — С. 322.

[115] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1059. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[116] Єврейська енциклопедія. URL: https://beket.com.ua/hmelnickaja/vinkovcy/

У 1784 р. у Віньківцях проживало 280 євреїв, в 1847 р. – 1341, у 1887 р. євреї становили 51,4% населення, в 1897 р. – 1768 євреїв (56,1%), в 1923 р. – 1634, в 1926 р. – 1643, 1939 р. — 2251 єврей (52%).

Рабином у кінці XVIII ст. був Іцик Йоселевич, який проводив у 1784 р. перепис єврейського населення.

На початку XIX ст. основні заняття єврейського населення - ремесла (кравецький, шевський, столярний, каменерізний, гончарний, ткацький промисли) та торгівля.

У 1836 р. проти кагала Віньковець було порушено справу за звинуваченням у вбивстві донощиків, які повідомляли владу про євреїв, що ховалися від рекрутчини.

25 єврейських сімей у 1851 р. було переведено у «землеробський стан» у с. Карачинці.

У 1889 р. у Віньківцях були 3 синагоги (1913 р. — 5), єврейський цвинтар; рабином 1890 р. був Абрам Данцкир.

У 1904 р. міщанським старостою обрано Беньюмена Ейкельмана, тоді ж у Віньківцях працювала мануфактура Розенбліта. У 1907 була відкрита талмуд-тора, створена єврейська бібліотека. Діяла організація Бунда, з ініціативи якої було сформовано загін самооборони.

У 1910-х роках. виник сіоністський гурток (керівник Ш. Лейвонт).

У роки Громадянської війни багато євреїв загинули від голоду та епідемій.

1925 р. працювала єврейська трудова 3-річна школа (83 учні, 2 вчительки), 50 єврейських дітей навчалося в українській школі, більшість дітей відвідували хедер або вивчали іврит у приватних викладачів. Підпільно діяли осередки «Ге-Халуц» та організації сіоністської молоді, члени яких зазнавали переслідувань з боку влади.

У 1927 р. утворено єврейську селищну раду.

Голокост[117]

Війська 17-ї німецької армії окупували Віньківці 11 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, яка створила міську раду та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Віньківці стали районним центром у складі гебіту Дунаєвичі, де гебітскомісаром був Gemeinschaftsführer Едуард Еггерс.[118] У Віньківцях також був пост німецької жандармерії, який взяв на себе контроль над місцевим загоном української поліції.

---

[117]Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1488-1489. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с. 55, 58. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. — Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. — 208 с.

[118] BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різніфайли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року).

Десь влітку чи восени 1941 року німецька влада створила гетто у Віньківцях. За розповіддю Сіми Лернер, одного дня вона повернулася з іншого села, і український поліцейський повідомив їй, що їй доведеться приєднатися до всіх інших євреїв у гетто. Він особисто супроводжував її до гетто, де їй видали жовті нашивки на грудях і спині, щоб показати, що вона єврейка. Німці обгородили гетто, щоб ніхто не міг вийти. У її квартирі три сім'ї жили разом у переповнених умовах. Їх зобов'язували виконувати різні примусові роботи, такі як будівництво мостів і доріг. У квітні 1942 року всіх дітей зібрали та супроводили на головну площу. Там їм сказали, що вони можуть ходити лише в певних частинах міста, тоді як собакам дозволяли ходити, куди вони хочуть. Потім їх усіх відправили назад до гетто.[119]

У травні 1942 року відбулася ще одна облава. Батько Сіми сказав їй, що вона не повинна з'являтися на облаву, оскільки вона нічого поганого не зробила, тому він сховав її, а всі інші пішли. Невдовзі вона почула багато пострілів і одразу зрозуміла, що відбувається. У лісі поблизу Віньківців була підготовлена яма, і євреїв відвели до цієї ями, а потім розстріляли. Тим часом Сіма втекла до будинку своєї тітки – не єврейки, де вона сховалася. Згодом її перевели до іншого будинку неподалік. Тут вона жила в підвалі і ніколи не виходила на вулицю. Під час наступної облави її дядька та діда вбили. Сіму не знайшли під час цієї облави, але вона втекла з Віньківців.[120]

Радянські та інші джерела вказують на те, що наприкінці весни та влітку 1942 року у Віньківцях було проведено дві чи три акції проти євреїв. Повідомляється, що ці акції відбулися 14 квітня, 9 травня та 6 серпня. Акції, ймовірно, були організовані загоном поліції безпеки та СД з аванпосту (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському за сприяння німецької жандармерії та української поліції. Радянські джерела вказують на те, що у квітні було вбито 1875 євреїв, а у травні – 450, але ці цифри, ймовірно, завищені. Згідно з німецьким звітом, 703 євреї були розстріляні у «Вонківцях» (ймовірно, Віньківцях) та Сибківцях 6 серпня 1942 року. Ці останні євреї, яких розстріляли, ймовірно, були рештою кваліфікованих ремісників та їхніми родинами. Ймовірно, що близько 1875 євреїв було розстріляно у Віньківцях у 1942 році.[121]

Інший єврей, який вижив, Йосип Шаліта, дав короткий опис гетто у Віньківцях. Він стверджує, що воно складалося приблизно з п'яти чи шести будинків, згрупованих разом, в яких проживало близько 300 осіб. Навколо дворів будинків був колючий дріт, а за ним — ворота. Їжа, яку мали євреї, була жахливою та обмеженою, оскільки людей було так багато. Умови життя були жахливими через перенаселеність; люди спали дуже мало, лежачи, де могли знайти місце на підлозі. Євреї працювали в сусідньому колгоспі. Робота була жахливою, але люди вважали, що їм безпечніше, якщо вони принесуть користь. У гетто був порядок; люди зверталися один до одного за допомогою. Якось люди дізналися, що поліція планує чергову акцію за два дні. Шаліта знав, що він мусив

[119] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 6955, свідчення Сіми Лернер.
[120] Там само.
[121] IPN (Інститут національної пам'яті, Варшава (раніше GKSZpNP), Zbiór zespołów szczatkowych jednostek SS i policji, sygn. 77, p. 2, Sipo- Aussenstelle KamenezPodolsk to KdS Dr. Pütz in Rowno, August 6, 1942; ДАРФ, 7021- 64- 95, pp. 208– 209.

втекти, йому вдалося проповзти крізь колючий дріт і покинути Віньківці. Однак його свідчення проблематичні, оскільки він датує свою втечу з гетто вереснем 1943 року, перебуваючи там лише один місяць. Можливо, він помилився трохи більше ніж на рік і описує гетто в період, що передував його ліквідації на початку серпня 1942 року; або, можливо, він описує наступний табір примусових робіт чи залишкове гетто для євреїв у Віньківцях у 1943 році.[122]

Під час окупації у Віньківцях діяла підпільна група, яка налічувала 11 членів. Серед них було четверо євреїв: Лейба Ейдельман, Іцик Розенфельд, Янкель Купершмідт та Шмуель Фудіман. Маючи радіоприймач, підпільники слухали Москву і, передаючи звістку про становище на фронті, вели агітаційну роботу серед населення. Вони розпочали збір зброї та вибухівки, готуючись до своєї першої диверсії – нападу на жандармерію, але були видані, та 12.4.1942 заарештовано 9 з 11 членів організації. 5.6.1942 за вироком німецького польового суду всіх заарештованих, у т.ч. 4 євреїв, розстріляли у Дунаївцях.

Допит свідка.
Марія Т., 1914 року народження: «Місцеві жителі заздалегідь викопали велику яму. Її викопали за день до страти. Їм просто сказали викопати яму без жодних пояснень, для чого вона потрібна. Вона була 10 метри завдовжки, 4 метри завширшки та дуже глибока. Перед розстрілом євреїв змусили роздягнутися. Їхній одяг також обшукували, бо шукали заховане золото та інші цінності. Після страти одяг забрали. Найкращий одяг забрали німці та місцева поліція, але все лахміття залишили. Деякі місцеві жителі ходили та забирали, бо були бідні та не мали чого одягнути. Це були жахливі часи». (Свідок № 695U, опитаний у Віньківцях 22 серпня 2008 року).[123]

Радянські архіви

«Влітку 1942 року я брав активну участь у розстрілі близько 1000 радянських мирних жителів у місті Віньківці, куди я поїхав разом із групою поліцейських з Дунаївців. Моя участь полягала в тому, що я був в охороні і охороняв місто Віньківці, коли євреїв зібрали в одному місці, щоб вони не могли втекти. Потім я під охороною провів цю колону до місця розстрілу, а також охороняв їх, щоб вони також не могли втекти з-поблизу ями, де проводився розстріл». [Свідчення

[122]VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32327, свідчення Йосипа Шаліти.
[123]Розстріл євреїв у Віньківцях URL: https://yahadmap.org/en/#village/vinkivtsi-vonkovtsy-khmelnytskyi-ukraine.326

колишнього члена української допоміжної поліції Олександра О, дані Радянській державній надзвичайній комісії (ЧГК) 30 травня 1944 року; ДАРФ 7021-64-798]

Пам'ятник жертвам Голокосту на єврейському цвинтарі у Віньківцях.[124]

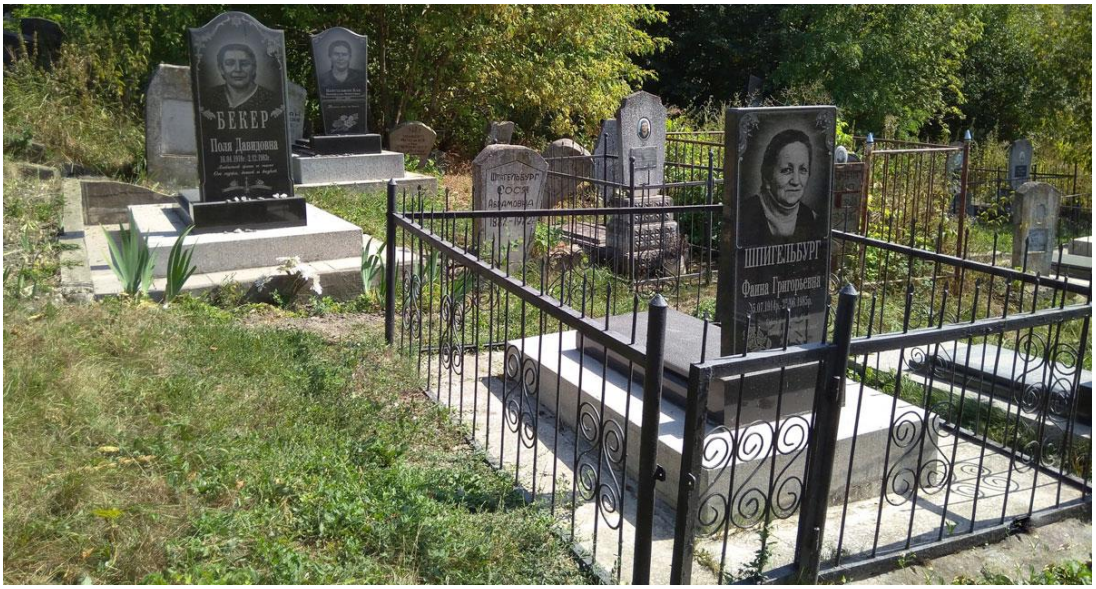

Єврейський цвинтар у Віньківцях.[125]

[124] Напис на пам'ятнику: «Тут поховані громадяни єврейської національності, жорстоко закатовані німецькими виродками, 49 осіб, 9 травня 1942 року, місто Віньківці». URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=46152; Точний період заснування цвинтаря невідомий. Він згадується на російських картах 1907 року, а пізніше — на польській карті 1939 року. Свідчення існування цвинтаря також згадуються в Російській єврейській енциклопедії 1889 року, тому можна припустити, що цвинтар існував вже наприкінці 19 століття.

[125] URL: https://www.esjf-cemeteries.org/survey/vinkivtsi-jewish-cemetery/

Вовковинці[126]

Залізничний вокзал.[127]

Вовковинці — селище в Хмельницькому районі.

Засноване 1559 року.

За часів першої писемної згадки про селище – 1559 рік – населення його було переважно християнським. Його більша частина складалася з нащадків дворян Вовкових або Вовковинських. Всі дипломи на дворянство і грамоти на землі Вовковинські дворяни одержували від великих князів литовських і королів польських, особливо з Династії Ягеллонів.

У XVI ст. Вовковинські все ще представляли найбільш чисельний рід. В 1572 році у Вовковинцях було 18 будинків, 1739 року – 58 сімей Вовковинських, 59 – інших сімей. Село складалося з восьми кутків: Сали, Демковичі, Паньковичі,

---

[126] Wołkowińce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Tom XIII (Warmbrun — Worowo) z 1893 r. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIII/874; Р. В. Маньковська. Вовковинці // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1: А — В. — С. 590. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Vovkovyntsi; Вовковецька громада. URL: https://vovkovynecka-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-vovkovinci-17-28-51-20-03-2018/; Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r. Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN/ Warszawa, 2008. URL:https://rcin.org.pl/Content/63786/PDF/WA303_83255_III2581_Epsztein.pdf; Genealogia na Podolu i Kijowszczyźnie. URL: https://genealogie-kresowe.pl/genealogie/ksiegi-metrykalne/gubernia-podolska/dekanat-mohylowski/wolkowince

[127] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Дахновичі, Сугаковичі, Гудичі, Тарасовичі, Тихновичі. Крім цього в селі проживало 44 євреї.

В роки гетьманування Івана Виговського, який намагався налагодити стосунки з Річчю Посполитою, Вовковинці були передані йому у володіння.

У 1893 році Вовковинці із селища переходять у розряд містечка. Особливо пожвавилось життя у Вовковинцях в 60-х роках XIX ст..- з часу проведення селянської реформи і початку будівництва залізниці Жмеринка-Волочиськ. Залізничну станцію коло Вовковинець назвали Комарівцями – за назвою села, що нині перебуває в Барському районі Вінницької області. Справа в тому, що залізнична колія мала проходити саме через село Комарівці, але Вовковинецький поміщик, розуміючи, що залізниця це прогрес і для того, щоб показати свою могутність, підкупив будівельників і провів залізничну колію через Вовковинці, однак назва станції залишилась Комарівці. Так як ніхто не хотів переробляти безліч державних документів.

За переписом 1897 року селище налічувало 3652 мешканці, з них 1178 – євреї[128].

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 92 жителі селища[129].

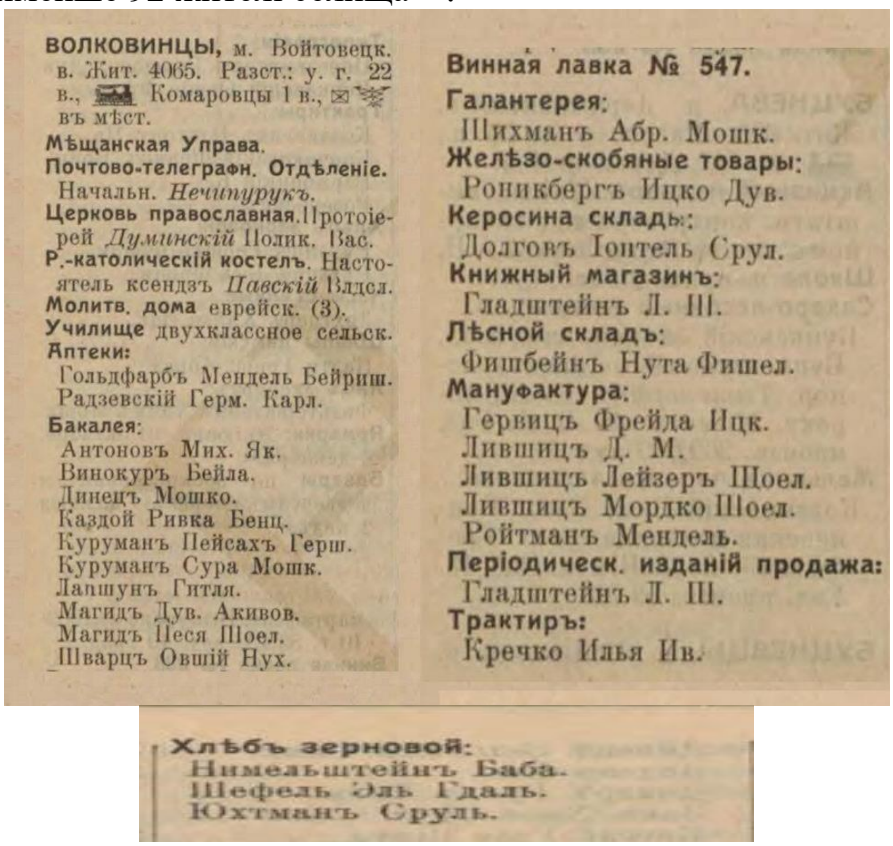

ВОЛКОВИНЦЫ, м. Войтовецк. в. Жит. 4065. Разст.: у. г. 22 в., Комаровцы 1 в., въ мѣст.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальн. *Нечипурукъ.*
Церковь православная. Протоіерей *Думинскій* Поник. Вас.
Р.-католическій костелъ. Настоятель ксендзъ *Павскій* Вдсл.
Молитв. дома еврейск. (3).
Училище двухклассное сельск.
Аптеки:
Гольдфарбъ Мендель Бейришъ.
Радзевскій Герм. Карл.
Бакалея:
Антоновъ Мих. Як.
Винокуръ Бейла.
Динецъ Мошко.
Каздой Ривка Бенц.
Куруманъ Пейсахъ Герш.
Куруманъ Сура Мошк.
Лапшунъ Гитля.
Магидъ Дув. Акивов.
Магидъ Песя Шоел.
Шварцъ Овшій Нух.

Винная лавка № 547.
Галантерея:
Шихманъ Абр. Мошк.
Желѣзо-скобяные товары:
Роникбергъ Ицко Дув.
Керосина складъ:
Долговъ Іонтель Срул.
Книжный магазинъ:
Гладштейнъ Л. Ш.
Лѣсной складъ:
Фишбейнъ Нута Фишел.
Мануфактура:
Гервицъ Фрейда Ицк.
Лившицъ Д. М.
Лившицъ Лейзеръ Шоел.
Лившицъ Мордко Шоел.
Ройтманъ Мендель.
Періодическ. изданій продажа:
Гладштейнъ Л. Ш.
Трактиръ:
Кречко Илья Ив.

Хлѣбъ зерновой:
Нимельштейнъ Баба.
Шефель Эль Гдаль.
Юхтманъ Сруль.

Єврейські підприємці Вовковинців.[130]

[128] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского.. Том пятый. Брессюир — Гадасси (1910). – С. 720. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom05_1910__ocr.pdf

[129] Вовковинці. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[130] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 996. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Єврейська громада[131]

У 1847 р. у Вовковинцях проживало 583 євреї, в 1897 р. – 1178 (32,2%), в 1923 р. – 965, 1939 р. — 764 євреї.

Євреї оселилися у Вовковинцях у 17 ст.

У XIX ст. євреї займалися ремеслами, їм належало 3 млини.

У кінці XIX ст. було 3 синагоги.

У 1912 р. євреям належали одна з двох аптек (Мендель Голдфарб), 9 з 10 бакалійних лавок, єдина залізна, всі 5 мануфактурних, всі 3 хлібні.

Євреї мали склад гасу (Іонтель Долгов), лісовий склад (Нута Фішбейн), книгарню та газетну лавку (Л. Гладштейн).

У вересні 1942 р. 200 євреїв із Вовковинців було розстріляно у Деражні.

Територія колишнього єврейського цвинтаря.[132]

[131] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского.. Том пятый. Брессюир — Гадасси (1910). – С. 720. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom05_1910__ocr.pdf

[132] Згідно з Європейською ініціативою єврейських кладовищ ESJF, точний період заснування кладовища невідомий. Але оскільки воно згадується на старих картах з 1860-х по 1939 рік, можна припустити, що кладовище виникло в той період. Кладовище було зруйноване за радянських часів. Сьогодні немає видимих слідів кладовища та його меж. Зараз ця ділянка використовується для сільськогосподарських потреб. Надгробків немає; Індекс єврейського мистецтва та матеріальної культури Бецалеля Наркіса URL: https://cja.huji.ac.il/?mode=set&id=46147

Волочиськ[133]

Палац Мошинського у Фридрихівці, 1925 р.[134]

Волочиськ — місто в Україні, адміністративний центр Волочиської міської громади Хмельницького району.

Волочиськ належить до стародавніх поселень. Спочатку це поселення називалось Волочище. Походить ця назва від слова «волочити», тобто перетягувати волок. За часів Галицько-Волинського князівства і в наступні століття тут проходив торговельний шлях із Заходу на Схід.

Вперше згадується Волочиськ під назвою села Волочище в Подільському акті князів Збаразьких від 9 липня1463 року. До цього Волочище належало волинському магнату князю Василю Збаразькому, після смерті якого, за подільчим актом 1463 року, село перейшло у володіння його сина Семена Збаразького.

За даними «Словника географічного Королівства Польського», 4 травня 1518 року король Сигізмунд I Старий підтвердив права князя Костянтина Острозького на володіння маєтками, отриманими як спадок бабці його першої дружини Тетяни Семенівної з Гольшанських — княжни Марії Несвицької-Рівненської та її чоловіка — князя Семена Васильовича Несвицького-Збаразького-Колоденського. 1545 року поселення було власністю князя Михайла Збаразького.

---

[133]Wołoczyska // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — T. XIII. — S. 882. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIII/882; Wołoczyska, [w:]Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – WolaJustowska, Warszawa 1902, s. 70. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/700;Маньковська Р.М. ВОЛОЧИСЬК [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Volochysk_mst; Матусяк В. Волочиськ у літературних творах. URL: https://volochysk.com.ua/archives/1644

[134]URL: https://au.pinterest.com/pin/frydrykw-1925-genealogia-polakw--297167275409960657/

Наприкінці XVIII — початку XIX століття граф Мошинський — спадкоємець А. Ф. Мошинського — заклав у Волочиську волосний банк, збудував п'ятиповерховий кам'яний палац, приміщення школи, а також палац за4 версти на схід від містечка, поклавши цим самим початок новому поселенню, яке було названо його іменем — Фрідріхівкою. У 1866 році у Фрідріхівці вже налічувалося 58 дворів і 167 ревізьких душ (дорослих чоловіків).

У 1870 році через Волочиськ була прокладена залізниця, яка сполучила Київ зі Львовом. Тоді ж було закінчено будівництво залізничної станції Волочиськ. 4 листопада1871 року Підволочиськ був сполучений із Волочиськом, і це була перша залізнична лінія, що поєднала Галичину зі Східною Україною.

Єврейські крамниці на привокзальній вулиці залізничної станції Волочиськ. 1900 р.[135]

Невдовзі графиня Шембек продала Волочиський ключ разом із Фідріховкой та іншими селищами ЯнушуЛедоховському (1791 – 1864), який одразу ж розвернув активну господарську діяльність: броварня, свічковий завод, нові школи. За сприяння Анели Ледуховської десять років потому німецьке товариство «Збруч» відкрило місцевий цукровий завод потужністю п’ятдесят тисяч пудів на рік, а вже за рік через місто пролягла залізнична колія, що зв’язала схід і захід України. Завдяки останній з 1880-х Волочиськ перетворився на великий торгівель центр, посідаючи перше місце по експорту зернових серед сухопутних пунктів на кордоні (тут постійно перебували до шести десятків іноземних комісіонерів).

[135]URL: https://www.thecuckootree.com/volochisk/

На початку XX століття цей фактор разом із збільшенням обороту наявних підприємств Леона Янушевича Ледоховського (цукрового заводу до півтора мільйони карбованців на рік, броварня – тридцять дві тисячі) та відкриття нових (фабрики залізних печей та тютюнова, миловарня, водяний млин) дав поштовх до розквіту міста – на 1913 рік тут налічувалося 190 приватних крамниць, декілька десятків заїжджих дворів, чотири церковно-парафіяльних школи (одно і двокласні в місті та по одній в Фрідріхівці і Мисловій), фундушне народне училище графа Мошинського, дві приватні бібліотеки, три книжкових крамниці, кінематографічний театр, клуб, чотири фельдшери та п'ять зубних лікарів.

Волочиськ, біля залізничної станції. 1909 р.[136]

Волочиськ неодноразово фігурував у художній прозі та спогадах як корифеїв пера, так і менш відомих авторів. Цікавою історико-літературною пам'яткою є щоденник фламандського мандрівника XVII ст. Ульріха фон Вердума, який зберігається в Берліні. Там, поміж іншого, описується дорога з Чорного Острова до Збаража через Волочиськ, річку Збруч та село Клебанівку. 26 листопада 1671 р. автором занотовано: «…через глибоку долину до Волочиська півтори милі. Це мале містечко з замком, оточене валами з землі та частоколом, але все – фортеця і будинки – спустошені…». Власником Волочиська називається князь Дмитро-Юрій Вишневецький[137].

Цінний матеріал з минулого міста знаходимо у подорожніх нотатках поета і прозаїка Всеволода Володимировича Крестовського (1839-1895). Уродженець Київської губернії, він також відомий, як перекладач окремих творів Т. Шевченка. Нарис «Вздовж австрійського кордону» надруковано у зібранні творів письменника, виданому на початку XX ст. у Санкт-Петербурзі.

[136]URL: https://www.thecuckootree.com/volochisk/
[137]Матусяк В. Волочиськ у літературних творах. URL: https://volochysk.com.ua/archives/1644

Перебуваючи на посаді військового журналіста, Крестовський відвідав українські губернії. Волочиськ він називає «єврейським царством», оповідає про особливості проживання прикордонного населення, явище контрабанди, робить прогноз, що майбутнє місто розростеться поблизу залізничної станції. Цікаві подробиці є про костел (збережений до сьогодні) та парафіяльну кам'яну церкву на пагорбі (на місці сучасного Покровського храму у Волочиську-1).

Волочиськ фігурує у кількох творах видатного українського письменника, діяча дисидентського руху, лауреата Державної премії імені Т. Г. Шевченка Бориса Антоненка-Давидовича (1899-1984). Колишній студент історико-філологічного факультету Київського університету Борис Давидів (саме таким було прізвище майбутнього літератора) у важкі часи Визвольних змагань приїздить до Кам'янця-Подільського, який тоді, у 1919 році, був столицею Української Народної Республіки, місцем перебування уряду Директорії. Тут обдарований юнак вирішує вступити до юнацької школи офіцерів, а згодом приєднується до Шевченківського полку УНР та бере участь в бойових діях на Поділлі. Запекла боротьба українських військ у «волочиській пастці» згадується у книзі спогадів «На шляхах та роздоріжжях», а обставини відступу Дієвої армії УНР із Кам'янця через Волочиськ стали основою сюжету оповідання «Блакитна Галілея».

Волочиськ був окупований німецькими військами 6 липня 1941 року. З вересня 1941 року було створено гетто. Гетто було огороджене колючим дротом та охоронялося місцевою поліцією. В'язнів гетто, яких вважали придатними до роботи, піддавали каторжним роботам.

Єврейська громада[138]

Слід відзначити, що Волочиськ у складі Старокостянтинівського повіту Волинської губернії належав до т.зв. Смуги постійної єврейської осілості, яка була створена у 1791 р. указом імператриці Катерини II. Документ передбачав заборону для іудеїв постійно проживати за межами чітко окресленої території Російської імперії, до якої належали Правобережна Україна, Царство Польське, Литва, Білорусія, Бессарабія, Латгалія (частина сучасної Латвії). Виключеннями щодо цих обмежень у різні часи були лише окремі категорії єврейського населення: купці 1-ї гільдії, люди із вищою освітою, звільнені із війська рекрути, цехові ремісники тощо. У XIX ст. «смуга осілості» була розширена до губерній Півдня України та Лівобережжя (окрім Харківської). Результатом обмежень проживання стали надзвичайна скупченість населення та бідність єврейських містечок. І Волочиськ не був винятком.

[138]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 5. Брессюир — Гадасси (1910). – с. 735. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom05_1910__ocr.pdf; Российская еврейская энциклопедия; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Матусяк В.«Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 1. URL: https://volochysk.com.ua/archives/3175; Матусяк В. «Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 2. URL: https://volochysk.com.ua/archives/3210

Друга половина XIX – початок XX ст. стали часом бурхливого економічного зростання Волочиська та «золотого періоду» єврейської громади містечка.

Указом імператора Миколи I євреям «смуги осілості» було заборонено жити на 50-верстовому відтинку вздовж державного кордону (верста дорівнювала 1066 метрам). Вірогідно, саме тому зростання єврейського населення Волочиська припадає вже на другу половину XIX ст. Адже це обмеження скасоване наступним імператором, Олександром II, у 1858 р.

У багатотомному польському «Словнику Географічному» повідомляється, що в 1860 р. у Волочиську була синагога та 2 єврейські молитовні будинки (за іншими даними на 1863 р. – 3 синагоги – авт.). Вже через десятиліття в нашому містечку проживало 1180 мешканців (а це 326 димів – податних дворів), з яких 58% складали євреї. Йдеться про історичний Волочиськ, який прилягав до лівого берега Збруча – сучасний мікрорайон Волочиськ-1.

Водночас «Єврейська енциклопедія» подає наступні дані щодо єврейського населення Волочиська у XIX ст.: у 1847 р. тут проживали 1516 мешканців обох статей, у 1897 — вже 3295 (49,1% населення містечка). За родом занять це, переважно, були ремісники (кравці, чоботарі, бондарі, ковалі, кушнірі тощо), оптові та роздрібні торговці. Після отримання звістки про загибель імператора Олександра II 4-5 травня 1881 р. у Волочиську спалахнули антиєврейські безлади, під час яких були створені загони самооборони. Через рік царським урядом видано «Тимчасові правила» – низку указів, за якими євреям заборонялося поселятися в сільській місцевості (щоправда, незабаром їм все ж було дозволено проживати у 101-му селі, які фактично потім стали єврейськими містечками).

У 1880-их роках Волочиськ відвідав інспектор прикордонної сторожі, уродженець Київської губернії, досить відомий свого часу письменник Всеволод Крестовський. У подорожньому нарисі «Вздовж австрійського кордону» автор, поміж іншого, писав: «…Офіційно у Волочиську нараховується 1168 мешканців обох статей, але насправді їх може бути набагато більше, оскільки ніщо так не вислизає з-під контролю урядової статистики, як єврейське населення, особливо у прикордонних місцевостях. А Волочиськ – це зовсім єврейське царство. Тут навіть на фронтоні кам'яного костелу, прикрашеного двома мироносними урнами, красується у променях золотий єврейський напис, чого раніше ніде й ніколи не доводилося мені бачити…»

У 1890 році в містечку Волочиськ діяло вже 8 синагог, до яких могли зараховувати й невеликі молитовні будинки. У сусідньому Купелі на 1865 рік існувало 3 синагоги, було відкрите однокласне народне єврейське училище (1871), у 1907 році – єврейська школа. На 1896 рік волочиським рабином був Колтун. Серед купільських рабинів відомі імена Койфмана (1859), Лейзера Харіфа (1880-ті), Йоселя-Лейб Глейзера (кінець XIX ст.).

У 1906 р. Броня Альшинецька відкрила тут жіноче єврейське училище, а у 1909 р. вже діяло приватне чоловіче єврейське училище. На початку 1900-их років у Волочиську була створена партійна організація Бунду («Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії») із 50 членів. На 1911 р. тут працювали 2 єврейські школи (з них одна – т.зв. «талмудична»). У 1912 році

функціонувало єврейське позичково-ощадне товариство. Активним було й культурне життя громади: діяли клуб, театр, 2 приватні бібліотеки.

У довіднику («Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона») за 1913 р. наведений докладний перелік підприємств, установ та організацій, власниками чи керівниками яких були місцеві єврейські мешканці.

Із цього надзвичайно цікавого документу ми дізнаємося, зокрема, що у Волочиську було:

- три готелі – «Київський» Ц. Штейнмана, «Петербурзький» Б. Клеймана, «Слов'янські номера»;
- 3 книжкові лавки – Вайгера, Криштуля і Мучніка; продаж періодики – Йосифа і Шейви Мучніків;
- типографія Боруха Лейбовича Криштуля;
- фотоательє Іти Фаєрштейн;
- кінотеатр «Ілюзіон» Мойші Вайзофа поблизу залізничного вокзалу (за деякими даними, відкритий 1910 р.);
- аптека Раїни Гродзенської, яку орендувала Ліба-Рухля Бужанська, а управляв Зейм Бужанський;
- фабрика дерев'яної стружки та пакувальних ящиків Менаше Гальперіна, яку орендував Д. Коренбліт, – виробляла продукції на 20 тисяч карбованців щорічно;
- вальцьовий млин Янкеля Лібмана;
- фабрика печей Гуна.
- Вказано, що ярмарки у Волочиську тоді відбувалися щочетверга через кожні два тижні.

Меїр Лейб бен ІехіельМихаель

Одним із відомих уродженців Волочиська початку XIX ст. був Меїр Лейб бен Іехіель Михаель, більш відомий за акронімом (абревіатурою імені) Мальбім (1809 – 1879). Роки дитинства Мальбіма малодосліджені. Відомо, що він рано залишився без батька, виховувався вітчимом, а згодом був відданий на навчання до Варшави, де вразив учителів здібностями та знаннями із богословських й світських наук. Згодом молодий магід (проповідник) став рабином у польському Кемпені, а потім – у Бухаресті. У важкі часи, коли на Мальбіма безпідставно звели наклеп та ув'язнили, протекцію йому склав відомий тоді багач і філантроп, шериф Лондона Мойсей Монтефіоре. Маючи багато ворогів серед прихильників реформізму, ортодоксальний вчений вимушений був переїздити з міста у місто: Париж, Ленчиця, Херсон, Могилів, Майнц, Кеннігсберг, Вільно… Наступним місцем призначення рабина мав стати Кременчуг, однак по дорозі Мальбім помер у Києві. Уродженець Волочиська став відомим завдяки оригінальним

тлумаченнями та коментарям до «Шултан Арух» – кодексу традиційного іудейського права, і до Танаху – книги, яку називають єврейською Біблією. Робота Мальбіма була характерна докладним філологічним аналізом та спробами усунути протиріччя між усною й писемною традицією іудаїзму, між Торою (П'ятикнижжям Мойсея) та наукою.

Єврейський слід можна побачити в забудові окремих хат із двома ганками (вочевидь, колись пристосованих під крамниці) у тому ж Волочиську-1. Згадуються й численні слова з івриту чи ідиш, котрі вкоренилися у місцевих говірках: «бахур» – маленький хлопчик, «махлювати» – обманювати, «цимес» – найсмачніше у страві, «хохма» – предмет для жартів, «шабаш» – збіговисько, «шмон» – обшук, «мішігене» – дурник, «башляти» – платити грошима, «кореш» – приятель, «заварганити» – приготувати, «покоцати» – розрізати, «стояти на стрьомі» – бути на сторожі, «стирити» – вкрасти, «хана» – кінець й сотні інших слів. Мабуть, багато хто із волочисьців у дитинстві ласував гоголем-моголем – солодкою стравою зі збитих із цукром або цукровою пудрою яєць, чи штруделем – рулетом із фруктовою начинкою. Але чи приходило нам на думку, що ці кулінарні традиції були запозичені українцями у сусідів-євреїв?

Учні Волочиської єврейської школи та їх учитель М. Шмулензон. 1928 р.

У період військових конфліктів 1917-1921 р. на території України єврейське населення потерпало від погромів, здійснених червоноармійцями, бійцями Добровольчої армії генерала Денікіна, окремими анархістським підрозділами, отаманськими загонами. Однак влада УНР рішуче засуджувала такі безлади з людськими жертвами. Про це, зокрема, свідчить телеграма головного отамана

Армії УНР Симона Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів. Телеграма датована 17 червня 1919 р., її текст наступний (зі збереженням стилістики):

«…Всім всім смерть погромникам. У часопису «Український козак», число третє, повідомлення, що в Волочиську після вступу нашого війська самими козаками був заарештований невідомий робітник, що підбивав наших козаків до єврейського погрому. Коли це було в дійсності, то наказую провокаторів негайно розстрілювати, повідомивши про це населення. Надалі в таких випадках вимагаю твердості і рішучої розправи з такими провокаторами по закону військового часу». Головний отаман Петлюра, Наштадарм Тютюнник[139].

Перша волочиська трудова артіль чоботарів.

Із встановленням радянської влади на початку 1920-их років життєвий рівень єврейського населення краю суттєво знизився через погроми та більшовицьку політику «воєнного комунізму», що підірвала дрібну торгівлю й кустарні промисли. Ситуація дещо покращилася в часи курсу нової економічної політики (НЕП), коли були легалізовані приватна й кооперативна торгівля.

У радянський період до Другої світової війни у Волочиську мешкало: у 1923 р. – 1930 єврейських жителів, у 1926 — 2068 (28,4% від загальної кількості мешканців), у 1927 — 2097, у 1931 — 1414 (62%), у 1939 — 753 людини.

Характерна риса цього періоду – існування легальних єврейських організацій та установ. У рамках політики «коренізації», що мала за мету

[139]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 169. – Арк. 32.

поглибити підтримку радянської ідеології серед національних меншин, у 1920-их роках були створені єврейські сільради й національні райони, де організовувалися єврейські школи й заклади культури, а ідиш стала офіційною мовою діловодства та навчання. Зокрема, Волочиська єврейська сільська рада заснована у 1926 р.

У 1921 р. було створене волочиське відділення Євкомолу – Єврейського комуністичного союзу молоді. Наступного року при районному відділі народної освіти започаткована єврейська секція (євсекція). У 1925 р. організований єврейський колгосп ім. Леккерта (названий на честь Гірша Леккерта – революціонера, члена партії Бунд, чоботаря за професією). Жителів обслуговувала єврейська хата-читальня. У 1926-27 р. у місті також працювало відділення Товариства землевпорядкування єврейських трудівників (ОЗЕТ).

У 1926-1927 р. у Радянському Союзі посилися репресії проти сіоністів – прихильників існування окремої єврейської держави (Ерец-Ізраель), яку пообіцяв створити британський уряд на підмандатній території Палестини. Зокрема, закритий Хе-Халуц – орган сприяння сільському господарству, що готував молодих переселенців у «Землю обітовану», припинено діяльність Комуністичної робітничої партії «Поалей Ціон», спортивного товариства «Маккабі». У 1928 р. постановою уряду радянської України все майно релігійних організацій ставилося на баланс НКВС. А на початку 1930-их боротьба з іудаїзмом стала тотальною, лише у 1931 р. по республіці закрито 112 синагог.

Із поворотом державного курсу від підтримки нацменшин до їх переслідувань у 1938 р. ЦК КП(б)У оголосив єврейські навчальні заклади «джерелом буржуазно-націоналістичного впливу». Їх закрили, або перевели на російську й українську мови викладання. Напередодні Другої світової війни, у квітні 1939 року, єврейські національні райони в УРСР були розформовані, а мережа установ та друкованих органів ліквідована.

Голокост[140]

На початку липня 1941 року Волочиськ був окупований частинами 6-ї німецької армії. У липні та серпні 1941 року місто контролювала німецька військова комендатура (Ортскомендантура). Ортскомендантура призначила мера та створила допоміжну поліцію.

У вересні 1941 року повноваження було передано німецькій цивільній адміністрації. Волочиськ став районним центром у гебіті Проскурів у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Гундершафтсфюрер Шмербек був призначений гебітскомісаром[141]. У самому Волочиську було створено пост німецької жандармерії, якому підпорядковувався підрозділ української допоміжної поліції. Акції, спрямовані проти єврейського населення гебіту Проскурів, до якого входив Волочиськ, були здійснені в 1942 році відділом

[140]Encyclopedia of CampsandGhettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1489-1490. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

[141]BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різніфайли), Organisationsplan de besetzten Ostgebietenachdem Standvom 10. März 1942, hg. Vom Chef de Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року).

поліції безпеки (Sipo-Aussendienststelle)у Старокостянтинові – очолював гауптшарфюрер СС Карл Граф.

Влітку та восени 1941 року у Волочиську було запроваджено низку антиєврейських заходів. Євреям наказали носити розпізнавальні знаки, спочатку пов'язки із зіркою Давида, а пізніше жовті нашивки. Німецька влада створила у Волочиську гетто. За словами дитини, яка вижила, ФрімиЛауб, невдовзі після прибуття німців вони «обгородили місто приблизно 20 кварталів — і всі євреї мусили виїхати зі своїх домівок і переїхати жити в цю місцевість»[142]. Євреїв щодня забирали на примусові роботи за межами гетто. В іншому випадку їм не дозволялося залишати гетто, яке було огороджене колючим дротом і охоронялося українською поліцією. У Волочиську німецькі сили безпеки провели щонайменше дві масштабні акції проти євреїв. Лауб описує одну акцію, коли багатьох євреїв вигнали з гетто та зібрали разом у порожньому заводському приміщенні, де їх змусили роздягнутися та здати всі свої цінності. Звідти євреїв колоною повели за місто для розстрілу. Фрімі разом зі своєю сестрою та матір'ю вдалося уникнути розстрілу, назвавши себе неєвреями, яких забрали туди помилково; але після цього їх кілька тижнів тримали у в'язниці під слідством, поки їм не вдалося втекти та повернутися до гетто. Незадовго до ліквідації гетто у вересні 1942 року Лауб втекла через огороджу гетто, і її мати змусила переховуватися, спочатку з неєврейкою за плату, але потім відокремила її від решти родини. Однак через німецькі погрози смертної кари для будь-кого, кого спіймають за переховування євреїв, жінка дуже злякалася та вигнала Лауб на вулицю, і їй довелося шукати притулку в іншому місці протягом кількох місяців[143].

У серпні 1942 року євреїв із сусідніх сіл, зокрема з Купеля, Фрідріхівки та Війтівців, було переселено до гетто. 11 вересня 1942 року поліція безпеки (SPO)ліквідувала гетто, розстрілявши всіх євреїв, що залишилися. Кількість убитих євреїв, ймовірно, становила близько 3000 осіб, хоча радянські джерела наводять дещо більші цифри[144]. Масові розстріли були здійснені загоном застави Sipo з Старокостянтинова за сприянням німецької жандармерії та української поліції. Восени 1942 року українські поліцейські заарештували та розстріляли ще кілька сотень євреїв, яких знайшли в переховуванні.

У липні 1944 року дев'ятьох чоловіків, які служили в місцевій поліції у Волочиську під час німецької окупації, судила радянська влада. Усіх їх визнали винними, а шістьох з них засудили до смертної кари та повісили у Волочиську, а інших трьох засудили до каторжних робіт.

У документах військово-польового суду під головуванням майора юстиції Пахомова, що відбувався 10-11 липня 1944 року на станції Волочиськ, названо іншу кількість – близько 4 тисяч загиблих. Районна комісія провела розкопки місця поховання біля підніжжя яру та полів, що належали колгоспу імені Шевченка. Могила мала розміри: 20 м довжини, 17 м ширини, 2 м глибини. Після

---

[142] Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, RG-50.030*0123, інтерв'ю з Фрімою Лауб, 7 травня 1990 р.

[143] Там само.

[144] Документи ДНК (Державна Надзвичайна Комісія) вказують на те, що понад 8000 євреїв було розстріляно за один день. На нашу думку, ця кількість жертв значно завищена. Див. ДАРФ (Державний архів Російської федерації), 7021-64-795, С. 94–96, 139.

відкриття могили знайдено трупи у неприродних для тілопокладання позах – в сидячому, напівлежачому вигляді. При медичному огляді визначено, що більшість мирних громадян була кинута у яму живими, приглушеними тупою і холодною зброєю. Інша частина загиблих мала кульові вогнепальні поранення у потиличній та скроневій частинах. Серед знайдених трупів встановлено переважну кількість жінок (в т.ч. вагітних), стариків і дітей. Було визначено, що діти закопувалися живцем разом із батьками.

1945 року у Чернівцях було розшукано колишнього слідчого Волочиської жандармерії Вільгельма Фея. У січні 1946 року на допиті Фей повідомив подробиці масового розстрілу мирного єврейського населення у Волочиську.

Перший пам'ятник на братській могилі жертв нацизму.

У 1947 році на могилі на цегляно-цементованому постаменті розміром 0,8×2,3×2,3 м. встановлено цегляно-цементований обеліск висотою 5,7 м. з металевою меморіальною плитою розміром 0,4×0,5 м. із написом: «На цьому місці в 1941-1944 р. німецько-фашистськими загарбниками були по-звірячому розстріляні жителі району». Автором пам’ятника, зведеного на пожертви громадян, був місцевий житель, колишній працівник сфери торгівлі Гершель Горбатий. Братська могила жертв нацизму взята на державний облік за категорією «пам’ятка історії місцевого значення» рішенням Хмельницької обласної ради народних депутатів №31 від 19.03.1983 року (охоронний номер 2073).

Станом на 2022 р. Меморіал капітально відремонтований зусиллями Волочиського машинобудівного заводу та міської ради, перебуває у задовільному стані, забезпечений вільний прохід до місця поховання, зі сторони прилеглої вулиці встановлений інформаційний щит.

У 1961 р. на найбільшому в США єврейському кладовищі Монтефіоре у Нью-Йорку Першою Волочиською благодійною асоціацією відкрито меморіал пам’яті жертв Голокосту у Волочиську, на якому викарбовано прізвища загиблих.

Сучасний вигляд реставрованої братської могили мирних єврейських жителів, розстріляних нацистами у 1942 р.

Єврейський цвинтар[145]

Вулиця Білокам'яна у Волочиську – одна з найменших. По суті, тут є лише кілька хат, які простягаються на південь від залізничного насипу з мостом на межі Хмельниччини й Тернопільщини. Це околиця мікрорайону Волочиськ Перший – колишнього містечка Волочиськ, котре прилягало до Збруча і де до Другої світової війни повноцінне життя било ключем. За вулицею починаються ділянки пасовищ, а далі – т.зв. «фоса» – рівчак навколо пагорба, який місцеві жителі називають Окописьком. З першого погляду важко здогадатися, що у хащах на цьому узвишші розташовується унікальне свідчення про життя нашого міста минулих століть – старе єврейське кладовище, або ж, як кажуть самі євреї, – «дім вічності». Згідно традицій іудаїзму кладовище (кіркут) – місце недоторкане, тут неможливі перепоховання й допоховання, окрім деяких особливих випадків. Серед кам'яних мацев (надгробків) зустрічаються датовані ще початком XIX ст. Вертикальні стели прикрашені рельєфними та різьбленими символічними зображеннями. Однак дослідити цю цікаву поховальну пам'ятку досить важко, оскільки частина надгробків запала у землю й поросла густою травою.

Не кожному жителю відомо, що єврейських цвинтарів у Волочиську – одразу три. Окрім Окописька, це найстаріше кладовище по вулиці Незалежності на приватній садибі неподалік від церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Від нього практично не залишилося й сліду, а лиш уламки окремих плит. Відомо, що тут ховали людей ще понад чверть тисячоліття тому. Так існує фото надгробку, датоване 1759 р. Таке ж занедбане кладовище є поруч із братської могилою

[145]МатусякВ.«Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 1. URL: https://volochysk.com.ua/archives/3175

місцевих євреїв, розстріляних нацистами у 1942-му. Там знайшли свій останній спочинок родичі загиблих, котрі заповідали поховати себе поруч.

Мацеви єврейського кладовища на південно-західній околиці Волочиська.

Ганнопіль[146]

Адміністративна будівля Ганнопільської громади. 1921 р.[147]

Ганнопіль (колись — містечко Аннопіль, пол. Annopol, до 1761 року — Глинники) — село, центр Ганнопільської сільської територіальної громади Шепетівського району.

Перша писемна згадка про осаду Глинники, на землях якого згодом виникло містечко Аннополь, відноситься до 1542 року. Згадується це поселення в зв'язку із розділом земель князя Костянтина Острозького, за яким установлено межі «третини» володінь Беати Костелецької і «двох третин» її доньки Гальшки. Оскільки Костянтин Острозький помер 1530 року, то можна зробити висновок, що Глинники існували ще до того часу.

Колись ця оселя називалася Глинники, а частина містечка, за ставом, ще й тепер так називається. Згідно з поділом князів Острозьких (Януша) Івана й

[146] Annopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S. 39. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/39; Annopol 3.) A. (ob. t. I, 39), dawnej Hlinniki, mstko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1900. — T. XV, cz. 1. — S. 33—34. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/33; О. Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 57-58. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – с. 681-683. – 696 с.

[147] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/

Олександра у 1602 р. с Глинники перейшло до кн. Олександра Острозького — воєводи волинського, а від нього — до Яблоновських. Від імені Анни Чапличівни названо містечко Аннополем і в 1761 р., на підставі привілею заложено тут Яблоновським містечко, побудовано ринок і великий палац, а при ньому розкішний парк з алеями і статуями, мурована греко-католицьку церкву. Коли у 1821 р., в м. Острозі згорів єзуїтський монастир, де мав свою резиденцію єпископ Романовський Степан, переніс він волинську православну семінарію до палацу в Аннополі.

У містечку, яке нараховувало 2000 жителів, переважно євреїв, була дерев'яна синагога, паровий плин, фабрика простого селянського сукна і церковно-приходська школа.

В 1921 р. Аннопіль належав до князів Четвертинських. Дворів було 214, в містечку і присілках було 1671 православних, 222 римо-католиків і 1970 євреїв. При місцевому костелі до 1832 року існував колись кармелицький монастир. Перед 1832 р. містечко належало до Лєнцевичів, а потім від них перейшло до Олексія Уварова.

В 1911 р. в Анополі було 2463 жителів, Волосне управління, міщанська управа, земська поштова станція, однокласна школа, Земська лікарня, притулок для селян, 2 акушерки, аптека, 48 крамниць і 6 заїзних домів, гуральня.

Аннополь був розташований на перехресті торговельних шляхів: Острог — Новоград-Волинський і Славута – Корець. Це сприяло його швидкому заселенню, особливо єврейським торговим населенням. На лівому березі річки виникло торгово-ремісниче містечко з єврейським, польським та українським населенням. Виникли кустарні майстерні, єврейська суконна фабрика, два шкіряних заводи, паровий млин, трактир. 11 разів на рік відбувався ярмарок, а базари — щосереди. Торгували хлібом, худобою, ремісничими виробами.

Навесні 1920 року село стало ареною запеклих боїв будьонівців проти польських військ. У липні того ж року Перша кінна армія вибила польські війська з села. Семен Будьонний особисто провів деякі заходи зі встановлення радянської влади в селі[148].

1929 року створено два товариства по спільному обробітку землі. Наступного року на їх базі створили 2 артілі: імені Леніна та імені Дзержинського. Під час їх створення селян примушували вступати до колгоспу силою. Того, хто відмовлявся, чекали арешт і розкуркулення. Збереглося понад 90 актів усуспільнення майна, датованих 1930—1931 рр., які свідчать, що під час масової колективізації в колгосп об'єдналися люди зовсім різного майнового стану. Це призводило до байдужого ставлення до суспільного майна і, як наслідок, до низької продуктивності праці.

Аннополь був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року.

[148] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг). Сборник документов и материалов. — 1957. — С. 109. (рос.)

У синагозі Аннополя, 1910-ті роки.[149]

Єврейська громада[150]

У 1784 році в Аннополі проживало 215 євреїв, в 1847 р. – 1626, в 1897 р. – 1812 (82%), в 1923 р. – 1008, в 1926 р. – 1278 (67,4%), в 1931 р. – 1280 євреїв.

У 1890 в А. були синагоги, єврейська богадільня.

У 1910 – 1916 рр. підпільно діяли гурток бундівців та сіоністська група.

У 1920—34 рабином А. був Арон-Урі-Лейб Климнович. Діяли 5 синагог, чотирирічна школа з викладанням на ідиші, до якої дітей не змушували писати по суботах.

У 1925 р. засновано єврейський Союз кустарів-одноосібників.

Серед євреїв Аннополя у середині 1920-х рр. було: 175 робітників, 45 службовців, 123 одноосібники, 232 бідняка-селянина, 458 середняків, 3 заможних, 22 представники духовенства. В Товаристві землеустрою єврейських трудящих – 110 членів. Була єврейська хата-читальня.

У 1931 році в А. була створена єврейська національна сільрада.

---

[149] Світлина етнографічної експедиції С. Ан-ського. URL: https://jewua.org/annopol/

[150] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 2.. Алмогады — Арабский язык (1908) – С. 596. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom02_1908__ocr.pdf;РЕЭ.https://web.archive.org/web/20160304104008/http://rujen.ru/index.php/%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%AC

У Ганнополі поховані одразу два досить значних у хасидському світі цадики – Дов Бер з Межеріча, другий лідер хасидського руху та послідовник Ісраеля бен Еліезера (Баал Шем Това), а також учень Дов Бера – Мешулам Зуся з Ганнополя.

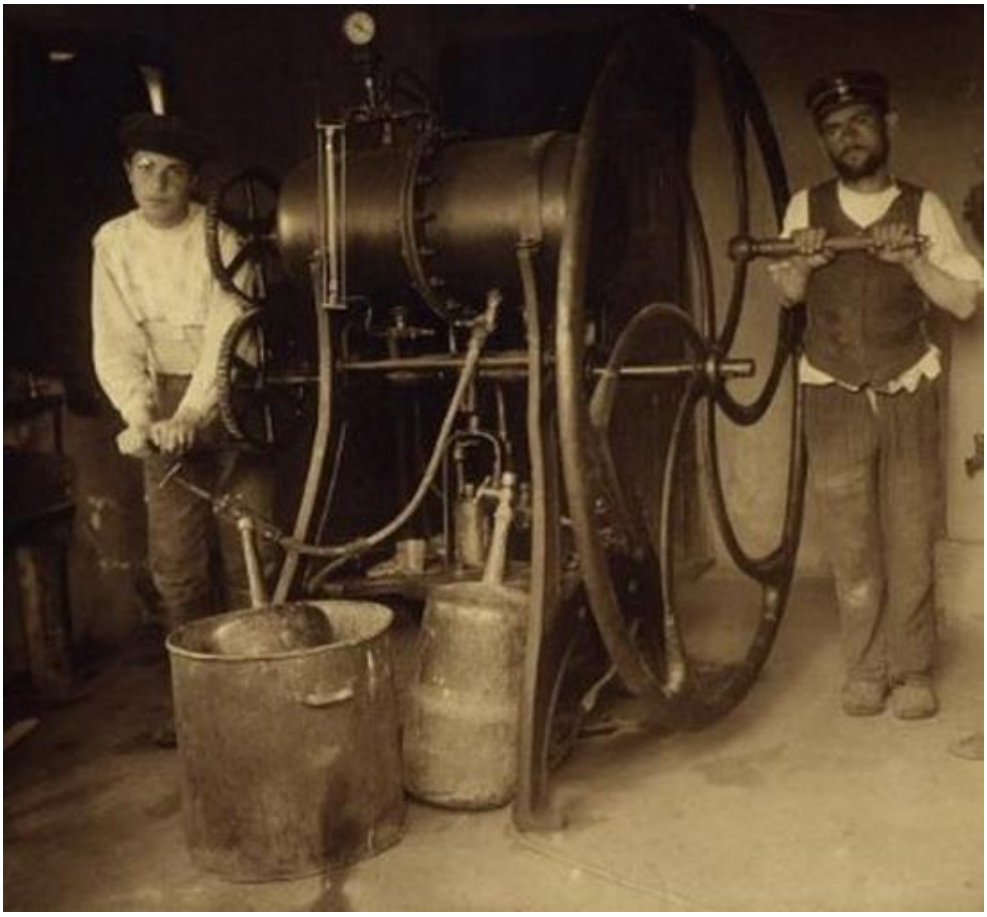

Єврейські робітники в Аннополі, 1910-ті роки.[151]

Хасидські джерела[152] стверджують, що Дов Бер до зустрічі з Баал Шем Товом був дуже похмурою людиною, але прийнявши філософію хасидизму вже у зрілому віці, зміг суттєво змінити і свої внутрішні якості та настрої.

Дов Бера називали «магід» (у перекладі з івриту – «проповідник»), а іноді «Великий магід» – в цьому відображена вся сутність його життя.

Дов Бер був обраний головою всіх хасидів після смерті Баал Шем Това у 1760 році і ще 13 років, до своєї смерті, займав цю посаду.

Вважається, що саме завдяки Дов Беру (ім'я у поєднанні івриту та їдишу означає «Ведмідь») хасидизм набув популярності на теренах Східної Європи.

Дов Бер був останнім єдиним лідером хасидів – після нього відбувся розкол на різноманітні напрямки та течії під керівництвом його нащадків та учнів (найбільш відомі – Менахем Мендл з Вітебська, Елімелех з Лежайська, Шнеур Залман із Ляд).

Мешулам Зуся ж, інший цадик, був менш масштабною, хоча і знаковою фігурою, в хасидизмі. Він був учнем Дов Бера і після смерті останнього залишився жити в Ганнополі. Його біографи вказують на схильність праведника

[151] Світлина етнографічної експедиції С. Ан-ського. URL: https://jewua.org/annopol/

[152] Дов Бер из Межерича. ЭЕЭ. URL: http://www.eleven.co.il/article/11450; Елі Візель. Магід з Межеріча // Розсипані іскри. URL: http://chassidus.ru/library/wiesel/magid.htm

до екзальтації[153] та аскетичний спосіб життя. Ідея максимального прояву власного призначення (звісно, у служінні Всевишньому) – одна з найважливіших для життя цього праведника. Наприклад, саме Мешуламу Зусі приписують таку фразу: «Коли постану я перед Небесним Судом, то мене не питатимуть: “Зуся, чому ти не був Авраамом, Яковом чи Моше?”. Мене питатимуть: “Зуся, чому ти не був Зусею?!”[154].

Поховання Дов Бера в Ганнополі.
Світлина *А. Марченко, червень 2017 р.*

Поховання Зусі Мешулама в Ганнополі.
Світлина А. Марченко, червень 2017 р.

Дитячий садок Аннополя, його називали «єврейським», бо більшість дітей були євреями. 1939 р.[155]

[153] Рав Александр Кац. Реб Зюша из Аннополя. URL: https://toldot.ru/rabbanim/rabbanim_16535.html
[154] Там само
[155] Світлина з книги Гошкіс Д. І. Незагоєна рана. Незаживающая рана. Bleeding wound. – Славута; Нетішин; Ізяслав: Шепетівська міжрай. друк-ня, 1996. – 128 с

Голокост[156]

Містечко Ганнопіль було окуповане нацистами на початку липня 1941 року. Нова влада швидко набрала поліцаїв з місцевих жителів, повсюдно встановлювала «німецький порядок». Очолив поліцію місцевий німець Зачик, що працював на спиртзаводі.

У перші дні окупації сільська управа Ганнополя зобов'язала всіх євреїв нашити на верхній одяг жовті шестикутні зірки Давида, щоб легко можна було відрізнити єврея від неєврея. Поліцаї забороняли українцям і полякам спілкуватися з євреями.

28 липня 10-й піхотний полк СС зі складу 1-ї мотопіхотної бригади СС у ході акції знищення, на південь від дороги Рівного-Звягель, розстріляв 200 євреїв у Аннополі[157].

Згадує жителька села Рудь А.М.: *«Я пасла свині за селом. Бачила, як гнали євреїв. За селом у рові їх розстріляли. Під вечір односельці підводами везли вбитих у село. Вони були накриті, але видно було де руку, де ногу, що звисали з підвід. Це, можливо, єдиний випадок, коли фашисти дозволили родичам поховати вбитих на цвинтарі. В останні дні липня в Ганнополі було вчинено нову криваву акцію над єврейським населенням, євреїв-чоловіків примусили копати три ями. (Це відбувалось у кар'єрі цегельного заводу на околиці села, поряд з лікарнею). Розстрілювали по 15 чоловік, німців для розстрілу в строю також стояло 15. Остання група євреїв стала тікати в поле, розбіглася, їх постріляли і знесли в яму»*[158].

Після війни останки розстріляних перезахоронили на єврейському цвинтарі села, на братській могилі встановили пам'ятник.

Славутська районна управа постановила: 6 вересня 1941 року накласти на єврейське населення Ганнополя контрибуцію в сумі 80 тис. крб. Восени 1941 року в селі Ганнопіль нацисти створили гетто на території компактного проживання євреїв. Сюди доставили сім'ї із сіл Великих Скнит, Малих Скнит та інших. З села Довжки пригнали 16 осіб. Згадує Рудь А.М.: *«До мами підходили єврейські дівчата з гетто, просили хліба і сала, казали, що в гетто більше не повернуться, будуть тікати»*.

Жителі села пам'ятають Соню Бідер, яка втекла з гетто і переховувалась у Ріпи Параски і Ріпи Марка. Привела її в цю сім'ю Добринчук М.Ф. Ризикуючи власним життям, українська сім'я врятувала дівчинку. Бідер-Кічмар Софія Семенівна вступила у партизанський загін ім. Кармелюка. Після закінчення війни неодноразово бувала в селі Ганнопіль, провідувала могилу своєї рятівниці.

В березні 1942 року всіх євреїв з Ганнополя відправили у Славутське гетто. Основна маса людей йшла пішки, матері несли маленьких дітей. Дозволено було взяти з собою коштовності, гроші і ручні клунки. Старих і калік везли на підводах. Надвечір колона цих смертників у супроводі поліцаїв прийшла у

---

[156] Уряднікова М. Винищення євреїв Славутського району в період німецької окупації. URL: https://naub.oa.edu.ua/vynyschennya-jevrejiv-slavutskoho-rajonu-v-period-nimetskoji-okupatsiji/

[157] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 13. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[158] Фонди Славутського державного історичного музею (СДІМ). Спогади Рудь А.М.

Славуту[159]. Дані про кількість розстріляних по дорозі різна: від 7 до 10 осіб. Всього гнали 50 осіб.

Останні євреї з Аннополя та навколишніх сіл були вбиті в Славуті разом з місцевими євреями та євреями з Березdова та Красностава 26 липня 1942 року під час знищення гетто.

Такий трагічний кінець єврейської общини села. В живих залишились одиниці.

У 1944 році Державна комісія, що розслідувала злодіяння нацистів на території району, склала неповний список загиблих. У списку є тільки прізвища та імена глав сімей і вказано кількість загиблих членів сім'ї. Їх по цьому списку 815 осіб. Опитуванням очевидців, родичів загиблих, по документах реєстрації новонароджених у 1921–1941 роках вдалося згодом уточнити імена 356 загиблих.

Братська могила розстріляних євреїв, Ганнопіль. 2017 р.

[159] Там само.

Городок[160]

Ратуша в Городку-Подільському. 1930 р.[161]

Городок (раніше — Городок-Подільський) — місто, центр Городоцької міської територіальної громади Хмельницького району.

Історики стверджують що назву місто отримало, коли литовський князь Федір II Коріятович передав кілька населених пунктів шляхтичу Бедриху (Бедришку[162]) з роду Свірчів. Звідси нібито й назва — Бедрихів Городок. В актах XV ст. поселення зустрічається під назвами Городок, Грудек-Подольскі (Gródek Podolski), Грудок і Новодвор.

Перша писемна згадка датується 1362 роком, коли Литва розгромила татар на р. Сині Води і підпорядкувала Поділля з його містами та селами своїй владі. Однак у «Литовському літописі», де описуються ці події про Городок не згадується. Дехто з істориків схильний вважати за дату заснування Городка 1392

---

[160] Gródek (12), miasto, pow. kamieniecki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1881. — T. II. — S. 818. (пол.) — S. 818—819; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] /Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 428. URK: http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo podolskie, t. 9. Wrocław—Warszawa, 1995.; Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2021. - 773 с.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=gorodok_misto_khmeln_r_nu_khmelnytskoji_oblasti

[161] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

[162] В. Михайловський. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві — 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. — К. — 2009. — № 5 (488) за вересень-жовтень. — 241 с. — С. 39. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/5/3.pdf

рік. В будь-якому випадку найдавніша назва міста – «Новодвір» (1456 р. – вперше згадується в писемних джерелах). З кінця XV і до першої чверті XVI ст. містечко належало Новодворським; з середини і до кінця XVI ст. — переважно «генералу» Миколаю Гербурту та шляхтичу Яну Свірчу; протягом двох століть (з короткими перервами) — XVII та XVIII — магнатам Замойським, першу чверть XIX ст. — барону Гейсмару (майже точно можна сказати, був з іудеїв).

Як і більша частина Поділля, з 1672 по 1699 р. місто належало османам, було сильно спустошене. Хто міг – втік, тому після Карловицького трактату Замойський мусив заселяти свій подільський Гродек мазурами з-над Вісли. Так і повелося: Городок був і залишається оплотом подільського католицизму.

За королівською грамотою 1786 року Городок-Подільський отримав права міста. У цей час серед його мешканців переважали католики, діяли два костели, один монастир і церква св. Георгія Мученика. Населення ж в основному займалося землеробством, хоча існували й ремісничі цехи: гончарів, чинбарів, свічкарів, кравців. Кінець XVIII ст. став переломним для Поділля загалом і Городка зокрема.

Ринок в Городку-Подільському. 1930 р.[163]

Після третього поділу Польщі Правобережна Україна до Збруча відійшла до Росії. І, як і в більшості прикордонних містечок, у Городку спостерігається ріст єврейського населення. На початку XX ст. воно вже переважало за кількістю і православних, і католиків. За історичними даними, у цей час у місті проживали 1842 особи православної віри, 2688 — католицької і 3325 — юдейської.

[163]Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

На початку XX ст. Городок став переважно промисловим. Тут діяло 23 заводи, з яких половина випускала продукцію з глини. На все Поділля славилися городоцькі гончарі. В особливій пошані була фабрика з оздоблення порцеляни, яку для художнього розпису привозили з Карлових Вар та Праги. Одночасно з ростом промисловості наприкінці XIX і на початку XX століть у Городку спостерігається пожвавлення в галузі просвіти. На кошти казни і місцевих жителів було збудовано школу і відкрито двокласне міністерське училище.

Кінець 20-х-30-х років — колективізація, голодомор, сталінські репресії — забрали життя сотень людей. Голод 1931-1933 рр. тут перенесли без масових жертв, хоча голодування не обминуло жодну сім'ю. Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 62 жителі міста[164]. Чимало городчан дістало ярлики «ворогів народу», більшість з них безслідно пропала в сталінських гулагах. Про це нині нагадує Курган пам'яті, споруджений на західній околиці міста.

Закритий костел, як і всі інші храми Городка, а також дерев'яна синагога XVI ст. були знищені в одну ніч 1936 року.

Ось, як це згадував місцевий краєзнавець Володимир Малецький: «Серед ночі пролунала серія потужних вибухів. Ми дуже злякалися – думали, що почалася війна… Нас тоді постійно залякували, мовляв, скоро нападе Пілсудський. На ранок вся долина була, мов у густому тумані, – це був вапняковий пил від підірваних храмів та дим від спаленої синагоги…».

Німецька окупація тривала в Городку з 8 липня 1941 року до 25 березня 1944-го.

Городок, єврейський цвинтар. 1921 р.[165]

[164] Городок. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[165] Світлина Дмитра Полюховича

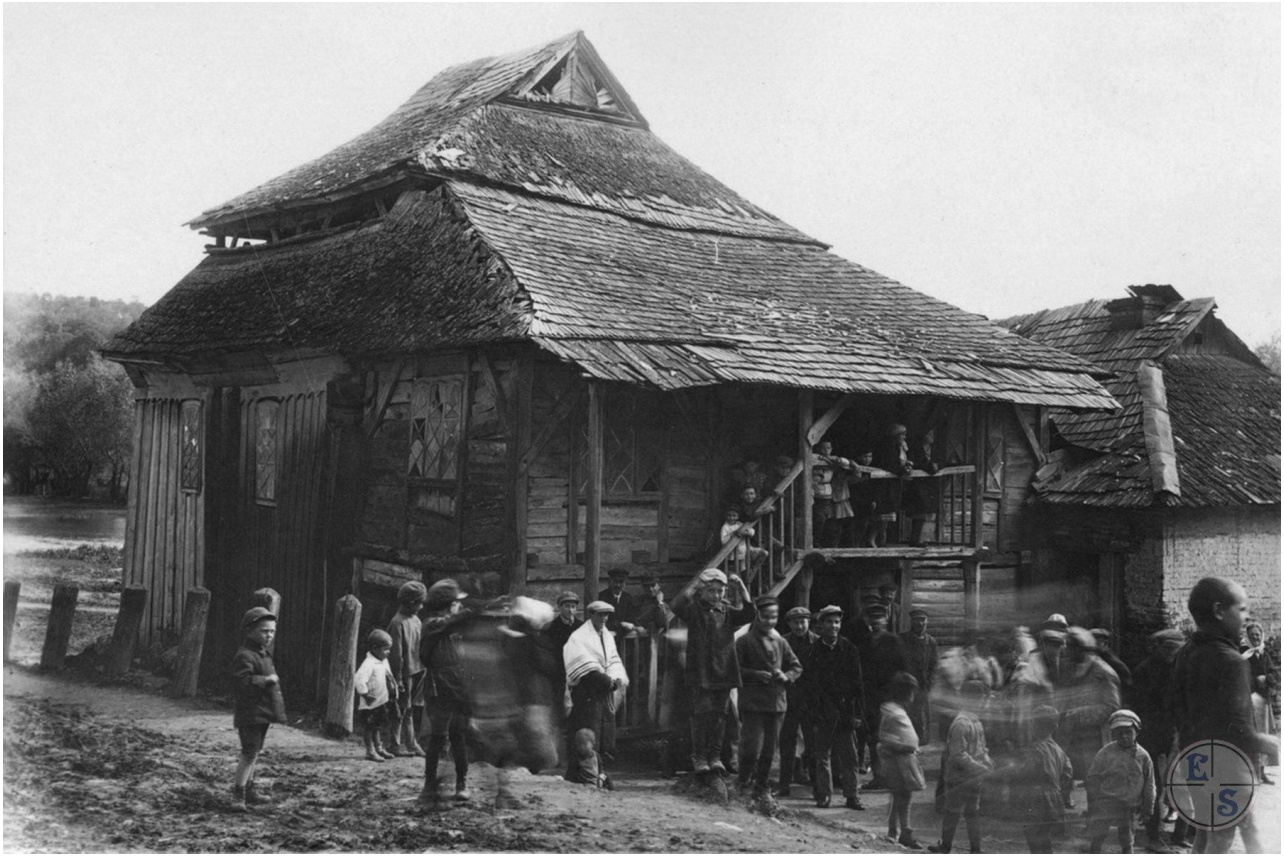

Городок, синагога. 1930 р.[166]

Єврейська громада[167]

За польською люстрацією 1784 р. у Городку було 186 єврейських будинків та мешкало 516 євреї. За переписом 1897 р. єврейське населення містечка становило 3194 осіб. За переписом 1923 р. - 1745 осіб.

У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 289 перебували в цехах та 882 не перебували. В 1883 р. пивоварний завод у містечку належав єврейці Кац, у якої його орендувала Іта Зільберман.

У 1897р. в Городку проживало 3194 євреї (37% населення).

На початку XX ст. у Городку було 9 синагог та молитовних будинків, у тому числі відома з архівних фотографій дерев'яна синагога.

У 1907 р. у містечку працював млин, орендований Мандельблатом.

У 1913 р. євреям Городка належало близько 50 крамниць і магазинів, обидва лісові склади, обидва пивні склади, 2 з 3 млинів.

1916 року в містечку проживало близько 800 єврейських сімей.

У 1921 р. у містечку діяла єврейська школа з їдальнею для учнів.

---

[166] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

[167]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том шестой. Гадассий — Данте (1910). – с. 806 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Баренбойм Георгий Древний Городок и его евреи. URL: https://hesedbesht.org.ua/drevnij-gorodok-i-ego-evrei/

Голокост[168]

Єврейське населення міста становило 2329 осіб у 1939 році. Крім того, ще 1632 євреї проживали в селах Городоцького району.

Після вторгнення Німеччини до СРСР 22 червня 1941 року організованої евакуації населення з Городка не було. Кілька євреїв намагалися втекти з міста на конях та возах, але багатьох заскочив швидкий наступ німців і вони були змушені повернутися. Невідомо, скільки євреїв залишилося в Городку на початку окупації, але, ймовірно, їх було понад 1000.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Городок до середини липня 1941 року. Спочатку містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура), яка призначила місцеву українську поліцію. Невдовзі після прибуття німців вони створили в Городку гетто для євреїв. Частина міста була визначена виключно для євреїв, і місцева поліція змусила їх переселитися в цю територію.[169] Євреї були зобов'язані носити Зірку Давида та виконувати примусові роботи. Також була створена єврейська рада (юденрат).

У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Городок став районним центром у Ярмолинському районі, до якого також входили райони Сатанів, Міхальпіль та Ярмолинець. Регіональним комісаром у Ярмолинцях був камершафтсфюрер Ернст Мертес.[170]

Євреїв із сусідніх сіл також звозили до Городоцького гетто, наприклад, із сіл Кузьмін (за 12 кілометрів) у жовтні 1941 року та Новий Швет, що на північ від Городка. За словами Євгенії Данціс, яка вижила, євреїв зосередили в одній зоні, але вона залишалася неогородженою. Примусова праця полягала в копанні канав. Євреям у гетто не давали їжі, але вони могли торгуватися з місцевими селянами. Цим займалися здебільшого діти, які таємно залишали гетто.[171] У якийсь момент 1942 року кілька груп євреїв було переведено з Городоцького гетто до табору примусових робіт у Лезнево.

Наприкінці жовтня 1942 року, за наказом гебітскомісара Мертеса, більшість євреїв, що залишилися з гетто в Городку (щонайменше 300 осіб), були зібрані та перевезені під пильною охороною вантажівкою до Ярмолинців силами жандармерії та української поліції[172]. У Ярмолинцях усіх євреїв, зібраних з гебіту Ярмолинці, було ув'язнено в занедбаному комплексі бараків поблизу залізничної

---

[168] GORODOK. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1358-1359. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. УничтожениееврейскогонаселенияУкраины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[169] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 34283, свідчення Софії Вугман. The United States Holocaust Memorial Museum.

[170] BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року).

[171] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 32340, свідчення Євгенії Данцис. The United States Holocaust Memorial Museum.; Вбивство євреїв з Городка та Кузьмина в Ярмолинцях. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YLbNzOiOIUs

[172] BA- L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), B 162/5072, p. 434, заява Карла Фурхерта, 30 серпня 1962 року наводить цифру 300 євреїв у Городку, але це, ймовірно, занадто мало; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 32340 and 34283.

станції на кілька днів[173]. Після прибуття загону поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв розстрілювали групами у трьох ямах, підготовлених неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом протягом приблизно шести годин там було розстріляно близько 6400 євреїв[174].

За словами Євгенії Данціс, якій вдалося сховатися під час облави в Городку та знайти притулок у місцевих українців, близько 10 єврейських сімей (понад 100 євреїв) також пережили облаву та залишилися в Городку, ймовірно, залишилися живими, разом зі своїми сім'ями, як кваліфіковані робітники[175]. З цих євреїв 87 було вбито в грудні 1942 року, а ще 16 – у січні 1943 року[176].

Братська могила розстріляних євреїв з Ярмолінців та сусідніх містечок Фрампіля, Городка, Міхамполя, Сатанова.

[173] ДАРФ, 7021-64-818, С. 203. Див. також BA-L, B 162/5073

[174] BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), B 162/5071, С. 89–92, заява Вільгельма Курта Пауля Гроссе, 8 січня 1960 р.

[175] VHF(Архів візуальної історії Фонду Шоа) , # 32340. The United States Holocaust Memorial Museum.

[176] ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), 7021-64-796, С. 63–65.

Гриців[177]

Гриців, палац Грохольських, 1928 р.

Гриців — селище у Шепетівському районі. Адміністративний центр Грицівської селищної громади.

Вперше про Гриців згадується в історичному акті від 1547 року, коли він належав князя Збаразьким і знаходився у заставі (в презиску) в 200 копах грошей (600 карбованців) у Богухвала Івановича Лабунського. У 1547 році, 29 жовтня за наказом короля Сигизмунда Августа, староста Кременецький Щасний (Фелікс) Герцик, Петро Михайлович Семашков, Іван Хребтович присудив Б.І. Лабунському тимчасове користування Грицевом всупереч бажанню його брата Василя Лабунського мати це помістя.

З архівів князів Сангушків відомо, що Гриців (замок і місто) в 1547 році належав князям Збаразьким[178]. В 1570 році він переходить до князя Острозького,

[177] Urbański Antoni Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Wydawca: Nakładem autora Warszawa, 1928; C. 73-75. URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=18165; Hryców, nad Chomorem, st. pocz. Szepetówka, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 594. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/594; Hryców, nad Chomorem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 192.URL; https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/192; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 319-321.URL:https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Grocholski.URL: https://www.grocholski.pl/pl/wstep/

[178] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 4, 1535-1547, Lwów, 1887. s.555-556. URL: https://polona.pl/item-view/00f1a57d-968f-4686-a103-cba198b5573f?page=604

а в 1620 році — знову до князів Збаразьких, а пізніше до Любомирських, що підтверджується архівом Південно-Західної Росії[179].

Гриців з давна був міцним соцініанським осередком на Волині, які відбували свої з'їзди і наради в грицівському палаці.

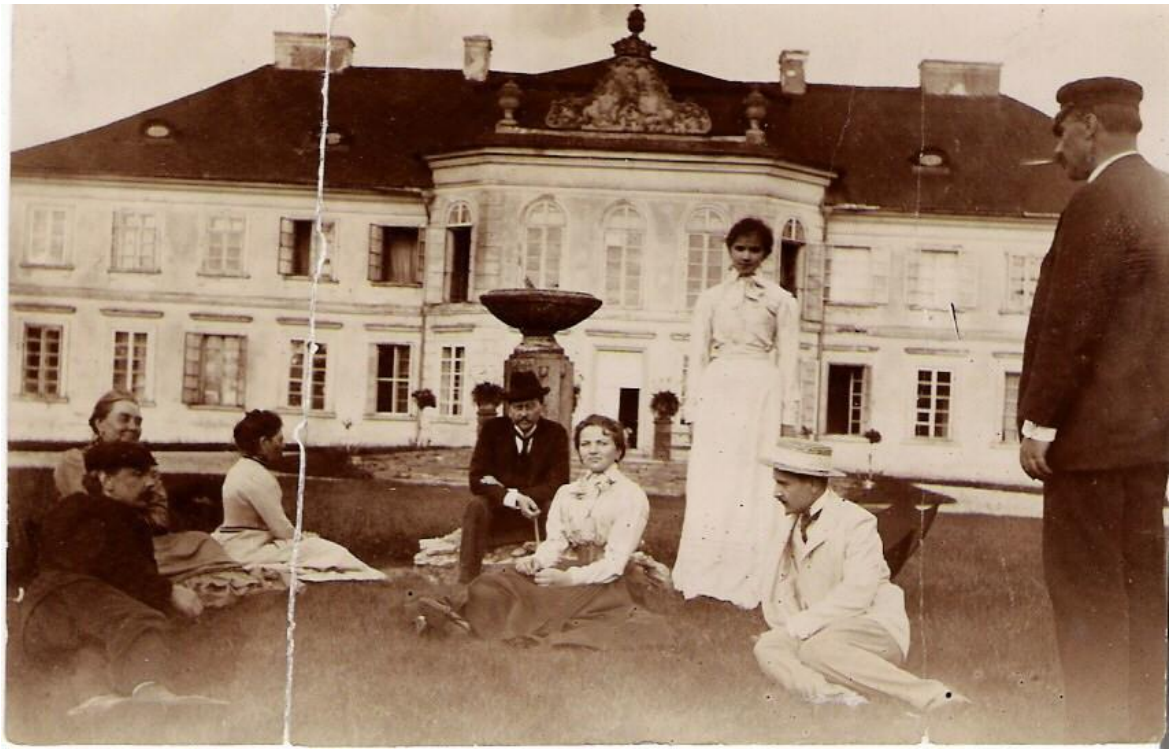

Гриців, родина Грохольських.[180]

У другій половині 1752 року Михайло Граф–Грохольський, який був чашником, а потім суддею земським Брацлавським і кептуровим, купив Гриців у Станіслава Любомирського. З тих пір Гриців належав Граф–Грохольським. Із спогадів старожилів відомо, що син Михайла Граф–Грохольського Мартин був чоловіком міцної статури, характеру живого, діловою, честолюбною та вразливою людиною. Наслідуючи приклад багатьох російських дворян свого часу, які проживали у Польщі, він прийняв унію, але не порвав релігійних зв’язків з народом, що проживав у його маєтках, як і його батько допомагав людям, священикам і церквам. Він носив довгий одяг, подібний до українського, і прості чоботи з червоного сап’яну. Часто ходив до храму і співав на криласі. На його кошти у 1785 році була побудована кам’яна церква.

П’ятого лютого 1782 року Мартин Грохольський видав грамоту, яка підтверджувала цехові права грицівських ремісників.

Мартин Граф–Грохольський побудував у Грицеві надзвичайно гарний палац у стилі рококо і оточив його гарним садом[181]. Це була його літня резиденція. А зимою з родиною він жив у селі Петничанах на Вінниччині.

---

[179] Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. С. 486. – 746 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf

[180] Grocholski. URL: https://www.grocholski.pl/pl/hrycow/

[181] Палац було збудовано у стилі Людовика XV. Це був період, коли на Русі будували будівлі у французькому стилі. Французький смак був поширений у той час, що відобразилося в дизайні інтер'єру. Грицовський будинок має цікавий фронтон, багато оздоблений скульптурою та увінчаний квітами. Ця

Граф Мечислав Грохольський постійно допомагав єврейській громаді м. Гриців Волинської губернії, жертвував землі під єврейські молитовні доми, фінансував їх будівництво та утримання[182].

Згідно з переписом 1911 року в Грицеві жили 4900 жителів, були волосна та міщанська управи, пошта, телеграф, земська поштова станція, акцизний нагляд, Ізяславське лісництво, земська лікарня, 2-класова школа, гуральня і ретифікація на 85443 відра 40 % горілки щорічно, фабрика, один ярмарок на два тижні, 2 крамниці, аптечний склад, аптека. В місті працювали такі спеціалісти, як агроном, ветеринарний лікар, зубний лікар, 3 акушерки, 3 адвокати.

Гриців на рівні з іншими містами України і Європи мав Магдебурзьке право, згідно з яким містом управляли міщани, ремісники, що мали свої цехи: ткацький, шевський, бондарський, мулярський. Кожен цех мав свого цехмайстра.

Єврейська громада[183]

Наприкінці XIX століття Грицев був класичним єврейським містечком. З енциклопедії Брокгауза та Єфрона:«Грицев — містечко Заславського повіту Волинської губ. У 1847 р. «Грицівське єврейське суспільство» становило 1194 особи; в 1897 р. було жителів 1011, з яких 979 євреї. 1850, дві хасидські молитовні з 1871 і 1900 р.

У 1847 р. у Грицеві проживало 1194 євреї, у 1897 р. – 979 (37%), у 1923 р. – 1325, у 1939 р. – 1373 євреї (16%).

Євреї селилися у Грицеві з часів Речі Посполитої.

На початку 18 ст. серед євреїв Грицева набув поширення хасидизм.

У 19 ст. основні заняття євреїв – ремесла, оптова та посередницька торгівля сільгосппродукцією.

У 1850 у Грицеві було 3 синагоги.

З 1845 рабином був випускник Кам'янець-Подільського рабинського училища Бренер, з 1878 р. – Йосип-Лейб Дербарімдікер.

У 1871 р. і 1900 р. були побудовані 2 хасидські синагоги. У 1907-17 рр. діяли підпільні сіоністські гуртки. У 1910 році без дозволу влади відкрито єврейське училище.

У 1920-х роках. у Грицеві діяли осередок ОЗЕТу (80 чл.), підпільні молодіжні сіоністські організації та хедери; на противагу їм євреї-комсомольці створили драматичний гурток, єврейську хату-читальню.

Рабином у Грицеві у 1920-х рр. був Ліберзон, під його керівництвом громада збудувала нову мікву.

скульптура створює гармонійне ціле зі спокійним фасадом. Інтер'єр вирізнявся дерев'яними панелями та ліпниною, що добре пасували до цього стилю. Перемички та верхні двері були прикрашені спіральними лініями. Праворуч від будинку стояла неоготична каплиця з вікном-трояндою та невеликими баштоками. Вхідна брама була прикрашена стильними кам'яними міфологічними фігурами. Колони служили основами для статуй та ваз. Дуже старі архіви, картинна галерея, сімейне срібло та антикваріат прикрашали Грицовський будинок. У вівтарі каплиці була виставлена статуя початку XVII століття. Костел Діви Марії з білого мармуру, вирізьблений Сосновським.

[182] Панехида по графу Грохольському // Газета «Волинь». – 1899. – № 7. – С. 2.

[183]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том шестой. Гадассий — Данте (1910). – С. 787. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/

У 1932-1933 рр. єврейське населення Грицева сильно постраждало від голоду.

У 1930-х роках. існувала Грицевська єврейська національна сільрада у складі Грицівського району. У 1935 влада закрила в районі 16 синагог.

Голокост[184]

У 1939 році в місті проживало 1095 євреїв (36,1 відсотка від загальної чисельності населення). Крім того, ще 218 євреїв проживали в селах Грицівського району[185]. Оскільки Гриців знаходився відносно далеко від найближчої залізничної колії (15 кілометрів, або 9,3 милі), і багато євреїв вагалися залишати свої домівки, лише деяким вдалося втекти або вступити до Червоної Армії до того, як німці окупували місто 5 липня 1941 року. Багато євреїв були змушені повернутися до Грицева, пройшовши лише кілька кілометрів на схід. Відразу після прибуття німців євреям наказали повісити великі зірки Давида на дверях своїх будинків. Десять молодих єврейських чоловіків та жінок були заарештовані та кинуті у воду посеред великого озера поблизу Грицева. Поліція використовувала весла, щоб убити тих, хто виривався з води, і лише одному вдалося врятуватися та вижити. Через тиждень ще 10 молодих євреїв було заарештовано та ув'язнено в підвалі; через 24 години українська поліція розстріляла їх неподалік від села Гора[186].

У перші дні серпня 1941 року на одній з вулиць, що прилягали до озера, для євреїв було організовано гетто. Воно було обгороджене колючим дротом і охоронялося українськими поліцейськими. Німецький загін прибув до Грицева на світанку та зібрав усе єврейське населення міста. Решту єврейського майна та цінностей за межами гетто відвезли до німецької поліцейської штаб-квартири. Німці призначили одного з мешканців, чоловіка на ім'я Няха (Нохем), старійшиною гетто. Трьох інших було призначено його заступниками.

Мешканці гетто купували їжу, лише продаючи свої речі українцям. Діти іноді таємно вибиралися з гетто для цієї мети, але торгівля переважно відбувалася через колючий дріт. Час від часу українці приносили євреям їжу зі співчуття. Але цього загалом було недостатньо. Дефіцит і голод призвели до багатьох смертей серед мешканців гетто[187].

На світанку 4 серпня 1941 року частина 10-го піхотного полку СС 1-ї піхотної бригади СС прибула до Грицева та зібрала всіх євреїв гетто в шкільній будівлі. Після реєстрації та відбору групи віком від 15 років цих євреїв вантажівкою відвезли до сусіднього лісу, розташованого приблизно за 2,5 кілометри (1,6 милі) від міста. Поліція розділила чоловіків і жінок, потім вишикувала чоловіків біля кам'яної стіни та розстріляла їх. Вони взяли всіх

[184] GRITSEV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1359-1360. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

[185] Центральний архів історії єврейського народу, Єрусалим, HM2/8969

[186] YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), O-3/4019, O-3/4932.

[187] Там само.

молодих жінок у другу групу та також розстріляли їх. Загалом вони вбили 286 людей[188].

Решту євреїв зі школи повернули до гетто. Жінок та дітей, що вижили, щодня виводили з гетто на роботу. Ця робота включала прибирання адміністративних будівель та будинків поліцейських, а потім (взимку) прибирання снігу з доріг. Важку роботу, таку як рубка дров та ремонт доріг, виконувала група з 12 чоловіків під охороною української поліції[189].

Під час відбору в шкільній будівлі деяким молодим жінкам вдалося уникнути арешту, одягнувши хустки, які зазвичай носять літні жінки. Деякі чоловіки втекли від огляду німців, сховавшись у таємних місцях у гетто. Під керівництвом Ісаака Бялика деяким із цих чоловіків пізніше вдалося приєднатися до партизанського опору. Деякі з них також загинули, борючись проти німців. Сам Бялик дожив до приходу Червоної Армії, до якої він потім приєднався, щоб продовжити боротьбу проти нацистської Німеччини[190].

4 вересня 1941 року німецька поліція провела ще один відбір, після того як усіх в'язнів привезла до культурного центру міста. Попередньої ночі один з німців попередив євреїв про акцію, але багато хто йому не довіряв і тому не намагався втекти з гетто. Німці пощадили дітей, але розстріляли кілька сотень жінок, що вижили.

У вересні 1941 року владу передали від військових до німецької цивільної адміністрації. Грицев став районним центром у гебіті Старокостянтинів. Гебітскомісаром був регерунгсрат Шредер, якого пізніше замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле.

У травні 1942 року решту в'язнів гетто Грицева було конвойовано до гетто в Старокостянтинові, а пізніше там розстріляно[191]. Завдяки допомозі кількох українських сімей, серед яких була родина Меленчуків, яка отримала від Яд Вашем звання «Праведників народів світу», група з п'яти жінок та дітей змогла вижити[192].

Білик Леонід «Історія одного листа».[193]

«Містечко Гриців Хмельницької області було окуповане німецькою армією 4 липня 1941 р. Перший масовий розстріл євреїв Грицевського гетто був рівно через місяць після приходу німців – 4 серпня 1941 р. Усіх євреїв зібрали у місцевій школі та розвели по класам. Потім людей виводили, а на виході стояли, пам'ятаю, два німці і командували, кому праворуч, кому ліворуч – додому. До

---

[188] Unsere Ehre heisst Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS, Tätigkeitsberichte der 1. und 2. SS- Inf Brigade, der 1. SS- Kav.- Brigade und von Sonderkommandos der SS (Vienna: Europa Verlag, 1984), p. 108, Report of 1. SS Brigade, August 6, 1941. (Наша честь — вірність: Військовий щоденник командного штабу рейхсфюрера СС, Звіти про діяльність 1-ї та 2-ї піхотних бригад СС, 1-ї кавалерійської бригади СС та спеціальних командос СС (Відень: Europa Verlag, 1984), с. 108, Звіт 1-ї бригади СС, 6 серпня 1941 року.)

[189] YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль (), O-3/4019, O-3/4932.

[190] Там само, M-33/179, O-3/4019, O-3/4932.

[191] BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 442/67, том. 1, стор. 263, 324.

[192] YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль),M-31/7740; Меленчук Рятували, ризикуючи життям, с. 3.

[193]Історія одного листа. URL: https://jewishkrasilov.org.ua/istoriya-odnogo-pisma-bilyk-leonid

цього всім євреям віком від 16 до 50 років наказали взяти з собою лопати (для ремонту дороги) та відвели до лісу, де наказали вирити рів. Усіх, відібраних, у тому числі й мою маму Марію Лазарівну, того ж дня розстріляли у цьому лісі.

Марія Лазарівна та Ісаак Мойсейович Білик (гетто,1942)

Ті, кого не відвели на розстріл (діти та старі), залишилися поки що в гетто. Вижили й ті чоловіки, які сховалися, будучи впевненими, що жінок із дітьми каратели не чіпатимуть. У цьому першому розстрілі були вбиті наші рідні: брат і сестра мого батька, Мотя з дружиною і Роза разом з чоловіком (про них йдеться в листі). Їхні діти залишились у гетто круглими сиротами. Мій батько Ісаак Мойсейович, що залишився живим, докладав неймовірних зусиль, щоб якось нагодувати вісьмох дітей-сиріт.

Якось, наприкінці 1941 р., у Грицеві батько зустрів свого знайомого, який жив неподалік міста Старокостянтинів. Цей чоловік сказав йому: «Твоя дружина, Маня, врятувалася, жива і перебуває в Старокостянтинівському гетто, я сам її бачив». Це надало сили батькові, вселило надію. Батько вночі пішов до найближчого села, в якому жила його колишня учениця, написав листа своїм двоюрідним сестрам Хаї, Розі та Гілі, які перебували у Старокостянтинівському гетто. Батько попросив передати листа до Старокостянтинівського гетто, де, як він сподівався, перебуває його дружина. Дівчина разом зі своїм батьком зібрали їжу і найсумлінніше виконали прохання. Сестри відповіли на батька. Ось фотокопія цього листа, написаного 16 січня 1942 року зі Старокостянтинівського гетто і переданого батькові в Грицевському.

Нас, що залишилися ще живими євреями Грицевського гетто, 24 квітня 1942 р. перегнали на звільнені місця в Старокостянтинівське гетто. Батько мені казав, що його сестер там уже не було, їх було вбито. Таким чином, цей лист був передсмертним. На місці розстрілу євреї самі копали величезний рів

протягом попереднього. Коли їх вели туди, всі вже знали, куди їх ведуть. Таку страшну картину важко собі уявити! (Я читав, що коли з ешелону, що прибув, в Освенцимі та Треблінці євреїв вели в газову камеру, вони ще нічого не знали, що їх чекає, бо їм говорили про санобробку).

Старокостянтинівське гетто також припинило своє існування 29 листопада 1942р. До цього трагічного дня друзі батька – партизани, що одягли нарукавні німецькі пов'язки, увечері під'їхали до паркану гетто (я з сестрою пролізли через дріт і сховалися у возі у соломі). Потай мене і сестру вночі манівцями привезли в будинок лісника, на ділянці якого, на той час, за активної участі мого батька Білика Ісаака Мойсейовича був організований невеликий партизанський загін, у якому мій батько був політруком. (Згодом загін увійшов до партизанського з'єднання Медведєва). За кілька днів, знову вночі, мене вивезли кілометрів за 30 від цієї місцевості та "підкинули", в одному із сіл, де нас, напевно, ніхто не знав. Мені було 5 років та 7 місяців. Було це рано-вранці. Мене повним ходом викинули з воза. Я впав, весь побився, роздер обличчя. Підібрали чергові конюхи (справа була поруч із колгоспним господарством), розпитали, почистили. До цього я пройшов "інструктаж", говорив чистою українською мовою без акценту, очі блакитні, волосся пряме русяве. Прийшов староста, зібралися люди, обшукали. Я представився як Кощук Степан, а в кишені записка "Хто врятує цю дитину, буде спасен Богом". Староста вчинив перший допит і прочитав записку вголос. Запитав у людей, хто візьме до себе сироту. Погодилася жінка, яку звали Катерина, вона жила поряд у селі. У неї одного сина викрали до Німеччини, а іншого війна застала в Червоній Армії (Обидва повернулися цілими і неушкодженими).

За дорученням старости, один мужик повіз мене до райцентру Антоніни на допит до німецького коменданта. (Не дай Боже, жидине!) Там цей комендант мене допитував із двома перекладачками – роздягали, нюхали, питали "де мати, де батько"? Відповідав: "Батько на фронті, мати мене кинула - (чому я це придумав, не знаю, мабуть отримав такий "інструктаж".) Усьому повірили, пропонували дитячий будинок, але я наполегливо наполягав, що хочу до баби Катерини. Німець мене відпустив і дав письмове розпорядження старості. Люди, які притулили мене, ніколи не здогадувалися, хто я насправді.

Після приходу Червоної армії та звільнення батько послав колишню партизанку, яка брала участь у тій операції з підкиданням, розшукати мене. За якийсь час приїхав батько. Зібралося все село. Хтось приніс яйця, хтось молоко, хтось сало. Мене знайшли у полі – я подорослішав і вже пас корову. Батька я дізнався, сів до нього і при всьому народі запитав, чи можна сказати вже, що я єврей. Зізнатись, мені дуже цього хотілося. Дехто в селі мене дражнив жидом. Була німа сцена, як у Гоголя.

З 5000 євреїв Старокостянтинівського гетто та 400 Грицевського – живими залишилися лише 7 осіб: сестри Дрель Ліда та Галя, їхня мати Дора та Тейтель Срулик. Наразі на місці загибелі євреїв Старокостянтинова встановлено скромну пам'ятку».

Дорогий Ісаак!

Твою листівку ми получили. Вона нам завдала ще більше горя і плачу. І пишу, а в мене руки дрожать, як у старої людини. Ти пишеш чи немає в нас твоєї Мані. Де ти бачив? Ой горенько! Як би Манічка була в нас, то хіба ми мовчали б до цього часу? Ми вночі пробралися б до тебе пішки що б тебе сповістити. Це була б радість не тільки для нас, а для всіх наших нещасних бездружних людей. З нас полилася б маленька, маленька краплина. Ні, дорогий брат! Померла, навіки померла надія! Наших забраних людей з Костянтинова і в нашу чисту нашу

рідну маму побили і всі вони лежать під Костянтинівським лісом. Ми скритим шляхом вже два рази ходили на великі страшні могили.

Страшне нещастя! Нещастя, якого ще історія не знала! І знаходяться гади які сміють сіль на наші рани. Ніхто нас тепер не пізнає. Навіть ті, яких ми вважали кращі друзями не не зжалюються над нами. Нам не треба їсти, нам не треба жити, бо і не будемо жити, ми кожної хвилини очікуєм смерті. Да, смерті, ... такої самої смерті, якою вже за короткесенький час померли сотні тисяч, а може і мільони таких невинних і беззахисних як і ми.

Але не ну хвилину я ду ми жевемо хочеться їсти, но що не ни будеш їсти? В цьому ми можемо завдячити нашому кошильному сусідові Бутовецькому шоферові Іваношукові Лазорові. Коли нас переганяли в гето, но Лазар і його Варочка „силько хва-лючи нас", предложили нам все наше добро перенести до них, бо кімці його забердуть. Ми так і зробили і з собою нічого не взяли в гето, але же коли ми через кілька днів пішли до них щоб взяти дещо для обміну на хліб но вони вже нас не візнали, вигнали нас з хати і хотіли бігти за кімцями, що б нас нуж нее і побили. Так хотів би набуть позущанівся над тобою ной мисенький що пустив пушку про Маню.

Не міг менер нікому! Я не знаю, як ми міг менер найти таких друзів як ці люди що нарочно привезли нам записку від тебе. Дякувати їм вони нам і буханку хліба і кусок сала дали. Більше нічого я не можу. Остаємось нещасні сироти в очікуванні страшної, страшної смерті, бо немерла навіки немерла надія! Цілуєм тебе і твоїй дітей кріпко. Твої сестри Бєлик Хая, Роза і Гіля. Привіт твоїй і дрібним сиротам — дітям наших незабутніх Рози і Моті.

Прощавай!!!

16-I-1942 р.

Меморіал на місці розстрілу грицівських євреїв

Деражня[194]

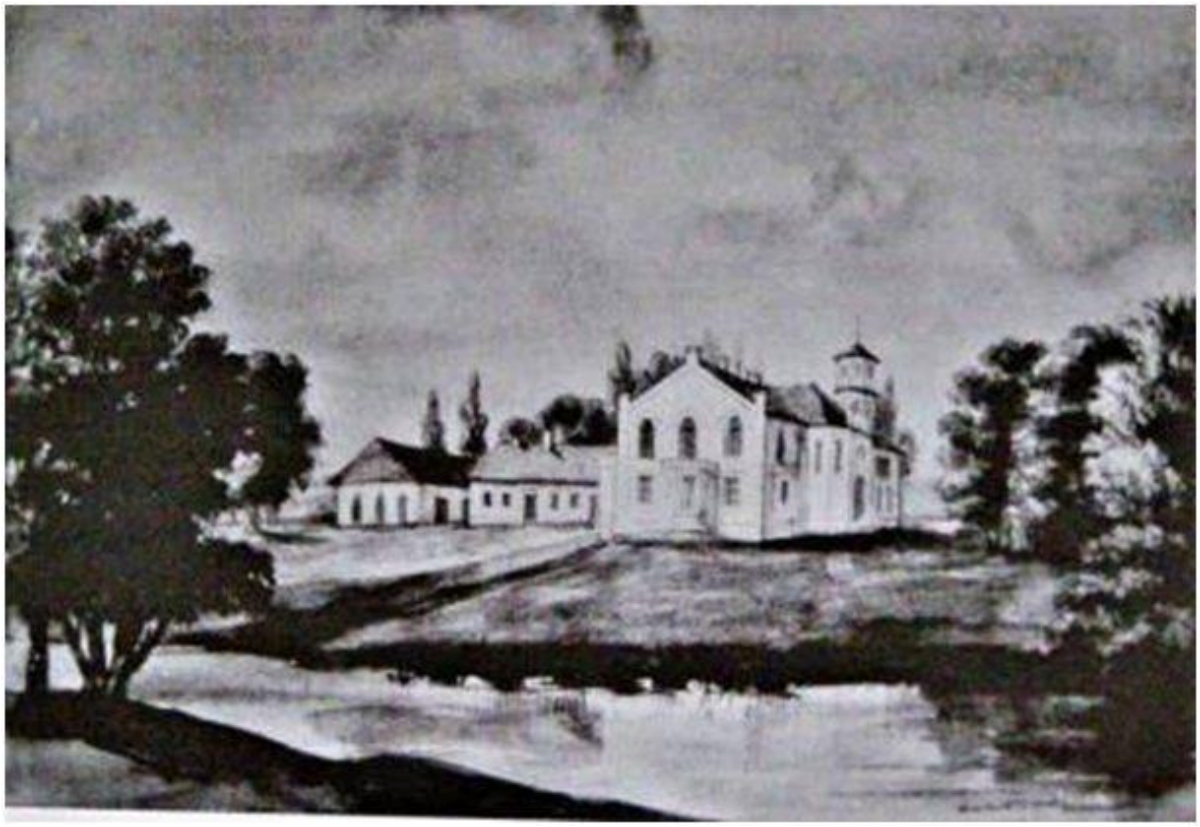

Палац Раціборовських. Деражня, 1875 р.[195]

Деражня — місто, адміністративний центр Деражнянської міської територіальної громади Хмельницького району.

Деражня вперше згадується в 1431 році, коли Владислав II Ягайло записав Дедріхові 40 гривень на Деражні[196]. У 1469 році належала Яну Одровонжу. У 1485 році перейшла до Ласкарія Лаща, котрому король Казимир IV Ягеллончик записав на Деражні 50 гривень[197]. Після нього Деражнею володіли Андрій Лащ та, до 1522 року, Катерина Лащева (котру від назви села звали теж

---

[194] Derażnia, mko w pow. latyczowskim //Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — T.I. — S. 958—959. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/958; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 72-74; Маньковська Р.В. ДЕРАЖНЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Derazhnya; Енциклопедія українознавства:Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 497. URL: http://litopys.org.ua/encycl/euii039.htm

[195] Малюнок Наполеона Орди; У грудні 1779 року містечко Деражню та навколишні села придбав банкір Петро Фергюссон Теппер. Наступного року він почав спорудження двоповерхового палацу, а також закладання ландшафтного парку навколо нього. Згодом (1799 рік) Теппери збанкрутували, а їх володіння змінили кількох господарів. У 1844 році Деражню (а з нею і будівлю особняка) викупив Станіслав Раціборовський. У 1902 році Віктор Раціборовський провів перебудову особняка, добудувавши два крила. Після революції та перевороту 1917 року маєток було націоналізовано. Більша частина парку стала міським сквером, а будинок переданий у користування районній лікарні, яка розташовується тут і зараз.

[196] Грушевский, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство : Историч. очерки. (XV-XVIII в.). Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Завадзкого. с.46. URL: https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003635280?page=56&rotate=0&theme=white

[197] Грушевский, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство : Историч. очерки. (XV-XVIII в.) (рос.). с.47. URL: https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003635280?page=57&rotate=0&theme=white

Деражинською) У XVI столітті Деражня входила до складу королівщини, що належали Барському старосту.

У турецьких документах 1542 року зазначено, що Деражня — це маленьке козацьке поселення.

9 квітня 1614 року на прохання старости Жолкевського Деражня отримала Магдебурзьке право (до того часу була селом).[198]

Впродовж XVIII—XIX століть Деражнею володіли різні польські пани. У першій половині XVIII століття Деражнею володів Антоній Бенедикт Любомирський, який сприяв будівництву дерев'яного костелу. За даними Юзефа Роле, ще давніший костел у Деражні перестав існувати в період османського правління[199].

Під час перепису євреїв Речі Посполитої у 1765 році в деражнянському кагалі зареєстровано 310 євреїв (тодішні методи перепису не дозволяли порахувати всіх, тому їхня реальна кількість могла бути дещо вищою)[200].

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, Деражня увійшла до Летичівського повіту Подільської губернії в складі Російської імперії.

У 1830-х роках XIX століття збіднілий штетл став одним із центрів діяльності Устима Кармалюка. До його загону, окрім українських селян, масово зголошувалися євреї, чого раніше в історії не траплялось. На відміну від попередніх селян-бунтівників, люди Кармалюка не вбачали в євреях своїх ворогів, але були партнерами. Незадовго до того, як Кармалюк був зраджений і застрелений, він пограбував маєток пані Папінської. Сенатська комісія по боротьбі з організованою злочинністю вирішила, що всі втрати Папінської (4000 рублів банкнотами, 400 срібних і 1600 золотих рублів та 11000 рублів за викрадений товар) мусять компенсувати деражнянські євреї. Вперше влада покарала цілий кагал, оскільки *«Вся Деражня — це місто злочинців та дезертирів»*. Для виплати компенсації гроші збирались євреями з кількох губерній. Загалом тоді перед судом повстали від 205 до 305 євреїв та близько 400 селян[201].

Наприкінці 1860-х років почалося будівництво залізниці, що значно сприяло економічному розвитку Деражні. Населення зросло з 1201 особи у 1873 році до 6118 у 1897 році, коли до Деражні була прокладена залізниця і була відкрита залізнична станція. Єврейське населення складало на той час 5230 осіб. Словами героя розповіді Шолом-Алейхема «Німець»: *«Сам я, як ви вже чули, деражнянський, тобто з Деражні. Це — маленьке містечко у Подільській губернії, зовсім маленьке містечко, хоч тепер Деражня вже нібито місто, із залізницею, станцією, вокзалом…*

---

[198] Грушевский, Михаил Сергеевич (1894). Барское староство: Историч. очерки. (XV-XVIII в.). Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Завадзкого. с. 92, 114,261.

[199] Rolle, Antoni Józef (1880). Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 2, Kamieniec nad Smotryczem (пол.). Warszawa; Kraków: nakł. Gebethnera i Wolffa. c.169—170. URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13190/edition/11939/content?format_id=2

[200] Kleczyński, Józef (1898). Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765. Kraków, 1898. – C. 5, 16. URL: https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/1362/edition/1285/content

[201] Yohanan Petrovsky-Shtern. Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na Kresach Wschodnich = The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. — Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. — P. 193-194.

Коли Деражня стала станцією, нам заздрила ціла округа. Та й справді, — це ж вам неабищо! Всі були певні, що тепер почнеться щасливе життя, будуть заробітки, золото загрібатимуть повними жменями. Одно слово, всі розбагатіють!.. Поз'їжджалися з усіх сіл до нашого міста. Люди перебудовували будинки, ставили нові крамниці. Таксу на м'ясо підвищили. Почали вже подумувати про те, щоб запросити нового різника, збудувати нову синагогу та поширити старе кладовище — одно слово, у нас стало весело. Та й що тут дивного? Залізниця, станція, вокзал! Візники спочатку, правда, трохи бунтували, були дуже невдоволені з усієї цієї витівки, але хто їх питає? Проклали рейки, привезли вагони, поставили вокзал, повісили дзвінок, прибили дощечку: «Станція Деражня» — і, як то кажуть, не трать, куме, сили…»[202].

Під час Першої світової війни Деражня була вузлом постачання на фронт, коли ешелони проходили станцію кожних 15 хвилин. Після перевороту у жовтні 1917 року Деражню не обминула громадянська війна, єврейські погроми, колективізація, штучний голодомор 1930-х років.

Німецька армія окупувала Деражне 11 липня 1941 року[203]

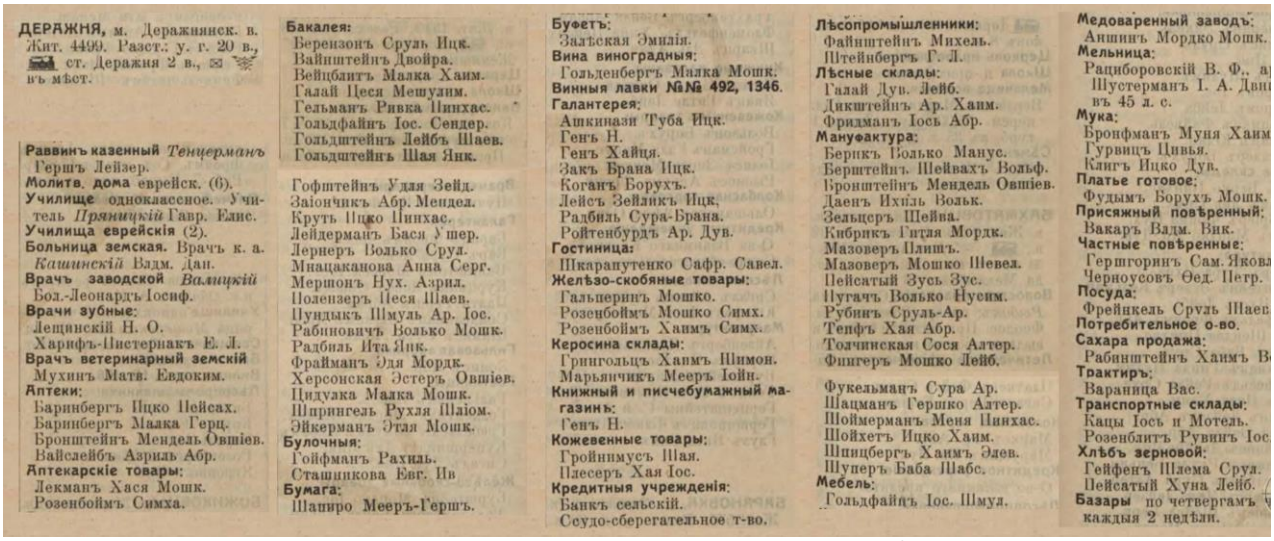

ДЕРАЖНЯ, м. Деражнянск. в. Кит. 4499. Разст.: у. г. 20 в., ст. Деражня 2 в., въ мѣст.

Раввинъ казенный *Тенцерманъ* Гершъ Лейзер.
Молитв. дома еврейск. (6).
Училище одноклассное. Учитель *Прянишкій* Гавр. Елис.
Училища еврейскія (2).
Больница земская. Врачъ к. а. *Кашинскій* Вадм. Дан.
Врачъ заводской *Валицкій* Бод.-Леонардъ Іосиф.
Врачи зубные:
Лещинскій Н. О.
Харифъ-Шистернакъ Е. Л.
Врачъ ветеринарный земскій Мухинъ Матв. Евдоким.
Аптеки:
Баринбергъ Ицко Нейсах.
Баринбергъ Малка Герц.
Бронштейнъ Мендель Овшіев.
Вайслейбъ Азриль Абр.
Аптекарскіе товары:
Лекманъ Хася Мошк.
Розенбоймъ Симха.

Бакалея:
Березонъ Сруль Ицк.
Вайнштейнъ Двойра.
Вейцблитъ Малка Хаим.
Галай Цеся Мешулим.
Гельманъ Ривка Пинхас.
Гольдфайнъ Іос. Сендер.
Гольдштейнъ Лейбъ Шаев.
Гольдштейнъ Шая Янк.
Гофштейнъ Удля Зейд.
Заіончикъ Абр. Мендел.
Крутъ Ицко Пинхас.
Лейдерманъ Бася Ушер.
Лернеръ Волько Сруль.
Мнацаканова Анна Серг.
Мершонъ Нух. Азрил.
Полензеръ Песя Шаев.
Пундыкъ Шмуль Ар. Іос.
Рабиновичъ Волько Мошк.
Радбиль Ита Янк.
Фрайманъ Удя Мордк.
Херсонская Эстеръ Овшіев.
Цидулка Малка Мошк.
Шпрингель Рухля Шаіом.
Эйкерманъ Этля Мошк.
Булочныя:
Гойфманъ Рахиль.
Сташникова Евг. Ив
Бумага:
Шапиро Мееръ-Гершъ.

Буфетъ:
Залѣская Эмилія.
Вина виноградныя:
Гольденбергъ Малка Мошк.
Винныя лавки №№ 492, 1346.
Галантерея:
Ашкинази Туба Ицк.
Генъ Н.
Генъ Хайця.
Закъ Брана Ицк.
Коганъ Борухъ.
Лейзъ Зейликъ Ицк.
Радбиль Сура-Брана.
Ройтенбурдъ Ар. Дув.
Гостиница:
Шкарапутенко Сафр. Савел.
Желѣзо-скобяные товары:
Гальперинъ Мошко.
Розенбоймъ Мошко Симх.
Розенбоймъ Хаимъ Симх.
Керосина склады:
Грингольцъ Хаимъ Шимон.
Марьянчикъ Мееръ Іойн.
Книжный и писчебумажный магазинъ:
Генъ Н.
Кожевенные товары:
Гройнимусъ Шая.
Плесеръ Хая Іос.
Кредитныя учрежденія:
Банкъ сельскій.
Ссудо-сберегательное т-во.

Лѣсопромышленники:
Файнштейнъ Михель.
Штейнбергъ Г. Л.
Лѣсные склады:
Галай Дув. Лейб.
Дикштейнъ Ар. Хаим.
Фридманъ Іось Абр.
Мануфактура:
Бернкъ Волько Манус.
Берштейнъ Шейвахъ Вольф.
Бронштейнъ Мендель Овшіев.
Даенъ Ихиль Вольк.
Зельцеръ Шейва.
Кибрикъ Гитля Мордк.
Мазоверъ Плишъ.
Мазоверъ Мошко Шевел.
Пейсатый Зусь Зус.
Пугачъ Волько Нусим.
Рубинъ Сруль-Ар.
Тенфъ Хая Абр.
Толчинская Сося Алтер.
Фингеръ Мошко Лейб.
Фукельманъ Сура Ар.
Шацманъ Гершко Алтер.
Шоймерманъ Меня Пинхас.
Шойхетъ Ицко Хаим.
Шницбергъ Хаимъ Эдев.
Шуперъ Баба Шабс.
Мебель:
Гольдфайнъ Іос. Шмул.

Медоваренный заводъ:
Аншинъ Мордко Мошк.
Мельница:
Рацибо[illegible]ровскій В. Ф., а
Шустерманъ І. А. Дан
въ 45 л. с.
Мука:
Бронфманъ Муня Хаим
Гурвицъ Цивья.
Клигъ Ицко Дув.
Платье готовое:
Фудымъ Борухъ Мошк.
Присяжный повѣренный:
Вакаръ Вадм. Вик.
Частные повѣренные:
Гершгоринъ Сам. Яковл
Черноусовъ Ѳед. Петр.
Посуда:
Фрейнкель Сруль Шаев
Потребительное о-во.
Сахара продажа:
Рабинштейнъ Хаимъ В
Трактиръ:
Вараница Вас.
Транспортные склады:
Кацы Іось и Мотель.
Розенблитъ Рувинъ Іос
Хлѣбъ зерновой:
Гейфенъ Шлема Сруль.
Пейсатый Хуна Лейб.
Базары по четвергамъ
каждыя 2 недѣли.

Єврейські підприємці Деражні.[204]

Єврейська громада[205]

У 1765 р. в Деражні проживало 310 євреїв, в 1784 – 316, в 1889 – бл. 1900 (60%), в 1897 – 3333 (68%), в 1902 – 5400, в 1910 – 3533 (72,3%), в 1926 – 3735 (92%), в 1939 – 2651 єврей (40%).

У 1860-х роках було 2 синагоги, на кінець XIX ст. – 5 синагог. На початку XX ст. у місті існувало 10 синагог, кілька хедерів, 3 приватні єврейські училища,

[202] Шолом-Алейхем. *Етап. Німець* (оповідання). Переклад з їврит: — Харків: Видавництво «Український робітник», 1928. — 48 с . URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=1281

[203] Газета «За честь Родини», № 2. 27, 30 березня 1944 р.

[204] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[205] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 105. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/

єврейська читальня. Євреї Деражні вели оптову торгівлю, їм належали близько 30 мануфактурних магазинів, 3 оптові склади, 3 оптові магазини, 2 лісові склади, кілька десятків дрібних магазинів і крамниць.

У 1903 році — було відкрито приватне єврейське училище для дівчаток Р. Табачніка, в 1905 році — бібліотека Д. Рабінштейна (з 140 читачів 40 володіли івритом), в 1908 році — єврейська друкарня І. Ашкеназі, а з 1910 року діяв зразковий хедер для хлопчиків і дівчаток. Сіоністський гурток (керівники Ямпільський і Шапіро) об'єднував головним чином учнівську молодь.

В грудні 1917 року в Деражні стався погром, влаштований частинами російської армії. 7 і 17 червня 1919 року, 17-18 грудня 1920 року військами Директорії в Деражні були учинені погроми. У 1926 році серед євреїв Деражні було 294 кустаря, 178 робітників та 30 наймитів. У тому ж році створено відділення ОЗЕТа. У 1929 році євреї-кустарі об'єдналися в меблеву, шевську артілі, в артіль "Нове життя" (по виробництву цегли). У 1930 році в Деражні . заснований колгосп імені Лойтера.

Голокост[206]

Німецька армія окупувала Деражне 11 липня 1941 року[207].2 Протягом кількох тижнів німці створили гетто на північ від залізничного вокзалу, яке складалося з двох частин, розділених головною дорогою. Спочатку було зареєстровано 1848 євреїв, включаючи 579 дітей та 715 «робітників»[208]. Євреїв із сусідніх єврейських колгоспів Лойтера та Старий Майдан, а також євреїв з міста Волковинці було привезено до Деражнянського гетто[209].

Гетто оточували кілька рядів колючого дроту заввишки від 3,3 до 5 метрів (від 10,8 до 16,4 футів). Євреїв змушували носити Зірку Давида як спереду, так і ззаду на одязі. У різних випадках було зібрано «внески» у розмірі 115 кілограмів (254 фунти) золота, 325 кілограмів (717 фунтів) срібла та еквівалент 59 500 доларів США[210].

Гетто були переповнені, оскільки кілька сімей мусили ділити кожен будинок. Місцеві поліцейські охороняли гетто, але деякі євреї, особливо діти, все ж таки таємно вибиралися звідти, щоб жебракувати або вимінювати їжу, таку як молоко чи картоплю, з місцевими неєвреями. Завдяки цьому та запасам їжі в гетто голод був, але майже не був трагічним. Євреїв забирали на примусові роботи, на земляні роботи та ремонт моста[211].

---

[206] DERAZHNIA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1346-1348. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

[207] Газета «За честь Родини», № 2. 27, 30 березня 1944 р.

[208] Б. Цукерман “Геноцид євреїв на землі Хмельниччини”**у доктора Юрія Ляховицького, Холокост** Холокост, "Еврейский вопрос" и современное украинское общество [Текст] / под. общ. ред. акад. Ю. М. Ляховицкого ; Ин-т евр. исслед., Укр. мемор. фонд Холокоста "Дробиц. яр", Сев.-Вост. науч. центр НАН Украины, Секция истории и культуры евр. населения Слобод. Украины. - Харьков ; Иерусалим : Библиотека газети "Бенсиах", 1996. - 391 с. - (Еврейский геноцид на Украине в период оккупации 1941-1944 гг. – с. 120. (Відтворено в Девід Чапін, Бен Вайнсток «Дорога з Летичева», 2:744)

[209]Там само; Володимир Гойхер, Трагедія Летичівського гетто (Нью-Йорк: Володимир Гойхер, 1992); і YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 713.

[210] Цукерман, «Геноцид євреїв».

[211] YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.

6 вересня 1942 року німці та місцева поліція під командуванням Василя Шимкова почали ліквідацію гетто. Німецькі жандарми та місцева поліція супроводжували євреїв колоною під керівництвом рабина до масових могил, підготовлених у двох ярах на вершині пагорба за межами Деражні, поблизу Нижнього. Євреїв змусили зняти одяг, скласти його на спільну купу, а потім лягти обличчям вниз у траншею. Потім німецький «есесівець» розстріляв їх з автомата. Цього дня було розстріляно близько 1500 людей.[212]

Родина Грач, загинула в часи ШОА.[213]

За словами місцевих жителів, опитаних через багато років після подій організацією «Яхад-ін-унум» (YIU), кілька євреїв уникли облави, ховаючись у підвалах та за фальшивими стінами. Німці та місцева поліція за допомогою собак протягом кількох тижнів обшукували територію гетто в пошуках цих втікачів. Тих євреїв, яких знайшли, на деякий час помістили в гетто, а потім розстріляли разом під час наступної акції приблизно через місяць після першої. Для цього

[212]Цукерман, «Геноцид євреїв»; свідчення колишнього місцевого поліцейського В.І. Синявського 22 травня 1987 року в матеріалах, отриманих від радянських прокурорів. Розслідуванням воєнних злочинів Хетерінгтона-Чалмерса (Hetherington-Chalmers) у Великій Британії (записи зараз зберігаються в PRO (нині Британський національний архів); Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с.URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[213] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13955322

підготували ще одну яму. Деякі євреї шукали притулку у місцевих селян у Деражні та її околицях[214].

У різних звітах радянської розвідки зазначається загальна кількість убитих євреїв від 3378 до 3647, але це число, ймовірно, занадто завищене[215]. Розбіжність може частково бути пов'язана з убивством значної групи неєвреїв. Усе циганське село Китанівка, що неподалік Волковиць, можливо, 450 осіб, також було вбито в Деражні[216]. Місцеві свідки згадують росіян та інших осіб, розстріляних у тій самій ямі, що й деякі євреї, за приховування євреїв або інші підозрювані злочини проти німецької влади[217].

Серед начальників жандармерії та місцевої поліції в різний час були Пауль Реський, Дейхманн, Шульц, Мугле, Штоккельманн та Мінков. Начальник місцевої поліції ідентифікований як Василь Шимков, а ще одним сумнозвісним поліцейським, який нібито також бив і стріляв у євреїв, був Діма Подневич[218].

Анна Фурман
Анну вбили під час ШОА. Місце загибелі: Деражня, 1941 рік.[219]

Ася Шацман
Асю вбили під час ШОА. Місце загибелі: Деражня, 10. 1942 року.[220]

Зінаїда Шацман
Зінаїда була вбита під час Шоа. Місце загибелі: м. Деражня, 10.1942.[221]

[214] YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.
[215] ДАХО, 363-1-30, с. 1 та 363-1-58, с. 55–58, звіти НДК; свідчення Цукермана; там само, № 712.
[216] Там само.
[217] YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 712 та 713.
[218] ДАХО, 363-1-30, с. 1 та 363-1-58, с. 55–58, звіти НДК; свідчення Цукермана; там само, № 712.
[219] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13919456
[220] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13915694
[221] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13915693

Дунаївці[222]

Дунаївці, 1908 р.[223]

Дунаївці — місто, центр Дунаєвецької міської громади у Кам'янець-Подільському районі.

Перша згадка про Дунаївці зустрічається 1403 року в реєстрі димів, як про село, що складалось з трьох частин і мало 72 дими. Спершу Дунаївці належало Великому князівству Литовському, а згодом Речі Посполитій. 1577 року Дунаївці перейшли у власність Ельжбети Лянцкоронської з роду магнатів Гербуртів — дружини галицького каштеляна Станіслава Лянцкоронського.

За проханням Ельжбети Лянцкоронської у 1592 році король Сигізмунд III Ваза надав Дунаївцям статус міста, магдебурзьке право і назвав його Дунайгородом (пол. Dunajgród).

За цим наказом король дозволив торговицю в місті— базари щочетверга і ярмарки у день Св. Іоана Хрестителя і в День Усіх Святих.

В 1629 році в Дунайгороді було вже 630 садиб та близько 3 тисяч мешканців.

---

[222] Dunajowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1881. — T. II. — S. 225. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II/225; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-рВолодимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2.. URK: http://litopys.org.ua/encycl/euii057.htm; Дунаївці. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г - Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– К.: В-во "Наукова думка", 2004. – С. 496. – 688 с.: іл. URL:http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 74-78,

[223] URL: https://etoretro.ru/pic233845.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2

За переписом 1909 року тут проживало 13 733 особи, з них 8966 євреїв, 2349 православних, 1266 лютеранів, 1188 католиків, 4 вірних Вірменської апостольської церкви. 1911 року в Дунаївцях налічувалося понад 13 тисяч жителів і 553 будинків.

В другій половині XVIII століття Дунаївці переходять із рук в руки різних польських власників. Близько 1782 року містечко перейшло до опіногурського старости Яна Красінського. Для розвитку ремесла і торгівлі він запросив колоністів з Німеччини, які були спеціалістами у виробництві сукна та іншої продукції. Перша фабрика з виробництва сукна вступила в дію у 1829 році.

Пік промислового піднесення припадає на 70-ті роки XIX століття, коли в місті діяло 54 фабрики і велася торгівля з Києвом, Москвою, Варшавою, Кишиневом, Харковом, Полтавою, Херсоном, Лодзю, Ярмолинцями.

У роки першої світової війни Дунаївці були прифронтовою зоною. Від початку грудня 1917 до січня 1918 року місто входило до складу Української Народної Республіки. Згодом влада у Дунаївцях змінювалась декілька разів, у тому числі українською вона була ще раз від 3 червня до грудня 1919 року.

Після поразки українських визвольних змагань (1917-1921 рр.) в містечку встановилась влада більшовиків – 16 листопада 1920 року Дунаївці зайняли частини 45-ї дивізії під командуванням Йони Якіра.

З 1932 року місто належало до Вінницької області, а з 1937 року – до Кам'янець-Подільської області (з 1954 року – Хмельницька область).

11 липня 1941 року Дунаївці захопили німецькі війська. Було утворено Дунаєвецький ґебіт. Нацисти створили табір для військовополонених і гетто, куди зігнали єврейське населення міста та зі Смотрича, Шатави, Балина та інших населених пунктів.

Дунаївці, залізничний вокзал під час німецької окупації 1941-1944 рр.[224]

[224] URL: https://etoretro.ru/pic122487.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=14

Дунаївці, торговиця. 1910 р.[225]

Єврейська громада[226]

У 1765 р. в Дунаївцях проживало 1129 євреїв, в 1847 р. – 2020, в 1908 р. – 8009 (59,5%), в 1910 р. – 9221 (70,7%), в 1926 р. – 5186 (60,5%), в 1939 р. – 4478 євреїв (68,2%).

Євреї жили у Дунаївцях з часів Речі Посполитої. У 17-18 ст. основні заняття єврейського населення – торгівля, оренда та ремесла (існували цехи ткачів, шевців, малярів та ін.).

З кінця 1820-х років Дунаївці — значний центр текстильної промисловості, де було зайнято багато євреїв. У середині 19 ст. набули поширення кравецький, шевський промисли, купець Ройтман відкрив у Дунаївцях тютюнову фабрику.

У 1847 в Дунаївцях було 2 синагоги, в 1871-1872 рр. придбано ділянку для єврейського цвинтаря.

У 1880-х роках. рабином у Дунаївцях був Шлойме Містечко.

У 1890 у Дунаївцях – 11 синагог, єврейська лікарня, богадільня, талмуд-тора, хедери. У 1899 євреї орендували цукробуряковий, рафінадний, винокурний, з 1907 — чавуноливарний заводи (серед робітників також було багато євреїв).

У 1903 відкрилося жіноче єврейське училище 3-го розряду Бурштатмана, у 1907 - чоловіче єврейське училище 2-го розряду А. Гусакова.

---

[225] URL: https://etoretro.ru/pic189174.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=11

[226] Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php

У 1906 євреям належали 2 друкарні, шкіряний завод, кілька сукняних фабрик та інші промислові підприємства, а також лавки, магазини, готелі, аптеки, книгарня, фотографія.

На початку 20 ст. у Дунаївцях виникли гурток Бунда та сіоністська група. У 1920-х роках у Дунаївцях діяли підпільні організації сіоністської молоді та «Ге-Халуц». У 1925 р. у Дунаївцях було зареєстровано 212 єврейських сімей, які бажали переселитися до сількогосподарчої артілі в Крим.

З 1931 діяла Дунаївецька єврейська селищна рада. У єврейському колгоспі в Дунаївцях в 1933 році працювало 362 євреї.

Дунаївці, синагога. 1930 р.[227]

Голокост[228]

Підрозділи 17-ї німецької армії захопили Дунаївці 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, яка створила міську раду та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Дунаївці стали адміністративним центром гебіту Дунаївці, до якого також входили села: Солобківці, Вінківці та Минківці. Гебітскомісаром був Gemeinschaftsführer Едуард Еггерс. Його помічником і начальником штабу був Роберт Горніг[229]. У

[227] URL: https://www.otkudarodom.ua/ru/dunaevcy

[228] DUNAEVTSY. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1356-1357. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[229] BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план

Дунаєвцях також був пост німецької жандармерії, а загін української місцевої поліції (українська міліція) до 1942 року був перейменований на Шуцманшафт і підпорядкований жандармерії. Німці організували в Дунаєвцях короткострокові навчальні курси для добровольців, завербованих до місцевої поліції[230].

Антиєврейські акції в гебіті Дунаєвці здебільшого координувала команда поліції безпеки та СД з форпосту (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському. Цей загін був створений у травні 1942 року та очолював його гауптшарфюрер СС Андреас Фермер[231]. Німецька жандармерія та українська поліція, а також гебітскомісар Еггерс також брали участь у цих акціях.

Влітку та восени 1941 року, після німецької окупації Української РСР, у гебіті Дунаєвці було запроваджено низку антиєврейських заходів, включаючи клеймо, пограбування, побиття та примусову працю. Німецька влада створила Єврейську раду (юденрат), яка в документах Радянської надзвичайної державної комісії (ЧДК) називається самоврядною єврейською громадою. Одним із головних завдань юденрату було призначення євреїв на різні види важкої фізичної роботи для німців.

У лютому чи березні 1942 року групу єврейських чоловіків було призначено на роботу на залізничну станцію в Дунаївцях. З якоїсь причини ці чоловіки покинули свою роботу, що німці вважали актом саботажу. За наказом гебітскомісара німецька влада заарештувала 20 євреїв, щоб зробити з них приклад та перешкодити подальшим спробам саботажу чи опору. Одного із заарештованих було звільнено, але решту стратили: 1 було розстріляно під час спроби втечі, а 18 повісили, їхні тіла залишили висіти на п'ять днів, перш ніж німці дозволили членам єврейської ради поховати їх[232].

Десь навесні 1942 року всіх євреїв змусили переїхати до гетто: окремої частини міста, яка була огороджена колючим дротом та охоронялася українською поліцією. На території гетто не було криниці, і єдиним способом для євреїв отримати воду було вийти з гетто з дозволу охоронців. Харчові пайки також були мінімальними. Євреїв щодня забирали під озброєною охороною місцева поліція на важкі примусові роботи[233].

8 травня 1942 року євреїв зібрали на подвір'ї Дунаєвецької машинно-тракторної станції (МТС), де зберігали сільськогосподарську техніку. Там німці відібрали кількох «спеціалістів» (кравців, теслярів та інших) та тих, кого вважали придатними для важкої праці, і видали їм спеціальні перепустки. Решту, близько

окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.); BA- L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR- Z 437/67, pp. 86– 94, closing report, April 15, 1970.

[230] Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, РГ- 22.002М (ГАРФ), бобіна 2, 7021- 64- 798.

[231] Після війни Фермер деякий час працював в кримінальній поліції в Дортмунді (Німеччина).

[232] Вісник. Випуск 2, С. 57.. «Люди залишаються людьми. Свідчення очевидців» (Чернівці, 1992), датує цю подію листопадом 1941 рік; Детальні свідчення колишніх поліцейських у ДАРФ, 7021-64-798, вказують на лютий або березень 1942 року.

[233] Вісник. Випуск 2, с. 58; за словами Ельзи Екснер, геттоізації відбулася десь навесні 1942 року, тобто, ймовірно, до травневої акції. Вона також зазначає, що євреї вже жили в окремому кварталі міста, який не був огороджений, до геттоізації; див. BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 437/67, Bd. I, с. 159–162, заява Ельзи Екснер, 14 липня 1971 року.

2300 осіб, провели маршем за 4 кілометри на схід від міста до фосфорної шахти поблизу села Дем'янківці. Близько 300 з них, переважно дуже старих та дуже молодих, були розстріляні дорогою до шахти супроводжуючими їх ескортом місцевої поліції та жандармерії, коли вони намагалися втекти або не могли встигати за темпом маршу. Гебітскомісар Еггерс наказав усім євреям роздягнутися. Потім їх заганяли до шахти групами по 15 і більше осіб. Поліцейські били прикладами гвинтівок тих, хто чинив опір і не хотів заходити всередину. Постріли проводили по натовпу голих, беззахисних людей. Після того, як усі євреї опинилися в шахті, вхід підірвали. Ті, хто був усередині, помирали повільною, мученицькою смертю від задухи та голоду. Свідки згадують, що чули стогони та крики з шахти протягом п'яти днів після акції.

«Спеціалістів» серед євреїв Дунаївців, загалом близько 2000, перемістили назад до гетто. Деякі колишні поліцейські повідомляли, що частину євреїв (близько 500) тримали в Дунаєвецькій МТС, а інші (приблизно 1500) повернулися до гетто в місті. Спеціальна ділянка будинків на одній з вулиць Дунаєвець (ймовірно, ділянка або передмістя Дунаївців) була огороджена колючим дротом і постійно охоронялася групою з 10 місцевих поліцейських. Вдень євреїв вивозили на примусові роботи, а потім знову замикали вночі[234].

Ліквідацію гетто підготували та здійснили спільно поліція безпеки та СД з Кам'янця-Подільського, німецька жандармерія та українська поліція[235]. Безпосередньо перед початком розстрілів 10 членів Кам'янець-Подільське гестапо разом з місцевою поліцією з Миньківського та Солобківського районів прибуло до міста. О 4:00 ранку 19 жовтня 1942 року начальник жандармерії Пуш зібрав поліцію та сили жандармерії та призначив їм ролі у знищенні євреїв[236]. Через місцевого перекладача та поліцейського Білінського Пуш призначив охоронців, стрільців, конвою та тих, хто мав роздягати жертв та вести їх до ям. Після наради поліція оточила місто та обшукала горища, підвали та інші схованки в пошуках євреїв. Євреїв вивели з їхніх домівок на площу гетто та розбили на групи по 200-300 осіб. Потім їх супроводжували місцеві поліцейські до лісу Солоничник поблизу села Чаньківа, за 4 кілометри на захід від міста, де були викопані ями. Десять поліцейських вели євреїв групами до ям і роздягали їх догола. Дорослих стріляли в потилицю, а дітей поліція кидала живими в ями та розстрілювала гестапо. Єврейські жертви, що чекали, плакали та благали поліцію не вбивати їх, але всю групу з майже 2000 осіб розстріляли того дня та поховали у двох ямах[237].

[234] ДАРФ, 7021-64-798.
[235] ДАРФ, 7021-64-798, С. 108.
[236] BA-L (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 437/67, Bd. I, C. 86–94.
[237] Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, РГ-22.002М (ГАРФ), кат. 2, 7021-9-798. Деякі свідчення очевидців, зібрані ЧГК, вказують на те, що 19 жовтня 1942 року було розстріляно до 5000 євреїв, але ця цифра може включати всіх євреїв Солобківців (близько 500) та Миньківців (2200), яких було вбито. А. Круглов, Катастрофа українських євреїв 1941–1944 рр.: Енциклопедичний довідник (Харків: «Каравелла», 2001), с. 109, наводить цифру близько 1820 жертв з дунаївського гетто.

Деяким євреям вдалося уникнути вбивств, переховуючись, і вони дожили до звільнення міста 31 березня 1944 року. Кілька українських жителів Дунаївців допомогли цим євреям вижити.

Післявоєнна ексгумація на піщаному кар'єрі, розташованому поруч із лісом, де знаходяться два масові поховання.[238]

Перше масове поховання, розташоване в лісі на захід від Дунаївців, де, згідно з архівами, у жовтні 1942 року було вбито близько 2000-3000 євреїв.[239]

[238] URL: https://yahadmap.org/en/#village/dunayivtsi-dunaivtsi-khmelnytskyi-ukraine.65
[239] URL: https://yahadmap.org/en/#village/dunayivtsi-dunaivtsi-khmelnytskyi-ukraine.65

Жванець[240]

Жванець на Дністром. 1845 – 1859 рр.[241]

Жванець — село, центр Жванецької сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Жванець вперше згадується в 1431 році, коли лицар Свичко (Свічка) з Ленчина отримав від короля Владислава II Ягайла це поселення. Від його спадкоємців Жванець перейшов до Теодорика з Бучача і Язловця, потім — до Срочицьких. Остання зі Срочицьких гербу Новина — Анна — стала дружиною подільського воєводи Олександра Конецпольського, Жванець був її посагом[242].

---

[240] Żwaniec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1895. — T. XIV. — S. 872- 873. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/872; Żwaniec, *[w:]* Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 728. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/728; Barącz S. Żwaniec // Rys dziejów ormiańskich. — Tarnopol, 1869. — S. 179—180. URL: https://polona.pl/item-view/801f3bf4-df24-4ce0-99eb-f0da595e3e2e?page=94; Rolle, Antoni Józef. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 3, Żwaniec, Paniowce, Czarnokozińce, Bar - Mohylów, Szarogród Publisher: nakł. Gebethnera i Wolffa; G. Gebethner i Spółka Place of publication: Warszawa; Kraków,1880. – s. 5-33. URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13191/edition/11940/content?format_id=1; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 949- 952. (пол.). URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=204

[241] URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/917242

[242] J. Chrząszczewski, Kościoły Ormian polskich, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 145–148. URL: Jacek_Chrzaszczewski_Koscioly_Ormian_polskich_Warszawa_2001.pdf

У XV столітті споруджено Жванецький замок, який неодноразово перебудовано у XVI—XVII століттях, був значно зруйнований протягом XX століття.

1646 року король Владислав IV Ваза надав Жванцю магдебурзьке право. По понеділках тут відбувалися чотири ярмарки і базари. Тоді ж містечко отримало право користуватися печаткою з гербом, опис якого в королівському привілеї не наводився (імовірно, цим гербом було зображення лебедя, що згодом, у першій половині XIX ст., з'явилося на печатці Жванецької місцевої поліції)[243].

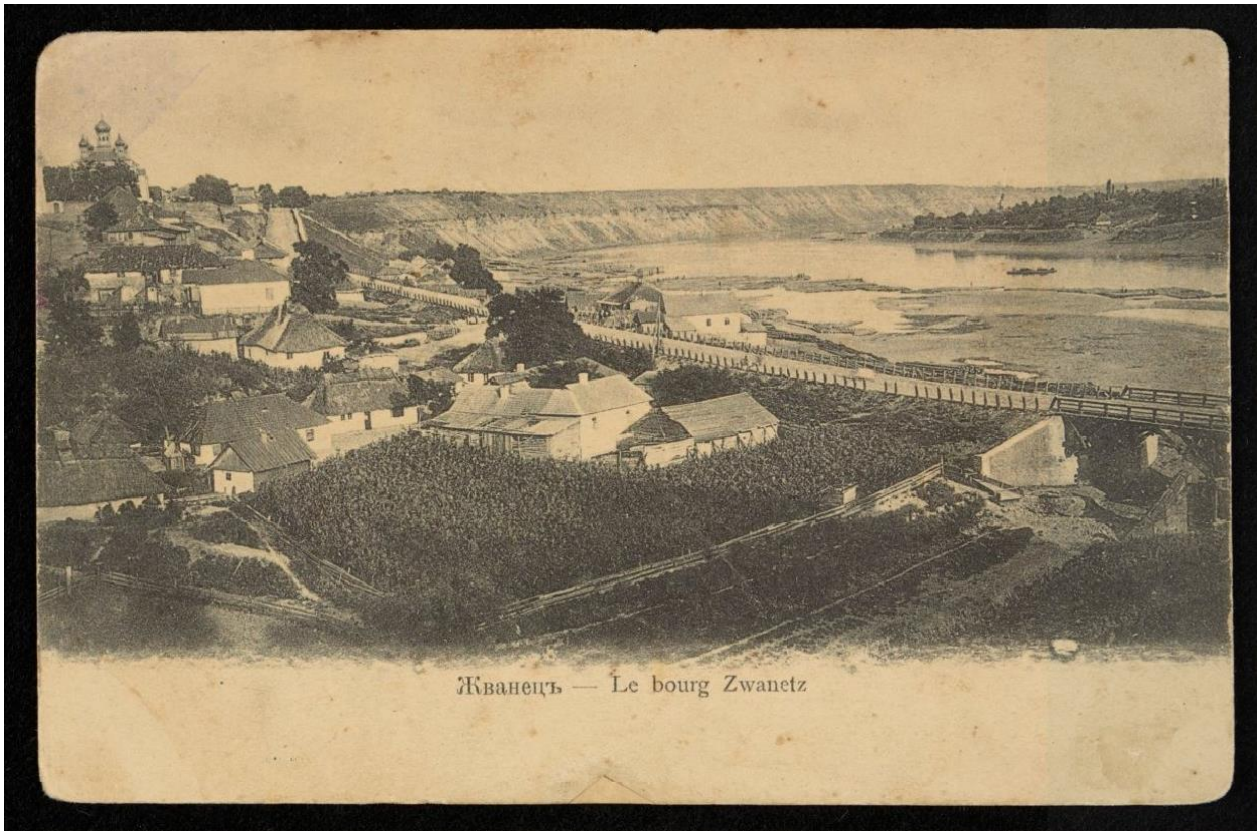

Жванець, 1906 р.[244]

Жванець можна вважати найбільш «монархічним» містом Європи. Це не означає, що там живуть лише монархісти. Просто протягом усієї своєї історії його відвідувало багато монархів з різних європейських країн. У 1621 році Жванець відвідав князь Владислав (майбутній король Владислав IV); у 1653 році — король Ян Казимир та кримський хан Гірей; у 1672 році тут розташувався турецький султан Мехмед IV; а через рік — майбутній король Ян III Собеський; а в 1781 році Жванець відвідав Станіслав Август Понятовський. Окрім коронованих осіб, місто також відвідали гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та Петро Дорошенко. Але цей список далеко не повний.

На початку серпня 1914 року містечко зайняли австро-угорські війська, але під натиском російської армії відступили за Збруч. У лютому 1918 року знов захоплено австро-угорськими військами. Наприкінці 1918 року місто зайняте військами Директорії, у листопаді 1920 року — окуповане Червоною армією. У

[243] Державний архів Хмельницької області. - Фонд 227. - Опис 1. - Спр. 2573. - Арк. 257 зв.
[244] URL: https://polona.pl/item-view/8a342e8a-bfdf-4331-87d2-b5b17c921a1d?page=0

міжвоєнний період село знаходилося на радянсько-польсько-румунській трифінії.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, селяни зазнали репресій[245].

1932–1933 рр. селяни села пережили Голодомор[246].

Традиційна містечково-єврейська забудова Жванця, 1924 р.[247]

Єврейська громада[248]

Єврейське населення Жванця: 1765 р. – 1134 євреї; 1784 р. – 617 євреїв; 1847 р. – 1619 євреїв; 1897 р. – 3353 (67% від загальної кількості); 1902 р. – 3494 євреї; 1923 р. – 1196 євреїв; 1926 р. – 1383 (40,2%); 1939 р. – 626 євреїв; 1989 р. – 5 євреїв 1993 р. – 0.

Євреї селилися у Жванці з часів Речі Посполитої. З 1699 р. польська влада активно залучала до Жванця євреїв з метою пожвавлення економіки краю після турецького панування.

У 1770 р. містечко після спустошливої епідемії чуми залишили греки та вірмени, воно було звільнено на 12 років від усіх повинностей та платежів і почало заселятися євреями. У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 127 перебували в цехах та 565 не перебували.

У 1848 р., у зв'язку зі зведенням у Жванці фортеці, євреям наказано було переселитися до інших містечок. Синагогу в Жванці було закрито владою в

[245]Національний банк репресованих. URL: https://www.reabit.org.ua/nbr/

[246] Список жертв Голодомору, URL: https://victimsholodomor.org.ua/khmelnytsky/easytable/25-peoples-new.html?start=300

[247] Світлина Стефана Таранушенка.

[248]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 536-537. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Полюхович Дмитро Жванець. У тіні Хотинської фортеці. 7.08.2015. URL: https://zbruc.eu/node/40345; Жванець. URL: https://jewua.org/zhvanets/; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/

очікуванні цього переселення. Однак воно так і не відбулося, а єврейська громада Жванця протягом тривалого часу вимагала від Міністерства внутрішніх справ дозволу на відновлення богослужінь. У 1859 р. громада змогла придбати будинок нової синагоги.

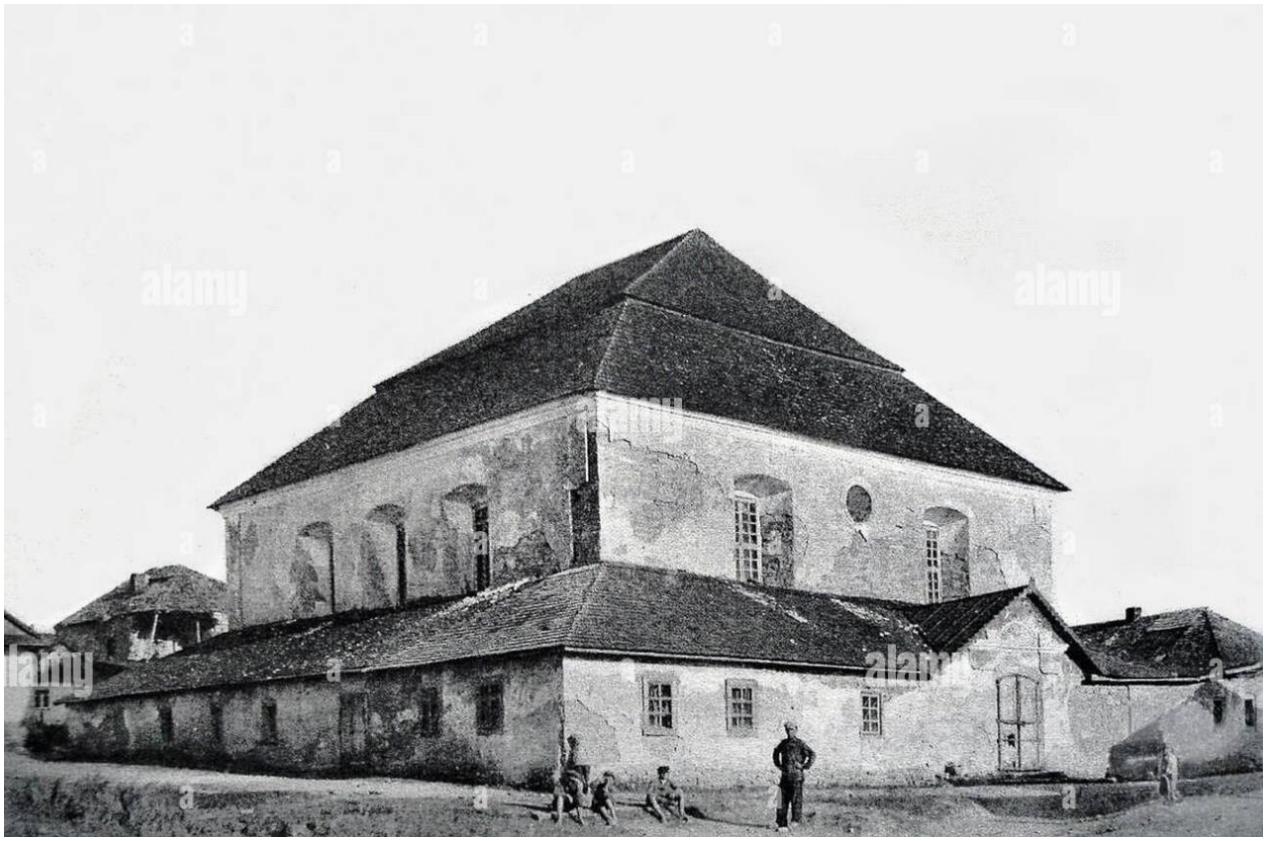

Синагога у Жванці, 1930 р.[249]

У “Подольских епархиальных ведомостях” від 15 лютого 1869 року досить яскраво описав єврейський квартал місцевий священик о. Архип Павловський: «*...Досить тісна та брудна базарна площа, оточена різнокаліберними єврейськими будинками, що не відзначаються ні архітектурою, ні чистотою. Її середину захаращено маленькими крамничками, в яких, крім дрібних товарів, продають інкогніто різні контрабандні тканини та сукна...»*[250].

У тому, що в крамничках Жванця було повно контрабанди – нічого дивного. До прикордонного на той час Збруча звідси – лише 3 кілометри. Правда, на відміну від тогочасного Сатанова, де контрабанда-пачкарство складала чи не основу економіки містечка, найприбутковішим бізнесом старого Жванця була торгівля лісом. Головним чином смереками, що Дністром постачалися з Галичини та Буковини. Нижче Збруча “австріякам” торгувати було зась. Тож перекуплений ліс жванецькі євреї сплавляли вниз за течією для продажу в південно-західних губерніях Російської імперії. Це теж висвітлено в нарисі о. Архипа Павловського: *«...Усю придністровську низовину, весь берег річки захаращено величезними складами смерекових стовбурів і дощок. Між ними в*

[249]Світлини П. Жолтовського. URL:https://www.alamy.com/1930-661-zhvanest-synagogue-image187517474.html

[250] МѢСТЕЧКО ЖВАНЕЦЪ КАМЕНЕЦКАГО УѢЗДА ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХІИ. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 4. С. 162. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/c5/1f/c51fcf4f-9130-4532-97d3-14e88ef59652.pdf

різних напрямках і на різних відстанях стоять дощаті сторожки. Тут же видно і невеликі купецькі судна. Тут їх готують, тут навантажують і відправляють... Лежать сотні смерек і тиняються гендлярі»[251].

Випускний клас школи Моріа з викладанням на івриті. Жванець, 1910 р.

У 1901 р. відкрито початкове єврейське училище, у 1902 р. – 2-класне сільське училище, у 1905 р. – училище для дівчаток. На початку ХХст. працювали 6 єврейських шкіл та 2 училища, створено приватні бібліотеки, діяли сіоністські гуртки. Діяло товариство піклування дітей бідних євреїв.

У 1905 р. у Жванці було створено загін єврейської самооборони

На початку Першої світової війни, з припиненням торгівлі лісом та хлібом, становище євреїв містечка значно погіршилося. 12 червня 1915 року за розпорядженням військового командування євреї, близько 2500 осіб, були виселені з містечка. Більша частина їх розмістилася в Кам'янці, Китайгороді та Старій Ушиці, а 600 осіб відправлено до Кременчука.

14 червня 1916 року євреї Жванця отримали дозвіл повернутися до містечка.

У 1921 р. у містечку діяла єврейська школа зі їдальнею для учнів. У 1926 р. влада відхилила клопотання рабина З. Альтеровича про реєстрацію синагоги.

У середині 1920-х років створено єврейську сільраду (голова Янкель Лернер).

У 1926 в Жванці зареєстровано 150 кустарів (шапочники, кравці, гонтарі, бляхарі, ковалі та ін., більшість – євреї), існували спілки кустарів (85 чл.), торговців (87 чл.), м'ясників, працювали артіль інвалідів незаможним сім'ям.

Відділення ОЗЕТ (110 чл.) комплектувало групи для переселення в землеробські колонії в районах Кривого Рогу, Херсона, Чонгара, в Єврейську

[251] Там само

автономну область. Функціонували єврейська школа 4-річки (3 вчителі, 121 учень) та лікнеп, драматичний гурток, єврейська хата-читальня.

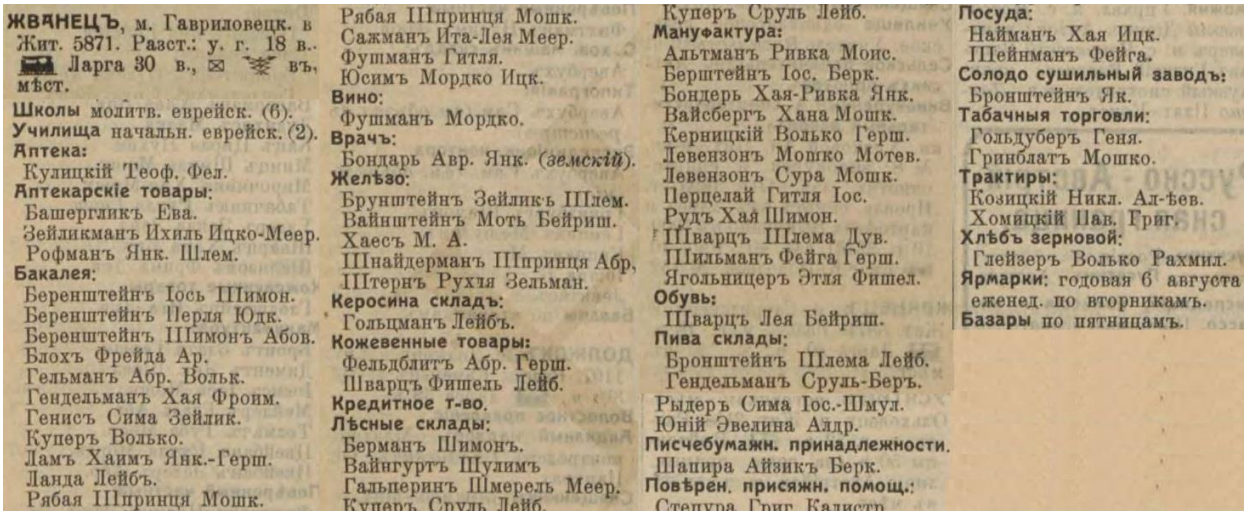

ЖВАНЕЦЪ, м. Гавриловецк. в Жит. 5871. Разст.: у. г. 18 в., Ларга 30 в., ✉ въ мѣст.
Школы молитв. еврейск. (6).
Училища начальн. еврейск. (2).
Аптека:
Кулицкій Теоф. Фел.
Аптекарскіе товары:
Башергликъ Ева.
Зейликманъ Ихиль Ицко-Меер.
Рофманъ Янк. Шлем.
Бакалея:
Беренштейнъ Іось Шимон.
Беренштейнъ Перля Юдк.
Беренштейнъ Шимонъ Абов.
Блохъ Фрейда Ар.
Гельманъ Абр. Вольк.
Гендельманъ Хая Фроим.
Генисъ Сима Зейлик.
Куперъ Волько.
Ламъ Хаимъ Янк.-Герш.
Ланда Лейбъ.
Рябая Шпринця Мошк.
Рябая Шпринця Мошк.
Сажманъ Ита-Лея Меер.
Фушманъ Гитля.
Юсимъ Мордко Ицк.
Вино:
Фушманъ Мордко.
Врачъ:
Бондарь Авр. Янк. (земскій).
Желѣзо:
Брунштейнъ Зейликъ Шлем.
Вайнштейнъ Моть Бейриш.
Хаесъ М. А.
Шнайдерманъ Шпринця Абр.
Штернъ Рухля Зельман.
Керосина складъ:
Гольцманъ Лейбъ.
Кожевенные товары:
Фельдблитъ Абр. Герш.
Шварцъ Фишель Лейб.
Кредитное т-во.
Лѣсные склады:
Берманъ Шимонъ.
Вайнгуртъ Шулимъ
Гальперинъ Шмерель Меер.
Куперъ Сруль Лейб.
Мануфактура:
Альтманъ Ривка Моис.
Берштейнъ Іос. Берк.
Бондерь Хая-Ривка Янк.
Вайсбергъ Хана Мошк.
Керницкій Волько Герш.
Левензонъ Мошко Мотев.
Левензонъ Сура Мошк.
Перцелай Гитля Іос.
Рудъ Хая Шимон.
Шварцъ Шлема Дув.
Шильманъ Фейга Герш.
Ягольницеръ Этля Фишел.
Обувь:
Шварцъ Лея Бейриш.
Пива склады:
Бронштейнъ Шлема Лейб.
Гендельманъ Сруль-Беръ.
Рыдеръ Сима Іос.-Шмул.
Юній Эвелина Алдр.
Писчебумажн. принадлежности.
Шапира Айзикъ Берк.
Повѣрен. присяжн. помощ.:
Степура Григ. Калистр.
Посуда:
Найманъ Хая Ицк.
Шейнманъ Фейга.
Солодо сушильный заводъ:
Бронштейнъ Як.
Табачныя торговли:
Гольдуберъ Геня.
Гринблатъ Мошко.
Трактиры:
Козицкій Никл. Ал-ѣев.
Хомицкій Пав. Григ.
Хлѣбъ зерновой:
Глейзеръ Волько Рахмил.
Ярмарки: годовая 6 августа еженед. по вторникамъ.
Базары по пятницамъ.

Єврейські підприємці Жванця.[252]

Наприкінці 1920-х років. створено єврейський колгосп (голова Я.Шнайдерман), найбідніше населення об'єдналося у сільськогосподарську артіль «Прикордонний селянин».

Єврейські будинки в Жванці, 1930-ті роки.[253]

7 липня 1941 року Жванець був окупований угорськими військами. Лише кількома сім'ям вдалося евакуюватися на схід. Частину чоловіків було призвано до Червоної Армії, а деякі вступили до неї добровільно.

Німці організували в Жванці три гетто. Деяких мешканців гетто розстріляли в Жванці разом з військовополоненими (поховано в братській могилі на

[252] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[253] Світлини з колекції Павла Жолтовського та Стефана Таранушенка.

місцевому кладовищі). Інших перевели до гетто в Кам'янця-Подільського і пізніше вбили.

Після звільнення Жванця в 1944 році кілька єврейських сімей повернулися з евакуації до Жванця. Туди ж повернулися євреї, звільнені з армії. У 1970-1980-х роках більшість євреїв Жванця виїхали до Ізраїлю та інших країн.

Наразі в Жванці залишилися лише залишки синагоги та одного традиційного єврейського молитовного будинку.

У 2015 році річка Дністер обміліла через посуху. На околиці Жванця, поблизу села Брага, було знайдено кілька єврейських надгробків кінця XVIII століття. Оскільки в цій місцевості не було єврейських кладовищ, ці камені віднесли до одного з трьох старих Жванецьких кладовищ.

Мацеви на березі Дністра.[254]

Жванець, єврейський цвинтар.[255]

[254] Світлина Богдана Юрочка

[255] URL: https://jewua.org/zhvanets/#jp-carousel-7783

Хана Ерліхман, уроджена Бройтман, народилася в Станіславові, 1892 р. До Другої світової війни вона жила в Жванці, Хану було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, 1942 рік. Роза Ерліхман народилася в Жванці, 1918 р. До Другої світової війни вона жила в Жванці. Розу вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець,1942 рік. [256]

Геня Ерліхман народилася в Жванці, 1919 р. Геню вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, Україна (СРСР), 1942 рік. Матвій Ерліхман народився в Жванці,1919 р. Матвій був убитий під час Голокосту. Місце смерті: невідоме, 1942 рік.[257]

Мошка Ерліхман народився у Станіславові, 1890 р. До Другої світової війни він жив у Жванці. Мошку вбили під час Голокосту. Місце смерті: Жванець, 1942 рік.[258]

[256] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14026797
[257] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14026799
[258] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14026795

Заміхів[259]

Римо-католицький костьол св. Іоана Непомука. Заміхів, 2025 р.[260]

Заміхів — село у Новоушицькій селищній територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

В першій половині XVII ст. Заміхів вже існував і був позначений на карті Боплана.

В 1661 році Заміхів належав Христині Заміхівській, родом із Потоку. Поселення зазнає частих руйнувань, які були зумовлені численними військовими конфліктами, які мали місце на Правобережжі у другій половині XVII ст. На початку XVIII ст. містечко починає відбудовуватись та заселятися.

[259] Zamiechów, miasteczko nad Żwanem // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1895. — T. XIV. — S. 369. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/369; Заміхів / О. О. Клименко, О. І. Міхалевський // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010.; Новоушиччина: історія у пам’ятках. Наукове видання /Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В./. - Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. - 336 с. URL:https://web.archive.org/web/20200114002321/https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2016/12/Nip.pdf

[260] Світлина Петра Грушко. Храм побудований у 1749 р., на його місці новий кам’яний костьол споруджено у 1808 р. За радянської влади 1932 року храм закрили, щоб використовувати його як колгоспне зерносховище, а відновив він своє культове призначення у 1989 році та був реставрований завдяки зусиллям майбутнього єпископа о. Броніслава Бернацького.

З кінця XVIII ст. Правобережна Україна входить до складу Російської імперії. Формується нова адміністративно-територіальна система, в результаті чого містечко Заміхів відноситься до Ушицького повіту Подільської губернії. У цей час воно належить Гуменецьким, пізніше Старжинським і Богушам, (один із пагорбів місцеві жителі називають ”Богушевим горбом”), а згодом - нащадкам останніх – Собанським, Даревським і Морачевським.

Колишня земська лікарня, рік зведення 1903 р. Заміхів, 2008 р.[261]

На початку XIX ст. Заміхів був уже значним торгівельно-ремісничим центром. Серед його жителів нараховувалось 20 родин, які займалися гуртовою і роздрібною торгівлею, щорічний оборот якої становив 2600 рублів. Також проживало 15 цехових ремісників, з яких – 5 кравців, 3 різники, 2 шевці, 2 пекарі, 1 майстер срібних речей, 1 майстер мідних речей, 1 будівельник. Їх загальний щорічний прибуток становив 750 рублів, що значно більше, ніж прибуток ремісників в таких самих містечках. Крім торгівлі жителі села займалися хліборобством та гончарством. Гончарі. Саме так називають жителів Заміхова в навколишніх селах. Але для заміхівчан це не образливе прізвисько, а скоріше слово, яке пов'язує їх з минулим. Слово, яке продовжує генетичний зв’язок між поколіннями. Коли заходить мова про гончарство, нерідко можна почути гордовите: „ Я з гончарів ”.

Заміхів, як торгівельно-ремісничий центр продовжує розвиватися і надалі. Усередині XIX ст. він згадується у документах “как весьма замечательный” в плані розвитку торгівлі поряд з такими торгівельними центрами як Балта, Ярмолинці, Меджибіж, Тульчин, Чорний Острів, Дунаївці. В цей час в Заміхові

[261] URL: https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnytska/zamikhiv

проходило 15 ярмарок в рік, на які завозилось товарів на 74 тис. 450 карбованців, а продаються – на 51 тисячу карбованців. В основному торгівля у Заміхові була зосереджена у руках місцевих євреїв.

Так на 1905 рік тут нараховувалося 399 дворів та 2392 жителі. У економічному житті Заміхова відбулися деякі зміни. Більш організовано почали скликатися торги, кожного вівторка через два тижні. На 1905 рік тут діяло чотири заїжджих будинки. у попередні роки, мабуть, припинив існування шкіряний завод, оскільки у статистичних документах про нього не згадується. з'явилося у

У 1922 році з місцевих комуністів було створено партосередок КПУ і кредитно-кооперативне товариство "Господар". З початком колективізації на території села почало діяти машинно-тракторне товариство "Трактор" та два ТСОЗи -"Життя" і "Зоря". Згодом на їх базі були утворені колгоспи ім. Калініна та "Новий побут". А також єврейський колгосп "Боротьба".

З початком Великої Вітчизняної війни Заміхів був окупований німецькими військами. Період окупації тривав з 13 серпня 1941 року до 27 березня 1944 року. За цей час було забрано на примусові роботи до Німеччини 130 чоловік.

Єврейська громада[262]

У 1784 р. у Заміхові проживало 302 євреї, в 1787 р. – 252, в 1847 р. – 958, в 1897 р. – 891 (40,2%), 1923 р. — 499 євреїв.

У 1865 р. у Заміхові було 3 синагоги.

З 1893 р. рабином у був Мешулам-Зуся Шафман.

На 1855 рік їх у містечку нараховувалося 358 осіб чоловічої статті. Майже четверта частина єврейського населення була бідною. Про це говорять ті факти, що вони не в змозі були самостійно сплачувати податки. Відповідні виплати за них робилися з громадського фонду єврейської общини, так званого коробочкового збору. З плином часу кількість таких осіб збільшилася. Так у 1859 році з 376 осіб чоловічої статті, які тут проживали, податок самостійно не сплачувало 200. А з общинного фонду за них було сплачено 803 карбованці сріблом. Даний факт свідчить про значні матеріальні статки інших єврейських сімей, які утримували у своїх руках місцеву торгівлю. Зокрема у цьому ж році тут проживало 6 купців третьої гільдії, тобто таких, які були власниками лавок. Існував у містечку шинок, що був у власності Бахтинського поміщика, а при виїзді стояла корчма.

Мали свої культові споруди у містечку і євреї. Так у архівних документах згадується, що на 1891р. тут існувала синагога і молитовна школа. На 1905 рік у містечку діяло уже дві єврейські молитовні школи. Також місцеві євреї намагалися співпрацювати з єврейським міграційним товариством. Зокрема у Заміхові проживав уповноважений від єврейського еміграційного товариства у Києві Шмуль Зусович Шафман.

---

[262] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 671. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1912 р. євреям належали всі 6 бакалійних лавок, єдина галантерейна, всі 7 мануфактурних.

У груд. 1919 р. у Заміхові стався погром, влаштований частинами Добровольчої армії; 30 євреїв було вбито, приблизно 100 поранено.

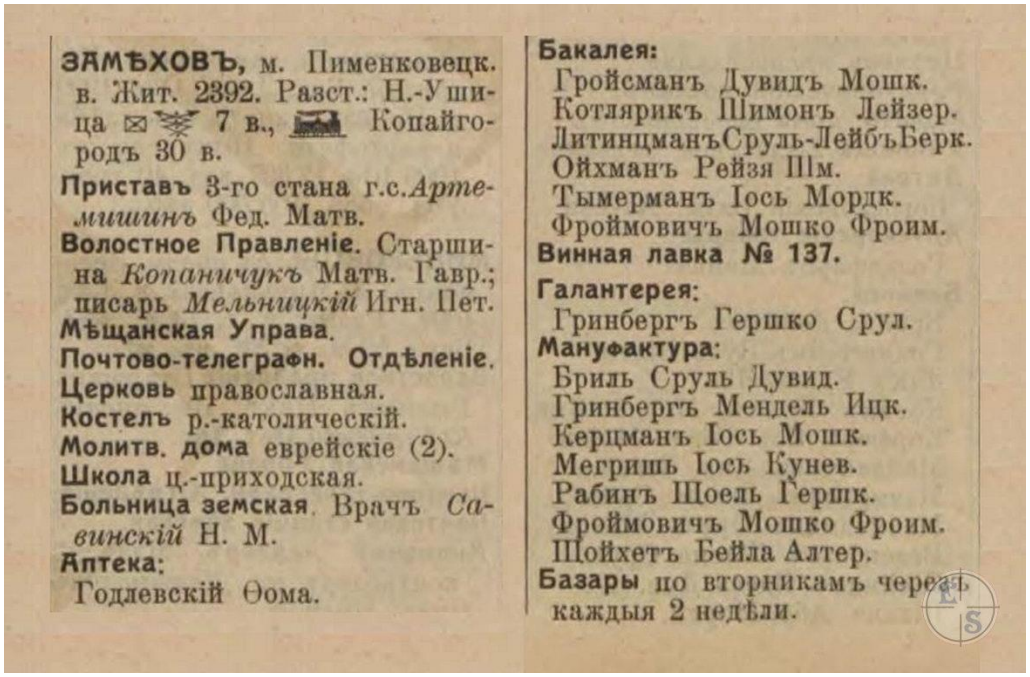

ЗАМѢХОВЪ, м. Пименковецк. в. Жит. 2392. Разст.: Н.-Ушица ✉ 7 в., Копайгородъ 30 в.
Приставъ 3-го стана г.с. *Артемишинъ* Фед. Матв.
Волостное Правленіе. Старшина *Копаничукъ* Матв. Гавр.; писарь *Мельницкій* Игн. Пет.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Церковь православная.
Костелъ р.-католическій.
Молитв. дома еврейскіе (2).
Школа ц.-приходская.
Больница земская. Врачъ *Савинскій* Н. М.
Аптека:
Годлевскій Ѳома.

Бакалея:
Гройсманъ Дувидъ Мошк.
Котлярикъ Шимонъ Лейзер.
ЛитинцманъСруль-ЛейбъБерк.
Ойхманъ Рейзя Шм.
Тымерманъ Іось Мордк.
Фроймовичъ Мошко Фроим.
Винная лавка № 137.
Галантерея:
Гринбергъ Гершко Срул.
Мануфактура:
Бриль Сруль Дувид.
Гринбергъ Мендель Ицк.
Керцманъ Іось Мошк.
Мегришь Іось Кунев.
Рабинъ Шоель Гершк.
Фроймовичъ Мошко Фроим.
Шойхетъ Бейла Алтер.
Базары по вторникамъ черезъ каждыя 2 недѣли.

Єврейські підприємці Заміхова.[263]

13 серпня 1941 року німецькі війська окупували Заміхів.

20 липня 1942 року 245 євреїв було депортовано до Новоушицького гетто.

Масова ліквідація в'язнів Новоушицького гетто відбулася 20 серпня 1942 року. Того дня нацистські каральні загони СС розстріляли **2 682 євреїв**. Серед жертв були мешканці самої Новій Ушиці, а також єврейські родини з прилеглих сіл: **Заміхів**, Браїлів, Слобідка, Щербівці, Куча та Песець.

Із спогадів 88-річного Івана Жвикала сім'я якого мешкала майже в центрі містечка, поруч з євреями, а тому він серед оповідачів чи не найбільш обізнаний з подіями, що там відбувались під час нацистської окупації, зокрема примусового виселення 245 заміхівських євреїв до гетто у Новій Ушиці. *«Приїжджають німці і… Фактічєскі це поліцаї всьо. Окружили і всіх [євреїв зганяють] на середину – це, ніби, як базар стояв і туда, на ту площу. А була там жидівочка така горбата, маленька… і Михайловський, впіймала [вона його] за вінтовку і він вирватись не може від неї. Він якось повернув і застрілив [її] там на місці»*[264].

[263] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях, Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[264] Андрій Усач «Прекрасні люди»: історії з Поділля Запис спогадів Жвикала Івана Костянтиновича 1930 р. н. (с. Заміхів Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 3 жовтня 2018 р.) // Особистий архів автора. URL: https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/zamikhiv/

Зарічанка[265]

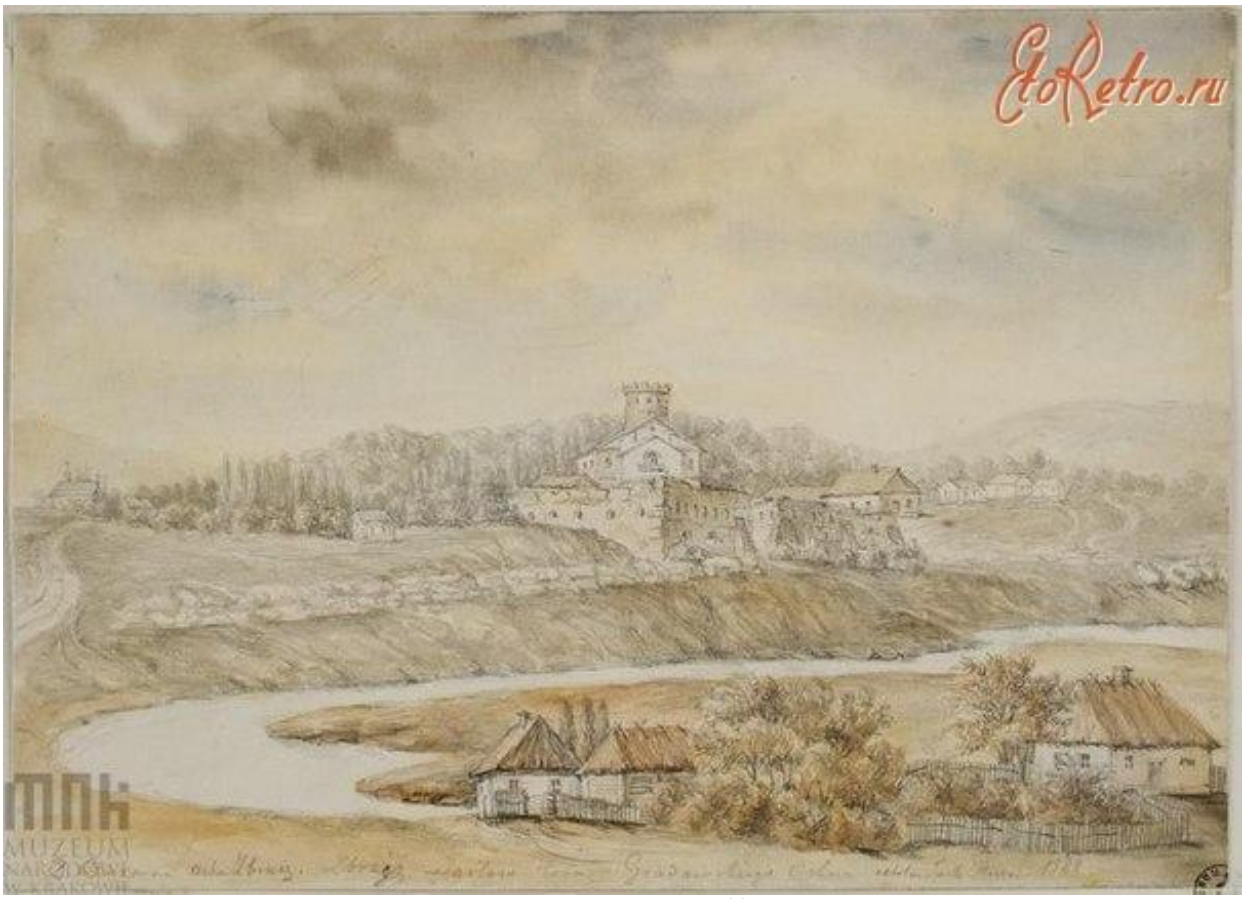

Лянцкорунь[266]

Зарічанка (раніше Ходиківці, місто Лянцкорунь, містечко Лянскорунь пол. *Lanckoroń*) — село у Чемеровецькому районі Хмельницької області.

26 березня 1410 року король Владислав Ягайло дав привілей подільському воєводі Грицькові Кердейовичу (Кердею) на села Кормильча і Ходиківці (Зарічанка)[267].

Містечко Лянцкорунь: зафіксована назва Ходиківці (1493 р.). На початку XVIII ст. містечко перейшло у власність Лянцкоронських і назване Лянцкорунь[268].

Указ Президії ВР УРСР від 7 березня 1946 р. «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільрад і населених

---

[265] Lanckoroń // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 68. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/68; Зарічанка / В. І. Олійник // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-15564.

[266] Акварель Наполеона Орди

[267] Михайло Грушевський Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskyi/Materialy_do_istorii_suspilno-politychnykh_i_ekonomichnykh_vidnosyn_zakhidnoi_Ukrainy/

[268] Сецинский Е.И. Исторические сведения и приходах и церквах Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд. – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1895 г., т. 7, с. 215

пунктів Кам’янець-Подільської області»: село Лянцкорунь іменувати село Зарічанка і Ланцкорунську сільську Раду — Зарічанська.

Вулиця в Лянцкоруні з дерев'яною синагогою (праворуч). 1920-і рр.[269]

Єврейські будинки в Лянцкоруні, 1930 рік.[270]

[269] URL: https://jenikirbyhistory.getarchive.net/media/lantskorun-zarichankawith-synagogue-68c6d1
[270] Світлина Жолтовського. URL: https://jewua.org/liantskorun/

Єврейська громада[271]

У 1847 р. у Лянцкоруні проживало 939 євреїв, у 1897 р. – 1893 (50%), у 1923 р. – 1578, у 1927р. – 1638 (95%), у 1939 р. – 915 євреїв.

Єврейська громада появилася у Лянцкоруні у XVI ст.

У 1750-х роках у містечку проживали послідовники Якова Франка.

У 1867 р. в Лянцкоруні були 4 синагоги, єврейський цвинтар. Основне заняття єврейського населення – різні ремесла. У кінці XIX ст. діяв хедер, 1892 р. рабином був Берка Бронштейн.

У 1911 у Лянцкоруні діяв нелегальний сіоністський гурток (керівник І. Бронштейн). У 1913 р. тут було 5 синагог.

У 1915 році старостою села Лянцкорун було обрано Зельмана Меліховича Штельмана, його помічниками були Мендель Іделійович Мельман та Зус Абрамович Берман, збором грошей займався Янкель Хаскелевич Цімерман.

З 1925 р. за рахунок коштів, що надходили від земляцтва з США, надавалася допомога незаможним, фінансувалася діяльність нелегального хедера. У 1920-х роках працювали сіоністські осередки «Ге-Халуц» та «Форейн», поширювалися програма «Га-Поель га-Цаїр» та журнал «ОСМ».

У 1925 р. у Лянцкоруні було зареєстровано 10 сімей, які бажали переселитися до сільськогосподарських колоній. Цього ж року у містечку створено дитячі сіоністські організації «Ялде Ціон» та «Га-Цофе». Функціонували єврейська школа із земельною ділянкою, хата-читальня з книгами на ідиші, російською та українською мовами, працювали лікнеп та драматичний гурток, читали лекції.

У 1926 р. створено єврейську сільраду (голова – Ізраїль Капер), був єврейський народний суд. Відділення ОЗЕТ займалося навчанням євреїв основ землеробської праці; діяли союзи кустарів і кравців, землеробська громада «Хлібороб», що об'єднувала 24 сім'ї (110 чол.) та обробляла 22 десятин землі. У 1934 р. вона була перетворена на єврейський колгосп ім. XVII партз'їзду.

Німці зайняли Лянцкорунь 9 липня 1941 р. За кілька тижнів було створено гетто. Євреї із гетто використовувалися на примусових роботах. Згідно з одним із свідчень, 7 травня 1942 року німецькі солдати увійшли до гетто і розстріляли кілька євреїв. Наступного дня в'язні були переведені в гетто Кам'янець-Подільського, де вони були вбиті разом з євреями з інших міст наприкінці осені 1942 року.

8 травня 2003 року було відкрито меморіал євреям, убитим нацистами, профінансований єврейською громадою

[271]ЄЕ.URL:https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%97%D0%90%D0%A0%D0%95%D0%A7%D0%90%D0%9D%D0%9A%D0%90;URL: https://jewua.org/liantskorun/

Хмельницького. Місцеві жителі, учні місцевої школи, голова Хмельницької обласної громадської ради Семен Вайсблай, член єврейської громади Степан Ольшевський, ветеран війни Аба Калінер, колишня в'язень гетто Цилія Ойфман, яка була спонсоркою цього меморіалу, та інші гості поклали квіти та вшанували пам'ять загиблих.

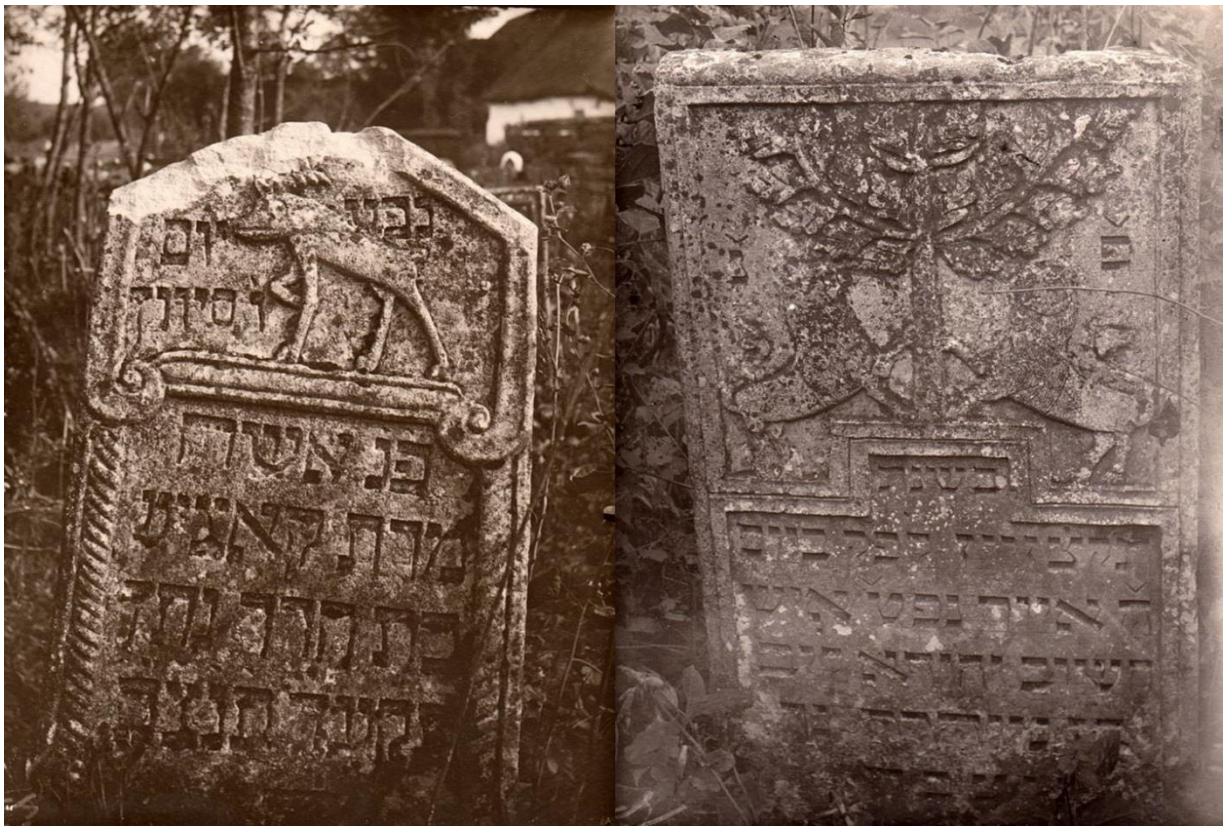

Надгробки на єврейському цвинтарі в Лянцкоруні, 1930-ті роки.[272]

Відомі євреї з Лянцкоруня

Морде Альперсон (1867, Лянцкорун, Подільська область – 1947, Маврикія, Аргентина), прозаїк, драматург. Пробував себе в різних професіях. У 1891 році емігрував з родиною до Аргентини. Там був одним із організаторів та засновників єврейської сільськогосподарської колонії Маврикія. Альперсон захоплювався фермерством навіть у дуже старості. Він також друкував статті про сільськогосподарські організації в єврейських колоніях.

Центральний державний історичний архів України, (ЦДІАК): 442/52/378: Справа про виселення єврейських контрабандистів з їхніми родинами з Лянцкоруня, 1873-1875 рр. Згадані прізвища: Волько Кідерман, Гершко та Айзік Губермани, Сруль Гройсберг, Іде Лейб Шмуклер, Фішель Гітельман, Іос Гітельман (Кушнір), Сруль Жердер, Файбіш Чарковський, Волько Шурінець (Кідерман) з родиною має будинок у Збрижі. В результаті, 40 євреїв разом з їхніми родинами були виселені з Лянцкоруня.

[272] Світлини з колекції Павла Жолтовського. Єврейський цвинтар розташовувався в центрі села. Його було зруйновано у 1950-1960-х роках. Зараз там парк.

Збриж[273]

Монастир ордену капуцинів в містечку Збриж, до 1886 року.[274]

Збриж — село у Чемеровецькій селищній громаді Кам'янець-Подільського району.

Збриж був заснований на ґрунтах старого Ярославля (перша письмова згадка — 1530) і Хоржівці (Хоровці) (перша письмова згадка — 1542). Старий Ярославль находився ближче до Жабинців, які називали — Ярославль, де наприкінці XIX століття був хутір Ярославка.

У 1646 році в грамоті, виданій Владиславом IV Вазою, вказано, що Станіслав Лянцкорунський (скальський староста) заснував на місці Старого Ярославля і Хоржівців місто — Нове Бжезє (Збриж), місто отримало магдебурзьке право.

[273] Zbrzyź // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1895. — T. XIV. — S. 532. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/532; Wimmer J. Lanckoroński Hieronim (zm. 1697) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. — T. XVI/3. — Zeszyt 70. — S. 441.; Боровський А. Опис містечка Збриж 1720 року // Збриж: віртуальний музей історії села, 14 жовтня 2023 р. URL: https://zbryzh.blogspot.com/2023/10/1720_14.html

[274] Фото Михайла Грейма. URL: https://zbryzh.blogspot.com/p/blog-page_86.html; На території монастиря був великий сад, де росли різні плодові дерева та виноград. Також тут була мурована оранжерея, в якій росли «найніжніші плоди», як це вказує ревізор. Які саме породи плодових дерев росли – невідомо. Після скасування монастиря в 1832 році, будівля костелу була обернена в православну церкву, а приміщення келій використовувалося як житло для священика. З 1862 року в тому ж приміщенні була церковно-парафіяльна школа. Впродовж 1880-их років костельна споруда була значно перебудована. Як видно з фотографії 1870-80 рр. дах над будівлею монастиря був значно пошкоджений. Сам монастирський комплекс був значно понищений влітку-восени 1917 року, коли по річці Збруч проходив фронт. По завершенні війни цеглу із зруйнованого монастиря мешканці використовували для відбудови власних будинків. До наших днів залишилися лише підвали монастиря.

1657 року — місто далі належало польному коронному гетьманові, воєводі брацлавському — Станіславу Лянцкоронському, який загинув 19 лютого 1657 року та похований у Львові.

27 липня 1672 Збриж відвідав німецький мандрівник, дипломат Ульріх фон Вердум, який у своєму щоденнику залишив опис містечка. Зокрема він написав, що: місто Бржеже було оточене муром і в північно-східній частині розташовувався кам'яний укріплений замок. Ченці, які там проживали і проводили меси в армії, їздили на конях і були озброєні шаблями. В місто був в'їзд через міст на ріці Збруч[275].

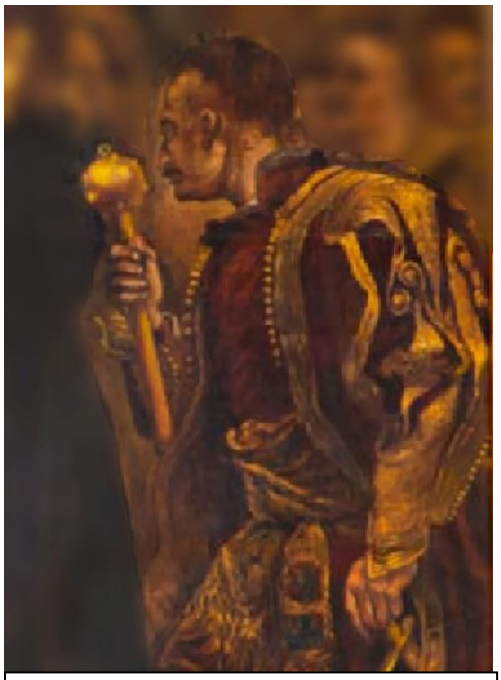

Станіслав Лянцкоронський

Перш за все треба сказати, що Поділля після турецького панування 1672-1699 рр. представляло собою суцільну руїну. Спустошення краю було зумовлене довготривалими військовими діями польського війська з метою відвоювати терен. Тому масова втеча мешканців Поділля була закономірним процесом. З турецьких податкових документів відомо, що в 1681 р. в Збрижі залишалося 4 господарі[276].

Після поділу Речі Посполитої в 1772 р. місто почало занепадати. Після 1818 року місто належало 5 різним власникам, які пізніше часто змінювалися. З 2 половини 17 століття місто охоче заселяли євреї, так у 1764 проживало 710 євреїв. Містечко було центром кагалу, якому належали 9 сіл з 83 євреями.

1872 року існувало народне училище, у якому навчалось 60 учнів.

1883 налічувалося 226 хат, 1400 людей (355 євреїв). Була православна церква, православна каплиця, костел католицький, єврейський молитовний дім, школа, водяний млин.

1887 проживало 1386 людей (462 єврея): була синагога й молитовний дім, який закрили через те, що приміщення було старе; 226 будинків, водяний млин.

В часи Російської імперії містечко занепало через своє невигідне географічне розташування та безграмотну політику влади.

Містечко було повністю зруйноване влітку-восени 1917 року артилерійськими обстрілами російської армії.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій. У 1932–1933 селяни села пережили жахливі події — Голодомор. Через який загинуло багато односельчан, але в архівах збереглись дані лише про 18 жителів села, які загинули через голод.

Роки Великого терору 1936-1937 рр. вбито осіб різних національностей і професій, багато людей було виселено як сім'ї «ворогів народу».

---

[275]Cudzoziemcy w Polscze / pod. red. Xawery Liske. - Lwow, 1876. - s.138 URL: https://archive.org/details/cudzoziemcywpol00nakegoog/page/n144/mode/2up

[276] Defter= The Ottoman Survey Register of Podolia. Part 1: text, translation and commentary / ed. Dariusz Kołodziejczyk. – 2004, Cambrige, Kyiv. s.157.

Єврейська громада[277]

Єврейська громада існувала в Збрижі від самого заснування містечка. У фундаційному привілеї короля Владислава IV для містечка Нове Бжезє наголошується, що євреям гарантується рівне право з поляками та українцями для участі в збризьких ярмарках. В 1662 році тут жило двоє євреїв. В роки панування Османської імперії 1672-1699 рр. в містечку напевно не було євреїв, бо реєстр 1681 р. фіксує лише 4 господарів. В 1720 р. в містечку Збриж було 9 євреїв господарів: Гаскель Аранович, Зискель, Семян Слюсар, Янкель, Нута, Зельман, Давидко, Давид та Янкель Різник. До середини 18 століття громада значно виросла, в 1765 р. тут проживало 710 осіб. Вже тоді була своя синагога, а Збриж був центром кагалу, до якого крім містечка Збриж належали також села: Бурдяківці, Сокиринці, Дубівка, Босири, Коцюбинчики, Шманьківчики, Струсівка, Швайківці, Шманьківчики. В 1765-1775 рр. рабином в Збрижі був Лейзор Лейбович.

Після Першого поділу Речі Посполитої кагал був поділений між державами і до нового Збризького кагалу належали такі села: Летава, Сокиринці, Жабинці, Ярослав, Мар'янівка, Волохи, Красилів, Гуків, П'ятничани, Бережанка. В 1784 р. в містечку Збриж налічувалося 463 євреї. В 1787 р. – 476 душ. В 1789 р. – 415 євреїв.

В 1796 році було 122 єврейських будинків, з них на площі ринок 52 будинки в тому числі 22 крамниці. Усі господарі-євреї платили грошовий податок – чинш, а панщину не відробляв ніхто, хоча в їхніх господарствах були і коні і воли. Містечко ділилося на дві частини: на 1) ринкові будинки з крамницями та 2) задні будинки («затильні»). Ринкових будинків було 28. Майже усі ці євреї мали в своєму господарстві корів, а дехто і коней чи волів. Чиншу платили по-різному: від 20 до 70 злотих. До ринкових будинків належали і крамниці – їх було ще 24. Серед власників крамниць лише поодинокі євреї мали корів. Чиншу платили від 6 до 20 злотих. З доступних нам карт того періоду відомо, що площа Ринок в Збрижі була майже квадратної форми і орієнтувалася згідно сторін горизонту. Отже на цій площі було 52 будинки, серед яких було 24 крамниці. По 13 будівель на кожну сторону площі. Власники «затильних», або задніх будинків, а їх було 67 в містечку, платили чиншу від 1 до 8 злотих. Лише близько половини з цих господарів мали корів.

Камеральний опис містечка Збриж приблизно за той же час (1797-1799 рр.) повідомляє, що в містечку проживало 123 чоловіки та 112 жінок. Було 18

[277]Сецинский, Евфимий Иосифович. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / [Соч.] Свящ. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1895. – XXII. - С.340-347. – 611 с. - Отт. из Труды Подольск. епарх. историко-стат. ком. ; Вып. 7 / под ред. Н. И. Яворовкого. - Прилож к Подольск. епарх. ведомостям 1894-1895 гг. URL:https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/2c/15/2c15a800-3997-4b63-8b7c-38dc4273e643.pdf ; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – с. 695. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf;ЄЕ.URL:https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%97%D0%91%D0%A0%D0%98%D0%96; Боровський А. Єврейська громада в містечку Збриж. URL: https://zbryzh.blogspot.com/p/blog-page_69.html

крамниць (що приблизно відповідає стану на 1796 р.) і в них продавали таке: в трьох крамницях «різні паперові матерії», в інших – дьоготь, сіль, тютюн, люльки, солену рибу та інше. За характером діяльності в місті було: шинкарів – 25, крамарів – 18 (за кількістю крамниць), пекарів – 9, кравців – 9, шмуклерів – 2, чоботарів – 5, срібників – 2, люлечників – 2 (один з них Гершко Люлечник мав крамницю на ринку), цирульників – 2, служили при синагозі – 6, вчителів – 4 (євреї мали мурована з каменю школу), робітників – 8. Серед мешканців містечка в інвентарі зафіксовані також: Рахмель Доктор та Шулім Лікар – очевидно лікарі. А також: Йовель Інтролігатор, Копель Друкар та Анкель Пергаміник, які, очевидно, мали якийсь стосунок до друку книг.[278]

В часи Російської імперії були несприятливі умови для розвитку містечка, тому багато євреїв виїжджали в інші місця і єврейське населення невпинно зменшувалося, в ревізькій казці збризьких євреїв за 1811 р. є відомості про 13 євреїв, які втекли з містечка.

В 1820 р. в містечку жило 243 євреї.

В 1887 р. в містечку було 462 євреї. У них була синагога та молитовний дім, який через давність був зачинений. Перед Першою світовою війною в містечку була мануфактура, яка належала Шамі Бедриковецькому.

Єврейська громада перестала існувати в Збрижі в перші місяці Першої світової війни (серпень 1914 р.), коли усі вони були виселені в глибину Російської імперії. Після закінчення війни в 1918 р. лише семеро осіб повернулося до Збрижа, з них двоє – продавці. Один з останніх збризьких євреїв був Айзман Абрам-Іцко Шимонович (1875 р.н.), який був кравцем.

В 1922 р. в будівлі синагоги розмістилася прикордонна застава. Під час німецької окупації 1941-1944 рр. цей будинок був перебудований під церкву. У 1945 р. з будинку зробили сільський клуб. А в 1969 р. тут обладнали лазню, так як був збудований новий клуб.

Будівля синагоги, 2016 р.[279]

[278] Камеральний і топографічний опис містечка Збриж (1797-1799 рр.) // ДАХмО, ф.115, оп.2, спр.6, арк.61зв.-64зв.

[279] URL: https://hesedbesht.org.ua/shtetl-nad-zbruchem/

Зіньків[280]

Зіньків над рікою Ушиця.[281]

Зіньків — село Хмельницького району.

Перші згадки про поселення знаходимо під 1404 роком, коли польський король Ягайло надав Зіньків з околицями та Сатанів Пйотру Шафранцеві. 1431 року замок було передано іншому власнику — Пйотру зі Спрови Одровонжеві. Село згадується у грамоті 1 березня (10 березня за новим стилем) 1440 року —

[280] Zińków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1895. — T. XIV. — S. 620. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/620; 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим; СПб. : Эзро, 1997. – Вып. 1. – 256 с.; Сіцінський Є. Зіньківський замок // Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст.: історично-археологічні нариси (укр.). — Київ: УАН, 1928. — С. 53—57. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Sitsinskyi_Yukhym/Oboronni_zamky_Zakhidnoho_Podillia_XIV-XVII_st_istorychno-arkheolohichni_narysy/; Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona…— Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740. — T. 3. URL: https://polona.pl/preview/9806c562-f69f-4312-a0d6-c99c95b60ec4; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1030 (пол.). URL:https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; Зіньківці / В. П. Маслянко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-16267.

[281] Наполеон Орда, літографія. URL: https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnytska/zinkiv-khmelnytska

король Володислав підтверджує за Петром Одровонжем 13 раніше наданих йому Ягайлом сіл[282].

У 1458 ст. руський воєвода Анджей Одровонж (син П. Одровонжа) звів тут замок для захисту населення від татарських набігів. 1458 року Анджей Одровонж із дозволу короля Казимира IV надав Зінькову магдебурзьке право (перед тим місто користувалось польським).

Після Одровонжів маєток був власністю Сенявських до середини XVIII століття. В XV—XVI ст. місцевий форпост відігравав значну роль в боротьбі з татарами.

У 1672 році Поділля захопили турки. Згідно Бучацького мирного договору Зіньків перейшов Туреччині. Турки відбудували фортифікації, але вже наступного року місто було визволено військами польського коронного гетьмана Яна III Собєського. Після остаточного вигнання бусурманів з Поділля, замок на початку XVIII ст. відновили власники міста Сенявські**.**

Заїзди Зінькова в 1930 р.[283]

Після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. Зіньків входить до складу Російської імперії, де стає повітовим містечком. Проте з перенесенням державного кордону Російської імперії далеко на південь, у зв'язку з приєднанням до Росії Криму, Зіньків втратив своє стратегічне значення як місто-фортеця і в 1803 р. увійшов до складу Летичівського повіту. У 1843 р. власники села Вюртемберзькі продали Зіньків імперській казні за 6,8 млн рублів золотом.

[282]Михайло Грушевський. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 36-37

[283] Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" Стефана Таранушенка (2013). URL: https://castles.com.ua/zin.html

19 ст. для Зінькова позначене бурхливим розвитком ремесел та промисловості (пивзавод, видобуток фосфатів, свічковий завод).

При сприянні Вюртемберзьких у містечку відкрили джерела з цілющою водою. Тут було організовано купелі дія лікування різних хвороб і призначено лікаря-німця для простеження за впливом цих мінеральних вод на організм хворих. У 1820 році у Зінькові було проведено водогін, який доставляв воду з Грим'ячки і на ринку було влаштовано фонтан. Князі Вюртемберзькі збудували тут нову резиденцію. Неподалік палацу була збудована міська ратуша, закладено парк. Саме з цього часу розпочинається активна забудова верхньої частини Зінькова, яка і до сьогодні називається «місто».

Зіньків початку XX століття, 1930 р.[284]

Зіньків був також центром кушнірства на Поділлі. В 1901 році кушнірством займалося понад 120 сімей. Крім вичинювання та обробки шкіри в домашніх умовах, тут діяло також 2 шкіряних заводи.

Під час подій 1918–1920 рр. Зіньків кілька разів переходив від одної влади до іншої, доки в грудні 1920 р. в селі не розпочався період більшовицької окупації.

У самому Зінькові було дві сільські ради: українська та єврейська (відповідно 943 та 812 дворів у 1926 р.).

Разом з колективізацією у Зіньків прийшов голод, викликаний непосильними хлібозаготівельними кампаніями 1929—1932 рр.

У Зінькові було повністю зруйновано Троїцьку церкву. Дерево, камінь з якої було використано для будівництва конюшні та комори і тутешнього колгоспу. Те саме вчинили і з Троїцьким костьолом. У ньому було розібрано дах, викинуто та спалено церковний утвар, потрощено орган. При цьому комуністи та комсомольці відкрито глумилися на очах віруючих над святинями.

Німецькі частини увійшли до Зінькова 10 липня 1941 р.

---

[284] Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" С.Таранушенка (2013). URL: https://castles.com.ua/zin.html

Зіньків, 1934 р.[285]

Єврейська громада[286]

Перша згадка про зіньківських євреїв відноситься до 1526 р. Можливо, серед перших єврейських сімей були переселенці з найближчого містечка Рів, вщент розореного татарами спочатку в 1452 р., а потім – в 1524 і 1528 рр. Згідно з фінансовими документами 1578 р. подушний податок з євреїв становив найбільш значну статтю доходів власника містечка.

У 1566р. польський король Сигізмунд Август підтвердив усі раніше отримані містом привілеї і ухвалив проводити у ньому два щорічні ярмарки та щотижневі базари.

Згідно з інвентарем 1578 р., у Зінькові було 275 будинків, тобто близько півтори тисячі жителів. Більшість міщан розводили городи та займалися сільським господарством, полюванням та рибальством: інвентар 1583 р. зареєстрував лише 14 ремісників. Наприкінці XVI ст. Зіньків став власністю магнатів Синявських, найбагатших землевласників Поділля.

Євреям для проживання було надано височину поруч із замком, з боку, протилежним старому місту. Це поселення отримало назву "нове" місто, на відміну від "старого", що спускалося з замкового пагорба в річкову долину. «Нове» місто виросло на перехресті доріг, що йшли від зіньківського замку до

[285] URL: https://zinkiv-kurort.at.ua/index/evrejske_mistechko/0-34

[286] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910) – С. 796. URL: https://imwerden.de/publ-10578; 100 еврейских местечек Украины – Выпуск 1 Подолия 2-е издание, исправленное и дополненное. Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. / 322 с.; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913.

Летичева та від Вінківців до містечка Ярмолинці. Ці дороги, що перетиналися під прямим кутом, і визначили планувальну структуру поселення.

«Нове» місто мало яскраво виражений торговельний характер. Біля перехрестя євреї збудували магазини та крамниці, що оточили створену таким чином ринкову площу. Поруч із нею було вирито колодязь (єдиний у «новому» місті), а на в'їзді в містечко з боку Віньківців праворуч від дороги утворився ринок худоби. До 1730 р. на головних вулицях «нового» міста було збудовано 43 єврейські будинки, серед них — 10 магазинів.

Знищена козаками в 1702 р., єврейська община відроджувалася з повного небуття (польський господарський інвентар 1730 р. згадує лише одного єврея, що жив в містечку 28 років; ще декілька чоловік прибуло сюди в 1710 -1712 роках) і наново склалася тільки до 1723 -1726 рр. В ці часи майже усі єврейські сім'ї займалися винокурним промислом і пивоварінням. Переживши в 1734 р. влаштований гайдамаками погром, єврейська община Зінькова продовжувала рости і забудовувати територію «нового» міста".

Синагога в Зінькові, 1930 р.[287]

Мабуть, тоді ж, в першій половині XVIII століття, в центрі містечка недалеко від ринкової площі, була побудована Велика синагога. Її будівля була високою трьохнефную прямокутною в плані базиліку, стіни якої прорізають чотирма рядами вікон по східному і західному фасадам і трьома рядами - по північному і південному. Вікна кожного ярусу мали різну форму і розмір, великі арко подібні вікна першого поверху були увінчані сандриками.

Пілястри по вертикалі і подвійний карниз на рівні другого ярусу вікон по горизонталі розчленовували фасад. Кути південного фасаду були укріплені потужними контрфорсами, південно-західний ріг будівлі підтримували могутні

[287] URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_podol1.html

аркбутани. До головного входу з боку західного фасаду вели кам'яні східці, вхідний отвір увінчував напис в прямокутному обрамленні. Будівля була покрита чотирьохскатним дахом. У центрі молитовного залу Великої синагоги стояла простора біма різьбленого дерева на кам'яному цоколі.

Уздовж вертикальної осі східної стіни від підлоги до циліндричного склепіння піднімався чотирьох ярусний дерев'яний Арон кодеш, прикрашений різьбленим орнаментом, символічними зображеннями і фігурами звірів і птахів, золотим і срібним розписним декором. На рівні другого ярусу вікон центрального залу розташовувалася жіноча галерея. Судячи з фотографій, що збереглися, ця синагога (зруйнована перед Другою світовою війною) була найбільшою в Поділлі.

У другій половині XVIII ст. Зіньків став важливим господарським вузлом в комплексі подільських маєтків Чарторийских: в Зіньківський ключ входило 10 сіл і 7 фільварків. Перепис населення 1765 р. знайшов в Зінькові 522 євреї. В якості ревізорів в обліку єврейського населення брали участь рабин р. Гирш син Ицхака, "квартальний" Айзик Жолкевский і "школяр" Сроль (Исраель) Ершович. У 1784 році в Зінькові було 148 домовласників-євреїв при загальному числі домовласників - 305 чоловік.

Зіньків, 1930 рік.[288]

Євреї займалися, здебільшого, ремеслами та торгівлею, суттєву статтю доходу багатьох сімей складало також виробництво пива та горілки. Серед євреїв були й орендарі корчем та млинів.

У 1793 р., після Другого поділу Польщі, Зіньків відійшов до Росії зі статусом повітового міста. З 1796 Зіньків – приватновласницьке містечко Летичівського повіту Подільської губернії. У 1843 р. власник містечка продав його державній скарбниці.

Хасидський цадик з Меджибожа р. Іцхак Меір Гешель (1775—1855), син знаменитого Аптер-ребе (р. Авраама Йошуа Гешеля) обрав Зіньків своєю

[288] Світлина П. Жолтовського. ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 453.

резиденцією. З переїздом сюди р. Іцхака Меіра в 1825 р. містечко перетворилося на один із найпривабливіших хасидських центрів Поділля. Духовний керівник сотень, а то й тисяч хасидів, р. Іцхак Меїр став засновником династії зіньківських цадиків. «Цілю його життя були добрі справи» — говорили про нього сучасники.

На початку XX ст. у містечку було два хасидські двори, що належали двом братам — р. Моше та р. Пінхасу. Їхнє безперервне суперництво розкололо євреїв на два табори — прихильників того чи іншого ребе (це не завадило одному з синів р. Моше одружитися з дочкою р. Пінхаса.) Відсутність миру між цадиками не позначилася, однак, на винятковій повазі, якою обидва всі користувалися. Їхні «двори» були завжди відкриті для євреїв, які потребували ради, а в дні свят вони переповнювалися хасидами, що збиралися з усієї округи.

На початку XX ст. чисельність єврейської громади Зінькова перевищувала 2000 чоловік, продовжуючи зростати у наступні десятиліття. У свята, коли до містечка з'їжджалися численні послідовники цадиків, кількість євреїв тут мало не подвоювалася. Більшість гостей зупинялася в помісних заїжджих будинках.

Євреї Зінькова існували переважно на доходи від торгівлі на містечковому ринку в базарні дні (по вівторках) і в дні ярмарків. Були тут і оптові торговці зерном та фруктами, які мали давні ділові зв'язки з навколишніми поміщиками, та орендарі лісів, млинів, шинків, власники пекарень, магазинів, крамниць та складів. Серед зіньківських євреїв був багатіїв, але майже всі вони жили у власних будинках і отримували постійний прибуток від прибуткової торгівлі чи ремесла.

Зіньків, заїзд. 1930 рік.[289]

Євреям належали пивоварний завод Фукса, аптека Вурштатмана (потім — Цинберга), фотоательє Швайгера, один із трьох водяних млинів (Купець), розробки фосфориту — копальня в селі Крути-Бородинці Зіньківської волості (Гальперін). Більшість жителів складали ремісники: ковалі, бляхарі, візники, бондарі, кушніри, кравці, шевці та інші. Згадаємо і водоносів, які регулярно постачали водою з єдиного колодязя в центрі містечка жителів найвіддаленіших його кварталів. Крім хасидських цадиків, тут жили й інші релігійні авторитети, які могли або примикати до одного з двох таборів, або зберігати свою від них незалежність. У містечку було 7 клойзів та молитовних будинків, серед них клойз р. Алтера Каценеленбогена, старий клойз та бейт-мідраш (неподалік

[289] Світлина П. Жолтовського. ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 453.

Великої синагоги), синагога ремісників (на північно-східній околиці) та інші. Але у дні свят євреї зазвичай збиралися у Великій синагозі, яку зіньківці називали «Мовшівкою». Вирушаючи в синагогу, євреї одягали, як це було прийнято тоді в Зінькові, чорні костюми та довгі плащі, підперезані чорними ременями, на голову одягали чорні капелюхи-«напівциліндри».

До «падіння царизму» в Зінькові не було сіоністської організації, але віяння нового руху відчувалися тут задовго до лютневої революції 1917 р. Жителі містечка зацікавлено поставилися до ходу і рішень Першого сіоністського конгресу, глибоко переживали, коли помер Теодор Герцль.

Власне сіоністська діяльність розпочалася з появою Давида Бліпдера та Шмуеля Фрідмана. Вони, на початку Першої світової війни вигнані разом із сім'ями з прикордонного Гусятина, оселилися у Зінькові. Насамперед друзі-сіоністи організували групи вивчення івриту та нової літератури на івриті (у сім'ї Бліндера іврит був повсякденною мовою). Після лютневої революції вони заснували організацію «Тхія» та сіоністський клуб. Лідери руху активно залучали до «Тхії» нових членів, дбали про представництво сіоністів у общинних та громадських установах, у керівництві єврейської школи, створеної після революції. Юнаки та дівчата, прихильники сіонізму, зібрали бібліотеку книг на івриті, створили драматичну студію та дитяче товариство «Пірхей Ціон». У 1919 р. сіоністи придбали ділянку землі, на якій осягали абетку сільського господарства, готуючись до репатріації. Їхніми вчителями були селяни з навколишніх сіл. У листопаді 1920 р. перша група з 17 юнаків та двох дівчат перейшла польський кордон і вирушила до Ереца Ісраеля. Протягом найближчих 6 років потік алії із Зінькова не переривався, то наповнюючись, то слабшаючи.

Із закінченням військових дій та встановленням радянської влади у 1921 р. у містечку почало відновлюватися мирне життя. Спочатку ще могла нормально існувати вільна торгівля, і навіть общинна і політична, зокрема сіоністська, діяльність. Однак незабаром так звана Євсекція, яка отримала владу «на єврейській вулиці», заборонила викладання івриту в єврейській семирічній школі. У другій половині 1930-х років влада скасувала і викладання ідишу, і школа стала російською загальноосвітньою. Сіоністська діяльність могла продовжуватися лише у підпіллі.

Голокост[290]

Зіньків був окупований німцями в середині липня 1941 року. Відразу після окупації двадцять єврейських чоловіків було взято в заручники. Деяких з них було звільнено, а інших повішено. Через кілька тижнів розпочалися антиєврейські заходи. Євреїв реєстрували, позначали жовтою зіркою Давида та піддавали різним видам знущань. Євреїв також залучали до різних програм примусової праці, таких як прибирання або робота на дорогах та залізницях.

У серпні 1941 року було створено гетто. Воно було обгороджене колючим дротом та охоронялося місцевою поліцією. Перша масова страта відбулася 9 травня 1942 року. Того дня 588 євреїв, переважно хворих, людей похилого віку,

[290] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 58, 65. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Zinkiv. URL: https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359

жінок та дітей, було розстріляно в яру за 3 км від міста, поблизу села Станіславівка. Близько 450 євреїв з Віньківців також були розстріляні в той самий час, у тому ж місці. Яр був поглиблений за три дні до вбивства. Після розстрілу євреїв переселили до меншого гетто. У червні 1942 року понад 100 євреїв, визнаних придатними до роботи, було відібрано та відправлено до трудового табору в Лезневе, районі Хмельницького.

Другий розстріл відбувся 4 серпня 1942 року, коли 1882 євреї були розстріляні в тому ж яру поблизу села Станіславівка. Згідно зі свідченнями, записаними Яхадом, багатьох євреїв розстріляли на місці під час облави. Опинившись на місці, євреїв змусили роздягнутися догола, а потім, групами по п'ять осіб, вишикували на краю яру та розстрілювали з автоматів. Акції проводив підрозділ СС. Близько 150 єврейських ремісників та їхні родини залишили живими та зібрали в одному будинку. Їх було вбито 7 жовтня 1942 року.

Інтерв'ю зі свідком – Галина Б., 1925 року народження: «Тоді силою вивозили молодих дівчат і хлопців до Німеччини, щоб змусити їх працювати на фабриках. Тож знайомій моєї матері вдалося влаштувати мене в місцеву школу кравців. Саме там я працювала з єврейськими жінками. Вони були кваліфікованими робітницями, більшість з них були кравцями. Їх не розстрілювали разом з іншими євреями, а залишали живими для німців. Вдень вони працювали в будівлі під охороною, а вночі поверталися до гетто. Одного дня будівлю оточили, і всіх єврейських ремісників заарештували. Одна дівчина, Фіра, намагалася втекти, переодягнувшись українкою, але її спіймали та побили до смерті. Інша дівчина, Люсія, сховалася в шафі, але її також викрили. Ще одна єврейська жінка, яку я «Я добре пам’ятаю, це була Соня Розенманн. Її жорстоко вбили на вулиці». (Свідок № 693U, опитаний у Зінькові 21 серпня 2008 року).[291]

[291] Execution of Jews in Zinkiv. URL: https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359

Люба Фельдман народилася в Зінькові, 1921 року.
Любу було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Зіньків, 1942 рік.[292]

Місце страти поблизу села Станіславівка з природними ярами, сліди ярів можна побачити й сьогодні. Загалом тут було вбито понад 2000 євреїв.[293]

[292] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14054631
[293] Execution of Jews in Zinkiv. URL: https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359

Ізяслав[294]

Ізяслав, вид на палацовий комплекс. 1910-ті.[295]

Ізяслав — місто, адміністративний центр Ізяславської міської громади Шепетівського району.

Назва міста на різних мовах, у різні часи: Zaslavia — латинська назва міста; Zasław — польська назва; זסלב — гебрейська назва; Изяслав, Изяславль — російська назва – вживається згідно з указом російського імператора Миколи II-

[294] Tadeusz Jerzy Stecki. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — T. 1. — Lwów, 1864. —— C. 283-304. URL: https://polona.pl/preview/06c14a79-b34d-450c-af13-e3e3682382d7; Baliński M., Lipiński T. Zasław // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 926—928. URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=194; Міньков І. І. Ізяслав — місто старовинне: Істор.-краєзнав. докум. нарис. 2-е вид. Шепетівка, 2000; Федотов В. З приводу святкування так званої 920-ї річниці заснування м. Ізяслав. URL: https://web.archive.org/web/20160918045525/http://prostir.museum/ua/post/37559

[295] Палац на річці Горинь був резиденцією Сангушків. Резиденція стала місцем, де проводилися культурні заходи магнатів і шляхти. Це були бали, театральні вистави, прийоми. Тут двічі був польський король і австрійський імператор. В палаці було зібрано велика кількість мистецьких творів. Це був і живопис, і порцеляна, і меблі. І фактично таких великих резиденцій на території Хмельницької області було досить мало. Далі проти їхньої родини у царській Росії почали розслідування. Приводом слугувало польське повстання проти російської імперської влади. Сангушки тоді стали на бік повсталих. Через це князя Романа Сангушка позбавили титулу і відправили у заслання до Сибіру. Після того, як змінилися власники, палац Сангушків зазнав перебудови. Його перепроєктували під казарму, в якій мали розміститися помешкання, їдальня та бібліотека для офіцерів російського війська. А пізніше просто зробили військові склади. Все що було цінне, вивозилося. А що не вивозилося – відкручувалося і відбивалося. Сама будівля пережила Другу світову, але частково було пошкоджено дах. В самому палаці військові вже не були, але вони тримали територію під охороною, за парканом і нікого не підпускаючи. Фактично не проживаючи там і не роблячи ремонту, палац під впливом людей і під впливом природних умов занепадав. І коли наприкінці XX століття військові покинули територію, це вже фактично були руїни.

го від 1910 року; Saslau — німецька назва; Ізяслав — офіційна зросійщена назва, є українською транслітерацією російської назви міста.

Одне з ключових міст Погорини, єдине місто в Україні, де збереглася планувальна структура часів Київської Русі[296], історичний центр Заславщини, постав із поєднання двох міст: Старого Заслава і Нового Заслава.

Волинський дослідник Тадеуш Стецький у своїй праці Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym точно окреслив всі ті дискусії, що оточують теорії виникнення міста Ізяслав: «Мабуть, немає на Волині міста, початок якого був би менш ясним, ніж Заслава».

Окремі історики датують заснування міста 987 роком Володимиром Святославичем, котрий подарував ці володіння своєму сину Ізяславу.

Саме латиномовний правовий акт земельного планування епохи Великого князівства Литовського і Руського містить першу згадку про Заслав (Sʒaslaw), яким підтверджується володіння поселенням князем Федором Острозьким. В оригіналі документ від 18 грудня 1390 року до наших часів не дійшов, його запис зберігся в затвердженій копії 1544 року володаря Русі Зиґмунта I.

Заслав у 1910 році.[297]

Так само з документа правового характеру, інвентаря 1579 року походить перша згадка про місто Новий Заслав (Новое место), засноване в XVI столітті на протилежному правому березі річки Гориня. Привілеєм 1583 року Новому Заславу надане маґдебурзьке право, згодом поновлене привілеєм 1754 року.

Після Другого поділу Речі Посполитої та захоплення більшої частини Волинського воєводства російськими військами згідно з указом російської

[296] Ізяслав — єдине місто в Україні, де збереглася планувальна структура часів Київської Русі (відео). URL:https://web.archive.org/web/20140714115915/http://krapka.km.ua/izyaslav-jedyne-misto-v-ukrajini-de-zberehlasya-planuvalna-struktura-chasiv-kyjivskoji-rusi/

[297] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1150786910069966&set=gm.4107327476170489&idorvanity=1631896067046988

імператриці Катерини II від 8 грудня 1792 року назва міста Заслав після чотирьохсот років від часу першої документальної згадки була піддана російщеню та перейменована на співзвучне Ізяслав (Изъяславль). Очевидно конвенційна російська назва ніяк не могла прижитися на чужому місці, якщо через майже сто двадцять років змусила видавати окремий указ ще одного україножера – російського імператора Миколу II «Про перейменування повітового міста Заслав, Волинської губернії, на Ізяслав», після якого нова назва почала впроваджуватися в життя системою примусу і покарань.

Костел Святого Йосифа. Ізяслав, 1913 р.

У час коли український народ не мав власної держави, коли православна українська церква перебувала в занепаді, у Заславі була здійснена спроба культурно-мистецького окреслення властиво української перспективи національного поступу. По смерті князя Кузьми Івановича Заславського вдова Анастасія Заславська (Гольшанська Дубровицька) замовила виготовлення нарядного фоліанту – чотириєвангелія. Робота над перекладом і переписуванням євангелія розпочалася 1556 року в монастирі Пресвятої Трійці в Заславі, де було створено більшу частину книги. Закінчили роботу над євангелієм вже в монастирі Різдва Пресвятої Богородиці, що в Пересопниці (звідси й назва книги — Пересопницьке Євангеліє) 1561 року, яка нині є присяжною книгою і національним символом українців[298].

За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року 47,5% мешканців Заслава послуговувалися їдишем; 31,6%

[298] Анна Романовська, Володимир Федотов. Знаки часу. Звідки «хвилі» в Пересопницькому Євангелії? URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/PeresopnycjaGospel.html#Anchor22

українською; 13,7% російською; 5,4% польською; 0,2 %німецькою; 1,6% іншими мовами[299].

В роки Другої світової війни Ізяслав окупований гітлерівцями від 5 липня 1941 р. по 17 лютого 1944 р.

Велика синагога, вид на західний та північний фасади. Ізяслав, 1929 р.[300]

Велика синагога[301] — пам'ятка юдейської сакральної архітектури, що знаходиться в старій частині міста Ізяслава при вулиці Шолома Алейхема. Це одна з найстаріших культових споруд міста. В минулому виконувала роль головного релігійного, культурного, соціального і організаційного осередку заславського кагалу.

Синагогу збудували в XVII столітті євреї, які оселилися в Заславі. Початково це була мурована з каменю будівля з характерними стрілчатими вікнами. Призначалася виключно для чоловіків. Її південна стіна прилягала безпосередньо до міських мурів, через що була включена в систему міських фортифікацій.

В другій чверті XVII століття в синагозі розпочав свою проповідницьку діяльність видатний єврейський богослов Натан Ганновер.

Велику синагогу неодноразово відвідував гебрейський етнограф Семен Анський, який підтримував тісні взаємини з заславським рабином і записав від нього чимало зразків єврейського фольклору.

---

[299] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 32: Подольская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – 306 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/perepys32_1904/perepys32_1904.pdf

[300] URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=460692364611970&set=pcb.460692711278602

[301] Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: «Дух і Літера», 2009. URL: https://www.scribd.com/document/689603958/Narysy-z-Istorii-Ta-Kultury-Ievreiv-Ukrainy

1927 року синагогу відвідали і зарисували учасники експедиції Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделе Мойхер-Сфорима.

В другій половині XX століття будівлю пристосували під котельню Фабрики музичних інструментів «Октава». Нині споруда занедбана і не використовується.

Єврейська громада[302]

Єврейська громада існувала в Ізяславі з XVI ст.

У 1765 р. в Ізяславі проживало 2807 євреїв, в 1886 р. – 6633, в 1897 р. – 5998 (47,6%), в 1912 р. – 6365, в 1926 р. – 3820 (32,6%), в 1939 р. – 3208 євреїв.

На початку XVIII ст. в Ізяславі жив учень Баал-Шем-Това знаменитий кантор ребе Мордехай.

У 1857 р. в Ізяславі було 14 синагог, в 1886 – 9, в 1889 – 10, в 1902 – 11.

У 1886 р. в Ізяславі діяли єврейська лікарня, богадільня, бібліотека Марка-Боруха Фельда (закрита в 1913 р.), чоловіче, жіноче та змішані приватні єврейські училища.

На початку XX ст. в Ізяславі жив цадик Авром-Ієшуа Розенфельд.

На початку 1920-х рр. діяла нелегальна сіоністська організація.

Натан Нета Гановер (1610 — 14 липня 1683 р.) — єврейський рабин, талмудист та кабаліст раннього нового часу. Проповідник, мемуарист, містик.

До початку національної революції 1648–1676 рр. мешкав у м. Заславль (нині м. Ізяслав), потім у Західній Європі.

Автор широковідомої хроніки "Болото безоднє" ("Явен Мецула"), яку видано у Венеції (Італія) 1653 р. і яка є цінним джерелом з історії українського єврейства доби середньовіччя.

Твір став своєрідним мартирологом єврейства, що загинуло в Україні впродовж 1648–1649 рр., він вирізняється відчуттям історії та просякнутий релігійним містицизмом.

Голокост[303]

[302] РЄЕ; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 682 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf

[303]Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1369-1370. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. УничтожениееврейскогонаселенияУкраины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 18, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Ізяслав на початку липня 1941 року. Протягом двох тижнів від початку німецького вторгнення до окупації міста невелика кількість євреїв евакуювалася на схід, а деяких чоловіків призвали до лав Червоної Армії або зголосилися на службу до неї, тож на початку окупації в місті залишилося близько 3000 євреїв. У липні та серпні 1941 року місто перебувало під владою німецької місцевої комендатури (Ortskommandantur), яка також створила місцеву адміністрацію та поліцію з числа мешканців. Серед призначених був чоловік на ім'я Дігас, який виконував обов'язки «коменданта» (ймовірно, начальника поліції), а також Богуцький, який став мером міста (Bürgermeister). У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Ізяслав став адміністративним центром гебітету Заслав, до якого входили Плужне, Лахівці та Теофіполь, а також Заслав. Гебітскомісаром був оберфюрер СА Кнохенгауер[304]. Восени 1941 року в Ізяславі було створено німецький жандармський пост; він контролював місцеву українську поліцію.

Влітку та восени 1941 року в місті було вжито таких антиєврейських заходів: було створено Єврейську раду (юденрат); євреям наказали носити розпізнавальні символи, зокрема Зірку Давида; їх відправляли на примусові роботи; їм забороняли залишати межі міста.

Перша антиєврейська акція в місті відбулася 24 серпня 1941 року. Цього дня 45-й резервний батальйон поліції під командуванням майора поліції Мартіна Бессера за допомогою української поліції зібрав усіх євреїв, наказавши їм взяти з собою цінні речі для переселення в інше місце, за словами одного з тих, хто вижив, до Палестини. Близько 16:00 решту жінок і дітей було звільнено, але приблизно 1000 євреїв, переважно чоловіків, було вивезено на машинах на розстріл[305]. Масовий розстріл було здійснено на узліссі Облужського лісу, приблизно за 1,5 кілометра на південь від міста. Для масового поховання німці використовували оборонні укріплення, підготовлені радянською владою для приховування танків. За словами свідка, євреїв змусили лягти обличчям вниз на дно ровів і стріляли в спину[306].

Невдовзі після цього масового розстрілу, наприкінці серпня або на початку вересня 1941 року, німецька влада створила в Ізяславі гетто для єврейських спеціалістів, відібраних перед Акцією, та для інших євреїв, яким вдалося вижити. Крім того, євреїв до гетто звозили з навколишніх сіл, зокрема з Білогородки[307]. За оцінками, в гетто було ув'язнено до 2500 осіб[308].

---

[304] BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO (колекція BDC, різні файли) 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

[305] Телеграма вищого керівника СС та поліції Росії Південь, обергрупенфюрера СС Фрідріха Єккельна, № 160, від 25 серпня 1941 року (VHAP, Група обліку — Командування штабу рейхсфюрера СС). Цього дня батальйон також здійснив розстріли євреїв у Баранівцях та Дубрівцях (Житомирська область), загалом убивши 1342 особи в трьох окремих акціях (більшість, однак, було вбито в Ізяславі).

[306] Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 33649; #27799.

[307] Там само, # 50048, свідчення Ліди Гарнаги з Білогородки, яка датує створення гетто серпнем 1941 року; # 27799, Семен Шидер з Ізяслава, однак, датує його початком вересня 1941 року; # 33649, Софія Фінкель, стверджує, що гетто було створено для тих, хто залишився після першої акції.

[308] Там само, # 27799, наводить цифру від 2000 до 3000, що видається правильним, враховуючи, що в місті залишилося близько 3000 євреїв, близько 1000 було вбито наприкінці серпня 1941 року, а кілька сотень згодом було привезено з сусідніх сіл.

Гетто розташовувалося в Старому місті Ізяслава, яке раніше було зайняте змішаним населенням євреїв, українців та росіян. Воно включало велику двоповерхову будівлю синагоги та близько 15-20 будинків. Воно було огороджене парканом з дерев'яних дощок та колючим дротом зверху. Гетто також охоронялося німецькою та українською поліцією. Деякі євреї пробиралися через дірки в паркані, знімаючи свої жовті значки, щоб знайти їжу.

Схоже, що новоприбулих розміщували в синагозі, в якій загалом перебувало від 500 до 1000 євреїв. Однак, за іншим джерелом, синагога використовувалася як лікарня. Деяких євреїв, які захворіли на тиф, періодично забирали з лікарні та розстрілювали[309].

За словами Семена Шидера, приблизно через місяць після створення гетто відбулася ще одна облава, під час якої більшість чоловіків, що залишилися (близько 200 осіб), забрали транспортом. Він вважає, що цих чоловіків також розстріляли. Після цього в гетто залишилося лише кілька чоловіків-спеціалістів[310].

Ті, хто вижив, називають єврейського старійшину або керівника єврейської поліції Абрашу Галевича (або Каленича). Єврейська поліція була відома певною корупцією у зборі цінностей у євреїв для німців, і вона не мала гарної репутації. Деякі євреї залишали гетто під конвоєм української поліції для примусової роботи в сільському господарстві або ремонту доріг і мостів. Ці колони іноді отримували їжу від інших місцевих жителів, які жаліли їх, і євреї намагалися контрабандою провезти цю їжу до гетто[311].

Німці організували ще одну масштабну акцію проти гетто 27 червня 1942 року. Після облави на євреїв, фахівців та їхні сім'ї відвели в гетто. Решту євреїв перевезли на вантажівках до місця приблизно за 1 кілометр на південний захід від міста, де загін поліції безпеки та СД за допомогою німецької та української поліції розстріляв понад 2000 людей. Окрім фахівців та їхніх сімей, ще кілька євреїв вижили, ховаючись на горищах або за фальшивими стінами, або втікаючи в сільську місцевість.

Після Акції решту приблизно 140 спеціалістів-робітників та їхні родини повернули до меншої території гетто. Серед завдань, які їм тепер доручили, було сортування та ремонт одягу, зібраного на місці розстрілу[312].

Після остаточної облави в січні 1943 року, коли більшість євреїв, що залишилися, було розстріляно, гетто в Ізяславі припинило своє існування. Кільком євреям вдалося втекти та вижити за допомогою місцевих жителів, які погодилися переховувати їх протягом коротшого чи тривалішого періоду часу.

Загалом, між 1941 і січнем 1943 року в Ізяславі було вбито близько 3500 євреїв (включаючи євреїв із сусідніх сіл)[313].

Німецька справа проти Мартіна Бессера, колишнього командира 45-го резервного поліцейського батальйону, яку розглядав суд у Регенсбурзі в 1971

---

[309] Там само, № 50048; #33649.
[310] Там само, №27799.
[311] Там само, № 27799; #32021.
[312] Там само, №50048.
[313] Згідно зі звітом ЧГК по Ізяславу, за період окупації було вбито понад 5 тис. мирних жителів, а також 6 тис. військовополонених (див. Поділля у Великій Вітчизняній війни (1941–1945 рр.). – Львів, 1969. – С. 113. – 416 с. Більшість жертв серед цивільного населення, ймовірно, були євреями.

році, не призвела до покарання через його похилий вік та погане здоров'я (у 1971 році Бессеру було 79 років).

Меморіал на місці розстрілу євреїв Ізяслава. Урочище «Облоги» на південній околиці міста Ізяслав. 11 вересня, 2019 р.[314]

Кам'янець-Подільський[315]

[314] URL: https://ye.ua/kultura/44789_Na_izyaslavschini_vstanovili_monument_pam_yati_ubitim_yevreyam.html

[315] Kamieniec Podolski ("Camencia, Camencium, Camenecum, Klepidava, Petridava"), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 748. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/748; Петров М. Б., Рибак І. В.. Кам'янець-Подільський [Архівовано 5 березня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2007. — Т. 4 : Ка — Ком. — С. 55—64; Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. - 480 с

Вид на Старе Місто. 1906 р.

Кам'янець-Подільський (колишні назви — Кам'янець, у 1795—1944 роках — Кам'янець-Подільський) — місто на південному-заході України, на Поділлі, одне з двох найбільших міст Хмельницької області, адміністративний, політичний, релігійний центр Кам'янець-Подільського району та Кам'янець-Подільської міської громади. Місто розташоване на берегах річки Смотрич.

На сьогодні давньоруська версія ґрунтується тільки на археологічних дослідженнях і датує виникнення Кам’янця, як міста другою половиною 12 – початком 13 століття. Саме це зафіксовано в статті «Кам’янець-Подільський» в четвертому томі «Енциклопедії історії України»: «За археологічними джерелами, виникнення Кам’янця датується кінцем 12 – початком 13 століття»[316]

Місто магдебурзького права, один з головних центрів історичного регіону Поділля. Королівське місто в складі Речі Посполитої, історично головна адміністративно-територіальна одиниця Західного Поділля, з 22 березня 1919 по листопад 1920 року — столиця УНР, колишній обласний центр Кам'янець-Подільської області (1937—1954), з перервами місто було центром: князівства, воєводства, намісництва, губернії, землі, округу, області, району. Центр римо-католицької церкви Кам'янець-Подільської дієцезії (1378), Кам'янець-Подільської єпархії греко-католицької церкви (2015) та Кам'янець-Подільської єпархії Православної церкви України (2024).

Польське правління в Кам'янці стабілізувалося з 1430 року, коли його знову включили до складу Польщі, і закріпилося в 1434 році, коли воно стало столицею новоствореного Подільського воєводства. У той час місто почало стрімко розвиватися завдяки наданню Магдебурзького міського права в 1432 році та численним привілеям, включаючи надання королем Сигізмундом I привілею на

[316] Енциклопедія історії України. − К.: Наукова думка, 2007. −Т. 4.− С. 56-57. – 528 с.

дорожній примус та земельні надання в навколишній місцевості. Наступний польський король, Сигізмунд II Август, звільнив містян Кам'янця від внутрішніх митних зборів та дозволив їм торгувати худобою по всій Речі Посполитій. У свою чергу, король Сигізмунд III Ваза надав містянам привілей, що зрівнював їхні привілеї з усіма привілеями міста Львова.

Кам'янець-Подільський, 1906 р.

Через татаро-турецьку загрозу місто з початку 17 століття називалося urbs antemurale christianitatis (оплотом християнства) та «Воротами до Польщі». Незважаючи на облоги, Кам'янець продовжував процвітати. З 1570 року до середини XVII століття населення зросло з 3000 до 10 000 осіб; тут розміщувалося 16 гільдій з 390 ремісниками. Торгівля відбувалася на трьох щорічних ярмарках: у день Святого Юрія (чотири тижні), у день Святого Івана Хрестителя (один тиждень) та на наступний день після Різдва Пресвятої Діви Марії (чотири тижні). Кам'янець був королівським містом Корони Польського Королівства. Місто мало право активно брати участь в акті обрання короля. З XV століття до поділів Польщі тут знаходилися дворянські суди: земельний та міський[8]. 23 січня 1510 року тут було укладено мирний договір[9]. Завдяки своєму оборонному розташуванню на вигині річки Смотрич, розгалуженій мережі укріплень та стійкості до численних облог, його вважали найпотужнішою фортецею Речі Посполитої на Східних Кресах. Після 1617 року було збудовано Новий замок, який ефективно відбивав напади на місто турецьких військ султана Османа II. У 1633 році бейлербей Боснії Мехмед Абази-паша також не зміг захопити місто під час так званої війни Абази-паші.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, Кам'янець разом з усією правобережною Україною анексований Російською імперією. Після цього старі

магнатські резиденції конфісковуються, дробляться та перепродаються російським поміщикам. Католицизм та греко-католицизм різко обмежується, католицькі монастирі перетворюються в монастирі православні, а місцеві православні церкви переводять у підпорядкування московській церкві, багато де руйнуються унікальні традиційно українські дерев'яні храми.

Під час французько-російської війни тут було сформовано 4-й козацький полк чисельністю 1214 осіб. Відданий паном на 25 років до царської армії у такому полку Кам'янці служив відомий ватажок селянського руху на Поділлі у 1813–1835 роках — Устим Кармалюк. А одну з веж фортеці використовували як тюремну камеру для Устима Кармелюка, якому тричі вдалося звідти втекти.

У 1830 – 1831 роках місто та його околиці охопило листопадове повстання. Саме тоді з'явився лозунг звернений до населення і правобережної України: «За нашу і вашу свободу!», незважаючи на поразку, повстання сприяло розвитку суспільно-політичного руху та виникненню нових таємних товариств, зростанню прагнення до самовизначення та до створення власної держави.

1846 року місто відвідав видатний український поет Тарас Шевченко. У 1850-х роках у місцевій духовній семінарії навчались видатні представники української літератури Степан Руданський та Анатолій Свидницький.

За Ризьким мирним договором від 1921 року територія Поділля разом із Кам'янець-Подільським відійшла до Радянської Росії, що визначило її майбутнє у складі Української РСР на наступні сім десятиліть.

В 1926 р. — 32 100 меш., в тому ч. 45% українців, 40% євреїв, 7% росіян, 6% поляків[317]

У 1935-1936 роках комуністична влада нанесла непоправний удар по архітектурній цінності міста, було закрито та знищено декілька значних храмів та споруд, наприклад такі як: Вірменська церква святого Миколая, Кафедральний собор Олександра Невського, Іоанно-Предтеченська церква, Храм Пресвятої Трійці та кармелітський монастир, який згодом перетворений на Казанський кафедральний собор та знищено.

10 липня 1941 року Кам'янець-Подільський був окупований частинами 17-ї армії зі складу групи армій «Південь» війська Німеччини та частинами 2-ї армії Угорщини. 9 липня 1941 року при відступі з міста радянських військ були заміновані і підірвані Новопланівський міст та ряд стратегічно важливих промислових підприємств.

Підрозділи VIII угорського армійського корпусу окупували місто 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура.

Єврейська громада[318]

[317] Енциклопедія українознавства: Словникова частина (ЕУ-II): [в 11 т. Т. 3] /Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 921-932. URK: http://litopys.org.ua/encycl/euii070.htm

[318] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского, Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911), Клевань. – С.189-192. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; KAMENETS-PODOLSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1374-1376. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Петров М.Б.

З історією Кам'янця XV-XVIII ст. пов'язане і життя єврейського населення, котре тут, на відміну від Львова, окремої громади не мало. Цього йому не дозволяла міська адміністрація за підтримки королів. Ю.Сіцінський стверджував, що початок їхнього поселення в місті відноситься до XV ст.[319] Однак, дослідження польського історика Ф. Кірика засвідчують, що вони вже проживали у ньому у XIV ст. за князів Коріатовичів і в якості купців торгували з Краковим та Львовом. Наприклад, під 1383 р. у магістратських львівських книгах зафіксований «Henryk Rumer z Kamieńca», який займався торгівлею разом з Миколою Фрейденталем. Виявляється, що письмові джерела 1387 і 1388 рр. фіксують їх і власниками львівської нерухомості. У 1383 р. у Львові торгував й Фридлон з Камянця, котрий мав там будинок і садибу та був власником «lwowskiej postrzygalni»[320]. Дослідження істориків промовляють, що згідно з міським устроєм за магдебурзьким правом у Центрально-Східній Європі в XIII-XVIII ст., євреї взагалі не приймалися до міського права і вважалися підданими та слугами короля, підпорядковуючись його головним урядовцям: воєводі або старості[321].

З 30-х рр. XV ст. євреї в Кам'янці продовжували перебувати підвладними замковій адміністрації і мешкали переважно у межах польської юрисдикції. З цього часу почали з'являтися й заборони польського короля та його представників на вільне помешкання євреїв у міських кварталах. На жаль, причина цього явища залишається недостатньо вивченою. Так, В. Антонович говорив про їхню торговельну і ремісничу діяльність як несприйнятливу для міщан, оскільки «захоплюють всю торгівлю і промисли в свої руки і повністю витісняють християн з ринків»[322]. В. Геринович зауважував, що заборона євреям мешкати у Кам'янці зумовлювалася начебто їхньою «ненадійністю» для міста-

Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. - 480 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov_Mykola/Misto_Kamianets-Podilskyi_v_30-kh_rokakh_XV-XVIII_stolit_problemy_sotsialno-ekonomichnoho_demohrafic.pdf?PHPSESSID=n1ljc57bm04fqucdn3qm215ed4; Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. – 1966. – 142 s. URL: https://archive.org/details/nybc314199; Доценко, В. О. Євреї Кам'янця-Подільського у XIX ст. / В. О. Доценко // Вісник аграрної історії : науковий журнал / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. ун-т біоресурсів та природокористування України, Держ. наук. с.-г. б-ка Нац. аграр. акад. наук України. - Київ, 2019. - № 29/30. - С. 40-47. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fbb5076e-e9e4-49d2-9892-7ae8292fbfb0/content

[319] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание : с 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями / священник Е. Сецинский ; Каменец. город. упр. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – VIII, 247, [1] с., 5 табл., 24 рис. с пояснениями к ним. – С.218. URL: https://books.google.com.ua/books?id=_2tBAAAAYAAJ&pg=PA211&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

[320] Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – «Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu», Kraków, 2000, t. 1, S.94.

[321] Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – С. 83. – 440 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kapral_Myron/Natsionalni_hromady_Lvova_XVIXVIII_st_sotsialno-pravovi_vzaiemyny.pdf

[322] АЮЗР (*Архив Юго-западной России*). -Ч. V. - Т. I. - С. 87.

твердині, бо вони могли видати військові таємниці ворогові[323]. На думку І. Каманіна, євреї «витісняли міщан з міста, відмовлялися від виконання міських повинностей, котрі лягали на плечі християн»[324]. Не виключено, що не завжди санкціонована владою торговельна та ремісничa діяльність євреїв перешкоджала зростанню старостинських прибутків, адже у XV-XVII ст. місто знаходилося переважно в заставі у старост, котрі за свої посади платили чималі суми грошей і намагалися якнайшвидше повернути старі витрати та отримати нові прибутки.

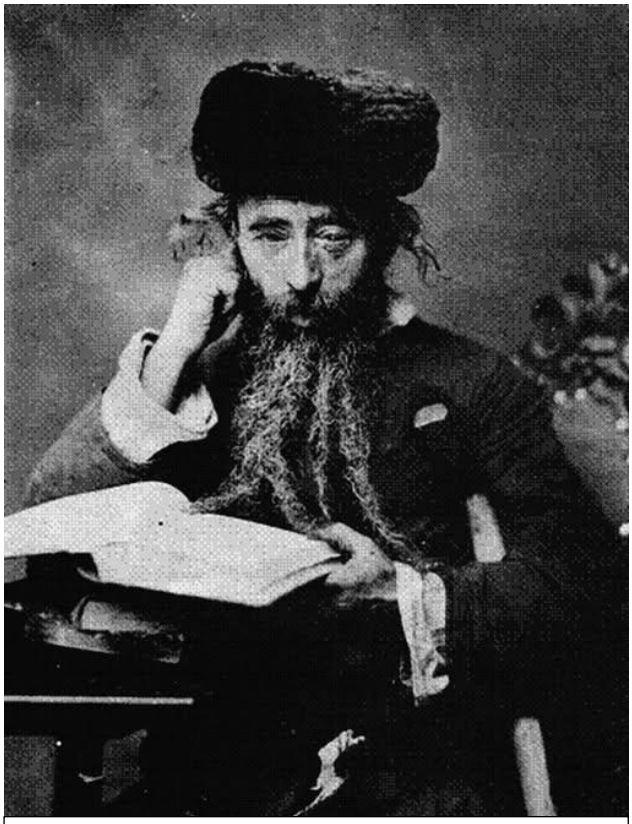

Кам'янець-Подільський гебрей, 1889 р.

Найбільш давнє розпорядження про заборону їхнього проживання у Кам'янці представника короля у замку – кам'янецького старости Павла Цемержинського – припадає на 1447 р. Саме тоді через возного від польського магістрату оголошувалася старостинська інформація про те, що жоден єврей «w piątek po świętej Agniezce» не має права проживати в межах міста більше трьох днів, інакше кожен із них буде ув'язнений. Крім того, міщани, котрі надаватимуть їм притулок у своїх садибах, штрафуватимуться на 14 гривень[325]. Розпорядження старости стосувалося не лише місцевих, але й приїжджих єврейських купців, яким дозволялося протягом встановленого терміну перебувати у місті й звертатися до війтівського суду. Прикладом цьому слугує запис у вірменській магістратській книзі від 20 жовтня 1559 р.: «Перед війтом Юрко і Кіркором Задиком постав єврей Барух з Адріанополя і показав розписку покійного Кіркора Бенеш-оглу на 5000 саг, які той винен йому і сказав, що це відомо Хачко Чапличу і Вартересу, сину його брата, котрий є поручителем. І прийшов Вартерес і заявив перед суддями, що «Я поручитель». І коли [Барух] показував розписку, тоді там був ктитор Кіркор»[326].

Заборона євреям мешкати в місті зумовила той факт, що вони досить активно почали розселятися у селах Камянецького повіту, в радіусі не менше трьох миль від нього, тобто у його сільськогосподарській окрузі. Причому,

[323] Геринович В. Євреї в Камянці /В. Геринович// Записки Камянець-Подільського Інституту народної освіти. - Т. 2. - Камянець на Поділлю: друкарня ім. Леніна, 1927. - С. 42.

[324] Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765-1791 гг.) / И. Каманин // АЮЗР. - 4.V. - Т. II. - Вып. 1. - К., 1890. - С.43

[325] Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — T. 1. S. 164. URL: https://polona.pl/preview/a3b7129d-9c9c-4336-ba4b-750c803c71a0

[326] Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И. Грунина (Под редакцией Э.В. Севортяна. – М.: Наука, 1967.– С. 242 .

займалися в них переважно торговельною та ремісничою діяльністю. Перша із них проявлялася у перекупці тварин, птиці, сільськогосподарської продукції, ремісничих виробів і т.д. та їх перепродажі у Кам'янці. Цей процес досить негативно був сприйнятий шляхтою та кам"янецьким купецтвом (особливо вірменським). З приводу даного явища вони із протестаціями неодноразово зверталися до польського короля, домагаючись припинення свавілля єврейських перекупників. Зауважимо, що король позитивно зреагував на клопотання подільської шляхти та кам"янецьких міщан у 1518 р. З цього приводу до міста була направлена королівська комісія, що своїм розпорядженням заборонила євреям скуповувати всяку живність у кам"янецькій окрузі. Цю ухвалу підтвердив своїм указом польський король Сигизмунд I у 1543 р.[327] Звичайно, з нею євреї не погоджувалися і неодноразово направляли до монарха та польського магістрату міста свої депутації. Врешті-врешт вони добилися того, що 15 травня 1589 р. райці і заможне міське поспільство польської громади прийняли їх до числа камянецьких мешканців. Євреї підпорядкувалися польській юрисдикції і могли поселятися в межах її кварталів. Рішення магістрату у тому ж році схвалив король Сигизмунд III[328].

Писемні джерела засвідчують, що більша частина євреїв як до 1589 р., так і після нього, продовжувала займатися торгівлею, ремеслами, орендами тощо. Зокрема, з 1502 по 1520 рр. орендарем камянецької митної комори був єврей Марек, «mytnik kamieniecki»[329]. Люстрація 1535 р. констатує наявність серед міських ремісників Яна Найтгарта, Миколи Коваля, Дениса Вірменина, Яна Валігори, Стефана Кота та ін., єврея «Юхна Церуса»[330]. Збереглися свідчення і про єврейського ремісника Кумпеля за 1563 р. Саме тоді до вірменського суду «зявилася Райна, дочка Хачко, і заявила на Кумпеля про те, що він винен мені 1 пояс, який я дала йому виготовити 1 ще 6 угорських флоренів грошима. Я, війт, сказав Кумпелю, щоб він повернув у моїй присутності. Він сказав Райне, що до четверга зробить пояс і поверне Райне, а 2 угорських флорини віддав і просив дозволу 4 флорини повернути через тиждень після св. Петра. Райне просила у Кумпеля поручителя»[331].

Окрім торгівлі та ремесел, багаті євреї часто були орендарями митних комор, млинів, брали на відкуп податки з різних напоїв, займалися лихварством і т.д. І це, очевидно, не випадково, оскільки такі види діяльності приносили значні прибутки. Так, у 1658 р. вартість оренди лише з броварень і митних зборів у Кам'янці становила 19 тис. злотих. Писемні джерела зафіксували, що у 1660 р. в місті такими орендарями стали 4 підприємливі євреї[332]. Крім того, їм іноді

---

[327] 9 Kiryk E Z dziejów... - S. 105; Геринович В. Євреї в Камянці / В. Геринович // Краєзнавство. - Харків, 1929. - № 3-10. - С. 46.

[328] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 10, - № 2416. – S. 156. URL: https://polona.pl/item-view/da8d12f1-cd51-418c-a207-8deae8d4ed70?page=85

[329] Bialkowski L. Przyczynki do dziejów Kamieńca i Podola w wieku XVI–XVII. Ze wschodu i zachodu. T. 1. Lublin, 1929.- C. 17.

[330] Kiryk F. Z dziejów... - S. 107.

[331] 3 Документы на половецком языке... - С.307-308.

[332] Трубчанінов С. В. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50–60-х роках XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8 (10). – С.213.

вдавалося отримувати й окремі привілеї. Так, 1661 р. польський король для камянецьких євреїв встановив, окрім суботи, ще один день для торгів - вівторок. Їм дозволялося також торгувати в місті різними товарами та шинкувати[333]445. Люстрація Камянецького староства 1565 р. зафіксувала факт користування окремими з них міськими городами[334].

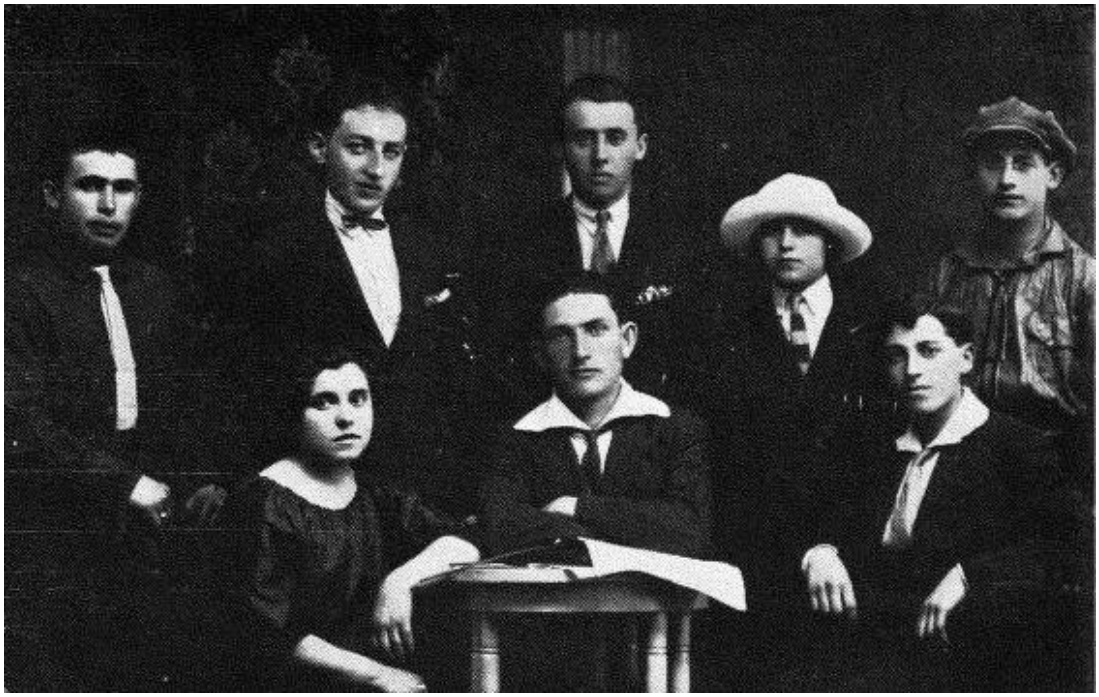

Члени Хе-Халуц з Кам'янця-Подільського. 1922 р.[335]

Взаємовідносини єврейського населення міста з представниками інших національностей були, в основному, лояльними, хоча не завжди дружелюбними. Відомо, що на основі скарг міщан, у 1594 р. Сигизмунд III Ваза під загрозою усіх дозволених законодавством покарань заборонив євреям мешкати у Кам'янці та поза ним і займатися торгівлею, а приїжджим єврейським купцям не дозволялося перебувати у місті більше трьох днів[336]. Правда, ця заборона носила переважно формальний характер, бо євреї і в наступні десятиліття продовжували проживати в місті. Цьому сприяли й політичні обставини, в яких перебувало місто у XVII-XVIII ст. Під час народних повстань на Поділлі в ті часи та в роки Національної революції польська адміністрація міста для єврейського населення виступала як покровителька, офіційно надавала їм притулок як за міськими мурами, так і у

[333] Там само.

[334]Архив Юго-Западной России**,** издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. – Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты заселений Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). - 1890. – С. 169. – 859 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000824

[335] Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. – 1966. – S 15. – 142 s.

[336] Marczyński Wawrzyniec Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiey. T. 1 Wilno : [s.n.], 1820 ([Wilno] : J. Zawadzki). - S. 175. URL: https://polona.pl/item-view/7693478a-9fbe-4023-b9a7-3c060988422c?page=194

передмістях[337]. Такі вчинки польських патриціїв викликали велике незадоволення в усіх мешканців міських громад, котрі звернулися до короля з протестацією на польський магістрат. На основі відповідної петиції король у 1654 р. видав чергове розпорядження про заборону євреям мешкати в кам'янці. Звичайно, цей указ також залишався не виконаним, бо після нього аналогічні рескрипти оприлюднювалися монархами і в 1659,1663,1665,1670449 та у наступні роки, а євреї, як і раніше, продовжували мешкати в місті.

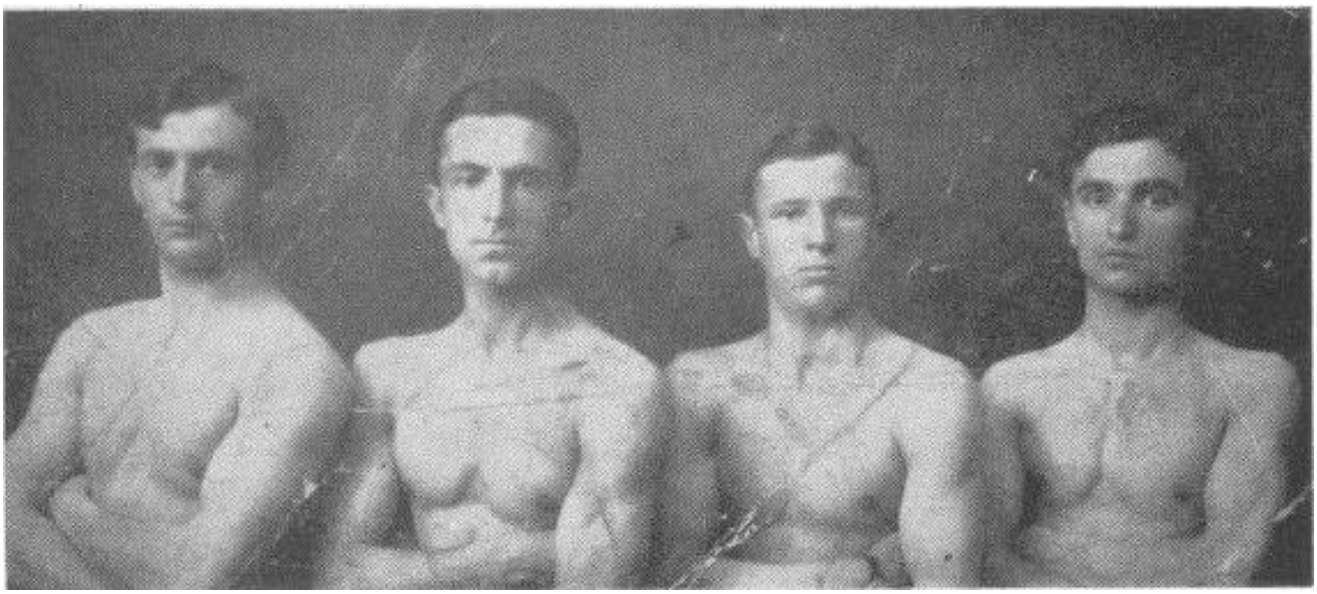

Група членів «Єврейського спортивного клубу Макабі» в Кам'янець-Подільському.1919 р.[338] с. 132

Відомо, що 1662 р., у Кам'янці поголовний податок сплатили 261 єврей[339]. Не поспішали залишати місто євреї і в 1665 та в наступні роки. Так, у 1665 р. вийшов новий декрет королівської комісії, котра зясовувала причини занепаду міста. Виявилося, що до такого стану причетні і євреї, яким наказувалося «Z Kamieńca ustąpić, i za miastem nie dłużej jak niedziel dwanaście dla spzedania domów swoich bawić»[340].

У 1857 році в Кам'янці-Подільському повіті було зареєстровано 67 євреїв-купців 1 і 2 гільдій, і 933 - 3 гільдії. Купців християн було, відповідно, 0 та 10.

1897 року євреї становили 40% від загальної чисельності населення Кам'янця-Подільського. За переписом 1910 року, у місті проживало 22 279 євреїв. Діяли 33 синагоги та численні громадські організації.

Під час громадянської війни єврейське населення міста часто страждало від погромів, які влаштовували різні сторони.

Після встановлення радянської влади більшість заможних євреїв перебралися до сусідньої Польщі. Спочатку єврейські громадські заклади ще продовжували працювати, діяли сіоністські організації; невдовзі більшість синагог було закрито, з мікви зробили

[337] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский...- С. 219.
[338] Blatman Leon S Kamenetz-Podolsk : a memorial to a Jewish community annihilated by the Nazis in 1941. New York, U.S.A. – 1966. – S 132. – 142 s.
[339] Dariusz Kołodziejczyk. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672-1699. Warszawa: Oficyna wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. – S. 145.
[340] Przezdziecki A. Op.cit. - S.

громадську лазню. Чисельність єврейського населення сильно зменшилася, але потім дещо зросла за рахунок притоку із сусідніх штетлів, а пізніше – біженців із окупованої нацистами Польщі. У 1939 р. у Кам'янці-Подільському проживало 13 796 євреїв – 38% від загальної кількості населення міста.

Синагога[341]

Перша згадка про існування синагоги в межах Кам'янця міститься в оповіданні Йосипа Ролле "Спогади шляхетних делегатів, відряджених на сейм 1789 р.", що розповідають про загальний стан міста XVIII ст. Автор пише, що по захопленню Кам'янця турками євреї не лише оселилися в місті, а навіть побудували "нашвидкуруч" синагогу по вул. Різницький[342].

Майже всі автори пишуть про існування в Кам'янці у 1750 р. синагоги, яка мала бути зруйнована за наказом польського короля Августа III[343]. І хоча жоден з них не наводить відомостей про її місце розташування, безперечно, що ця будівля була розташована в межах міста. Про існування в другій половині XVIII ст. синагоги на Карвасарах дізнаємося з мемуарів майора Пташинського, опублікованих в "Подільських єпархіальних відомостях". Саме в цій синагозі єврейська громада Кам'янця присягала на вірність російській імператриці Катерині II[344].

На нашу думку, вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кількість синагогальних будівель у Кам'янці-Подільському була більшою, ніж за офіційними відомостями.

У 1882 р. за статистичними даними Н. А. Островерхова, наведеними в книзі "Каменец-Подольский. История и экономика города", в місті було 2 синагоги і 21 молитовний будинок[345]. В 1884 р. кількість молитовних будинків збільшилась до 24, синагог залишалось 2-ох. На початку XX ст. у місті була зареєстрована 31 єврейська релігійна громада.

Наведені статистичні дані не містять відомостей про архітектурний вигляд будівель, майже відсутні відомості про час їх побудови та місце розташування. Обмежена інформація про кам'янецькі синагогальні будівлі, а також подальша руйнація їх через атеїстичну політику в 20-х - 30-х роках XX ст., та підчас війни 1941-1945 рр. призвели до того, що наші уявлення про матеріальну культуру єврейської громади Кам'янця-Подільського мають здебільшого фрагментарний характер, а подекуди призводять до помилкових висновків щодо того, що в місті

---

[341] НІАЗ » Дослідження НІАЗ "Кам'янець" Єврейська дільниця Старого міста Кам'янця-Подільського

[342] Штетл. Літературно-публіцистичний збірник. - Хмельницький, 2003. - Вип.3. - С.36.

[343] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание : с 4-мя фототипиями и 20-ю гравюрами и цинкографиями / священник Е. Сецинский ; Каменец. город. упр. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – VIII, 247, [1] с., 5 табл., 24 рис. с пояснениями к ним. – С.220. URL: https://books.google.com.ua/books?id=_2tBAAAAYAAJ&pg=PA211&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

[344] Подольская старина (Выдержки из журнала майора Пташинского) // Подольские епархиальные ведомости, - К» 37:

[345] Островерхов Н.А. Каменец-Подольский, История и экономика города. - К., 1882. - С.13.

не існувало значних архітектурних комплексів, які б належали єврейській громаді[346].

Синагога кравців біля Турецької вежі у Кам'янці-Подільському. 1910 р.

Водночас виявлені архівні матеріали і серед них іконографічні джерела дозволяють говорити про існування своєрідного осередку релігійного життя єврейської громади безпосередньо в центрі Старого міста. Ділянка розташовувалась на східний бік від Польського Ринку біля Гончарної башти. На планах другої половини XVIII ст. місцевість біля Гончарної башти показана незабудованою і була складовою частиною південно-західного оборонного комплексу, що проходив вздовж скелястої кромки і складався з укріплених валів, башт і батарей[347]. Можливо, отримавши від міста право на забудову цієї ділянки, єврейська громада зобов'язана була опікуватися укріпленнями і мала певні зобов'язання щодо оборони в разі небезпеки[348].

[346] Качковський О. Про діяльність єврейських релігійних громад в Кам'янці-Подільському у XIX - 20-х роках XX ст. II Міжнаціональні відносини в контексті українського державиотворення історія та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. -С.125.

[347] Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski.Szkic historyczny.-Kijow - Warszawa. 1915. - С.91. URL: https://drive.google.com/file/d/1IjIpMPu-UOWpBRhC90zQoLCsgmCwktSa/view

[348] Хонигсман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). - Часть 1 - К., 1992. — С.31.

Центральне місце на цій так званій "Кам'янецькій Ієрусалимці" займала велика стара синагога, біля якої сформувався своєрідний релігійний центр. Поруч знаходилась молитовна школа юнаків-гробарів, притулок, а далі біля Гончарної башти школа ремісників. До теперішнього часу з усіх цих споруд збереглася у перебудова-ному вигляді школа ремісників. На початку XX ст. називалася велика ремісничa синагога. Побудована в другій половині XIX ст., уперше позначена на плані Кам'янця-Подільського 1872 р.[349] Таким чином, датування ремісничої синагоги XVIII ст. в деяких виданнях є помилковим[350]. Синагога була побудована в еклектичному стилі поширеному наприкінці XIX ст. В її архітектурі знайшли поєднання елементи ренесансу і бароко.

Корона Тори з Великої синагоги Кам'янця

Виявлені останнім часом іконографічні джерела характеризують велику стару синагогу як монументальну будівлю в стилі бароко. Вперше синагога позначена на плані Кам'янця-Подільського 1808 р. Матеріали К-ПМДА підтверджують її будівництво в другій половині XVIII ст.[351]. В документах 1884 р. будівля описується як кам'яна, "ветха", в якій може умістится 300 душ. У 1886 р. над синагогою був надбудований третій поверх, а також відремонтований ґонтовий дах[352]. В ході ремонтних робіт був втрачений аттик, характерний елемент кам'яних синагог Поділля.

Ймовірно, що одночасно з будівництвом великої синагоги в каньйоні річки Смотрич була побудована міква. В архітектурі обох будівель багато подібних елементів форма віконних та дверних отворів, завершення даху. На жаль, схематичність виявлених креслень не дає змоги зробити більш ґрунтовний аналіз, але безперервно можна говорити про своєрідний ансамбль з єврейських споруд, що існував в цій частині міста.

Із західного боку біля великої старої синагоги знаходилась молитовна школа юнаків-гробарів. За описами другої половини XIX ст. це була одноповерхова кам'яна будівля з дерев'яним мезоніном. Архаїчність архітектури та зафіксований у протоколах губернського правління кінця XIX ст. аварійний стан будівлі дає можливість зробити припущення, що вона була найдавнішою синагогою, спорудженою в межах міста після 1672 року. Можливо, одночасно з синагогою було побудовано і притулок, що знаходиться над скелею з східного боку.

---

[349] Ківільиш Г., Осетрова Г. Єврейські пам'ятки Поділля // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті. Збірник наукових праць. -К., 2002. - С.320.

[350] Пламеницька О.. Данілов І. Кам'янець-Подільський - фортеця на острові. Путівник. - Львів, 2003.

[351] КПМДА. Ф.Р.335. - Оп. 1. - Спр.564. - Арк.77.

[352] КПМДА. Ф.Р.335. - Оп. 1. - Спр.564. - Арк.413.

На північ від великої старої синагоги знаходилася значних розмірів будівля Сандегурської синагоги. В другій половині XIX ст. була відома як синагога Сандегурська по заповіту Гологорського. В цій школі могло розміститися 500 чол. У 1924 р. синагога Сандегурського мала адресу – вул. Довга, 39. Це була двоповерхова кам'яна будівля на високому цоколі[353]. Біля синагоги Сандегурської знаходилась синагога Зіньківська. Це шість синагогальних будівель, розташованих по вул. Довгій в південний бік від великої синагоги[354]. Характерною особливістю їх побудови був вхід до садиб з боку скелястого берега річки, де на місті тогочасних укріплень проходила пішохідна доріжка, що отримала назву Єврейського бульвару.

На Польському Ринку в приватних будинках також знаходились молитовні школи, що були власністю єврейської громади міста[355].

Стара синагога, 2020 р.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. єврейська громада Кам'янця зуміла утвердитися в місті, отримати у власність житлові будинки та іншу нерухомість, але й заснувати значний релігійний центр.

Одночасно розширювались єврейські дільниці в інших, історично сформованих частинах міста: на Польських і Руських фільварках.

На початку XX ст. молитовні школи, синагоги й інші громадські єврейські заклади почали будуватися на території Нового плану. Цей невеликий період до

---

[353] КПМДА. Ф. 227. - Оп. 1. - Т. 1. -Спр. 11488. - Арк.315.

[354] Діло на домоволодіння № 39, по вул. Довгій. Сандигурська синагога. -Фонди НІАЗу Кам'янець. - Інв.№ 46. - Арк.7.

[355] КПМДА. Ф.249. - Оп.1. - Спр.781. - Арк. не вказаний.

початку Першої світової війни був своєрідним апогеєм в житті єврейської громади міста.

Починаючи з 20-х років XX ст. влада вела послідовну атеїстичну політику, одним з головних напрямів якої було не лише закриття молитовних будинків і синагог, а пряме знищення їх як пам'яток матеріальної культури[356]. Лише будівля великої ремісничої синагоги залишилася сьогодні на території Старого міста, що належала єврейській громаді Кам'янця.

Це красива споруда, що однією стороною грізно нависає над каньйоном і демонструє всі свої 4 поверхи, а іншою – впирається у вимощену бруківкою вулицю і має вигляд милого старовинного 2-поверхового будинку. Дах у вигляді мурованих зубців додає величі і робить її подібною до фортеці.

На превеликий жаль, Стара синагога не виконує своїх прямих функцій – не є домом молитви. Вона живе, але зовсім іншим життям. Тепер вона сповнена музикою, ароматами їжі та кави й енергетикою відвідувачів, адже зараз у її приміщеннях відкрито ресторан.

Голокост[357]

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 13 796 євреїв (трохи більше 38 відсотків від загальної чисельності населення). У селах Кам'янець-Подільського району проживало ще 1255 євреїв. Після вторгнення Німеччини до Радянського Союзу 22 червня 1941 року невелику кількість єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії. Деяким євреям вдалося евакуюватися на схід, але на початку німецької окупації в Кам'янець-Подільському залишилося понад 12 000 євреїв.

Підрозділи VIII угорського армійського корпусу окупували місто 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура. Спочатку це була польова комендатура 183 під командуванням унтерлейтенанта Йозефа Майлера. Військова адміністрація створила в місті місцеву владу, якою керував чоловік на ім'я Кібець. Крім того, було створено допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів неєврейського походження.

У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Кам'янець-Подільський став адміністративним центром гебітету Кам'янець-Подільськ. З вересня 1941 року до серпня 1942 року гебітскомісаром був Рейндль. Його наступником став Розенгауер. З листопада 1941 року по червень 1943 року лейтенант Альберт Райх обіймав посаду гебітсфюрера жандармерії. Було створено низку регіональних постів жандармерії, зокрема один у Кам'янець-Подільському, які підпорядковувалися гебітсфюреру жандармерії. З кінця квітня 1942 року до липня 1943 року жандарм Фріц Якоб був начальником

---

[356] Нестеренко В. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-ЗО-ті роки XX ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 117.

[357] Хоптяр А. Голокост у Кам’янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) / А. Хоптяр // Український історичний журнал. - 2020. - Число 3. - С. 90.; KAMENETS-PODOLSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1374-1376.

жандармського поста в місті.[358] Німецька жандармерія також взяла на себе відповідальність за місцеву українську поліцію, яку було перейменовано на Шуцманшафт.

Зондеркоманда 10b (підпорядкована айнзацгрупі D) була розміщена в місті з кінця липня до середини серпня 1941 року. Її командиром був оберштурмфюрер СС Зігфрід Шухарт. Серед її завдань було запобігання масовій депортації євреїв з території, окупованої румунськими військами, на територію, окуповану Німеччиною[359].

Євреїв ведуть вулицями Кам'янця-Подільського до місця масових вбивств за містом, 27 серпня 1941 року.[360]

У травні 1942 року в Кам'янці-Подільському було створено форпост поліції безпеки (Sipo), який служив під командуванням коменданта Sipo und SD (KdS) доктора Пютца в Генеральному комісаріаті Волинь та Поділля, що базувався в Рівному. Гауптшарфюрер СС Андреас Фермер керував Sipo-Aussendienststelle (SIPO) у Кам'янці-Подільському до лютого 1943 року. У липні 1942 року до складу застави увійшов підрозділ української кримінальної поліції; його очолював чоловік на ім'я Гладун. Sipo-Aussendienststelle відіграла провідну роль у масових розстрілах євреїв у гебіті Кам'янець-Подільськ влітку та восени 1942 року, а також у сусідніх гебітах, таких як Дунаєві та Барі.

---

[358] BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. начальника поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року; BAL (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління державних юстиційних адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L), 4 AR-Z 223/59 (Замостський державний архів). (Заключний звіт, 7 квітня 1960 року); ДАРФ, 7021-64-799.

[359] Andrej Angrick, Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941– 1943 (Hamburg: Hamburger Edition, 2003), p. 202.

[360] Gyula Spitz , член угорської (єврейської) трудової служби, таємно зробив цю фотографію. Світлина надана Іваном Шведом (United States Holocaust Memorial Museum, WS #28216).

У липні та серпні 1941 року окупаційні війська запровадили в місті низку антиєврейських заходів. Колишній співробітник української поліції згадує масштабну антиєврейську пропагандистську кампанію, розпочату німцями, яка зображувала євреїв як військових спекулянтів[361]. Окупаційна влада створила Єврейську раду (юденрат), яка відповідала за збір продуктів харчування, меблів, цінностей, постільної білизни та інших предметів, яких вимагали німці. Іноді юденрат також мав постачати одяг та взуття неєврейським повіям, які служили німцям.

Німецькі охоронці спостерігають за зібранням євреїв у Кам'янці-Подільському перед тим, як їх перевезти до місця страти за межами міста.[362]

Євреї повинні були носити відмінні знаки: спочатку білі пов'язки із зіркою Давида, а згодом жовті зірки, нашиті спереду та ззаду на одязі. Ті, кого ловили без значка, мали сплатити штраф. Штрафи, як правило, стягувалися за найменше правопорушення, наприклад, за неналежне вітання з німцем. Найчастіше штраф супроводжувався жорстоким побиттям.

Наприкінці липня 1941 року до Кам'янця-Подільського почали прибувати євреї з Угорщини[363]. Цих євреїв депортували з Угорщини після постанови Ради Міністрів про вивезення всіх осіб сумнівного громадянства. Депортованим євреям дозволялося взяти з собою лише валюту на суму 30 пенге (грошова

[361] USHMM (Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія), RG (Російський державний військовий архів)- 22.002M, reel 2 (ДАРФ, 7021- 64- 799, pp. 98– 116), звіт ЧГК по Кам'янець-Подільському.

[362]URL:https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/6483-skylki-rozstrylyali-yevreyiv-v-kamyancy-podylskomu.html#google_vignette

[363] RGVA (Російський державний військовий архів), 1275-3-667, звіт Польового командування (Feldkommandantur) 183, 31 липня 1941 року.

одиниця Угорщини в період з 21 листопада 1925 по 1 серпня 1946), продукти на три дні та кілька особистих речей. Їх депортували до кордону у товарних вагонах, звідки перевозили через кордон. Протягом наступних двох тижнів понад 10 000 угорських депортованих прибули до району навколо Кам'янця-Подільського.[364]

Тимчасово поселившись у Кам'янці-Подільському та інших навколишніх місцях, величезна кількість угорських депортованих дратувала німецьку владу. Вони неодноразово наполягали на поверненні євреїв та припиненні депортацій, оскільки вони становили загрозу для німецьких комунікацій. 9 серпня 1941 року військова комендатура розвісила по всьому місту оголошення, в яких наказувала всім євреям Кам'янця-Подільського протягом 24 годин переселитися до гетто, яке було створено в центрі міста, у Старому місті. Вони могли взяти з собою лише 20 кілограмів багажу. Неєвреїв примусово виселили, а територію огороджено. Ззовні гетто охороняла українська поліція, а всередині гетто порядок підтримували єврейські поліцейські сили з білими пов'язками.[365]6

Усі євреї були зареєстровані як єврейською громадою, так і місцевою українською адміністрацією. Євреям заборонялося залишати гетто без дозволу під страхом смерті, і таке ж покарання було встановлено для неєвреїв, які наважувалися відвідувати єврейські квартали, щоб торгувати з євреями. Євреям не дозволялося купувати продукти ні на ринку, ні у звичайних магазинах, тому голод став поширеним явищем, як і чорний ринок. Щодня німецька армія залучала євреїв, особливо жінок, до всіляких робіт поза гетто, і вони отримували їжу як плату за цю роботу. Свідки згадують серію погромів, під час яких в'язнів гетто били, катували, принижували, вішали або розстрілювали. Наприклад, відомого єврейського лікаря, доктора Голдентрестера, повісили на балконі власного будинку. Протягом кількох днів німці забороняли євреям забирати його тіло для поховання.

Наприкінці серпня 1941 року обергрупенфюрер СС Фрідріх Єккельн, старшина СС та поліцейфюрер (HSSPF) Russland Süd, організував масовий розстріл близько 23600 євреїв у Кам'янець-Подільському. Він прагнув завершити цю акцію до того, як регіон мав бути переданий німецькій цивільній адміністрації 1 вересня[366]. 25 серпня 1941 року більшості угорських євреїв у Кам'янець-Подільському гетто було наказано підготуватися до транспортування назад до Угорщини. Водночас місцевим (радянським) євреям було наказано сплатити «внесок» у розмірі 200000 рублів, «щоб викупити власні життя». Угорським євреям було наказано зібратися наступного ранку на Центральній площі. Звідти їх відвезли до козацьких казарм біля залізничного вокзалу. 26 та 27 серпня німецька поліція розстріляла цих євреїв поблизу козацьких казарм, ймовірно, разом з іншими євреями з гетто. 28 серпня в гетто було зібрано близько 7000 місцевих євреїв з Кам'янця-Подільського. Їх пішки супроводжували до ям,

---

[364] N-Doc.(Нюрнберзький документ), PS (Paris- Storey (Nuremberg Document prefi x) - 197, as cited in Hamburger Institut für Sozialforschung, ed., Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941– 1944 (Hamburg: Hamburger Edition, 2002), p. 132.

[365] ДАРФ, 7021-64-799, стор. 98–116; Розен та ін., Камініц-Подільськ та його околиці, с. 67.

[366] N-Doc., NO (Нюрнберзького документа) -3154, Звіт про подію в СРСР № 80, від 11 вересня 1941 року, наводить цифру 23 600 жертв, як і BA-BL, NS 33/22, телеграф HSSPF Південної Росії, 30 серпня 1941 року; N-Doc, PS-197.

підготовлених на околиці міста, а потім розстріляли[367]. Військово-штабне командування Єккельна (Stabskompanie) HSSPF Russland Süd відіграло активну участь у цих масових розстрілах, як і бійці 320-го поліцейського батальйону під командуванням поліцеймайора Далла, місцевої української поліції та, за деякими даними, бійців угорської армії.

Після масових страт наприкінці серпня 1941 року в живих залишилася лише частина єврейського населення міста, здебільшого ремісники та їхні сім'ї, яких було відібрано, хоча до них невдовзі приєдналися ще кілька сотень євреїв, які вийшли з укритів на горищах та у підвалах. Інформація щодо розташування гетто у Кам'янці-Подільському з вересня 1941 року дещо суперечлива, але, схоже, первісне гетто у Старому місті було більш-менш розформоване. Євреї, що вижили, згадують гетто, розташовувалося в колишніх військових казармах строєвого батальйону на околиці міста, а також у колишньому Інституті (пізніше Технологічний інститут), але вони розходяться в думках щодо того, яке з них було першим, і щодо дати переміщень.[368] Можливо, що обидва місця використовувалися для частини населення гетто, одночасно або послідовно. За словами іншого єврея, який вижив, і який описує, як його помістили в прибудову великої червоної будівлі, що знаходилася поруч з «Інститутом харчових технологій». Умови в гетто були дуже переповненими, і кожній сім'ї було призначено лише одне ліжко. Деяким неєвреям вдавалося контрабандою провозити їжу в гетто друзям та родичам (зі змішаних шлюбів), що свідчить про те, що безпека не була надто суворою. Євреї, які ще мали гроші, могли купити трохи їжі. Однак недоїдання та хвороби в поєднанні з важкою фізичною працею та жорстокістю означали, що щодня кілька тіл вивозили на конях з возом для поховання[369].

Гетто використовувалося як резерв робочої сили для різних завдань, включаючи відновлення мостів та ремонт доріг. Німці також створили в гетто майстерні для ремісників, таких як шевці, кравці та годинникарі. Весь прибуток від цих майстерень йшов до бюджету гебітскомісара. Протягом літа та початку осені 1942 року до Кам'янець-Подільського гетто було переселено ще сотні євреїв з навколишніх міст і сіл. З Чемерівців та Смотрича всіх євреїв вивезли до Кам'янця-Подільського, а після відбору кваліфікованих робітників та їхніх сімей решту 813 євреїв розстріляли 11 серпня[370]. З інших міст, таких як Стара Ушиця, до Кам'янця-Подільського перевели лише ремісників та їхні сім'ї, тоді як решту євреїв розстріляли поблизу їхніх домівок[371]. За словами одного з тих, хто вижив і провів у гетто кілька місяців, після того, як їх привезли з Чемерівців, у гетто люди їли лише зерно та гниючу конину, і поступово вони перетворювалися на скелети[372].

---

[367] ДАРФ, 7021-64-799, с. 117–118.

[368] Свідчення Мойсея Шварцмана та Біни Теннеблат у Бориса Забарка, ред., «Тільки ми вижили»: Голокост в Україні — свідчення та документи (Віттенберг: Діттріх, 2004), с. 389–390, 403–405.

[369] YIU, Témoin no. 661.

[370] IPN, GKSZpNP (Інститут національної пам'яті, Варшава) Zbiór zespołów szczatkowych jednostek SS i policji, sygn. 77, арк.5, 6, звіт польової контори Сіпо Кам’янець-Подільськ, 13 серпня 1942 р.

[371] ДАРФ, 7021-64-799, стор. 98–116.

[372] Свідчення Семена Вайсблея в Забарка «Тільки ми «вижили», стор. 428.

Деякі єврейські ремісники працювали на СД. Коли командир KdS у Рівному, доктор Пютц, дізнався про це у серпні 1942 року, він наказав розстріляти їх разом з їхніми родинами[373].

За словами колишнього українського поліцейського, наприкінці жовтня 1942 року в гетто перебувало до 4800 євреїв[374]. 30 жовтня 1942 року німецькі сили безпеки провели ще одну велику акцію проти євреїв[375]. Того дня загін Sipo-Aussendienststelle за допомогою німецької жандармерії та української поліції, як повідомляється, розстріляв понад 4000 євреїв. Масові могили були викопані та засипані радянськими військовополоненими. Близько 500 євреям вдалося втекти або сховатися в ніч перед акцією.[376] Однак більшість цих євреїв були спіймані та розстріляні протягом наступних тижнів і місяців. Згідно з повоєнними слідчими джерелами, останніх кваліфікованих робітників з Кам'янець-Подільського гетто, включаючи близько 65 робітників фабрики з виробництва джему, було розстріляно навесні 1943 року.[377]

Євреїв ведуть вулицями Кам'янця-Подільського до місця масових вбивств за містом, 27 серпня 1941 року.[378]

[373] IPN, Zbiór zespołów szczatkowych jednostek SS i policji, sygn. 77, p. 5, order of KdS Wolhynien und Podolien, August 18, 1942.

[374] ДАРФ, 7021- 64- 799, заява Залоги, колишній ротмістр української поліції 25 травня 1944 року.

[375] Свідчення Біни Теннеблата в Борис Забарко, ред. Живими остались только ми: свидетельства и документы (Киев, 1999), стор. 415.

[376] ДАРФ, 7021-64-799, С. 114–115, 226.

[377] BA- L, B 162/5073, pp. 640– 641.

[378] Gyula Spitz , член угорської (єврейської) трудової служби, таємно зробив цю фотографію. Світлина надана Іваном Шведом (United States Holocaust Memorial Museum, WS #28216).

**Братська могила євреїв розстріляних 1941 р.
у м. Кам'янець-Подільський. 1921 р.[379]**

[379] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/

Киликиїв[380]

Киликиїв — село у Ганнопільській сільській громаді Шепетівського району

Яблоновський Антоній-Барнаба

Історична згадка про це село з 1579 р. в записі князя Богдана Федоровича Корецького (Архів Ю.З.Р., ч.І, ст. 102); крім того згадується в 1586 р. як маєток того ж князя (Архів Ю.З.Р., ч. 6, т. І, ст. 152-154), а також в акті з 1568 р., як також його маєток.

Містечко належало в 1602 р. до князів Острозьких, а від них перейшло до Яблоновських (1753), і врешті до Стецьких. Власник Киликиєва мав одноповерховий будинок, при якому був гайок.

Містечко положене на рівнині і мало торговельну площу, на котрій стояла церква з 1852 р. Доми гендлярів творили чотирикутний ринок, на котрому стояли ларки, а в домах були заїзди. Центр містечка заселювали переважно євреї і тільки на передмістю були селянські і міські доми. Серед товарів збуту на першому місці було збіжжя, худоба і смола. Була там церковно-приходська школа.

В кінці 19 ст. в Киликиєві було 750 жителів, на початку 20 ст. було 282 домів і 1821 жителів, 2 дерев'яні церкви з половини 19 ст., школа від 1842 р. і 3 ярмарки річно.

За переписом 1911 р. в Киликиєві було 2089 жителів, міщанська управа, однокласова школа, 3 крамниці, горілчана крамниця, кредитове товариство і 3 ярмарки річно.

Киликиїв був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року (за іншими джерелами – 3 липня).

---

[380] Kilikijów, *[w:]* Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s.97.URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/97; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 1. – с. 494-495. – 601 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. – Т. І. – К., 1859. – С. 102. – 640 с.; Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького. – Український археографічний щорічник, 2004 р., т. 8-9, с. 270.; Киликиїв / Л. М. Вегера // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-6260.; Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. //Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – С. 89. – 432 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi31/0026066.pdf

Єврейська громада[381]

Єврейське населення Киликиєва: 1847 р. – 267 євреїв, 1889 р. – 500 євреїв, 1897 р. – 576 (29,9%), 1923 р. – 653 євреї.

За історико-статистичними даними Волинської єпархії, складеними викладачем Волинської духовної семінарії М.І. Теодоровичем 1887 р. (Поліський географічний словник, видання 1883 р., т. 11, § 561, с. 690–692), на території містечка Киликиїв у 1883 році проживало, за переписом, 2094 жителі у 344 дворах, з них 500 – жителі єврейської національності.

Вони мали свій молитовний будинок та рабина. Землю для єврейського кладовища було куплено в жителя села Свирида Каленика. Частково кладовище збереглося до наших днів. Євреї проживали в основному в центрі села. Вони займалися ремеслом та торгівлею. Часто свої товари відпускали для населення в позичку, але не всім, а тільки тим жителям, які вчасно розраховувались. Місцеве населення (українці та поляки) з євреями жили дружелюбно.

КИЛИКІЕВЪ, м. Должанск. в.
Жит. 2089. Разст.: у. г. 45 в.,
Славута 28 в., ✉
Аннополь 15 в.
Мѣщанская Управа.
Училище однокласснос сельск.
Учитель Сыдь Іоакимъ Ив.
Бакалея:
Гриншпатъ Голда Лейзор.
Рудыкъ Мордко Іос.
ШкляръМордко-Зейл. Шаев.
Винная лавка № 221.
Кредитное т-во.
Ярмарки: 17 марта, въ четвергъ на Масляной недѣлѣ и на слѣдующій день по Вознесеніи Господнемъ.

На початку XX століття за свої кошти євреї побудували млин з паровим двигуном, куди привозили молоти зерно не лише місцеве населення, а й жителі навколишніх сіл. Було побудовано лазню в центрі села (нині вул. Першотравнева). До того ж, у Киликиєві функціонували продуктові лавки, якими опікувались Голда Гріншпат, Мордко Рудик і Мордко Шкляр.

[381] Історія єврейської громади Килимкиєва. URL: https://jewua.org/kilikiev/; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 465. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Єврейська енциклопедія. URL:https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9A%D0%98%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%98%D0%95%D0%92; Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. – С. – 316-331. URL: http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf; Цехместрук В.Ф. Історія села Киликиїв. – Киликиїв, 1997.

Після 1920 року бідним єврейським сім'ям радянська влада виділила по 2 га землі, в містечку пожвавилася торгівля, розширилися кустарні промисли в період НЕПу.

У 1923 році люди масово зверталися де органів влади про повернення домоволодінь, конфіскованих у євреїв після революції.

Єврейська релігійна община «Клойз» заснована 05.05.1924 року. Вона володіла 3 Торами, головою общини обрали 69-річного бідняка Рудика Лейбиша Йосиповича. Того ж року вирішувалося питання ремонту місцевої синагоги «Бетгамедраш».

У містечку у 1924 році відкрито єврейську 3-річну трудову школу. У 1927 році в школі було 3 групи, 37 учнів, працював 1 вчитель. У селі нараховувалось 79 єврейських сімей.

Діяла в селі також українська 4-річна школа, у 1927 році в ній навчалось 119 дітей, працювало 2 вчителі.

У 1929 році головою Киликиївської сільради був Грінфельд Нута, єврейську общину очолював Півень Шльома Хаїмович.

Киликиїв був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року (за іншими джерелами – 3 липня).

Поліцейські та німці вчинили першу різанину євреїв 11-12 липня. Село було оточене каральним загоном, і щонайменше 40 євреїв було спіймано та замкнуто в шкільному сараї. Вранці всіх їх убили на околицях міста (у напрямку села Піддубці).

Центр Киликиєва, де жили євреї, був оголошений єврейським гетто. Євреям наказали носити пов'язки з жовтими зірками та гнали на найважчі роботи.

4 березня 1942 року були вбиті старі євреї. Усі євреї села, як повідомлялося, з'явилися до придворної школи, забравши коштовності та предмети побуту для відправки до Палестини. А потім сталася трагедія, як і в липні 1941 року. Людей закрили на ніч у тому ж шкільному сараї, вранці поїхали до села Кутки та розстріляли біля річки Корч. Лише через два дні тіла перенесли до могили.

Всіх інших євреїв відправили до Славутського гетто, де їх убили разом з місцевими євреями.

Розповідає місцева жителька Мархайчук Параска: «*Мирне життя жителів села Киликиїв перервала війна. 7 липня 1941 року фашисти ввійшли в село, а 11 – 12 липня вчинили криваву розправу над єврейським населенням. Село оточив каральний загін, розпочалась облава на чоловіків єврейської національності середнього і старшого віку. Поліцаї і німці зігнали приречених у шкільний хлів, було їх не менше 40 чоловік. Протримали людей під посиленою охороною ніч, а на ранок вивели за село в напрямку Піддубець і розстріляли.*

Нещасні перед смертю змушені були самі копати собі могилу, постріли і автоматні черги лунали довго.

На другий день люди йшли повз могилу і бачили калюжі людської крові, земля на могилі ще ворушилась. Після того, як німці і поліцаї загнали у шкільний хлів євреїв, німці залишилися в селі на ніч. Вони прийшли до нас і сказали, щоб батько підготував їм місце у клуні. Коли батько скидав сіно з горища, він побачив у сіні нашого сусіда єврея Ароля. Батько заховав його в сіні, пізніше Ароль втік до лісу.

Взимку 1942 року фашисти вчинили нову криваву акцію над євреями села: похилими, жінками, дітьми і підлітками.

Всім євреям села було сказано з'явитися на подвір'я школи, взявши з собою коштовності і домашні речі для відправлення у Палестину. А далі трагедія проходила, як і в липні 1941 року. Людей закрили на ніч у тому ж шкільному хліві, ранком погнали в сторону села Кутки і розстріляли на березі річки Корчик. Тільки через два дні трупи звезли у яму».[382]

Пам'ятник на могилах жертв другої «акції» на березі річки Корчик.

«*3 липня 1941 року німецько-фашистські війська захопили містечко Киликиїв Березdівського району. 28 липня 1941 року загін 10 піхотного полку 1-ї мотопіхотної дивізії СС розстріляв все доросле населення Киликиєва,* – **згадує Ольга Львівна Барац, якій пощастило врятуватися від смерті**: – *Я, Барац Ольга Львівна, народилася 15 вересня 1922 року в селі Киликиїв Березdівського району. Сім'я була велика: батько Барац Лев, 1892 року народження, мати Песя, ровесниця батька, і п'ятеро дівчат: Броня, Бася, Оля (я), Хая і Сара. Дві мої сестри були заміжні і мали по двоє діточок. До колективізації ми мали 5 гектарів землі і різну худобу. В колгоспі працювали, як всі члени артілі. В 1943 році я була на третьому курсі Вінницького педінституту і не поїхала з інститутом в евакуацію, поїхала додому. Першою жертвою фашистів в нашій сім'ї стала моя мати. Її застрелили на порозі хати, захищаючи своїх дочок. Розпочалися масові евакуації євреїв, а тих, хто залишилися живими, погнали в Славуту. Туди погнали і нас: батька, п'ятеро його дочок і 4 онуки. Це було 4 березня 1942 року. При вході у Славутське гетто стояли німці і поліцаї, які тут*

[382] Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. – С. – 324-325. URL: http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf

же, на місці вбивали старих і немічних людей. На моїх очах німець пострілом у потилицю забив молоду дівчину-каліку. Згодом велику групу – близько 500 молодих жінок і дівчат Славутського гетто, в тому числі і мене, Броню і Хаю відправили в концтабір, який знаходився між Славутою і Шепетівкою. Там ми працювали на лісопилці, інші в'язні мали іншу роботу. В Славутському гетто залишились батько, мої сестри Бася, Сара і четверо моїх племінників: Маня, Тоня, Фелікс і Валерій, які всі разом, крім Сари, яка втекла з гетто, були розстріляні в Славуті у 1942 році. Черга дійшла до в'язнів концтабору. Військовополонених, які там були, забрали в Славуту, а євреїв чекала смерть. Про це сказав мені старий німецький солдат, який нас охороняв. Він допоміг нам втекти з табору. На превеликий жаль, ми не знаємо імені цієї доброї людини. Я, Хая і Броня добрались до села Тростянець Березdівського району, де до війни жила Броня зі своїм чоловіком і дітьми. Бронина подруга Марія Яковчук сказала нам, що Сара прийшла до них, жила в схованці, але хтось з селян видав її поліції. Вони її розстріляли. Загинула від рук поліцаїв і наша Хая. Ми подались шукати партизанів, що діяли в лісах Рівненщини і Волині. Я потрапила в загін ім. Котовського, працювала там медичною сестрою, була важко поранена, маю нагороди Радянського Союзу. Броня знайшла партизанів – М.І. Місюри. Там вони зустрілись зі своїм чоловіком Самуілом Півнем, командиром партизанського взводу. По війні в Киликиєві я була один раз. Я не маю сил ходити по цій землі, яка залита кров'ю єврейського народу. Зараз живу в м. Рівному».[383]

Братська могила євреїв з Киликиєва, вбитих влітку 1941 року.[384]

[383] Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. – С. – 325-326. URL: http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf

[384] URL: https://jewua.org/kilikiev/

Китайгород[385]

Китайгород, 1871-1874 рр.[386]

Китайгород — село, центр Китайгородської сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Прийнято вважати, що містечко засноване близько 1607 року каштеляном Кам'янця-Подільського Анджеєм Потоцьким, син його Станіслав «Ревера» вибудував тут замок, оточив його стіною і валом. Замок стояв на високій горі над рікою Тернавою, де пізніше знаходився поміщицький будинок. Існує досить екзотична версія, що раніше тут лежало античне місто Метоніум, згадане в географії Птолемея. Цю "гіпотезу" у своїй книзі "Histoire ancienne du gouvernement de Podolie", виданій 1805 р. в Петербурзі французькою мовою, оприлюднив тодішній власник містечка Ян Потоцький. Нагадаємо, що в XIX ст. античність та все з нею пов'язане були у моді. Наприклад, заснування сусіднього Сатанова теж приписували римлянам.

Юхим Сіцінський наприкінці XIX століття писав: «До недавнього часу тут була ще одна вежа». Збереглися сліди валу, що оточував замок.

---

[385] Kitajgród (1) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV. — S. 115. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/115; Aleksander Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, II t, Wilno, 1841. URL: https://polona.pl/preview/ef251bb5-4405-40d6-9155-bf88b95af9af; Zbigniew Hauser: Dawne zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (II). nimoz.pl. URL: https://cennebezcenne.pl/wp-content/uploads/2017/12/CBU_2008_4-s-29-31_HAUSER.pdf

[386] Акварель Наполеон Орди.

1706-1721 роках у Китайгороді збудували дерев'яний костел коштом Юрія Потоцького. У містечку в 1772—1776 роках був збудований Костел Пречистої Діви Марії за сприяння каштеляна Домініка Кроковського — представника шляхетської родини Кроковських, які стали дідичами містечка після Потоцьких.

У 1930-х роках радянська влада закрила костел, проте під час війни він знову запрацював. Ним послуговувались римо-католики південної частини області. У 1975 році храм знову було реставровано.[4]

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань на початку XX століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

В 1932–1933 селяни села пережили сталінський голодомор.

25 липня 1941 року Китайгород був окупований німецькими військами.

Китайгород: палац на замчище, загальний вигляд із півночі. 1930 р.[387]

Єврейська громада[388]

В 1662 в Китайгороді проживало 2 євреї, у 1887 – 1144 (52%), в 1897 р. - 1087 (48,9%), в 1923р. - 1381, у 1926 р. у Китайгородському районі – 1152 євреї.

Єврейська громада існувала в Китайгороді з 1-ї пол. 17 ст.

У 1681 р. в Китайгороді було 27 євреїв-домовласників.

У 1875 діяло 2 синагоги. Крім того, були фармацевт, перукар та лікар. Було кілька хедерів. Була лазня та державне фінансування Талмуд Тори. Було кілька

[387] Автор фото: Павло Жолтовський. За матеріалами фотоальбому «Пам'ятки архітектури Подільської губернії» (2013). URL: http://zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/kitajgorodskij-zamok-kitajgorod

[388] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 501. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Steven Lapidus Kitaigorod: A Profile of a Jewish Shtetl in the Ukraine //A Thesis in The Department of Religion Presented in Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Master of Arts at Concordia University Montreal, Quebec, Canada April 2000. – s. 77- URL:https://www.nlc-bnc.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/MQ54258.pdf; Kapeliyuk, M. "HaRav S irav Lornar Tzidduk Haciin." In Kamenets- Podolsk u-Sevivatah, edited by A. Rosen, Ch. S harig, & Y. Bernstein, 234 - 244. Tel-Aviv: Association of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel, 1965.

м’ясників, постачальника їжі, кількох пекарів та щонайменше одного єврейського молочника.

Ярмарки проводилися в Китайгороді щотижня, по неділях. Також був щотижневий ринковий день по вівторках.

Китайгород, синагога. 1930 р.[389]

Окрім старої синагоги, була й новіша, велика дерев'яна синагога. Синагоги на Поділлі, включаючи Китайгородську, мали єдину конструктивну тему, що нагадувала архітектуру кам'яних будівель. Лукін і Хаймович стверджували, що зазвичай ці дерев'яні синагоги мали дерев'яний дорн над бімою (центральна споруда, з якої проводилися служби), і були побудовані в сімнадцятому чи вісімнадцятому столітті, відповідно до типового польського синагогального стилю[390]. Окрім цієї міської синагоги, було три хасидські синагоги: Садигерська синагога, Гусятинська синагога та Зіньковецька синагога.

Маючи такі численні хасидські групи, Китайгород отримував спорадичні візити від хасидських ребе до свого штетла. Усі ребе, які відвідували Китайгород, були нащадками ребе Мешуллама Зусі із Зінькова (1813 - 1864), який мав тисячі послідовників по всьому Поділлю.

У 1914 у Китайгороді діяло 3 синагоги. Євреям належало 6 крамниць (в т. ч. всі 3 мануфактурні, єдині бакалійна та галантерейна).

[389] Світлини Павла Жолтовського. (нац. бібліотека ім. Вернадського)

[390] Lukin, V., & Khaimovitch, B. Historical Guide: "One Hundred Shtetls of Ukraine" Issue 1: Jewish Communities of Podoliya. Jerusalem: Jerusalem Center for Documentation of the Diaspora Heritage, & St. Petersburg: Institute for investigation of the Jewish Diaspora (Petersburg Jewish University), 1997. - p. 52.

У 1925 р. вихідці з Китайгорода організували в Херсонському окрузі єврейський землеробський колектив «Найє Лебн» (38 чол.); крім того, у Китайгороді було зареєстровано 13 сімей (70 осіб), які бажали переселитися в сільськогосподарську колонію. У тому ж році в Китайгороді діяв сіоністський осередок (9 чол.).

Типова єврейсько-містечкова забудова Китайгороду.[391]

У липні 1941 р. Китайгород зайняли частини вермахту. У 1942 євреї Китайгорода були депортовані до Кам'янця-Подільського і там розстріляні.

Керівник СС та поліції Півдня Росії Фрідріх Єккельн особливо відзначився організацією та проведенням першого систематичного масового розстрілу євреїв у Другій світовій війні. В останній тиждень серпня 1941 року під командуванням Єккельна в Кам'янці-Подільському було розстріляно приблизно 23 600 євреїв. Це найбільше масове вбивство євреїв з початку війни вважається початком Голокосту. Він також командував масовим розстрілом 15 вересня 1941 року в Бердичеві, в результаті якого загинуло понад 12 000 людей. Фрідріх Єккельн також був присутній на підготовчих переговорах до запланованого масового вбивства в Бабиному Яру.

Корниця[392]

[391] URL: https://zbruc.eu/node/65759

[392] Kornica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV. — S. 406. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/406; Олександер Цинкаловський //

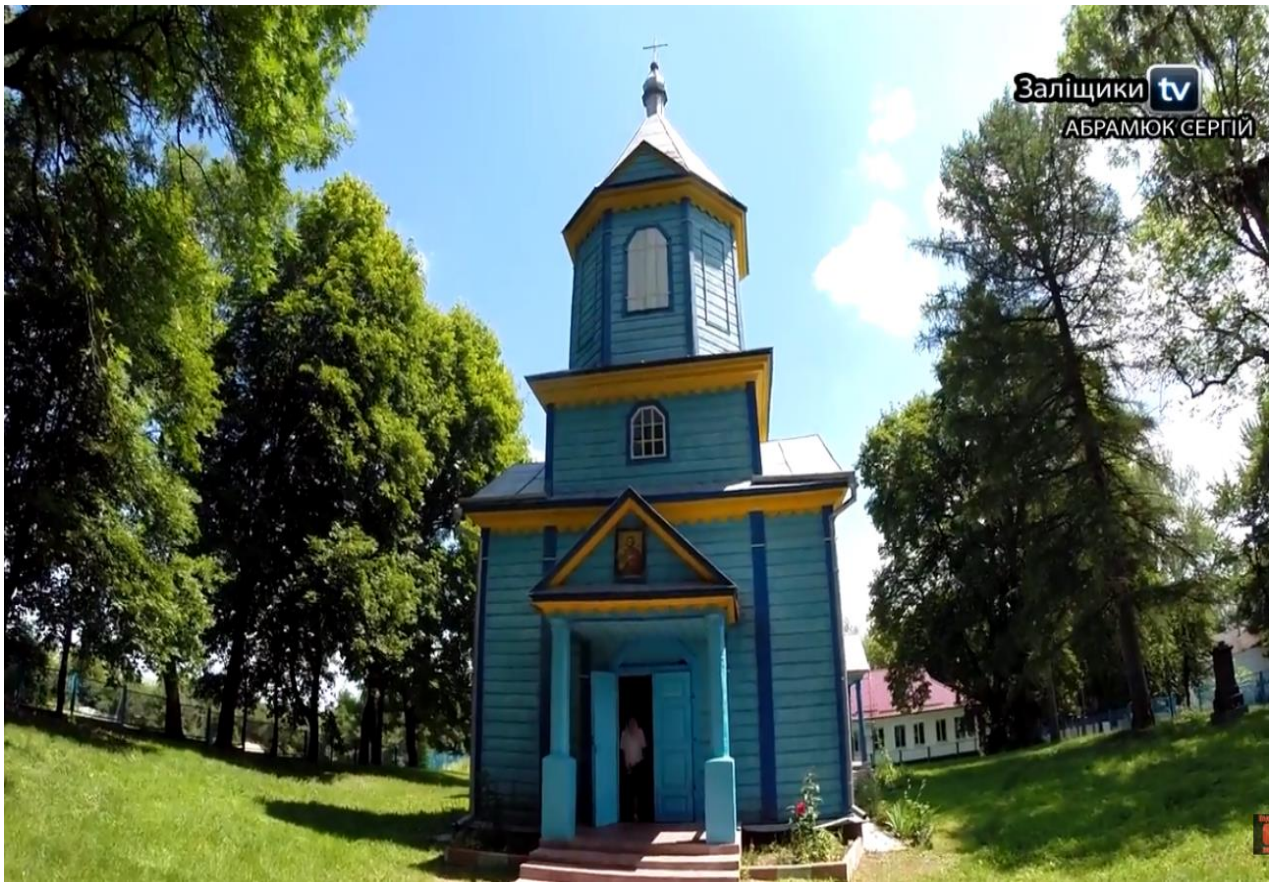

Корниця, Церква Святої Трійці.

Корниця — село в Білогірській селищній громаді Шепетівського району.

Корниця згадується в 1545 р. в ревізії крем‘янецького замку, як власність Федора Корницького. По Корницьких Корниця переходить до князя Сангушки.

У 1906 році містечко Білгородської волості Ізяславського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 18 верст, від волості 10. Дворів 224, мешканців 1738[393].

За переписом 1911 р. в Корниці було 2030 жителів, міщанська управа, 8 крамниць, горілчана крамниця і ярмарок що 2 тижні. В самому містечку велике замчище. За місцевими переказами був це замок Сенютів.

В кінці 19 ст. було там 210 домів і 1,124 жителів (римо-католиків – 40, євреїв 500), дерев'яна церква з 1778 р. і церковно-приходська школа від 1878 р., 6 ярмарків річно.

Єврейська громада[394]

Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 541. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Корниця / Н. С. Кравчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014.

[393] Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – С. 73. – 222 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0009738

[394] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 757. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія.

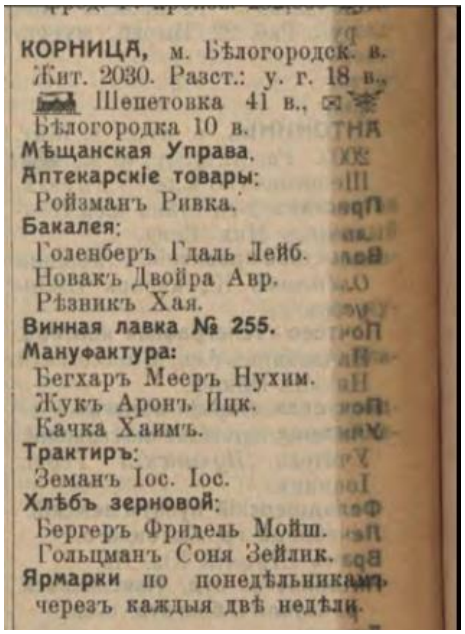

КОРНИЦА, м. Бѣлогородск. в.
Жит. 2030. Разст.: у. г. 18 в.,
Шепетовка 41 в.,
Бѣлогородка 10 в.
Мѣщанская Управа.
Аптекарскіе товары:
Ройзманъ Ривка.
Бакалея:
Голенберъ Гдаль Лейб.
Новакъ Двойра Авр.
Рѣзникъ Хая.
Винная лавка № 255.
Мануфактура:
Бегхаръ Мееръ Нухим.
Жукъ Аронъ Ицк.
Качка Хаимъ.
Трактиръ:
Земанъ Іос. Іос.
Хлѣбъ зерновой:
Бергеръ Фридель Мойш.
Гольцманъ Соня Зейлик.
Ярмарки по понедѣльникамъ
черезъ каждыя двѣ недѣли.

Єврейські підприємці Корниці.[395]

У 1765 р. у Корниці проживало приблизно 300 євреїв, 1847 р. – 345, 1897 р. – 517 (41,3%), 1900 – 515, 1923 р. – 322 євреї.

У 1649 р. єврейську громаду Корниці було знищено під час набігу татар. Пізніше громадське життя у Корниці відродилося.

У 1865 р. діяла синагога.

У 1914 євреям належали єдиний склад аптечних товарів, 5 крамниць (в т. ч. усі 3 бакалійні).

Наприкінці 1941 р. євреї Корниці були депортовані в гетто Ляхівців (сучасна Білогір'я) і 27 червня 1942 р. розстріляні разом із місцевими євреями.

Корниця, мацеви на єврейському цвинтарі.[396]

Косогорівка[397]

URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; JewishGen. URL: https://www.jewishgen.org/Communities/community.php?usbgn=-1042861

[395] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С.752. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[396] Згідно з Ініціативою європейських єврейських кладовищ ESJF, точний період заснування кладовища невідомий, але найстаріший збережений надгробок належить до кінця 18 століття. Спочатку він з'являється на російських картах 1880-х років, а пізніше був позначений на картах 1920-х та 1939 років. Кладовище було знесено. Один розбитий надгробок та кілька фрагментів були повернуті на місце. Два надгробки лежать у воді, на березі озера Пана. Єдиний датований надгробок, знайдений експедицією ESJF, датується 1800 роком. повернути ліворуч і пройти приблизно 160 метрів. Цвинтар розташований у полі, біля озера Пана. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=449427

[397] Franpol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1881. — T. II. — S. 405. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II/405; Szczygielski Wacław. Potocki Teodor h. Pilawa (1730—1812) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków —

Косогірка — село у Ярмолинецькій селищній територіальній громаді Хмельницького району. Колишня назва — *Франполь* (*Франпіль*).

Власником містечка та прилеглих сіл, які утворювали *Франпольський ключ*, був Теодор Потоцький.

5 жовтня 1802 року в містечку Франпіль народився польський поет, представник так званої «української школи» в польській літературі Мавриций Гославський, автор поеми «Поділля» (1826).

Село (колись містечко) постраждало внаслідок геноциду українського народу — голодомору, спричиненого урядом СРСР у 1932—1933 роках. У селі вбито голодом до 15 % людей, переважно дітей, здебільшого польської національності.

У липні 1941 р. Франпіль зайняли частини вермахту.

Єврейська громада[398]

За ревізією 1847 р. "Франпільське єврейське суспільство" складалося з 570 душ. За переписом 1897 р. жителів 1240, серед них 1216 євреїв»[399].

По польській люстрації 1784 р. у Франполі вважалося 84 євреї[400].

У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 70 перебували у цехах і 163 не перебували[401].

На 1897 р. у Франполі мешкало 1216 євреїв[402].

У 1889 р. у містечку діяли 4 синагоги.

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів та 30 крамниць (у т. ч. усі 14 мануфактурних, усі 10 бакалійних).

1916 року в містечку проживало близько 350 єврейських сімейств[403]

У 1923 р. у Франполі проживали 1094 євреї.

Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.- Tom XXVIII/2. — Zeszyt 117. — S. 177—368 (пол.) S. 215

398 Р. Геллер и М. Фрейдер. Франполь в памяти потомков. Челябинск: Цицеро, 2010. URL: https://jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/Kosohirkar.html

399 Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – С. 331. – 960 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf

400 Каманин И. М. Статистические данные о евреях в ЮгоЗападном крае во второй половине прошлого века (1765—1791) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. —Часть пятая. — Том II. — Выпуск I. — Киев, 1890. – С. 434. URL: https://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1.pdf

401 Геринович В. А. Кам'янеччина. Ч. І. Природа. — К.-П., 1926; Ч. 2. Населення, його економ, діяльність. — К.-П., 1927.

402 Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого.— СПб., 1905. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/496#?c=0&m=0&s=0&cv=0

403 «Дело помощи: Журнал, посвященный вопросам помощи евреям — жертвам войны» № 5 от 29 февраля 1916.

За даними 1925 р. з 2787 жителів містечка більшість - євреї (1094 особи). У цей час у Фрамполі було 4 синагоги, 6 заїздів[404].

У 1925 р. вихідці з Фрамполя організували на Херсонщині єврейську землеробську колонію «Надія» (55 чол.).

Спогади Євгенії Наумовни (Шеви Нухімівни) Миколаївської, записані з її слів Ігорем Кецельманом: *«У Фрамполі було два рухи: Паолей Ціон та інший, демократичний, але правіший. Я це знаю тому, що у нас вдома кілька років ховався від царської влади мій дядько, який якраз у ньому і брав участь, у Паолей Ціоні. Взагалі, лівий рух переважно був представлений Паолей Ціоном. Воно було, власне, як робоча партія. У ній були кравці, шевці, ремісники — вони вважалися у нас робітниками. Навіть мій брат Самуїл у цьому брав участь. Збереглася фотографія, де всі вони зібралися, і мій брат Самуїл стоїть там із лопатою в руці. це означає, що вона людина праці. А в іншій партії... — Мабуть, сіоністи? — Так, сіоністи, — там брали участь купці, торговці. Але основне місце займав Паолей Ціон. - А Бунд? — Так, був Бунд, але вони вважалися лівими, вони визнавали навіть терор…»*[405].

Праворуч - Євгенія Миколаївська з чоловіком Борисом, зліва - Поліна, сестра Євгенії, з родиною. Фрамполь, 1930 р.[406]

[404] Крылов А. П. Населенные места Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1905. – С. 26. URL: http://resource.history.org.ua/item/0007759

[405] Фрамполь в памяти потомков [Текст] / Р. Геллер, М. Фрейдер. - Челябинск : Цицеро, 2010. – с. 44. – 270 с. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

[406] URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

Абрам Кецельман, Борис Дайчман, Олександр Лейбман, Йосип Дайчман, невідомий однолiток. Фрамполь, 1930 р.[407]

У липні 1941 р. Фрампіль зайняли частини вермахту.

У 1942 р. нацисти повісили рабина містка Нухіма Бурштейна та розстріляли ще 10 людей.

Наприкінці жовтня 1942 року за наказом гебітскомісара Мертеса більшість євреїв гебіту Ярмолинці, включаючи більшість з гетто в Городку та Михальполі, а також з **Фрамполя** та Шарівки, зібрали та перевезли на транспортних засобах або пішки до Ярмолинців у супроводі жандармів та української поліції.[408]

Оскільки під час концентрації євреїв було вбито багатьох, а в межах поля зору бараків було підготовлено кілька великих ям, євреї там чинили опір неминучому вбивству. Члена українського шуцманшафту, якого один зі свідків назвав Казіком Островським, відправили до казарми, щоб вивести деяких євреїв. Натомість його здолали та вбили, відрубавши голову. Деякі євреї також стріляли з гвинтівок у німецьку та українську поліцію, яка охороняла казарми зовні. Кілька євреїв також вирішили покінчити життя самогубством у казармах, щоб не дозволити своїм мучителям убити себе[409] . Побоюючись, що повстання може вийти з-під контролю, німецькі чиновники в Ярмолинцях відправили за підкріпленням з інших сусідніх поліцейських постів. Після прибуття загону

---

[407] Фрамполь в памяти потомков [Текст] / Р. Геллер, М. Фрейдер. - Челябинск : Цицеро, 2010. - 270 с. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

[408] BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург, B 162/5072, с. 434; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32340 та 34283; ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. YIU (Яхад - Ін Унум), свідок № 594, згадує, що євреїв із Шарівки та Фрамполя привезли до Ярмолинців, але не вказує дату

[409] YIU (Яхад - Ін Унум), Париж, свідок № 595; BA-L, B 162/5073, с. 649–651, B 162/5071, с. 91. За даними Еренбурга та Гроссмана, «Чорна книга», с. 21, 16 місцевих поліцейських та п'ятеро німців були вбиті під час повстання, але ці цифри не згадуються в інших джерелах.

поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв... викурювали з бараків, коли німці підпалили його. Як тільки решта євреїв вийшли з бараків, їх змусили роздягнутися, а потім розстріляли групами по 50 осіб у три ями, підготовлені неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом під час цієї акції було розстріляно, ймовірно, близько 6400 євреїв[410].

Про останні дні Ярмолинецкого гетто свідчить "Чорна Книга": *"У Ярмолинцах євреї чинили опір два дні. Зброя була заздалегідь приготована: її принесли разом з домашніми речами. Було це у Військовому містечку. Першого поліцая, який туди зайшов, щоби відібрати партію приречених, євреї убили, труп його викинули у вікно. Розпочалася перестрілка, причому було убито ще декілька поліцаїв. Наступного дня прибули вантажівки з поліцаями з сусідніх районів. Тільки до вечора, коли у євреїв вичерпалися боєприпаси, штурмуючі проникли на територію військового містечка. Страта тривала три дні. При опорі були убиті 16 поліцаїв, серед них начальник поліції, і 5 німців".*

Меморіал розстріляним євреям в Ярмолинцях

[410] BA-L, B 162/5071, c. 89–92, для цифри 6400; B 162/5072, c. 460, наводить цифру 8000 євреїв, розстріляних у братській могилі біля казарм, на основі матеріалів ДНК (Державна надзвичайна комісія).

Красилів[411]

Костел Серця Ісуса / св. Анни (1767 - 182?). Красилів, 2024 р.[412]

Наприкінці XIX століття польський історик та мандрівник Юзеф Дунін-Карвицький (який підписувався псевдонімом Юзеф Власт) вирішив записати історію сіл і містечок вздовж річки Случ (Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów): *«Красилів (Krasiłów), містечко, розташоване на лівому березі Случі, належало до Острозької ординації. На основі Кольбушівської трансакції 1753 р. ним володів Ігнацій Сапєга, воєвода мстиславський, разом із 31 прилеглими селами. Через Ідалію, княжну Сапєжанку, переходить Красилів близько 1837 р. до Чорбів. В останні роки, після оголошення указу 10 грудня 1865 р., заснували тут цукровий завод на засадах акціонерного товариства, більшість акцій якого перейшла до рук подільської родини Маньковських. Вони, отже, сьогодні володіють красилівськими маєтками та місцевим заводом на правах директора-розпорядника акціонерного товариства. У 1573 р. доблесний Ярмолинський, командир надвірної варти князя Острозького, вдарив по татарах, які стояли тут табором, і знищив їх вщент. За князя Ксаверія Сапєги, воєводи мстиславського, отримано в 1776 р. привілей на ярмарки в Красилові».*

У другій половині XIX століття містечко переживає справжнє господарське піднесення. Після царського указу від 10 грудня 1865 року в Красилові заснували акціонерне товариство й збудували потужний цукровий завод. Більшість акцій підприємства придбала подільська родина Маньковських, які стали не лише

[411] Józef Dunin-Karwicki (Józef Włast) Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów. Kraków, 1897 rok. – s. 10-11. URL: https://bc.radom.pl/dlibra/publication/25423/edition/24717/content; Krasiłów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV. — S. 615. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/615

[412] URL: https://km-oblrada.gov.ua/znajomstvo-z-hmelnychchynoyu-kostel-presvyatogo-serczya-isusa-u-misti-krasyliv/

власниками красилівських земель, а й директорами-розпорядниками цукроварні, перетворивши Красилів на важливий промисловий центр.

В 1870 роках в місті діяло 12 грабарень, винокурний завод, вапнярка та 66 крамниць. За календарем Південно-Західного краю в Красилові в 1873 році числилось 653 господарства з населенням 2416 чол. Через двадцять років у місті нараховувалося вже 8806 мешканців. На той час тут розміщалося волосне управління, міщанська управа, торгово-телеграфна контора, земська поштова станція, призивний пункт, земська лікарня і лікарня при цукровому заводі, аптека, земське однокласне училище, бібліотека, 85 лавок, з них 35 бакалійних, мотузяна фабрика, чавунно-ливарний, машинобудівний, винокурний та шкіряний заводи.

Перша світова війна й українська революція відкинули Красилів в сфері економіки, на багато років назад. Більшість його підприємств призупинили свою діяльність, а деякі з них розпалися назавжди. З встановленням радянської влади тут створюється сільська рада, хоча до 1925 року ще зберігався статус містечка.

Нацисти окупували Красилів 8 липня 1941 р. Було утворено районну управу та інші органи нової влади.

Єврейська громада[413]

Перша звістка про євреїв у Красилові відноситься до 1765 р. Тоді за єврейським переписом у місті проживало 172 єврея. Рабином був Волька Мошкович. До Красилова відносилися ряд сіл навколо, що говорить про те, що він був центром кагалу, в якому ще проживало 101 єврей. Коли Правобережна Україна увійшла у 1793 р. до складу Російської імперії, Красилів було включено до Ізяславського, а у 1795 р. — до Волинського намісництва. У 1797 р. містечко стало волосним центром Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

У XIX ст. кількість євреїв у Красилові зросла від 1737 у 1847 р. до 2563 (при 6994 городян) у 1897 р.

У 1914 р. євреї володіли всіма наступними магазинами: 35 бакалійних, 5 із продажу шкіряних товарів, 17 мануфактурних, 3 борошняних, 12 із продажу зернового хліба.

Євреї володіли єдиними у містечку магазинами з продажу залізо-скоб'яних товарів, м'яса, одягу, булочної. Єврейською власністю були: мотузкова фабрика та шкіряний завод, обидва лісові склади, млин та бібліотека. Не євреям належали: аптека, три винні крамниці, ковбасний магазин, трактир та чавуноливарний завод.

Із трьох акушерок одна була єврейкою. Євреєм був єдиний у містечку зубний лікар. Євреям належали обидва магазини аптекарських товарів.

---

[413] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 819. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Красилів єврейський URL: https://jewishkrasilov.org.ua/; URL: https://jewishkrasilov.org.ua/fotogalereya; «Енциклопедія єврейського життя до і під час Голокосту» за редакцією Шмуеля Спектора та Джеффрі Вігодера (Нью-Йорк: Вид-во Нью-Йоркського університету; Єрусалим: Вида-во Яд Вашем, 2001), сл. «Красилов». Том II, С. 671; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населенияУкраины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Красилів

Уривок про Красилів 1920-х років з книги "Записки опального директора" ***Гімельфарба Натана Мойсейовича*** (уродженця Красилова).

"Зовні Красилів мало чим відрізняється від багатьох інших єврейських містечок, якими була густо насичена Україна на захід від Дніпра і до самого кордону з Румунією та Польщею. То була так звана межа осілості ще з давніх дореволюційних часів. Мені колись здавалося, що саме Красилів описував у своїх творах Шолом-Алейхем під ім'ям Касрилівка. Здавалося не тільки тому, що ці назви співзвучні, але головним чином тому, що весь опис Шолом-Алейхемської Касрилівки майже повністю можна віднести і до нашого Красилова.

Насправді, коли читаєш у Шолом-Алейхема про Касрилівський базар з безліччю єврейських лавок і крамничок, прилавків, столиків і лотків, завалених купами свіжих запашних яблук і груш, вишень і слив, різними молочними продуктами, м'ясом та живим птахом, то не залишається жодного сумніву, що великий письменник описував саме наш Красилівський базар.

Або, наприклад, опис синагоги. Так і здається, що це копія однієї із наших красилівських синагог. Не знаю, скільки їх було в Касрилівці, а в нашому невеликому містечку їх було цілих п'ять. Коли їх, як і єдину єврейську школу, закрили майже одночасно у 1936-1937 роках, я часто дивувався: навіщо їх було так багато у такому маленькому містечку?

Нічим, здається, не відрізнялася від описаної Шолом-Алейхемом касрилівська лазня від нашої красилівської. Я досі пам'ятаю, як щоп'ятниці вулицями містечка ходив зазивала і голосно вигукував: «Гейт ін буд ара-ан!»! тобто «Ідіть у лазню!».

Така ж була у нас річка без назви, де ми купалися, грали, вчилися плавати та весело проводили час.

І сповнений був наш Красилів, як і Касрилівка, поважними мешканцями, які ледь-ледь зводили кінці з кінцями, торгуючи у своїх лавках і, займаючись кустарним промислом, але трималися з великою гідністю. І кожен із них мав своє місце в синагозі. Був у нас такий самий, як і в Касрилівці, єврейський цвинтар, де ховали євреїв за єврейськими законами та звичаями і де спочивали наші предки з незапам'ятних часів.

Як і Касрилівку, наше містечко можна було пройти вздовж і впоперек за півгодини і було воно дуже гарним - зеленим і сповненим краси.

І все ж я дійшов висновку, що Красилів – це не Касрилівка. І не тільки тому, що знаходиться не в Полтавській губернії, поблизу Переяслава, а в Кам'янці-Подільській, нині Хмельницькій області України; і не тому, що в Касрилівці не було залізниці, а в Красилові була і щодобово відходив від нас поїзд на Жмеринку, звідки можна було дістатися Одеси, Києва чи навіть Москви.

Головною відмінністю Красилова від описаної Шолом-Алейхемом Касрилівки та багатьох інших єврейських містечок, що були розкидані по всій Україні, було те, що євреї були не єдиними його жителями і навіть не становили більшість. Тут жили, крім них, українці та поляки, росіяни та цигани».[414]

Німці окупували місто 8 липня 1941 року, створивши гетто для 2000 євреїв. Усіх їх було привезено до Манівців у липні 1942 року та розстріляно там.

Рідні загиблих читають поминальні молитви біля братської могили (біля с. Манівці), 1947 р.[415]

[414] Натан Гімельфарб «Записки опального директора». *URL:* https://www.rulit.me/books/zapiski-opalnogo-direktora-read-165470-1.html#section_1

[415] URL: https://jewishkrasilov.org.ua/

Красностав[416]

Красностав (Хлапотин, Хлопотин; їдиш: קראַסניסטאַוו) — село у Березdівській сільській територіальній громаді Шепетівського району.

Перша письмова згадка про населений пункт датується 1386 роком, коли великий литовський князь Ягайло надав Корець, Заслав, Острог, Хлапотин та деякі інші сусідні міста князеві Федорові Даниловичу Острозькому. Сталося це на підставі Кревської унії.

Право на міський статус Хлапотин отримав 2 червня 1573 року. За даними деяких дослідників Хлапотин одним із перших одержав Магдебурзьке право. Мав свою печатку і був одним із 102 міст Волині, що мали замки.

Відповідно до поборового реєстру від 1635 року, у Хлапотині було із 93 ремісників. А саме: 14 чоботарів, 4 ковалі, 10 каретників, 6 бондарів, 4 теслярі, 6 гребенників, 1 лимар, 20 кравців, 2 ткачі, 1 котляр, 4 гончарі, 1 скрипаль, 8 м'ясників, 2 майстри з виробництва солоду, 4 пивовари, 6 пекарів.

На кінець 19 століття у Красноставі було 200 будинків і 697 жителів, у тому числі 55 % євреїв, дерев'яна церква з 1874 року, синагога, дім молитви, гарбарня, фабрика черепиці, цегельня, школа заснована у 1886 році.

Діти в єврейській радянській школі. Красностав, 1925 р.[417]

[416] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. — Т. 2: Л — Я. — С. 492. – 578 с.; URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. С. 144. – 222 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf; Aaron Chazan Deep in the Russian night / New York Jerusalem: Communications, Incorporated, 1990. URL: https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm

[417] URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/pictures.html

Єврейська громада[418]

У 1847 р. «Красноставське єврейське суспільство» складалося з 246 душ.

У 1897 р. у Красноставі було мешканців 2194, з них 1222 євреї (55,7%).

Станом на 1912 р. євреям належали обидві крамниці аптекарських товарів, усі 12 бакалійних лавок, усі 3 мануфактурні.

Євреї Зецер, Кікерман і Гуральник утримували паровий млин. Також євреї Дувід Гохберг і Ривка Литвак мали обидва шинки в Красноставі.

Напередодні Другої світової війни у Красноставі проживало 1209 євреїв (49%).

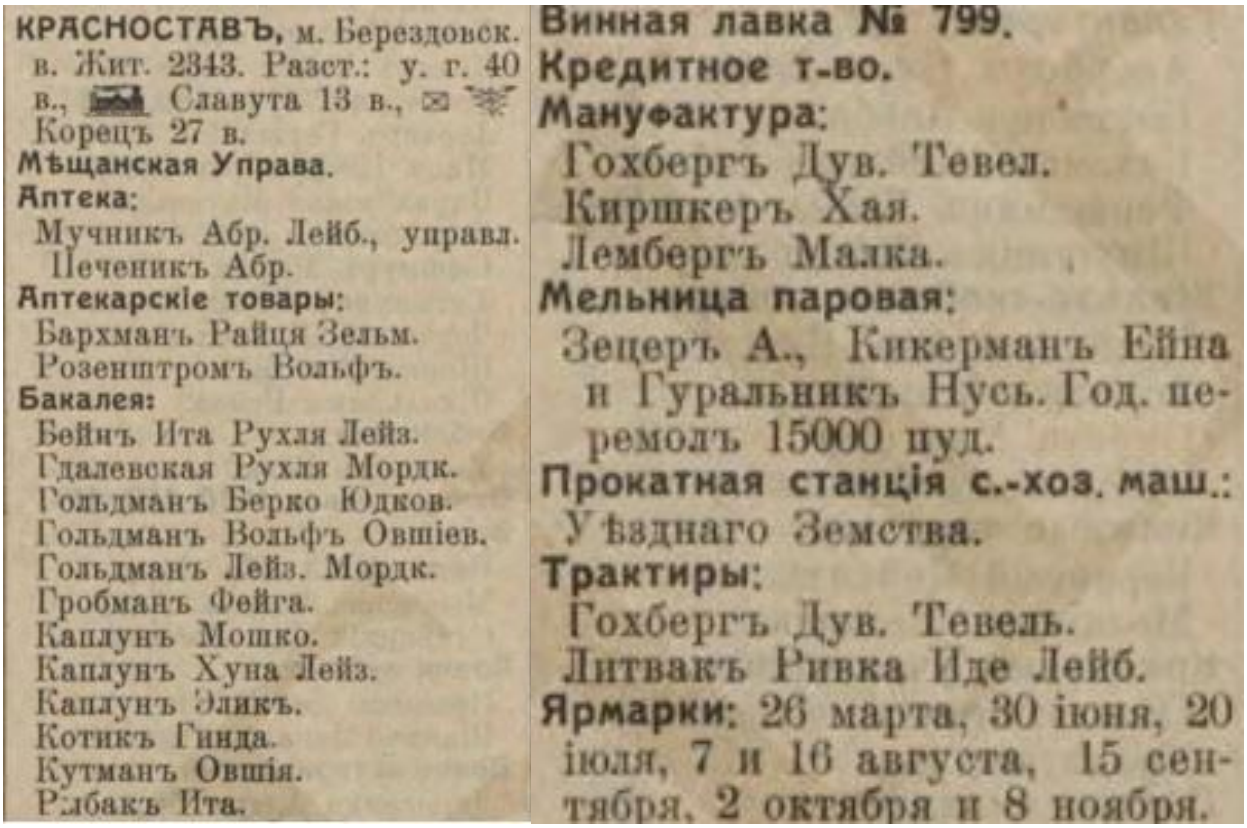

КРАСНОСТАВЪ, м. Березовск. в. Жит. 2343. Разст.: у. г. 40 в., Славута 13 в., Корецъ 27 в.
Мѣщанская Управа.
Аптека:
Мучникъ Абр. Лейб., управл.
Печеникъ Абр.
Аптекарскіе товары:
Бархманъ Райця Зельм.
Розенштромъ Вольфъ.
Бакалея:
Бейнъ Ита Рухля Лейз.
Гдалевская Рухля Мордк.
Гольдманъ Берко Юдков.
Гольдманъ Вольфъ Овшіев.
Гольдманъ Лейз. Мордк.
Гробманъ Фейга.
Каплунъ Мошко.
Каплунъ Хуна Лейз.
Каплунъ Эликъ.
Котикъ Гинда.
Кутманъ Овшія.
Рыбакъ Ита.

Винная лавка № 799.
Кредитное т-во.
Мануфактура:
Гохбергъ Дув. Тевел.
Киршкеръ Хая.
Лемберг Малка.
Мельница паровая:
Зецеръ А., Кикерманъ Ейна и Гуральникъ Нусь. Год. перемолъ 15000 пуд.
Прокатная станція с.-хоз. маш.:
Уѣзднаго Земства.
Трактиры:
Гохбергъ Дув. Тевель.
Литвакъ Ривка Иде Лейб.
Ярмарки: 26 марта, 30 іюня, 20 іюля, 7 и 16 августа, 15 сентября, 2 октября и 8 ноября.

Єврейські підприємці Красностава.[419]

«Єврейське населення загалом складалося з хасидів Ружина, Карлівки та Чорнобиля, чиє життя оберталося навколо Баїс Гамідраш та їхніх релігійних обов'язків. Вони молилися вранці та ввечері. Їхні діти навчалися в хедері. Рано вранці в суботу один чоловік ходив по євреях, закликаючи їх читати Тегілім. « Вставайте служити своєму Творцю!» Навіть у 1926 році був чоловік, який обходив євреїв у п'ятницю вдень, перед Шабатом, нагадуючи всім людям

[418]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 822. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Aaron Chazan. Deep in the Russian night. New York Jerusalem: Communications, Incorporated,1990. URL:https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm; Красностав. URL:https://jewua.org/krasnostav/; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

[419] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

припинити роботу та закрити свої крамниці. І вони закрили свої крамниці… Соціальна структура в Красноставі була подібною до інших єврейських громад. Статус, як правило, визначався ступенем знання Тори та побожності людини. Найвидатніше становище займав рав. Наступними в ієрархії були лідери громади, шойхет*, знавці Тори та особи з високим авторитетом. Потім йшли баалей батім. Хоча часто вони були неосвіченими, вони завойовували собі місце в суспільстві завдяки своїм благочестивим вчинкам».*[420]

Родина Мойше Каплун. Красностав близько 1926 року.[421]

Із спогадів Діни Копілової: *«Про освіту: у минулому діти навчалися в «Хайдері», а у віці 12-13 років вони починали навчатися ремеслам у майстернях, щоб заробляти на життя, як спосіб життя. Найвидатнішим хайдером був рабин Моше Ідель, видатний вчений, який навчав лише 6-7 найкращих старших хлопчиків у місті. Потім, приблизно в 1910 році, Моше Кранцберг вирішив змінити стан освіти та заснував «Реформований хайдер», де викладав іврит мовою іврит. Це було революційне оновлення, і в місті були ті, хто заперечував, бо вважав це саботажем релігійної освіти. Реформований хайдер проіснував недовго і був закритий. Потім з'явився інший чоловік, Барух Котич, який був вченим, добре обізнаним у релігієзнавстві, активним у сфері освіти та піклувався про кошти на освіту в місті.*

[420] Aaron Chazan Deep in the Russian night / New York Jerusalem: Communications, Incorporated,1990. URL: https://www.jewishbktown.com/st/Jewish_inspirational_books_Deep_in_the_Russian_Night.htm
[421] URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/fam_kaplun.html

Видатною жінкою була Браха, дочка Генья-Леї, дружини Нахума Колкера з Олевська. Вона брала участь у місцевій громадській діяльності та користувалася повагою в усіх колах. Іншими видатними особами були рабин Авраам-Вольф, меламед з Тухіна, та рабин Ісраель Давид; обидва мали школи, де навчали старших хлопчиків, особливо Талмуду. Також рабин Мотьє Резнік з родини Різника та його сини Фейвел та Ной. Брат Мотьє, Йоханан, та його сини Езра, Хана та Йоссі були вченими та шанованими в місті. У Красноставі було два рабини. Одним з них був рабин Сімха, дружина якого мала крамницю; його утримували землевласники. Другим був рабин Моше, молодий рабин, якого запросили кравці, і він усе своє життя прожив у бідності. Рабин Сімха мав власний молитовний дім. А ще там була велика синагога та ще одна під назвою «мала». Після громадянської війни 1920 року, коли Волинський район був розділений між Росією та Польщею, Красностав залишився під радянською владою (Україною), і з того часу життя формується заново у більшовицькій формі з усіма приписами нового режиму. Місто було відокремлене від єврейських центрів протягом двох десятиліть, поки його не захопили нацисти, які зруйнували його та винищили євреїв».[422]

Родина Гольдманів. Красностав, 1913 р.[423]

[422] Dina Kopilov (nee Kaplun)“ Yalkut Vohlin”, 10 1949. Translated from Hebrew by Ruth Kally. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/history.html

[423] URL: https://jewua.org/krasnostav/

Йосип Резнік (1888-1941) з дружиною Хавою, синами Веніямином та Якобом, а також сестрою Ханою з донькою Батею. 1913 р.[424]

Відразу після окупації 7.08.1941 р. було розстріляно 47 євреїв біля с. Сенігів.

28.08. 1941 р. євреїв під приводом переселення відправили до Шепетівки; біля лісу біля с. Гута всі вони були розстріляні – 735 осіб[425].

175 євреїв, що залишилися 4.03.1942 р., були викрадені в табір у Березові, а потім у Славуту, де були розстріляні 26.06.1942 р. у числі 5 тис. інших євреїв[426].

---

[424] URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Krasnostav/htmls/fam_reznik.html

[425] Круглов А.И. Уничтожение еврейскогонаселенияУкраины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 19. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[426] Там само - С.62.

Кузьмин[427]

Кузьмин, 2016 р.[428]

Кузьмин — село у Городоцькій міській територіальній громаді Хмельницького району.

Перша письмова згадка про поселення датується 1494 р. На той час воно називалося Сапєжин — на честь власників — литовських магнатів Сапєг (Сапіг). Топонім Кузьмин, зауважимо, теж «сапєжного» походження та пов'язаний з Казимиром (Кузьмою) Сапєгою. По тому Кузьмин належав Гербуртам, Стадницьким та Граб'янкам.

У 1778 році в містечку налічувалося 282 будинки, діяло 6 корчем.

У 1825 р. тут діяла підпільна група «Товариства об'єднаних слов'ян».

У XIX ст. в містечку проводилося 12 ярмарків, працювало 3 водяні млини, кілька вітряків, ґуральня, цегельня, 3 корчми та трактир.

З 1869 р. функціонувало однокласне народне училище, з 1892 р. — жіноча церковно-парафіяльна школа. Духовні запити населення задовольняли православна церква та єврейська синагога.

З 1905 року в селі діяв дитячий притулок.

Населення Кузьмина у 1913р. становило 4262 особи.

На фронтах Німецько-радянської війни загинуло 208 чоловік.

---

[427] Kuźmin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 9. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/9; Кузьмин / О. С. Момот // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok. 1554—1620) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. — T. XXIV/3, zeszyt 102.— S. 485.

[428] URL: https://zbruc.eu/node/50366

Єврейська громада[429]

У 1847 році у Кузьмині проживав 641 єврей, до 1865 року діяло дві синагоги. До 1897 року громада становила вже 830 осіб. На початку 20 століття євреям належали аптека, цегельня, трактир, лавка та млин.

1918 року в Кузьмині стався погром і вже до 1923 року єврейське населення скоротилося до 453 осіб.

Кузьмин, синагога. 2004 р.[430]

Кузьмин, синагога. 2024 р.[431]

Голокост

7 липня 1941 року через Кузьмин суцільним потоком посунули від Лагодинець німецькі мотоциклісти та кавалерія. Вони лише на короткий час зупинялися в селі, щоб перепочити, помитися біля колодязів, і вирушати далі. Населення вони не зачіпали. Це були частини 40-го армійського корпусу. Так Кузьмин вступив в період майже трьохрічної німецької окупації.

Через кілька днів у селі з'явилися представники нацистської окружної адміністрації, які оголосили, що Кузьмин стає окремою волостю. Ця волость підпорядковувалась Красилівській райуправі, а та в свою чергу, Антонінському

---

[429] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 900. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 10, 70. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Красилів Єврейський. URL: https://jewishkrasilov.org.ua/kuzmin-okupaciya-sela-ta-dolya-miscevix-yevre-v-v-1941-1942-rr.; Байдич О., Гринюк Я., Кузьмин. Літопис історії. – Хмельницький, 2001. – 396с

[430]URL:https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Synagogue_in_Kuzmyn,_Horodok_Raion#/media/File:%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%9A%D1%83%D0%B7%D1%8C%D0%BC%D0%B8%D0%BD.jpg

[431] В архітектурі божниці яскраво простежуються фортифікаційні риси, що характерні для оборонних синагог XVI-XVII ст. Лише товщина стін тут звичайна, а не "фортечна" як у давнину. Оборонні риси тут швидше данина традиції. У повоєнні роки в синагозі була крамниця, по тому — облаштували пекарню. Наразі споруда стоїть пусткою, а всередині утворилося стихійне звалище. Старожили згадують, що підлога в синагозі була вимощена яскравими візерунчастими кахлями, а на 2-й жіночий поверх вели дерев'яні сходи, прикрашені химерним різьбленням. URL: https://ukrainaincognita.com/ru/selo-kuzmyn-zavdiaky-pozhezhi-u-stariy-synahozi-vidkryvsia-davniy-stinopys-foto

гебіткомісаріату. В село призначався волосний старшина, створювалась міліцейська (пізніше поліцейська) комендатура.

В перші ж дні окупації на облік було взяте все єврейське населення Кузьмина. Спочатку його використовували на найважчих роботах в громадському господарстві. Працювали євреї під наглядом місцевих поліцаїв.

В серпні 1941 р. відбувся перший розстріл кузьминських євреїв, 5 сімей, включаючи маленьких дітей, вивели до так званого "окопу" і пострілами в потилицю вбили біля тридцяти ні в чому не повиних душ. Здійснювали цю акцію спеціально викликані до Кузьмина михайловецькі поліцаї. Розстріляних закопали біля підніжжя "окопу", а щоб не було ніякої епідемії, завезли машину вапна і заклали ним місце поховання.

Навесні 1942 р. євреїв Кузьмина почали переводити в Красилівське гетто, а звідти – в табір між Манівцями та Росоловцями. Майже всі в'язні цього табору були розстріляні в манівецькому лісі. Скільки ж загинуло в роки окупації кузьминських євреїв достеменно встановити не вдалось поки-що. За деякими даними їх кількість складає 259 осіб.

На місці їхнього розстрілу тепер встановлений пам'ятник жертвам голокосту. Уродженцями Кузьмина, на єврейському кладовищі в Манхеттені (Нью-Йорк, США) також споруджено пам'ятник кузьминським євреям.

Братська могила розстріляних євреїв з Кузьміна

Пам’ятний знак на єврейському кладовищі Кузьмина.[432]

Мацева на єврейському цвинтарі. Кузьмин, 2024 р.[433]

[432]Точний період заснування цвинтаря невідомий. Ймовірно, єврейський цвинтар у Кузьмині був позначений на картах 19 століття. Можна припустити, що він був заснований у 19 столітті. За словами місцевих жителів, цвинтар був зруйнований у 1940-х роках. Пам’ятний знак встановила Об’єднана єврейська община України спільно з Єврейською громадою Старокостянтинова. Встановлення профінансували сім’ї Найгерцик, Мовер, Півень та Худяк, чию родичку Хану Геймахер з Кузьмина було вбито під час Шоа. Організацією встановлення пам’ятного знака опікувався директор Старокостянтинівської єврейської громади Олександр Шапіро.

[433] URL: https://ukrainaincognita.com/selo-kuzmyn-zavdiaky-pozhezhi-u-stariy-synahozi-vidkryvsia-davniy-stinopys-foto

Кульчини[434]

Кульчини — село у Красилівській міській громаді Хмельницького району.

Перша історична згадка про Кульчини датується 1497 роком, коли великий литовський князь Олександр подарував це поселення князю К. І. Острозькому. У володінні сім'ї Острозьких село перебувало до 1620 року, а потім його власниками були послідовно князі Заславські, Любомирські, Сангушки, Понятовські, графиня Грохольська, знову князі Понятовські. Останнім власником маєтку у Кульчинах був князь Волконський.

Піднесення Кульчин відноситься до першої третини 18 ст., коли їм було надано статус містечка**.** Тут з'являється велика кількість євреїв, починають розвиватися різноманітні промисли й, особливо, торгівля. У 1788 р. в містечку налічувалося вже 165 дворів. У містечку діяла уніатська, пізніше – православна церква, католицький костел та синагога. У 1803 році при костелі почав діяти перший на Красилівщині навчальний заклад – так звана "школка". При костелі також функціонував медичний заклад – шпиталь. Кошти для них виділяв власник містечка князь Понятовський.

Справжній розквіт Кульчин розпочинається після відміни кріпосного права. Містечко стає центром волості, тут розміщується волосне правління. Наявність великої кількості міщан (в основному євреїв) дозволила створити й міщанську управу. В 1870 році тут було відкрито однокласне народне училище (міністерське). Продовжувало діяти 2 шкіряних заводи, броварня (виробництво пива), винокурний завод (ґуральня), цегельня. Палац власників містечка був одним з найкращих на півдні Волині.

Особливо славилися Кульчини своїми ярмарками, яких у різні роки рахувалося від 5-ти до 13-ти. Про кульчинські ярмарки не раз розповідалося навіть у "Петербурзьких відомостях". В окремі роки на ярмарках Кульчин продавалося до 10 тисяч коней. Славилися Кульчини і продажем свиней. У 1895 році тут налічувалося вже 26 крамниць, діяла аптека, відкрився фельдшерський медичний пункт, який на початку 20 ст. перетворився у сільську земську лікарню. Функціонувала у Кульчинах і поташня, працював водяний млин.

Населення містечка стрімко зростало. Якщо у 1896 році тут налічувалось 2836 чоловік населення, то 1913 році статистика фіксує в Кульчинах 5477 чоловік населення. Того року в містечку діяло біля 60-ти крамниць, продовжувала функціонувати поштова земська станція, земський прокатний пункт та всі згадувані раніше виробництва, за винятком гуральні.

Всередині 20-х років 20 ст. Кульчини, як і інші містечка, втрачають свій статус і перетворюються на звичайне село, щоправда з розвиненими кустарними промислами, які до кінця 20-тих років занепадають.

---

[434] О. Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 586. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Кульчини / Н. К. Файдевич // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://esu.com.ua/article-51506; Северенюк Д. Я. Кульчини: історія села з найдавніших часів до початку 21 століття. В-во: Северенюк, 2007. – 446 с.

В зв’язку із здійсненням політики “коренізації” та “українізації”, в містечку Кульчини було створено у середині 20-х років дві сільради: українську та єврейську, які паралельно проіснували до 1941 року.

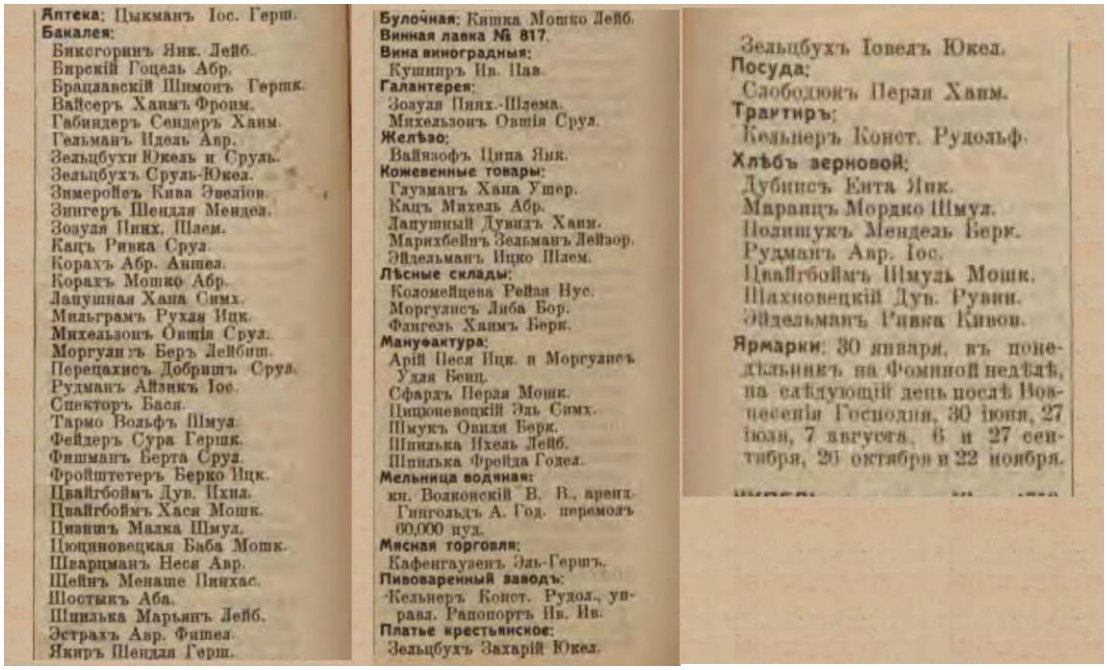

Аптека: Цыкманъ Іос. Герш.
Бакалея:
Бикгорнъ Янк. Лейб.
Бирскій Гоцель Абр.
Брацлавскій Шимонъ Гершк.
Вайсеръ Хаимъ Фроим.
Габиндеръ Сендеръ Хаим.
Гельманъ Идель Авр.
Зельцбухи Юкель и Сруль.
Зельцбухъ Сруль-Юкел.
Зимеронъ Кива Эвелiон.
Зингеръ Шендля Мендел.
Зозуля Пинх. Шлем.
Кацъ Ривка Сруд.
Корахъ Абр. Аншел.
Корахъ Мошко Абр.
Лапушная Хана Симх.
Мильграмъ Рухля Ицк.
Михельзонъ Овшія Сруд.
Моргулисъ Беръ Лейбиш.
Перецхисъ Добришъ Сруд.
Рудманъ Айзикъ Іос.
Спекторъ Бася.
Тармо Вольфъ Шмул.
Фейдеръ Сура Гершк.
Фишманъ Берта Сруд.
Фрейштетеръ Берко Ицк.
Цвайгбоймъ Дув. Ихил.
Цвайгбоймъ Хася Мошк.
Цизишъ Малка Шмул.
Цоциновецкая Баба Мошк.
Шварцманъ Неся Авр.
Шейнъ Менаше Пинхас.
Шостыкъ Аба.
Шпилька Марьянъ Лейб.
Эстрахъ Авр. Фишел.
Якиръ Шендля Герш.

Булочная: Кишка Мошко Лейб.
Винная лавка № 817.
Вина виноградныя:
Кушниръ Ив. Пав.
Галантерея:
Зозуля Пинх.-Шлема.
Михельзонъ Овшія Сруд.
Желѣзо:
Вайзофъ Цина Янк.
Кожевенные товары:
Глузманъ Хана Ушер.
Кацъ Михель Абр.
Лапушный Дувидъ Хаим.
Марихбейнъ Зельманъ Лейзор.
Эйдельманъ Ицко Шлем.
Лѣсные склады:
Коломейцева Рейза Нус.
Моргулисъ Либа Бор.
Фангель Хаимъ Берк.
Мануфактура:
Арій Песя Ицк. и Моргулисъ Удля Бенц.
Сфардъ Перля Мошк.
Цицоневецкій Эдь Симх.
Шмукъ Овидя Берк.
Шпилька Ихель Лейб.
Шпилька Фройда Годел.
Мельница водяная:
кн. Волконскій В. В., аренд. Гингольдъ А. Год. перемолъ 60,000 пуд.
Мясная торговля:
Кафенгаузенъ Эль-Гершъ.
Пивоваренный заводъ:
Кельнеръ Конст. Рудол., управл. Рапопортъ Ив. Ив.
Платье крестьянское:
Зельцбухъ Захарій Юкел.

Зельцбухъ Іовель Юкел.
Посуда:
Слободюкъ Перля Хаим.
Трактиръ:
Кельнеръ Конст. Рудольф.
Хлѣбъ зерновой:
Дубинецъ Ента Янк.
Маранцъ Мордко Шмул.
Полищукъ Мендель Берк.
Рудманъ Авр. Іос.
Цвайгбоймъ Шмуль Мошк.
Шахновецкій Дув. Рувин.
Эйдельманъ Ривка Кивов.
Ярмарки: 30 января, въ понедѣльникъ на Фоминой недѣлѣ, на слѣдующій день послѣ Вознесенія Господня, 30 іюня, 27 іюля, 7 августа, 6 и 27 сентября, 26 октября и 22 ноября.

Єврейські підприємці Кульчина.[435]

Єврейська громада[436]

У 1847 р. у Кульчинах проживав 1281 єврей, 1897 р. – 2031 (47,4%), 1900 р. – 2031 єврей, 1920 р. – 1200 євреїв (39%), 1923 р. – 923 євреї.

У 1865 р. у Кульчинах діяла синагога.

У 2-й пол. 19 ст. рабином був Менахем-Нохум Горбатий, після смерті з 1882 року – син Ісроель-Хаїм.

Основні заняття єврейського населення Кульчинів о 19 – початку 20 ст. – ремесла та торгівля.

У 1914 р. євреям належали єдина аптека, всі 3 лісові склади, єдина булочна, 60 лавок (у т. ч. всі 35 бакалійних, всі 6 мануфактурних, всі 5 шкіряних); єврей Гінгольд орендував єдиний водяний млин.

У 1920-х роках значна частина кульчинської єврейської молоді переїхала до більших міст і багато хто емігрував. Тож населення скоротилося. 1926 року євреї налічували лише 1226 осіб — менше 33% населення міста.

У 1930-х роках діяли єврейські літературні та драматичні гуртки.

---

[435] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[436] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 906. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1931 р. у Кульчинах мешкало вже 1060 євреїв. Голод та еміграція вплинула на чисельність єврейського населення.

У липні 1941 р. Кульчини зайняли частини вермахту. У селі встановилася окупаційна влада. З перших днів окупації німці почали євреїв концентрувати у гетто, яке створили у єврейському сільському кварталі. Кульчинське гетто проіснувало понад 1 рік. Його в'язнями стали жителі Кульчинів, Манівців, Базалії та євреї з інших населених пунктів.

У травні 1942 р. в'язнів Кульчинського гетто почали відправляти на роботу до села Великих Орлинців. Людей помістили в неприбрані смердючі стайні. Німці та поліцаї з євреїв знущалися і всіляко їх принижували. А умови проживання у трудовому таборі у Великих Орлинцях були жахливими. Багато хто вмирав від хвороб та виснаження. Трупи ховали біля господарства. На сьогоднішній день місце поховання у Великих Орлинцях ніяк не відмічено.

У липні 1942 р. всіх в'язнів Кульчинського гетто, Красилівського гетто та трудового табору у Великих Орлинцях відправили до околиці села Манівців де і були розстріляні. У двох нелюдських акціях 1942 року – в липні і вересні – було знищено від 4500 до 4800 євреїв Красилівщини. Дивом уціліло лише кілька в'язнів Красилівського і Кульчинського гетто: Фаїна Грубер, Бася Тенцер та Аркадій Вайнер.

Пізніше у Кульчинах було розібрано всі єврейські будинки, підприємства та релігійні будівлі. А після закінчення війни місцеве населення розібрало все надгробне каміння на єврейських цвинтарях для використання їх у своїх господарських цілях.

З ініціативою створення пам'ятника до Хмельницької ОДА звернулися потомки красилівських, кузьминських та кульчинських євреїв, що проживають за кордоном. Саме завдяки їхній фінансовій допомозі стало можливим проведення повної реконструкції всіх трьох братських могил, що знаходяться в селах Манівці та Росолівці.

Братська могила розстріляних євреїв.[437]

[437] URL: https://ye.ua/syspilstvo/35980_U_Krasilivskomu_rayoni_vidkrili_pam_yatniy_znak_zhertvam_Golokostu.html

Кунів[438]

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та св. Михайла Архістратига[439]

Кунів — село в Плужненській сільській громаді Шепетівського району.

Перша згадка про село датується 1545 роком, в описі Кременецького замку, де в числі городень була городня Семена і Михайла Яловицьких з Кунева. Крім цього в 1569році в грамоті короля Жигимонта Августа про прилучення Волинської землі до Польщі. В 1582 році платив з Кунева Пйотр Бучацький-

[438]Kuniw, Kuniów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV. — S. 879.URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/879;Кунів / Я. М. Качур // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016.; Микола Крикун, Олекса Піддубняк. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього. URL: https://history.org.ua/JournALL/socium/9/7.pdf; Олександер Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 586-581. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński Starożytna Polska Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.2, Warszawa. – 1886. – C. 333-334. URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11126/edition/18060/content; Микола Крикун Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. – С. 42, 51-56, 58-60, 62-67, 70-84, 86-90, 241. – 702 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/978-617-607-240-9/978-617-607-240-9.pdf

[439] У 1832 році у селі спорудили сучасний мурований храм. 1930 року святиню закрили, а з часом її передали православним. 20 листопада 1991 року було зареєстровано парафіяльну спільноту; згодом повернули зруйнований костел. URL: https://rkc.in.ua/index.php?m=k&p=hmizkuud

Творовський[440] 8 «димів» і 3 город. Після Єловицьких, село перейшло до Малинських, а від них до Яблоновських.

В містечку була дерев'яна церква на місці старої 16 століття, церковно-парафіяльна школа з1886року, 2гарбарні й броварня, мурований костел. В другій половині19 століття в селі 131 двір, 1036 українців, 75 поляків і 800євреїв.

В1831році Кунів конфісковано і передано до московської казни.

Колись в селі стояв палац Яблоновських, оточений гарним парком, від якого залишилися тільки руїни.

За переписом1911року в Куневі було 2826 жителів, волосна і міщанська управа, пошта, телеграф, земська поштова станція, агроном, акушерка, аптека, 3 аптечні склади, 32 крамниці, водяний млин, позичкова каса, 1 ресторан і 12 ярмарків щорічно. В містечку були залишки валів старого замку.

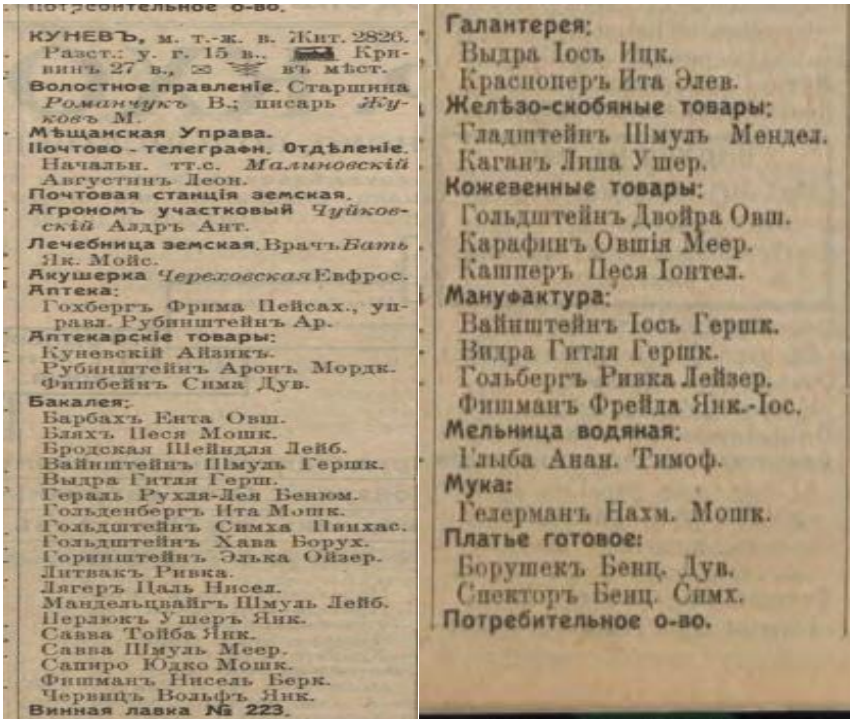
КУНЕВЪ, м. т.-ж. в. Жит. 2826.
Разст.: у. г. 15 в., Кринвинъ 27 в., въ мѣст.
Волостное правленіе. Старшина Романчукъ В.; писарь Жуковъ М.
Мѣщанская Управа.
Почтово - телеграфн. Отдѣленіе. Начальн. тт.с. Малиновскій Августинъ Леон.
Почтовая станція земская.
Агрономъ участковый Чуйковскій Аздръ Ант.
Лечебница земская. Врачъ Бать Як. Мойс.
Акушерка Черковская Евфрос.
Аптека:
Гохбергъ Фрима Пейсах., управа. Рубинштейнъ Ар.
Аптекарскіе товары:
Куневскій Айзикъ.
Рубинштейнъ Аронъ Мордк.
Фишбейнъ Сима Дув.
Бакалея:
Барбахъ Ента Овш.
Бляхъ Песя Мошк.
Бродская Шейндля Лейб.
Вайнштейнъ Шмуль Гершк.
Выдра Гитля Герш.
Гераль Рухля-Лея Бенюм.
Гольденбергъ Ита Мошк.
Гольдштейнъ Симха Пинхас.
Гольдштейнъ Хава Борух.
Гориштейнъ Элька Ойзер.
Литвакъ Ривка.
Лягеръ Цаль Нисел.
Мандельцвайгъ Шмуль Лейб.
Перлюкъ Ушеръ Янк.
Савва Тойба Янк.
Савва Шмуль Меер.
Сапиро Юдко Мошк.
Фишманъ Нисель Берк.
Червицъ Вольфъ Янк.
Винная лавка № 223.
Галантерея:
Выдра Іосъ Ицк.
Красноперъ Ита Элев.
Желѣзо-скобяные товары:
Гладштейнъ Шмуль Мендел.
Каганъ Лиша Ушер.
Кожевенные товары:
Гольдштейнъ Двойра Овш.
Карафишъ Овшія Меер.
Кашперъ Песя Іонтел.
Мануфактура:
Вайнштейнъ Іосъ Гершк.
Видра Гитля Гершк.
Гольбергъ Ривка Лейзер.
Фишманъ Фрейда Янк.-Іос.
Мельница водяная:
Глыба Анан. Тимоф.
Мука:
Гелерманъ Нахм. Мошк.
Платье готовое:
Борушекъ Бенц. Дув.
Спекторъ Бенц. Симх.
Потребительное о-во.

Єврейські підприємці Куніва.[441]

Єврейська громада[442]

У 1847 р. в Куневі проживало 618 євреїв, 1897 р. – 1661 (56,5%), 1923 р. – 1029 євреїв.

У 1865 р. в Куневі діяла синагога, в 1912 р. – єврейське ощадно-позичкове товариство.

Основні заняття єврейського населення – ремесла та торгівля.

У 1914 р. євреям належали єдина аптека, всі 3 склади аптечних товарів, 27 лавок (у т. ч. усі 13 бакалійних). Євреєм був лікар земської лікарні.

[440]Adam Boniecki.Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Cz. 1. — t. 2. — S. 222. URL: https://polona.pl/item-view/6a87b81a-0e98-4bf9-b315-8c1350297db2?page=262

[441]Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынскойгуберниях. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 850. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[442]Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 14, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У липні 1941 р. Кунів зайняли частини вермахту.

4 серпня 1941 р. у Куневі було розстріляно 159 євреїв-чоловіків та 50 жінок із Куніва та Малої Радогощі, 28 червні 1942 р. – 600 євреїв. 8 осіб залишили у майстерні з обробки шкір; кілька десятків відправили до с. Плужне, де їх пізніше розстріляли.

«*У нас переважно жили поляки, а ось сусідній Кунів був єврейським містечком*, – розповідає пані Зінаїда про євреїв. – *Там у мене були дві подруги: Пепа і Беба, з якими ми спілкувалися українською мовою. Я довго не могла запам'ятати їхні імена. Вони були моїми однолітками, але їхня подальша доля мені невідома. Знаю, що в Куневі був яр, де знищували місцевих євреїв*»[443].

Меморіал на братській могилі[444]

Кунів, мацева на єврейському цвинтарі.[445]

[443]Родинні історії: «Ми жили на самому кордоні, на радянській стороні» URL: https://monitorwolynski.com/uk/news/4117-29415

[444]Напис на пам'ятнику: Тут поховані радянські громадяни по-звірячому замучені та розстріляні німецько-фашистськими загарбниками.

[445] URL: https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kuniv-jewish-cemetery/

Купіль[446]

Палац польських князів Чарторийських в Купелі.[447]

Купіль — село (до 1944 року — містечко) у Війтовецькій селищній громаді Хмельницького району.

Перша документальна історична згадка про Купіль датується 1573 роком.

У XVI—XVIII ст. — у складі Речі Посполитої.

З 1793 р. — у складі Російської імперії.

У XIX — на початку XX ст. — містечко Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

---

[446] Kupiel, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s. 885. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/885; Kupiel 2.), mstko nad błotem, z którego wypływa rz. Boh, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 196. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/196; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатов О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мещишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С 174. – 708 с.; Олександер Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 587-588. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf

[447] Гравюра роботи Йозефа Ярмужинського. Tygodnik Ilustrowany nr 113 (961) z 23.02.1878 s. 128. URL: https://polona.pl/item-view/5f95ef13-ee47-4525-8392-8c1af682a797?page=14

З 1923 р. — центр єврейської національної сільради.

У 1924 – 1930 рр. — у Войтовецькому районі Проскуровского округу, в 1932 – 1937 рр. — у Волочиському районі Вінницької області, 1937 – 1945 рр. — Кам'янець-Подольській області, з 1945 р. — Хмельницької області.

Родини Розенбаумів. Купель, 1910 р.

Єврейська громада[448]

1847 року в Купелі жили 1170 євреїв, 1897 р. — 2720 (52,8 %), 1923 р. — 1530.

Наприкінці XVIII ст. за підтримки місцевого поміщика С. Вислоцького у селі була заснована єврейська типографія (одна з перших у Росії).

На початку XIX ст. в селі було кілька синагог, діяли кілька хедерів. За клопотанням єврейського населення в Купелі було відкрито поштову станцію (згадується з 1852 р.).

[448]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 910. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Олександер Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 587-588. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 10, 70. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Головним чином євреї Купеля в XIX ст. займалися ремеслами, були кравцями, шевцями, кушнірами, бондарями, ковалями та ін.

З 1859 р. рабином у Купелі був Койфман, у 1880-х рр. — Лейзер Харіф, наприкінці XIX ст. — Йосель-Лейб Глейзер.

1865 р. у Купелі було три синагоги, 1871 року було відкрито однокласне народне училище, 1907 року — єврейська школа.

У 1910-х рр. підприємці Гольдберг, Вейгман, Маргуліс, Каплан і Шварцман орендували парові млини.

Зубним лікарем у Купелі працював Мендель Янкелевич Стружа.

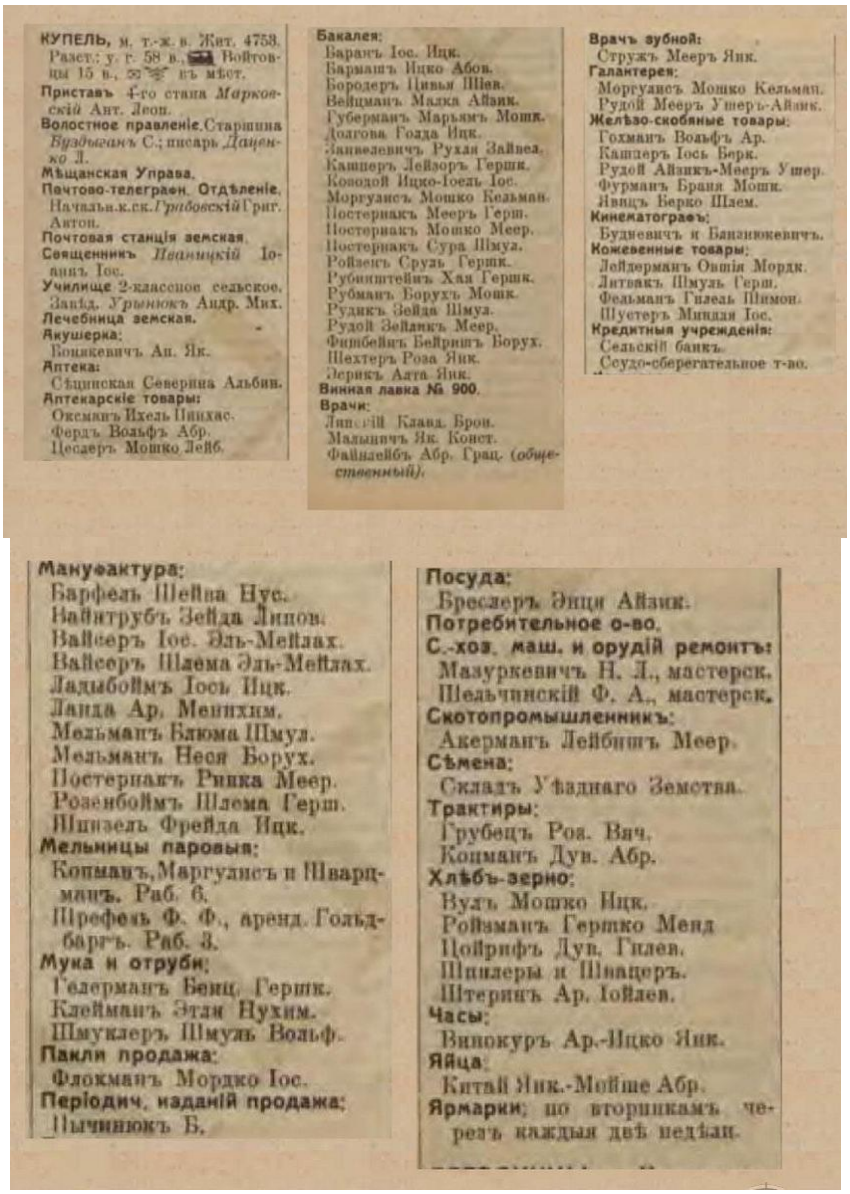

КУПЕЛЬ, м. т.-ж. в. Жит. 4753. Разст.: у. г. 58 в., Войтовцы 15 в., ст. въ мѣст.
Приставъ 4-го стана Марковскій Ант. Леон.
Волостное правленіе. Старшина Буздыганъ С.; писарь Дащенко Л.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальн.к.ск. Грибовскій Григ. Антон.
Почтовая станція земская.
Священникъ Иваницкій Іоаннъ Іос.
Училище 2-классное сельское. Завѣд. Урынюкъ Андр. Мих.
Лечебница земская.
Акушерка: Коцкевичъ Ан. Як.
Аптека: Сѣцинская Северина Альбин.
Аптекарскіе товары: Оксманъ Ихель Пинхас. Фердъ Вольфъ Абр. Цесаревъ Мошко Лейб.

Бакалея: Баранъ Іос. Ицк. Бармашъ Ицко Абов. Бородеръ Цивья Шев. Вейцманъ Малка Айзик. Губерманъ Марьямъ Мошк. Долгова Гозда Ицк. Канцеловичъ Рухля Зайцев. Кашперъ Лейзоръ Гершк. Ководой Ицко-Іоель Іос. Моргуликъ Мошко Кельман. Постернакъ Мееръ Герш. Постернакъ Мошко Меер. Постернакъ Сура Шмул. Ройзенъ Сруль Гершк. Рубинштейнъ Хая Гершк. Рубманъ Борухъ Мошк. Рудикъ Зейда Шмул. Рудой Зейликъ Меер. Фишбейнъ Бейришъ Борух. Шехтеръ Роза Як. Эрикъ Адта Як.
Винная лавка № 900.
Врачи: Липецкій Клавд. Вроц. Малышичъ Як. Конст. Файнлейбъ Абр. Грац. (общественный).

Врачъ зубной: Стружъ Мееръ Янк.
Галантерея: Моргуликъ Мошко Кельман. Рудой Мееръ Ушеръ-Айзик.
Желѣзо-скобяные товары: Гохманъ Вольфъ Ар. Канцеръ Іось Берк. Рудой Айзикъ-Мееръ Ушер. Фурманъ Брая Мошк. Явицъ Берко Шлем.
Кинематографъ: Будневичъ и Банзинкевичъ.
Кожевенные товары: Лейдерманъ Ошія Мордк. Литвакъ Шмуль Герш. Фельманъ Гилель Шимон. Шустеръ Миндля Іос.
Кредитныя учрежденія: Сельскій банкъ. Ссудо-сберегательное т-во.

Мануфактура: Барфель Шейна Нус. Вайнтрубъ Зейда Липов. Вайсеръ Іос. Эль-Мейлах. Вайсеръ Шлема Эль-Мейлах. Ладыбоймъ Іось Ицк. Ланда Ар. Менихим. Мельманъ Блюма Шмул. Мельманъ Неся Борух. Постернакъ Рика Меер. Розенбоймъ Шлема Герш. Шнидель Фрейда Ицк.
Мельницы паровыя: Копманъ, Маргуликъ и Шварцманъ. Раб. 6. Шрефель Ф. Ф., аренд. Гольдбергъ. Раб. 3.
Мука и отруби: Гедерманъ Бенц. Гершк. Клейманъ Этля Нухим. Шмуклеръ Шмуль Вольф.
Пакли продажа: Флокманъ Мордко Іос.
Періодич. изданій продажа: Пычинюкъ Б.

Посуда: Бреслеръ Эпци Айзик.
Потребительное о-во.
С.-хоз. маш. и орудій ремонтъ: Мазуркевичъ Н. Л., мастерск. Шедьчинскій Ф. А., мастерск.
Скотопромышленникъ: Акерманъ Лейбишъ Меер.
Сѣмена: Складъ Уѣзднаго Земства.
Трактиры: Грубецъ Роз. Вяч. Копманъ Дув. Абр.
Хлѣбъ-зерно: Вулъ Мошко Ицк. Ройзманъ Гершко Менд Цойрифъ Дув. Гилев. Шпилеры и Шпацеръ. Штеринъ Ар. Іойлев.
Часы: Випокуръ Ар.-Ицко Янк.
Яйца: Китай Янк.-Мойше Абр.
Ярмарки: по вторникамъ черезъ каждыя двѣ недѣли.

Єврейські підприємці Купеля.[449]

1914 р. євреям належало три аптеки, трактир, 47 лавок (зокрема усі 11 мануфактурних, усі 21 бакалейні та ін.); серед євреїв був один скотопромисловець. У Купелі діяла сіоністська організація.

[449] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. С. 887. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

У 1923 р. у Купелі продовжували діяти хедер і синагога, осередок «Га-Шомер га-Цаїр», групи «Цофім», які невдовзі перейшли на нелегальне становище (видну роль них грали сини і дочки рабина І.-Л. Глейзера). Євреї – комуністи домагалися закриття хедерів та видалення меламедів (учитель Бускес продовжував таємно викладати ідиш та іврит групі з 10 дітей).

Збудована після революції синагога була конфіскована під клуб. Члени сіоністських організацій створили групи з навчання навичкам сількогосподарської праці, отримали ділянку землі та зайнялися тютюнництвом.

У 1927 р. пройшли арешти сіоністів.

У 1930 р. створені артілі з виробництва чунів (мотузкових лаптів), плетіння мереж та ін.

На початку 1930-х рр. за участю ОЗЕТу було організовано відправлення переселенців до Біробіджану, 20 сімей у 1931 р. переселилися до Криму. Усього в 1930-х роках з Купеля виїхало 1630 євреїв, 38 сімей вступило до українських та польських колгоспів.

У 1935 р. було створено єврейський колгосп, синагога перетворена на «хату-читальню» (при ній працювали єврейські драматичний та музичний гуртки).

В Купелі народилися: Бейдер Хаїм Волькович – єврейський письменник, журналіст, літературознавець, ідишист; Гольденберг Шимон – єврейський письменник; Лізен Олександр – єврейський письменник; Перельштейн (Рубман) Това – єврейська письменниця, політв'язень; Кравець Максим – єврейський письменник, військовий.

Купель, мацеви на єврейському цвинтарі.[450]

[450]Точний період заснування цвинтаря невідомий, але найстаріший збережений надгробок належить до другої половини XIX століття. Спочатку він з'являється на російських картах 1870-х років. Пізніше його позначили на картах 1915 та 1939 років.. URL: https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kupil-jewish-cemetery/

У липні 1941 р. Купель окупували німецькі війська; було створено гетто.

5 липня 1941 р. було вбито кілька десятків євреїв, у серпні 1941 р. в одне з торгових будівель було поміщено 89 євреїв, які загинули від задухи.

11 вересня 1942 р. більшість євреїв Купеля було розстріляно в р-ні єврейського цвинтаря (у числі загиблих – рабин Глейзер). Уцілілі євреї (600 чол.) були відправлені до Волочиська, де пізніше також були знищені. Ще 172 єврея, що ховалися, були вбиті після затримання восени 1942 і взимку 1942/43.

У 1990-х роках на братській могилі загиблих встановлено пам'ятник.

Перл Глейзер

Народилася в Купелі, 1924. Перл була вбита під час ШОА, 1942 р.[451]

Семен Ройзен

Семена було вбито під час ШОА. Місце смерті: Купель, 1942 рік.[452]

Двоар Бойм

Народилася в Купелі, 1918 року. Двоар була вбита під час ШОА, 21.09.1942.[453]

Братська могила розстріляних євреїв.

[451] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13923692
[452] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13929296
[453] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13923998

Купин[454]

Заїзд у Купині. 1930 р.[455]

Купин — село у Городоцькій міській територіальній громаді Хмельницького району.

Першим задокументованим власником Купина і Чорної Води був у 1407 р. якийсь Богуслав зі Стахова. У 1493 р. у купині було 8 димів і 3 плуги-лани. У 1542 р. – 2 плуги, стільки ж у 1565 р. В 1578 р. – вже 4 плуги.

У XVI ст. власниками містечка були Замойські, у 1637 р. Олександр Замойський продав поселення Миколі Гербурту. Саме Гербурти начебто запросили у Купин кармелітів і заснували тут монастир – письмових свідчень про це немає, достеменно перебування кармелітів у Купині зафіксоване лише з 1745 р.

У другій половині XIX ст. в Купині діяли свічковий та шкіряний заводи, аптека та однокласне народне училище; працювало близько 70 ремісників. У містечку, населення котрого тоді було близько 2,3 тис. жителів, були синагога, два молитовних будинки, церква та католицька каплиця.

Єврейська громада[456]

Євреї жили в Купині з початку 18 століття.

Чисельність єврейського населення: 1765 р. – 405 євреїв, 1897 р. – 1391, 1923 р. – 670, 1926 р. – 1089 євреїв.

У 1865 р. діяла 1 синагога, у 1889 р. – 3 синагоги, єврейський цвинтар.

---

[454] Kupin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV.— S. 886—887. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/886; E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieków. Kórnik, 1998.

[455] Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" (Харків, 2013).

[456] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 910-911. с. 960. URL:https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Єврей. енциклопедія. URL: https://beket.com.ua/hmelnickaja/vinkovcy/; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Avraham Rosen Kupyn /Kamenets-Podolsk u-sevivata Editors: A. Rosen, Assoc. of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel Published in Tel Aviv, 1965, s. 223. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kamyanets_Podilskyy/kam221.html

Основні заняття єврейського населення – дрібна торгівля та ремесла (особливо гончарний промисел та виробництво цегли).

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів, обидва лісові склади, 26 лавок (у т. ч. всі 14 мануфактурних, всі 8 бакалійних); євреєм був єдиний лікар в Купині.

6–7 березня 1919 р. у Купині стався погром, влаштований частинами Червоної Армії.

У 1925 році в Купині було зареєстровано 35 єврейських сімей (96 осіб), які бажали переселитися до Херсонського округу.

У 1920-х роках. у Купині діяла початкова школа з викладанням на ідиш.

У 1920-х роках. створено єврейський колгосп.

У 1927 була закрита міква.

За радянської влади чисельність єврейського населення почала зменшуватися.

Після окупації частинами вермахту у Купині було створено гетто. У вересні 1942 року 291 євреїв Купина були розстріляні (поховані в братській могилі на єврейському цвинтарі).

Викладацький склад «Талмуд Тори»

«*Це було невелике містечко*, – **пише Авраам Розен**, – *оточене горами та лісами, у Кам'янець-Подільському районі. У його центрі розташовувався великий і просторий ринок, а навколо нього кілька вулиць і провулків, переважно заселених, переважно ті, що були ближче до ринку, євреями, а в меншості, далі від нього, – язичниками. На краю ринку стояла велика синагога, поруч із якою знаходився Бейт-Мідраш та «сіоністський анклав», а по обидва боки від неї стояли одноповерхові житлові будинки з великими та малими крамницями перед ними, де продавалися продукти харчування, галантерея, промислові товари,*

будівельні матеріали тощо. У всі будні дні ринок був майже порожнім і безлюдним, і лише в дні «ярмарків» він був заповнений безліччю селян, які приїжджали з навколишньої місцевості та привозили на продаж урожай своїх земель. Завдяки близькості австрійсько-галицького кордону (близько 25 км), місцеві єврейські купці вивозили за кордон різні товари, особливо птицю та яйця.

Окрім крамарів та торговців, у місті також працювали різні ремісники та майстри, такі як: кравці, кушніри, шевці, теслі, ковалі тощо. Деякі мешканці міста працювали клерками на єврейському заводі цукрової промисловості, який знаходився неподалік.

«Талмуд Тора». Купин, 1909 р.

Єврейська громада там налічувала близько 2000 осіб. Окрім синагог, Хевра-кадіші, лазні та добровільної пожежної роти, вона майже не мала інших громадських закладів. Санітарний стан у місті був дуже занедбаним, і через відсутність доріг та тротуарів його вулиці буквально тонули в багнюці та болоті в дощові дні. У місті не було ні лікаря, ні лікарні, і мешканці обходилися своїм місцевим (єврейським) фельдшером або замовляли лікаря з сусіднього міста Городок. Поштового відділення там також не було, і спеціальний посланець щодня їздив до Городка, клав листи та посилки, які йому давали, на пошту та приносив звідти пошту до міста. За винятком «священних посудин», таких як: рабин, ритуальні різники, кантори та шамаші, єврейська громада в Купині не мала оплачуваних державних службовців, і за потреби її справами керували синагогальні габбаї або добровільні домовласники. Реєстрацію народжень та смертей також здійснював «рабин від імені» вищезгаданого міста Городок.

Дійсно, за своїм економічним та соціальним становищем Купин нічим не відрізнявся від решти малих та віддалених міст на Поділлі. Однак у своїй діяльності в галузі національного відродження, і особливо в галузі єврейської освіти, вона перевершила багатьох з них і навіть вважалася однією з найпередовіших у цих районах. Завдяки деяким представникам місцевої сіоністської інтелігенції, і зокрема відомому сіоністському бізнесмену в цьому районі Аарону Вайнбауму, сіоністська ідея проникла майже в кожен єврейський дім у місті, і сіонізм контролював усі державні справи та спрямовував їх у бажане русло. За ініціативою місцевої сіоністської асоціації було створено єврейську школу («Талмуд Тора»), в якій навчалися майже всі діти міста з усіх верств суспільства: бідні та багаті, ультраортодоксальні та вільні. «Хедери» були повністю закриті без жодних заперечень з боку ультраортодоксальних «домовласників», які також, як згадувалося, відправляли своїх синів і дочок до «сіоністської» школи. Кількість учнів у цьому закладі, яким керував батьківський комітет на чолі з вищезгаданим Аароном Вайнбаумом, сягала приблизно 120-150 осіб, а його програма навчання включала, окрім вивчення івриту (Танах, Талмуд, іврит, ізраїльська література та історія), також загальні предмети. За останні десять-дванадцять років існування цієї змішаної школи метод навчання був адаптований до загальнонаціональної «культури» в Росії, і його замінив «іврит на івриті», що було своєрідним нововведенням, невідомим у навколишніх містах. Щороку для учнів проводилися публічні іспити, і це значно розрекламувало іврит у місті.

Бюджет закладу формувався з плати за навчання, що збиралася переважно з дітей заможних верств населення. Під час Першої світової війни було кілька перерв у їхньому регулярному навчанні через полон наших синів російською армією, яка проходила через місто дорогою до австрійського кордону. Дійсно, ці заворушення не підірвали заклад, який продовжував своє існування до того часу, як радянська влада захопила цей район.

У співпраці зі шкільними вчителями, більшість з яких були з різних культурних центрів, місцева молодь проводила досить різноманітну національно-культурну роботу. Через брак публічної бібліотеки та читальні, Було створено своєрідний шабатний клуб, де підлітки різного віку збиралися для розмов та читання. Час від часу там також проводилися дебати на різні літературні теми. Також деякий час існувала асоціація «хто говорить на івриті», члени якої щоп'ятниці ввечері зустрічалися в одному зі своїх будинків, щоб поговорити на івриті про різні речі. З часом там також було виявлено кілька театральних талантів, і сформувалася група аматорів, якій вдалося майже постійно облаштувати сцену для вистав на їдиш та івриті. Ставилися п'єси Шолема Аша, Переца Гіршбайна, Якова Гордіна та інших. Одна з учасниць цієї групи аматорів, Шифра Ашман-Ріфніцер, яка пізніше іммігрувала до Ізраїлю, була однією з перших акторок ізраїльського театру «Охель».

Однак, з настанням нацистського Голокосту проти українського єврейства, невелика громада Купина була стерта з лиця землі разом з рештою і стала такою, ніби її ніколи й не існувало. Але пам'ять про неї ніколи не зникне серед її синів, що залишилися в живих, які були виховані в ній у самобутньому

сіоністському національному дусі та приїхали до Ізраїлю, щоб обробляти її та удобрювати її як батьківщину предків усієї нації».[457]

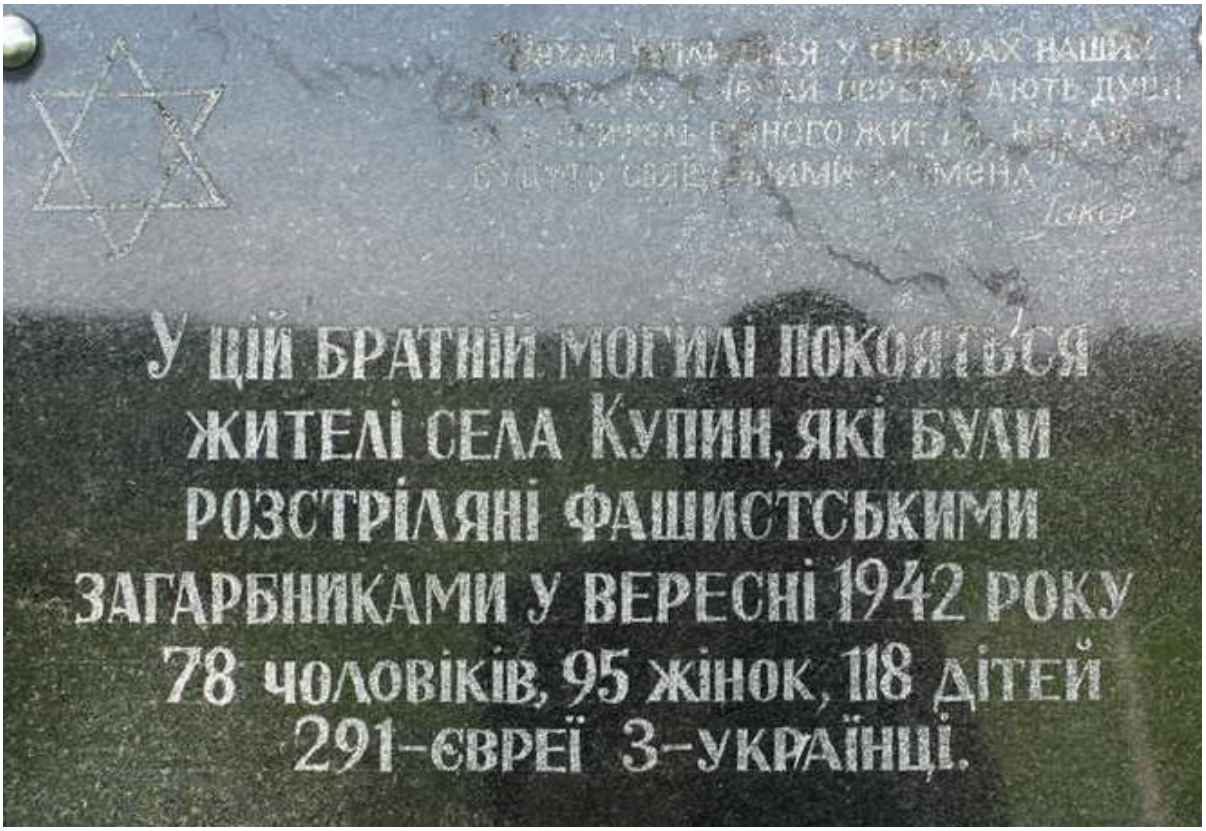

Купин, братська могила.

[457] Avraham Rosen Kupyn /Kamenets-Podolsk u-sevivata Editors: A. Rosen, Assoc. of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel Published in Tel Aviv, 1965, s. 223. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kamyanets_Podilskyy/kam221.html

Летичів[458]

Летичів, 1875 р.[459]

Летичів — селище, центр Летичівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Спочатку місто мало назву Лещин і було розташоване на лівому березі річки, там де знаходився дерев'яний костьол. Після знищення міста татарами воно було відбудоване на правому березі річки і мало назву — Летичів.

Перша згадка про Летичів в письмових джерелах датується 1265 роком[1].

У 1362 році землі, де знаходиться Летичів, надійшли у власність Коріатовичів. Саме за їх панування у Летичеві для оборони від татар було збудовано фортецю, перші згадки про яку датуються 1411 роком.

У 1429 році Летичів отримав статус міста. В 1430 році в місті вже існував костьол.

Після того, як Західне Поділля у 1434 році опинилось під польським пануванням, місто увійшло до складу королівських маєтностей.

---

[458]Latyczów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 99.URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/99; Baliński M.,Lipiński T.Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 998—1002. URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1962. — Т. 4. — С. 1393-1404. URL: http://litopys.org.ua/encycl/euii104.htm; В. М. Михайловський. Летичів // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 6 : Ла — Мі. — С. 129.

[459]Малюнок Наполеона Орди. Encyklopedia Staropolska podług autorówróżnych. URL: https://www.facebook.com/profile/100064815845977/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

За часів Речі Посполитої місто Летичів було городовим та центром найбільшого повіту Подільського воєводства. Кордон Летичівського повіту проходив по річках Ушиця, Калюсик, Морахва (Мурафа).

У 1466 році польським королем Казимиром IV Ягеллончиком місту було надане магдебурзьке право. Населення Летичева складалося із трьох національних общин — української, польської та єврейської.

На початку 17 століття місто було на деякий час резиденцією Станіслава Ревери Потоцького(1579-1667), який відновив зруйнований татарами костел.

У 1765 році Летичів згадується як процвітаюче місто. Люстрація 1765 року застала Летичівський замок в доброму стані, у ньому зберігалися всі міські архіви. Замок був оточений ровами та палісадом, зі сторони міста подвійним палісадом. В'їзд до замку був через міст. В'їзна брама за мостом була з дуба, при ній був будинок для жовнірів та в'язнів. Згодом летичівський архів за 1667-1776 роки, який складався з книг гродських та земських, перенесено до Києва. Окремою папкою в архіві були документи Летичівського магістрату за 1784—1798 роки.

Летичів, торговиця. 1917 р.[460]

18 листопада 1781 року через місто проїжджав Станіслав Август Понятовський, останній король Речі Посполитої. Для його зустрічі були зібрані мешканці міста.

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої1793 року Летичів було приєднано до Російської імперії. Згодом російський цар Микола I наказав закрити домініканський монастир як неправославний.

[460]URL: https://www.facebook.com/groups/1631896067046988/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

8 квітня 1793 зібране духовенство та шляхта склали присягу на вірність Катерині II. В тому ж році Летичів був визначений повітовим містом Подільської губернії, наступного року отримав власний герб. В 1798 Павлом I було скасоване Летичівське біскупство та приєднане до Кам'янецького.

Летичів, 1915 р.[461]

Протягом 1921—1923 років летичівський край опинився в епіцентрі антибільшовицьких повстань. Очолив підпільний фронт український патріот Яків Гальчевський. У своїй книзі «Проти червоних окупантів» Гальчевський так описує побачене в летичівському відділку більшовицького ГПУ-НКВС: *«В одній кімнаті була "мордовня". На цементовій долівці крови, як у різні: стік крови провадить рівчаком у кут — на стінах плями крови, присохлого мозку. Всюди валяються шматки волосся зі шкірою, шкіри з вирваним м'ясом, зуби, сухі очі, видовбані загостреними чайними ложечками, повиривані нігті, повиломлювані пальці, обрізані вуха, носи. Є тут кілька крісел і табуретів, стоїть один столик у куті, а більший під стіною. На стінах знаки від револьверових куль»*[462].

У 1923 році Летичів став районним центром, наступного року отримав статус селища міського типу.

Не обминула Летичів насильницька колективізація, голодомор та сталінський терор 1937—1938 років.

Після початку німецько-радянської війни 17 липня 1941 року селище було окуповане німецькими військами. Вони влаштували єврейське гетто, а у замку концтабір, де тримали євреїв міста.

---

[461]URL: https://www.facebook.com/groups/1631896067046988/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

[462] Яків Гальчевський-Войнаровський. 2 // Проти червоних окупантів. — Краків : Українське видавництво, 1942. — С. 77-78. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Halchevskyi_Yakiv/Proty_chervonykh_okupantiv_Ch2.pdf?

Єврейська громада[463]

В 1707 р. у Летичеві проживала 21 єврейська сім'я, у 1753 р. – 83 єврейські сім'ї, у 1765 р. у Летичеві та околицях проживало 652 євреї, у 1783 у Летичеві проживав 341 єврей, в 1847 р. – 1852 євреї, в 1897 р. – 4108 (57%), в 1910 р. – 5911 євреїв, 1926 р. – 2434 (34%), 1939 р. – 1946 (36,4%);

Єврейська громада Летичева вперше згадується у 1581 р.

У 1765 р. євреям належало 87 будинків, 12 винокурень та 8 магазинів, у 1789 р. – 75 будинків з 232 (з них 36 розташовувалися в центральній частині на Ринковій площі, у нижніх поверхах – єврейські лавки та магазини).

Основні заняття єврейського населення – торгівля та ремесла; євреї зосередили у руках всю економіку міста, що викликало зростання антиєврейських настроїв.

У 1793 р. в Летичеві була синагога, в 1838 р. – 4 синагоги, лазня і міква, діяли товариства по догляду за хворими, збору посагу бідним нареченим, хевра кадиша, готель («заїзд») зі своїм благодійним комітетом.

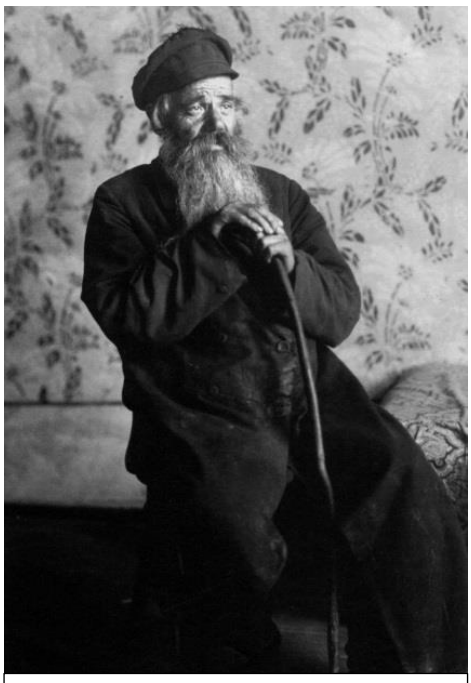

Господар корчми. Світлина з експедиції Ан-ського. Летичів, 1912 р.

У 1867 р. у Летичеві було 5 синагог. У 1851–1874 рр. працювало державне єврейське училище. У 1859 членами міського магістрату були Шая Ройхман та Мойсей Розентул, у 1888 р. з 39 депутатів міської Думи 12 були євреями.

У кінці XIX– початку XXст. головним лікарем міської лікарні був Григорій Габай; євреї займалися адвокатурою, служили страховими агентами, володіли рядом промислових підприємств (1885 в Летичеві діяли винокурний завод Рабіновича, тютюнова фабрика Цудечкіса, махорочна – Ейвіна, в 1904 р. –пивоварний завод Асніса і тютюнова фабрика Малкімона.

У 1904 р. було відкрито приватне єврейське чоловіче училище Лейби Перельмітера. У 1906 створено відділення Союзу задля досягнення повної рівноправності єврейського народу в Росії, яке очолив казенний рабин Самуїл Бурштейн.

У 1910 р. в Летичеві діяло 7 синагог, було 2 єврейські цвинтарі.

У 1913 р. у Летичеві працювала фольклорно-етнографічна експедиція С. Анського.

У 1914 казенним рабином у був Йоель Малкіман. У Летичеві працювала єврейська лікарня. Євреям належали 4 аптечні склади, булочна, 5 готелів, 2 книгарні, 2 лісові склади, млин, 2 друкарні, трактир та 88 лавок (в т. ч. всі 28 мануфактурних, 19 бакалійних); серед євреїв було 2 зубні лікарі.

Після Лютневої революції 1917 р. у Летичеві активізувалися єврейські партії.

---

[463]Циклопедия. Летичевскийеврейский поссовет. URL: https://cyclowiki.org › wiki; ЛЕТИЧЕВ – Российская Еврейская Энциклопедия;

Після жовтневої революції 1917 року багато євреїв Летичева працювали в радянських установах, у т. ч. до складу виконкому повітової ради входили члени Бунду та РСДРП Наум Сандлер, Ратнер та Гольдштейн.

Єврей у молитві. Світлина з експедиції Ан-ського. Летичів, 1912. р.

Після Громадянської війни у Летичеві було відкрито притулок для єврейських сиріт, у 1925 р. створено «Дитяче єврейське містечко ім. Ф. Енгельса», до складу якого входили дитячий будинок і школа з викладанням на ідиш (пізніше перетворена на 10-річку, закрита в 1938).

У 1928 р. грамотність єврейського населення Летичева перевищувала 70%; серед євреїв Летичева було 200 кустарів, 50 торговців, 25 робітників, 24 службовці, 9 представників вільних професій, 8 землеробів, 196 безробітних, 10 жебраків.

У 1920-х роках. біля Летичева було створено єврейський колгосп. Усі колгоспники жили у Летичеві. Колгосп об'єднував 76 сімей (зокрема 66 – єврейських); з них 54 сім'ї були зайняті у сільському господарстві, 12 – на підприємствах з виробництва зельтерської води, хлібопекарні, круподерні та олійниці; працювало також 3 буфети з 3 службовцями. Ці підприємства внаслідок їхньої прибутковості дозволяли покривати збитковість сільськогосподарської частини колгоспу. У 1933 р. правління колгоспу, не зацікавлене у сільському господарстві, віддало 75 га., у 1935 р. – ще 50 га. Збитковість сільськогосподарського сектора призвела до того, що колгосп до 1933 року втратив майже половину працездатних колгоспників і наймав на роботу до 30–40% українців.

Голокост[464]

Німецька армія досягла району Летичева протягом першого тижня липня 1941 року. У захопленні міста брали участь XLIX гірський корпус, 4-та гірська дивізія та 97-ма легка дивізія. З 8 по 17 липня відбулися основні бої. Сам Летичів був опорним пунктом радянських військ вздовж головної дороги між містами Проскурів та Вінниця і тримався до 17 липня[465].

Невдовзі після захоплення Летичева Пінхас Міхельс та Фройм Бурштейн повідомили, що німці викликали рабина Летичева та близько 25 молодих і

[464]Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1403-1405. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

[465] Газета «За честь родини», № 27, 30 березня 1944 р.

відомих євреїв. Цих людей розстріляли у братській могилі в Заволці на околиці Летичева[466].

20 вересня 1942 року[467] німці та їхні колабораціоністи розстріляли близько 3000 людей у братській могилі в Залетичівці,на околиці Летичева. У листопаді 1942 року на тому ж місці було розстріляно приблизно 4000 людей, що фактично ліквідувало Летичівське гетто. У листопаді 1943 року табір рабської праці при церкві було ліквідовано, а в таборі розстріляно 200 людей. Включаючи неєвреїв, у Летичівському районі було вбито приблизно 7200 людей[468].

Повідомляється, що нацистським чиновником, відповідальним за різанину, був лейтенант Гаша. Місцевий жандарм мав ім'я Петерман. Повідомлялося, що деякими вбивствами керував український поліцейський на ім'я Собчик[469]. Згідно з документами,гебітскомісаром Летичева був Regierungsrat Хаммер[470]. За словами Володимира Гойхера, який працював на німецьких адміністраторів, гебітскомісара звали Фрібер[471]. Інший німець на ім'я Кох (очевидно, брат рейхскомісара Еріха Коха) був високопоставленим адміністратором, пов'язаним із сільським господарством[472].

22 вересня 1941 року німці зібрали євреїв у громаді та створили гетто в центральній частині міста. Це було головне єврейське гетто. Воно було огороджене колючим дротом і мало головну браму. Протягом першого тижня в гетто німці та їхні союзні угорські війська не охороняли гетто. У першу неділю в гетто Фрібер звернувся до всіх євреїв. Після цього євреї були зобов'язані носити жовте коло із зіркою Давида. Вхід до гетто охоронявся[473].

На той час населення гетто зросло приблизно до 7500 осіб завдяки прибуттю євреїв з навколишніх міст і сіл. Ці в'язні дуже страждали від хвороб, голоду та насильницьких дій з боку охоронців. Українським селянам видавали перепустки до гетто, щоб отримати товари та послуги від єврейських ремісників, за що вони платили грошима та їжею. Пізніше німецька адміністрація наказала євреям навчати українців різним ремеслам, щоб підготувати їх до заміни[474].

Табір для військовополонених був окремим об'єктом, розташованим лише за кілька сотень метрів від гетто. Євреїв з Бессарабії, Буковини та віддалених частин Поділля інтернували там, кількість яких коливалася від 200 до 1500. Його охороняли литовські поліцейські. Більшість в'язнів працювали на каторжних роботах на будівництві дороги, починаючи з весни 1942 року. Спочатку в'язні працювали пліч-о-пліч з бригадами робітників гетто; пізніше їм довелося

---

[466] YVA, O-3/7064, свідчення Мані Ластер. Також з листа Пінхаса Міхельсона, Бней-Брак, Ізраїль, від 29 травня 1994 р. Леонід Рапопорт також підтверджує цю версію. Серед страчених були Велвел Міхельсон та родич Леоніда Рапопорта.

[467]Goykher, Vladimir. The Tragedy of the Letichev Ghetto. NewYork: V. Goykher, 1993.

[468]Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, RG-22.002M (Державний архів Російської Федерації), рол 2, 7021-64-92, с.

[469]Свідчення Льва Гольденберга, 1995, Особистий архів Давида Чапіна. Гольденберг стверджував, що Собчика так і не спіймали.

[470] «VorläufigeÜbersicht über de Generalbezirke und Kreisgebietein de Ukraine», Рейхскомісар, 15 лютого 1942 р., Рівне.

[471]Гойхер, Трагедія. Див. також Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, Acc.1997.A.0305, Свідчення Моше Рехтмана, 1995.

[472]Гойхер, Трагедія.

[473]Гойхер, Трагедія.

[474] Там само.

виконувати важчу роботу, і їх тримали окремо. Тих, хто був надто хворий, щоб піти, розстрілювали. Євреїв періодично привозили з півдня на заміну. В'язнів годували від 200 до 300 грамів хліба на день та трохи супу. Умови в таборі для військовополонених були жахливими[475].

Зима 1941–1942 років була особливо важким часом у гетто. Хвороби лютували. В'язні розбирали будинки з деревини, щоб спалювати їх як паливо. Навесні 1942 року розпочалися роботи з будівництва дороги, і багатьох людей з гетто також реквізували. На відміну від своїх колег у таборі для військовополонених, євреї гетто отримували плату за свою роботу[476].

Старосту гетто звали Мендель. За всіма даними, він був чесною людиною, яка робила все можливе для євреїв[477]. Старостою табору для військовополонених був Нахман. Це був молодий чоловік близько тридцяти років, нібито адвокат з Вінниці, який, очевидно, користувався жінками-в'язнями. Його помічником був Моше, суворий дисциплінар[478].

Починаючи з квітня 1942 року, гетто та табір для військовополонених у Летичеві контролювалися організацією Тодта (парамілітарна, військово-будівельна організація нацистської Німеччини) з метою будівництва головної автомагістралі між Проскуровом та Вінницею (де знаходився бункер Гітлера). Адміністрація проекту будівництва дороги називалася Дурхгангштрассе IV. Керівника секції, який керував робочими бригадами в Летичеві, звали Отто Фах[479].18 За словами Гойхера, до складу офіцерів ОТ у Летичеві входили Франц, Хайні Келлер, Фельцман, Герман Мейєр, Іммі Ертле та Карл.

Працівники гетто отримували від 117 до 124 грамів хліба на день, а їхні сім'ї отримували 64 грами. Їм платили від 225 до 564 рублів на місяць або 30 рублів на день за поденну роботу. Робота полягала у видобутку каменю, розкиданні піску та заливанні асфальту. Взимку бригади призначали для розчищення дороги від снігу для руху військового транспорту[480].

До кінця літа 1942 року гетто було розділене на дві частини. Кваліфікованих робітників призначили до гетто № 2, решту — до гетто № 1. У вересні гетто № 1 було ліквідовано протягом двох днів. Євреїв великими групами виводили з гетто до братської могили в Залетичівці, на околиці міста. Протягом наступних двох днів німці та їхні колабораціоністи розгромили гетто № 1, шукаючи товари та схованих євреїв. Після цього Фрібер зібрав усіх євреїв у гетто № 2 і зажадав, щоб усі, хто мав бути призначений до гетто № 1, вийшли вперед. Близько 40 осіб

---

[475] Свідчення Рехтмана та Мойше Айнхорна — див. видання 1981 року періодичного видання мовою їдиш «Радянський Геймланд». Див. також Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль, О-3/1266, свідчення АбрахамаШмейса.

[476] Ґойхер, Трагедія.

[477] Там само.

[478] Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, ЯдВашем, Ізраїль, О-3/7064.

[479] BA-L (Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), 213 AR-Z 20/63, див. стор. 2854, 2953 та 3351–3352. Інший німецький свідок стверджував, що Фах проводив відбір у єврейському таборі примусових робіт у Летичеві восени 1942 року.

[480] «Довідник організації Тодта», нещодавно розсекречений звіт військової розвідки США, доступний в Інституті військової історії армії США; Гойхер, Трагедія, підтверджено багатьма іншими.

зробили це, і їх повели на розстріл. Гетто № 2 очолював чиновник на ім'я Кох[481]. Через два місяці це гетто також було ліквідовано.

Німці, очевидно, використовували газові фургони для вбивства невеликої кількості в'язнів з табору для військовополонених приблизно у вересні 1942 року. Вони завантажували фургони хворими або слабкими в'язнями та їздили навколо, щоб отруїти їх газом. Потім вони викидали тіла в лісі. Це траплялося щонайменше тричі[482].

Західнонімецький уряд провів три масштабні судові процеси про воєнні злочини, пов'язані з діяльністю ОТ на Дурхгангштрассе IV, включаючи проект будівництва дороги в Летичеві. Перший відбувся в Любеку в 1965 році. Серед звинувачених були офіцери СС Франц Крістоффель та Оскар Фрізе[483]. Отто Фаха судили в Бремені в 1970 році[484]. Третій судовий процес відбувся в Дортмунді в 1971 році. Він був зосереджений на страті євреїв у 1942 році, зокрема в Летичеві. В усіх трьох судових процесах підсудних було визнано невинними через «брак доказів», частково тому, що не вдалося отримати свідчення очевидців, які проживали в Радянському Союзі[485].

Меморіал розстріляних євреїв біля с. Залетичівка.

[481]Гойхер, Трагедія.
[482]Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, Acc.1997.A.0305, свідчення Моше Рехтмана, 1995.
[483]Місто Любек, 2 AR 711/65 (BA-L, ZStL, 213 AR-Z 20/63).
[484]Місто Бремен, 29 Js 120/70 (BA-L, ZStL, 213 AR-Z 886/70).
[485]Karl Sauer, "Am Jom Kippurwüteten Erschiessungs kommandos," DieTat, December 7, 1974. Seealso Herman Kaienburg, "Jüdische Arbeitslagerander 'Strasseder SS,' " in Zeitschriftfür Sozialgeschichte des 20.und 21.Jahrhunderts 11. Jahrgang, Januar 1996, Heft 1 (Hamburg, 1999), pp. 13– 39.

Маків[486]

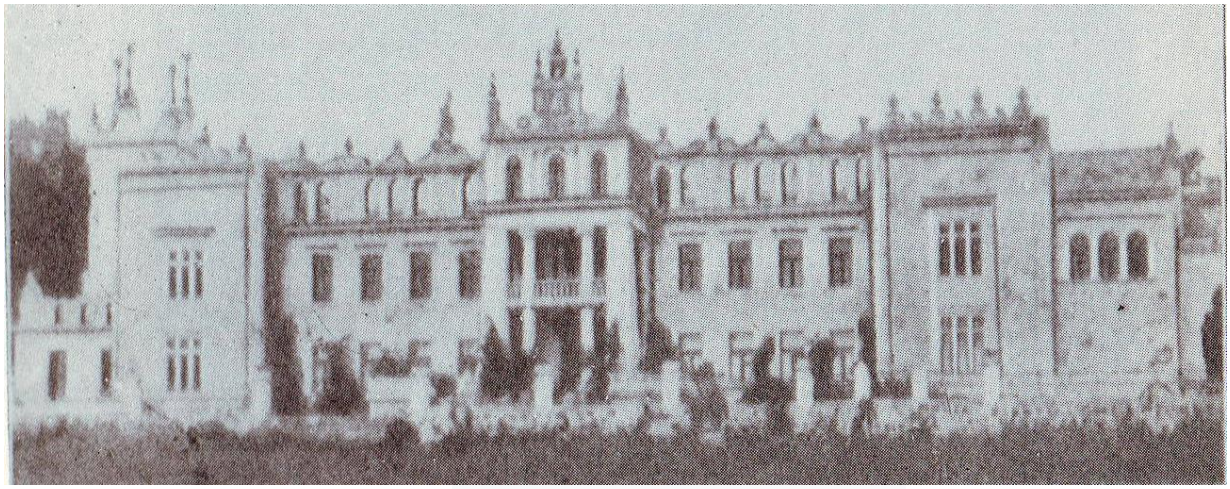

Маків, маєток Рациборовських.[487]

Маків — село, центр Маківської сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Початково поселення мало назву Ступинці, але 1746 року назву змінено власником Станіславом Маковецьким на Маків.

Вперше в історичних джерелах село Ступинці (так раніше називався Маків та Шатава) згадується в 1482 році, як володіння Вахни та Клари з Нищеслава. У свій час ця назва об'єднувала два поселення, які в наш час лежать по різні боки автомобільного шляху Н 03 (Житомир — Чернівці).

У 1565 році, після зміни кількох власників, частина Ступинців залишилася в розпорядженні П'ясецьких, а село Шатава належало Гербуртам. У податковому реєстрі за цей же рік згадуються як містечко Ступинці, в інший час — Шатава («Stupincze alias Satawa»)[488].

1746 року Микола Маковецький, червоногродський мечник, перейменував Ступинці на Маків і виклопотав у польського короля Августа III право називати поселення містечком, проводити ярмарки, які завдавали чимало шкоди торгівлі в Кам‘янці, на що неодноразово жалілися тогочасні кам‘янецькі міщани канцлеру Замойському. Тоді в Макові поселилося чимало євреїв, і містечко стало навіть центром їхнього кагалу. А 1765 року там проживало 273 євреї. Згодом їх кількість зменшилася (в 1775 р. – 137, 1784 р. вони мешкали в 53 будинках).

---

[486] Maków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 930. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/930; Гульдман, В. К. Подольская губерния [Электронная копия]: опыт геогр.- стат. описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком., 1889. – С. 334. – 414 с. – (Тип. Подол. губ. правл.). URL: https://library.vn.ua/e-library/katalog/guldman-v.-k.-podolskaya-guberniya; Мазур Л. В. — Маків з найдавніших часів до 1917 року / «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збір https://portalhistoryua.com/historical-monument/palacz-u-makovi/#gallery-1 ник науково-краєзнавчих праць. Випуск V» — Дунаївці — Кам'янець-Подільський (2013).

[487] Світлина з книги *Urbański A. Pro memoria: 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych* / A. Urbański. -Warszawa: nakł. autora, 1929; URL: https://portalhistoryua.com/historical-monument/palacz-u-makovi/#gallery-1.

[488] Jabłonowski, A.. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. – s. 179/ URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40252/edition/57222/content

Від Ксаверія і Вікторії Маковецьких 1751 року маківський маєток разом із Зеленою Лукою, або Чечельником, перейшов до графа Юзефа Рациборовського (1689-1756) гербу «Еліта», який був на той час дідичем села Солобковець у Кременецькому повіті.

1906 року у Макові проживав новий господар Альфред Журовський, числилося 2966 мешканців (562 двори)[489]. Альфред Журовський вирішив відновити колишню славу. Будівлі резиденції були в стані руїни, сад та парк запущені. Тому він складав план нової резиденції, який втілити до кінця перешкодив 1917 рік. Але він перебудував палац, збудував цукровий завод, мости, конюшні, корівники, будинки для робітників заводу, баню, будинок для директора заводу, кухню (тепер старе приміщення школи), приміщення церковно – парафіяльної школи, ремонтував дороги. Керував роботами запрошений із Петербурга архітектор Вальдемар Федерра[490]. Після жовтневих подій у Петрограді 1917 року маківські селяни разом із солдатами Камчатського полку погромили панську садибу, заволоділи заводом, забрали цукор та хліб. А палац спалили й цілковито зруйнували дезертири. Цілим залишився лише флігель. Пан Журовський з сім'єю виїхав до Польщі[491].

Альфред Журовський

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 260 жителів села[492].

До нашого часу зберігся парк площею 40 га, закладений наприкінці 18 ст. братами Рациборовськими. В роки другої світової війни він був майже цілковито знищений. Парк було відновлено зусиллям маківчан. Тепер на площі 7 га зростає близько 900 екземплярів дерев та кущів. Крім місцевих порід є і екзоти: модрина сибірська, сосна чорна, бук червонолистий. Поряд гордо розкинули крони старожили (близько 200 років) – платани кленолисті, або лондонські дуби. Прикрашає парк алея каштанів звичайних[493].

---

[489] Матковська Н. З історії села// Дунаєвец.вісн.- 2004.- 22 лип.

[490] Наконечна Л.І. Маківський цукровий завод: історія і сьогодення / Л.І. Наконечна, Л.Сорокатюк. – Маків, 1997. – 16 с.

[491] Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 248. – 705 с.

[492] Маків. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[493] Ковальчук С.І. Пам'ятки природи Хмельниччини / С.І. Ковальчук, М.А.Задорожний. – Л.: Каменяр, 1985. – С. 29.– 56 с.

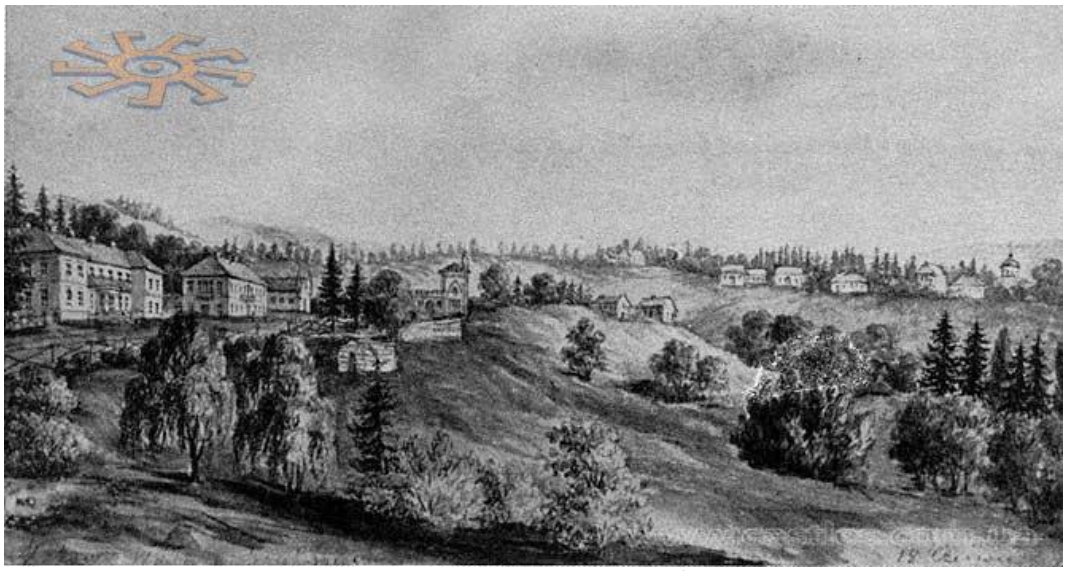

Ступинці (Маків)[494]

Єврейська громада[495]

У 1765 р. в Макові проживало 319 євреїв, у 1897 р. – 144 євреї (7,8%), у 1926 р. у Маківському районі – 953 євреї.

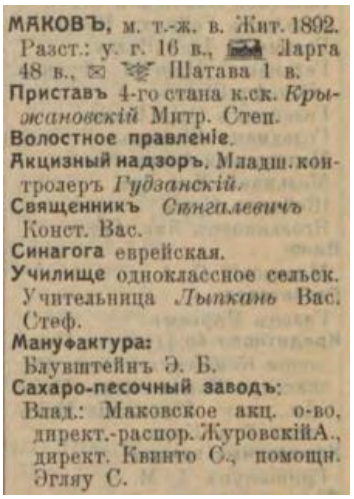
МАКОВЪ, м. т.-ж. в. Жит. 1892. Разст.: у. г. 16 в., Ларга 48 в., Шатава 1 в.
Приставъ 4-го стана к.ск. *Крыжановскій* Митр. Степ.
Волостное правленіе.
Акцизный надзоръ. Младш. контролеръ *Гудзанскій*.
Священникъ *Свнгалевичъ* Конст. Вас.
Синагога еврейская.
Училище одноклассное сельск. Учительница *Лыпкань* Вас. Стеф.
Мануфактура:
Блувштейнъ Э. Б.
Сахаро-песочный заводъ:
Влад.: Маковское акц. о-во, директ.-распор. ЖуровскійА., директ. Квинто С., помощн. Эгляу С.

У 1889 в діяла синагога.

Основне заняття євреїв у кінці XIX – початку XX ст. – ремесла.

У довіднику 1913 року вказана синагога і лише 1 лавка (мануфактурна), що належала єврею Е. Блувштейну[496].

6 липня 1919 р. у Макові стався погром, влаштований частинами Червоної Армії.

У липні 1941 р. Маків зайняли частини вермахту.

1 вересня 1941 р. були розстріляні євреї **Макова** та Шатави – 1218 осіб[497].

Ті, хто залишився згодом, загинули в гетто Дунаєвець і Кам'янця-Подільського у 1942 р.

---

[494] Малюнок Наполеона Орди

[495] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том десятый. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 556. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Демченко С. Долі подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го») //Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (22) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2018. – 143-144. – 224 с. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.02.2019/pdf/full.pdf; Оліневич С. С. Окупація Дунаєвеччини в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доп. респ. наук.-практ. конфер. "Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля" / Редкол.: Винокур І. С., Прокопчук В. О. (відп. ред.), Ситар А. Й. – Дунаївці, 1993. – С. 60–62; Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 21. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[496] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С.921. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[497] Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/11.pdf

Мацеви на єврейському цвинтарі. Маків, 2021 р.[498]

[498]Індекс єврейського мистецтва та матеріальної культури Бецалеля Наркіса. URL: https://cja.huji.ac.il/search.php?submited=submited&free_text=%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2

Меджибіж[499]

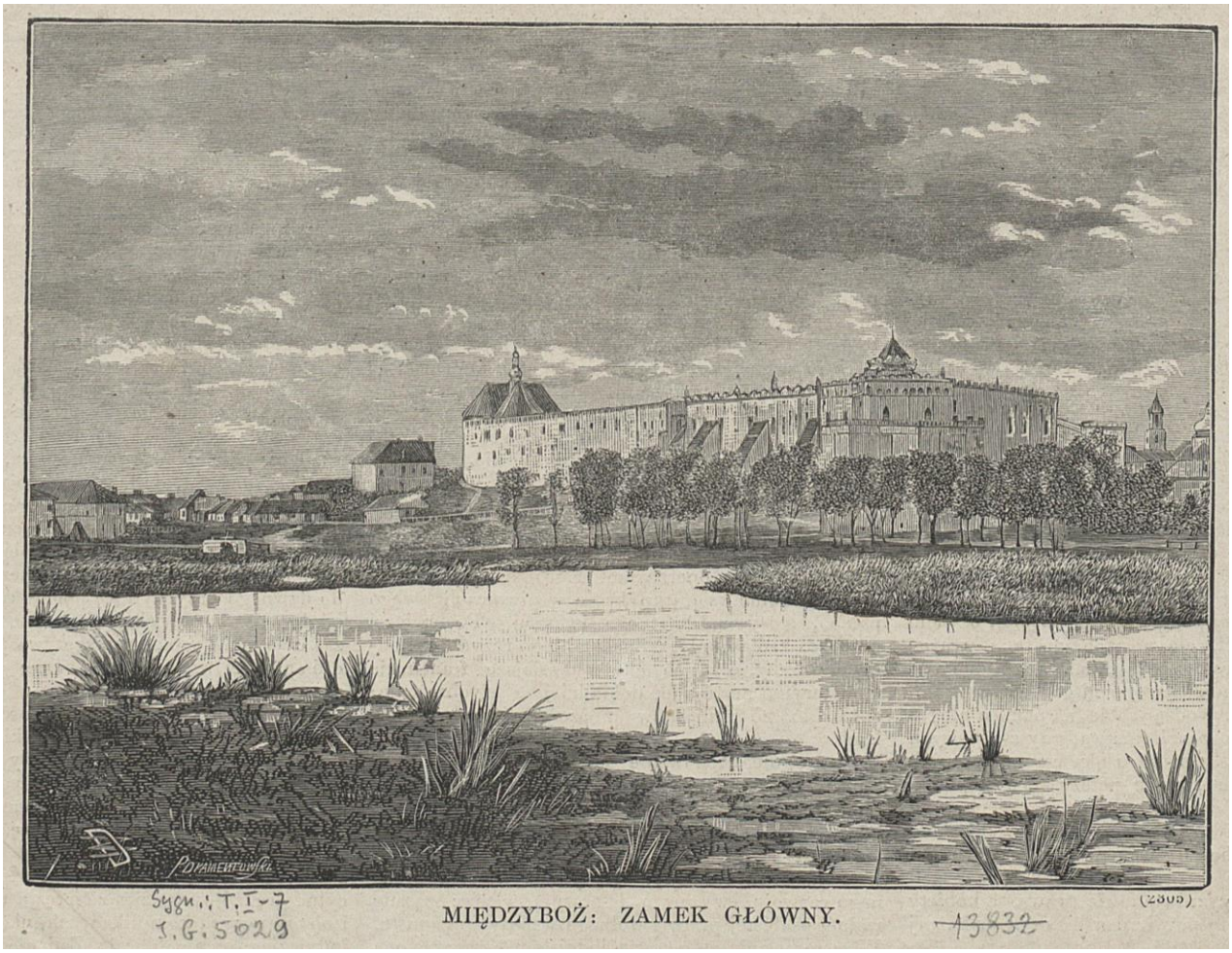

Меджибіж, замок. 1871-1873 рр.[500]

Меджибіж (колишнє Межибоже) — селище, центр Меджибізької селищної територіальної громади Хмельницького. Medzhibozh

У селищі розташований Меджибізький замок — друга за популярністю фортеця Хмельницької області, після Кам'янець-Подільської.

Перша письмова згадка про місто — в Іпатіївському літопису в 1146—1148, коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу 5 міст, серед них *«Межибоже»*. Назва пішла від річок Бога й Божка, які з'єднуються неподалік міста.

Історик та географ Станіслав Сарницький писав: «Inter confluentem Buch et Bozek veluti Mesopotamia sedet Miedzyboz, ut etymon ipsum urbis indicat»[501] *(лат.)*

[499] Międzyboż // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — T. VI. — S. 365. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/365; *О. В. Андрощук*. Меджибіж // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К. Наукова думка, 2009. — Т. 6 : Ла — Мі. — С. 578.

[500] URL: https://polona.pl/item-view/bfc21644-5a7c-4db7-99cc-05e86ec3c7aa?page=0

[501] Sarnicki Stanisław Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem Commissariorum Regiorum Et Livoniae iuxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia. - War.: Rodecki, Aleksy. Kraków, 1585. URL: https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/10620/edition/9463/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzE1MTIwMy9lZGl0aW9uLzEwOTEzOA

(«Між злиттям Бога і Божка ніби Месопотамія Меджибіж місце посів, що про саму суть міста свідчить»).

Ратуша в Меджибожі в 1930-х роках.[502]

У XIII столітті Меджибіж належав до Болохівської землі, мав дерев'яну фортецю з земляними валами (була знищена за часів боротьби Данила Романовича (Галицького) з монголо-татарами 1241 року). Через ту війну позносили було всі укріплення руських міст близько 1255 року. Після цього край потрапив під пряму оруду татар, залишався під нею майже 100 років.

Великий князь Литовський Ольґерд завоював Поділля 1362 року. Місто стало належати до Луцької землі, потім — до Великого князівства Литовського.

1444 року — Меджибіж долучено до Польщі, створено Меджибозьку округу.

Ослаблене козацьким повстанням, Поділля було захоплене Туреччиною в 1672 році. Меджибіж став частиною турецького еджалету Кам'янецького під назвою «Меджибуджі» та був центром санджаку.

У 1682 році Меджибіж був відвойований поляками на чолі з польським воєначальником Яном Собеським. Однак Польща не відновила повний контроль над цією територією до 1699 року, оскільки місто часто зазнавало набігів у постійних боях між поляками та турками.

Після того, як Меджибіж було відвойовано у турків, він пережив те, що багато хто вважає своїм золотим віком у 17-му та 18-му століттях. За часів правління родини Сенявських, а пізніше Чарторийських, місто процвітало. Меджибіж успішно захищався від кількох нападів гайдамаків. До середини 1700-х років Меджибіж був центром влади в Подільському воєводстві. Його населення становило майже 5000 осіб, з яких 2500 були євреями.

У 1792 році Меджибіж потрапив до рук Росії під час другого поділу Польщі. Родина Чарторийських продовжувала володіти містом, поки князь Адам

[502] URL: https://jewua.org/medzhibozh/

Чарторийський не був змушений у 1831 році емігрувати. За часів правління Російської імперії центр влади Поділля перемістився з Меджибожа до Кам'янця-Подільського. Економіка Меджибожа погіршилася.

Велика синагога в Меджибожі (також синагога Сіркіса), 1935 р.[503]

Єврейська громада[504]

Євреї стали селитися в Меджибожі наприкінці XV – на початку XVI століття.

У 1509 р. король Сигізмунд I Старий призначив меджибозького єврея Лібермана збирачем королівських податків, звільнивши його від підсудності будь-якої влади, крім королівської. У цей час у Меджибожі утворилася єврейська громада, було створено єврейський цвинтар. Перша згадка про єврейську громаду відноситься до 1511 р., коли було видано королівську постанову, що надавала їй податкові пільги.

У 1566 р. король Сигізмунд II Август підтвердив привілеї євреїв, звільнивши їх від податків і мит. У 1570 р. євреям Меджибожа належало 70 будинків у центрі міста.

У 16 ст. була збудована Велика синагога. На початку 17 ст. громада Меджибожа була однією з найбільших на Поділлі. Рабином та головою

---

503 URL: https://jewua.org/medzhibozh/

504 Меджибож // Єврейська енциклопедія.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 10. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 740 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf;; MEDZHIBOZH Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. C. 1420-1421. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; History of Jewish Communities in Ukraine. URL: https://jewua.org/category/khmelnytskyi-region/; shtetl.history@gmail.com

рабинського суду в місті був Йоель Сіркес (1561, Люблін – 1640, Краків), відомий як Бах (за абревіатурою його головної праці «Байт Хадаш» – «Новий Дім» – коментаря до «Шулхан Аруха»). Згодом його ім'ям було названо Велику синагогу. Будучи одним із перших керівників єшиви Меджибожа, він запровадив у ній вивчення каббали. Сам Сіркіс згодом став головним рабином Кракова – однією з найбільших єврейських громад у світі.

У 1765 р. у Меджибожі було 2039 євреїв; основним їх заняттям була торгівля.

Родина останнього рабина Меджибожа Хаїма Біка у 1926 році.[505]

З другої половини XVIII ст. Меджибіж став найважливішим центром хасидизму, що зароджувався. У 1740-1760 рр. у Меджибожі заснував першу хасидську громаду Ісраель бен Еліезер Баал Шем Тов (БеШТ), що відображено у багатьох легендах і переказах. Першими хасидами в Меджибожі стали Зєєв Кіцес та Довід Пуркес. Наступником Баал Шем Това став його учень Дов-Бер із Межерича. Меджибож став резиденцією знаменитих цадиків, як Барух бен Ієхіель з Меджибожа, онук Баал Шем Това (бадханом при його дворі був герой народних оповідань знаменитий гострослов Гершеле Остропoлер), а потім - Авраам Ієошуа Гешель з Апти. Після смерті Баал Шем Това у Меджибожі стався розкол громади на хасидів та їхніх супротивників. Перших очолив Моше-Хаїм-Ефроїм, онук Бешта, других – рабин міста Дов-Беріш Раппопорт.

[505] URL: https://jewua.org/medzhibozh/

Р. Авраам Ієошуа Гешель помер у 1825 році. Він заповідав, щоб на його могильному камені вирубали всього один титул: Огєв Ісраель (Люблячий Ізраїль). Його рукописи були опубліковані його онуком під тією самою назвою Огєв Ісраель. Ця книга набула широкої популярності.

У Меджибожі народився і провів дитячі роки засновник брацлавського спрямування в хасидизмі-раббі Нахман із Брацлава .

Після поділів Польщі Меджибож був містечком Подільської губернії у складі Росії з 1793 р.

У 1897 р. у Меджибожі мешкало 6040 євреїв (загальна кылькысть населення 8164 людина).

Основними професіями євреїв між XVIII та початком XX століть були торгівля та ремесла, включаючи кравецьке, шевське, залізне, теслярське, металообробне, ткацьке, склодувне, ювелірне, палітурне, хлібобулочне. Серед євреїв Меджибожа були лікарі, аптекарі, перукарі, музиканти та візники. Громадські функції виконували рабин, скарбник, габай, меламед, шохет та банщик. У 1813 році рабином став Авром-Єгошуа Гешель з Опатова (1755-1825), в середині XIX століття цю посаду обійняв його онук Авром Єгошуа Гешель (1832-1887), а в 1881 році — Ісроель-Шалом-Йосеф Гешель (1853-1911).

У 1900 році була заснована єврейська лікарня, при якій діяла безкоштовна амбулаторія; працювало товариство "Езра хойлім".

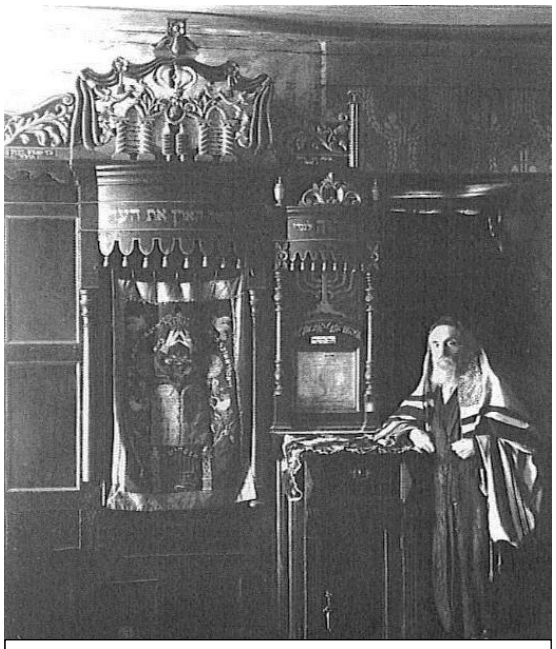

Рабин Йоель бен Шмуель Яффе в синагозі. Меджибіж, 1930 р.

У 1902–12 рабином Меджибожа був Шауль-Іссахар Бик, у 1912–25 – його двоюрідний брат, останній рабин Меджибожа – Хаїм-Міхл Бик. Державним рабином в 1914 був Йосип Лейбович Шварцман.

У Меджибожі було дев'ять синагог. Євреям Меджибожа належали всі 3 готелі, обидві книгарні, всі 3 аптеки, всі 4 лісові склади, 21 мануфактурна, всі 19 бакалійних, всі 9 галантерейних лавок, обидві булочні, єдиний млин, пивоварний завод і т. д.

У 1900 році було засновано єврейську лікарню з безкоштовною клінікою, яка працювала за принципами «Езри Хойлема».

На початку XX ст. євреї Меджибожа брали активну участь у сіоністському русі.

У 1921 р. члени Ге-Халуца репатріювалися в Ерець-Ісраель. Скорочення чисельності єврейського населення відбувалося внаслідок подій революції, Першої світової та громадянської воєн.

У 1926 році в Меджибожі була організована єврейська селищна рада Меджибізького району Проскурівського округу. Головою був Мордко Мошкович Грінштейн. (згодом він брав участь у фінській війні 1940 р. і у Великій Вітчизняній війні, зник безвісти під Ворошиловградом у 1942). За господарські успіхи він отримав особисту нагороду від М.І. Калініна.

Єврейський театр "Гезкульта" в Меджибожі. 1931 р.[506]

У 1926 р. у Меджибожі проживало 4614 євреїв (58.2% від населення).

До середини 1920-х років функціонували десять синагог та молитовних будинків, шість хедерів. До кінця 1920-х років. більшість синагог було закрито, єврейські організації розпущені.

У 1922 була відкрита початкова школа з викладанням на ідиші, у 1929 – повна середня школа (закрита у 1938), при якій працювали оркестр, хор, драматична студія.

У 1930 році неподалік від Меджибожа було створено єврейський колгосп «Рівність». На фермі продовжували працювати неофіційні товариства «Бікур Хойле» та «Хевра Кадиша», яким по черзі керували Вергиніс, Деревицький, Цигельштейн, Грінштейн, Райденберг.

У 1939 р. у Меджибожі мешкало 2347 євреїв (51.64% населення).

Голокост

Німецька армія окупувала Меджибож 8 липня 1941 року. У перший день окупації німці змусили єврейських чоловіків насипати пісок в багнюку, другим наказали лягти обличчям вниз у багнюку, щоб офіцери могли пройти по їхніх спинах, як місток. Інших змушували співати, плазувати в траві та танцювати для фотографів[507]. За кілька днів прийшли есесівці та утворили гетто в головній

[506] URL: https://www.facebook.com/baruch.bavli/posts/9227045264035840?ref=embed_post

[507] Свідчення Моше Айнхорна з журналу «Радянська Геймландія» (їдиш-періодичне видання) за 1981 рік, опублікованого в перекладі у Девід Алан Чапін, Бен Вайнсток «Дорога з Летичева: історія та культура забутої єврейської громади у Східній Європі, Т. 2. - Universe, Lincoln, NE, 2000. – С. 683–696. «Радянська Геймландія» (їдиш היימלאַנד סאָוועטיש — «Радянська Батьківщина») — літературний журнал мовою їдиш, який видавав поет і суперечлива постать (за його участь в радянській офіційній «

частині міста. Євреїв зігнали на одну з найгірших вулиць міста — Батню — по 15-20 людей втиснули в кожну кімнату кількох невеликих будинків. Під час переселення також відбулося значне розграбування єврейського майна, оскільки гестапо дозволило завершити переселення лише короткий час. Все, що залишилося, було втрачено. Гетто було оточене колючим дротом і охоронялося українською поліцією. Тих, хто підходив занадто близько до паркану, суворо карали. Німецьким капітаном, який командував, був Віллі Кепке. Головного українського місцевого поліцейського звали Павловський. Іншого місцевого поліцейського звали Блонський.

Старостою гетто був Мойше Вінер[508]. Робота мешканців гетто полягала в розчищенні снігу взимку. Навесні 1942 року робочі були залучені до перевезення каміння (у кар'єрі за 14 кілометрів від міста) та будівництва доріг[509]. Робітникам кар'єру доводилося не лише ходити туди й назад пішки, а й зазнавати жахливих побоїв. 14 квітня 1942 року 200 чоловіків було переведено з гетто на роботу на фронт як раби. Те, що залишилося від єврейського майна, було поглинуто внесками, податками, хабарями та пограбуванням. Продуктові пайки зменшилися і становили в середньому 100 грамів хліба на день. Деякі євреї залишали гетто, щоб жебракувати або обмінювати решту продуктів на їжу. До 1942 року єврейські мешканці гетто почали помирати від голоду.

21 вересня 1942 року[510] понад 1000 людей було розстріляно у братській могилі поблизу Русанівців, на західній околиці Меджибожа, біля яру, що веде до річки Південний Буг. До 2 листопада 1942 року гетто було повністю ліквідовано.

Згідно зі звітами Надзвичайної державної комісії СРСР (ЧДК), німці та їхні колабораціоністи вбили загалом від 2558 до 2588 людей у трьох ямах на місці масових вбивств[511].

Українського поліцейського на ім'я Блонський було заарештовано в Меджибожі та засуджено радянською владою до 25 років ув'язнення[512].

У 1967 році на місці масового розстрілу євреїв Меджибожа було встановлено меморіал.

У 1969 році районний центр переїхав до Летичева, і більшість єврейських сімей покинули Меджибож. У 1981 році в Меджибожі проживало лише три єврейські родини.

На головній вулиці досі можна побачити двоповерхові єврейські будинки. Вони потребують реставрації, але були свідками злетів і падінь великої

антисіоністській » кампанії) Арон Вергеліс у Москві як двомісячник з 1961 по 1965 рік, потім як щомісячник до 1991 року.

[508] Свідчення Моше Айнхорна

[509] І. Голанд та В. Димшиц, «Звіт про поїздку до Старої Синяви та Пиляви: інтерв'ю з Бронею Халфі 31 липня 1989 р.», у В. Димшиц, Історія євреїв в Україні та Білорусі, експедиції, пам'ятки, знахідки (Санкт-Петербург: Петербурзький єврейський університет, історія та етнографія, серія, випуск 2, 1994). Частково перекладено Чапіним та Вайнштоком у книзі «Дорога», с. 697–698. Примітка: Броня Зац Халфі була дуже хвора на момент інтерв'ю, і її думки дещо незв'язні. Кращим джерелом може бути Гершель Полянкер, «У Меджибожі», Радянський Геймланд, № 1 (1982): 148–158.

[510] Свідчення Моше Айнхорна

[511] УШММ, РГ-22.002М (ГАРФ), котушка 2, 7021-64-92, с. 2. Див. також ДАХО, фонд 363, справа 39, с. 78, «Про концентраційні табори та місця масових убивств радянських людей фашистами на території Хмельницької області під час фашистської окупації». Переклади стислих викладів англійською мовою доступні у Чапіна та Вайнстока, «Дорога», с. 746–750.

[512] Свідчення Голдберга

єврейської історії Меджибожа. На вулиці Шевченка, 5 можна побачити двоповерхову будівлю, де жив останній рабин Меджибожа Хаїм Бік. Меджибожська музична школа зараз займає будівлю єврейської школи, збудованої єврейською громадою в 1922 році.

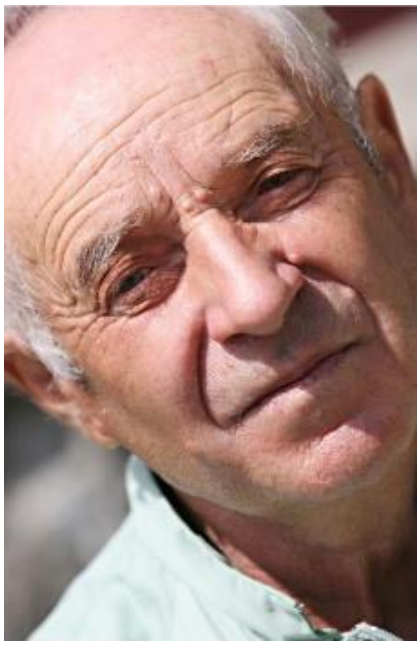

Інтерв'ю зі свідком

Костянтин В., 1935 року народження: «Протягом усього періоду їхнього ув'язнення в гетто, оточеному колючим дротом, євреї залишалися дуже згуртованими. Вночі молоді чоловіки ходили до сусідніх сіл і шукали їжу для дітей. Вдень вони поверталися до гетто. Я тоді жив недалеко від Меджибожа. [Одного дня] дванадцять чоловіків, приблизно двадцяти шести років, прийшли до мого саду. Вони запитали мене, чи є де сховатися. Я запитав їх, чому? Чому вони не залишилися в одному з сіл?» Вони відповіли, що хочуть померти зі своїми сім'ями. Чоловіки [які вийшли з гетто вночі] залишалися зі своїми сім'ями, дітьми, родичами до останньої хвилини. Вони вірили, що настав Судний день, хоча це був міф. Деякі з них могли втекти та розійтися по [сусідніх] селах. У Меджибожі є жінка, яка під час війни переховувала єврея. Вона живе недалеко звідси. Тож, були євреї, які переховувалися. Також є дехто [хто переховувався] в сусідніх селах. Ця історія не забута». (Свідок № 615U, опитаний у Меджибожі 27 травня 2008 року)[513].

Радянські архіви

«З 21 серпня 1942 року по 31 жовтня 1942 року німецько-фашистські варвари жорстоко вбили в місті Меджибож 2583 радянських громадян: чоловіків, жінок та дітей. Жертви фашистського терору були поховані в трьох ямах приблизно за два кілометри на північ від Меджибожа, поблизу дороги, що веде до села Русанівці. Після огляду вищезгаданих братських могил Комісія встановила:

Могили були засипані трьома чвертями метра землі. Тіла лежали рядами по три, а іноді й по чотири, обличчям до землі, переважно чоловіки, але також жінки та діти, повністю голі.

Жертв переважно стріляли в потилицю. Тіла отримали поранення в спину, між лопатками, що доводить, що їх було вбито лежачи обличчям вниз. Тіла немовлят були знайдені на руках у матерів». [Акт, складений Радянською державною надзвичайною комісією (ДНК) 4 червня 1944 року; ГАРФ 7021-64-802, С. 75-76].[514]

[513] URL: https://yahadmap.org/en/#village/medzhybizh-medzhibozh-khmelnytskyi-ukraine.174
[514] URL: https://yahadmap.org/en/#village/medzhybizh-medzhibozh-khmelnytskyi-ukraine.174

Мешулам Зуся Гедзберг
Мешулам Зуся був вбитий під час Голокосту.
Місце смерті: Меджибіж, 10.02.1941.[515]

Голда Чарніс
Голду вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Меджибіж, 22.09.1942.[516]

Братська могила. Меджибіж, 2019 р.[517]

[515] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14716307
[516] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13929146
[517]URL: https://commons.wikimedia.org/wiki

Для мільйонів хасидів з різних континентів Меджибіж – центр Всесвіту. Адже саме тут жив, навчав і був похований засновник хасидизму Еліезер Баал Шем Тов, “володар доброго імені”, або скорочено Бешт.

Народився Бешт на Тернопільщині, згодом жив у гуцульському селі. У Меджибожі Баал Шем Тов осів близько 1740 року. Поряд з ним оселилися декілька десятків найближчих учнів. До речі, донині невідомо достеменно, як виглядав цей релігійний діяч. Синагога, в якій служив Бешт, простояла до Другої світової війни, а потім її знищили нацисти. Зараз – на цьому місці копія, відтворена в 2000-2004 роках за старими світлинами, зусиллями рабина Ісраеля Меїра Габая. Її також називають “**Бейт мідраш**” – будинок навчання. Поряд можна побачити розкопаний будинок синагоги XVII століття. Ця релігійна споруда нагадувала фортецю й під час нападу ворогів на місто слугувала одним з укріплень. Її зруйнували за вказівкою радянської влади у 1950-х роках.

Відтворена синагога Баал Шем Това.[518]

Зовсім поруч розташована **синагога Апта**. Вона зведена наприкінці XIX століття на місці ще давнішої культової споруди, де вірян навчав Авраам Єгошуа Гешель, відомий як Аптер Ребе. Сам діяч похований поруч з Бештом. У радянські часи приміщення використовували для господарських потреб – зокрема, як пожежну частину. У 2010 році синагогу повністю відновили. Нині у Старій синагозі організовано велику єврейську бібліотеку.

Третя ж **меджибізька синагога**, зведена у 2000 році неподалік могили Баал Шем Това. Поруч розташовані також готелі для паломників і міква – ритуальна купальня.

Бешт і його найближчі учні поховані на території старого цвинтаря – кіркута: там задокументовано близько 200 надгробків. Найдавніший датується

[518] URL: https://vsviti.com.ua/ukraine/69963

1555 роком, наймолодший – 1853-м. Над могилою Бешта споруджено огель, від івритського слова “шатро”. Хасиди зі всього світу приїздять сюди просити про допомогу у найголовніших потребах. Для цього біля могили праведника залишають квілт – записку з проханням.

До слова, на відміну від лідерів-цадиків наступних поколінь, Баал Шем Тов не мав постійної резиденції, не утримував хисидського двору. Він був доступний для кожного, хто звертався до нього зі своїми клопотами.

Синагога Апта.

Синагога неподалік могили Баал Шем Това.[519]

Миколаїв[520]

[519] URL: https://turist.km.ua/ua/2023/02/18/medzhybizh-tsentr-vsesvitu-dlya-hasydiv-vsogo-svitu/

[520] Mikołajów (2) / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — T. VI. — S. 402. (пол.). https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/402; Дячок В. В. Поселення

Миколаїв — село у Чорноострівській селищній громаді Хмельницького району.

Поселення Миколаївка, було засноване в 1555 році на місці дубового лісу за дорученням польського короля Сигізмунда II Августа великим коронним гетьманом, руським воєводою, державним, політичним та військовим діячем Польського королівства, Миколаєм Синявським. З 1672 року по 1699 рік село Миколаївка, як і усе Поділля, було під владою Порти. Великий коронний гетьман Адам Сенявський надає відбудованому після турецького руйнування м. Миколаєву Летичівського повіту магдебурзьке право. З тих пір містечко вже називається Миколаїв Розвиваються кушнірський, шевський та гончарні промисли, побудована суконна фабрика.

Згідно купчої від 1816 року, містечко Миколаїв перейшло у власність поміщика Костянтина Михайловича Пржездзецького, сина останнього писаря Великого князівства Литовського Михайла Костянтиновича Пржездзецького, власника містечка Чорний Острів та багатьох навколишніх сіл Проскурівського повіту. Це вже був великий населений пункт, що нараховував 2884 осіб.

Костел Св. Миколая. 1900 р.

Справжнього розквіту містечко набуло за князів Чарторийських. Князь Адам Казимир Йоахім Амброзій Марек Чорторийський розробив цеховий статут для ремісників містечка Миколаїв, взяв участь в будівництві нового православного Свято-Покровського храму, який в польських джерелах називають церквою Святої Панни, оздобив ратушу, побудований костел[521]. Костел був знищений комуністами в 1937 році.

Проскурівського повіту в кінці XVIII століття (за камеральним і топографічним описом Подільської губернії) // Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзнав. зб. / редкол.: Баженов Л.В. (голова) [та ін.]. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2016. – Вип. 9. – С. 97-123. URL: https://kraimuz.km.ua/wp-content/uploads/2021/10/hks_9_w.pdf; Миколаїв / А. І. Шушківський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-65249; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 874-875. – 1266 с. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf

[521] URL: https://polona.pl/preview/6321c4d8-3b38-428e-aa0e-8255cf67d5af

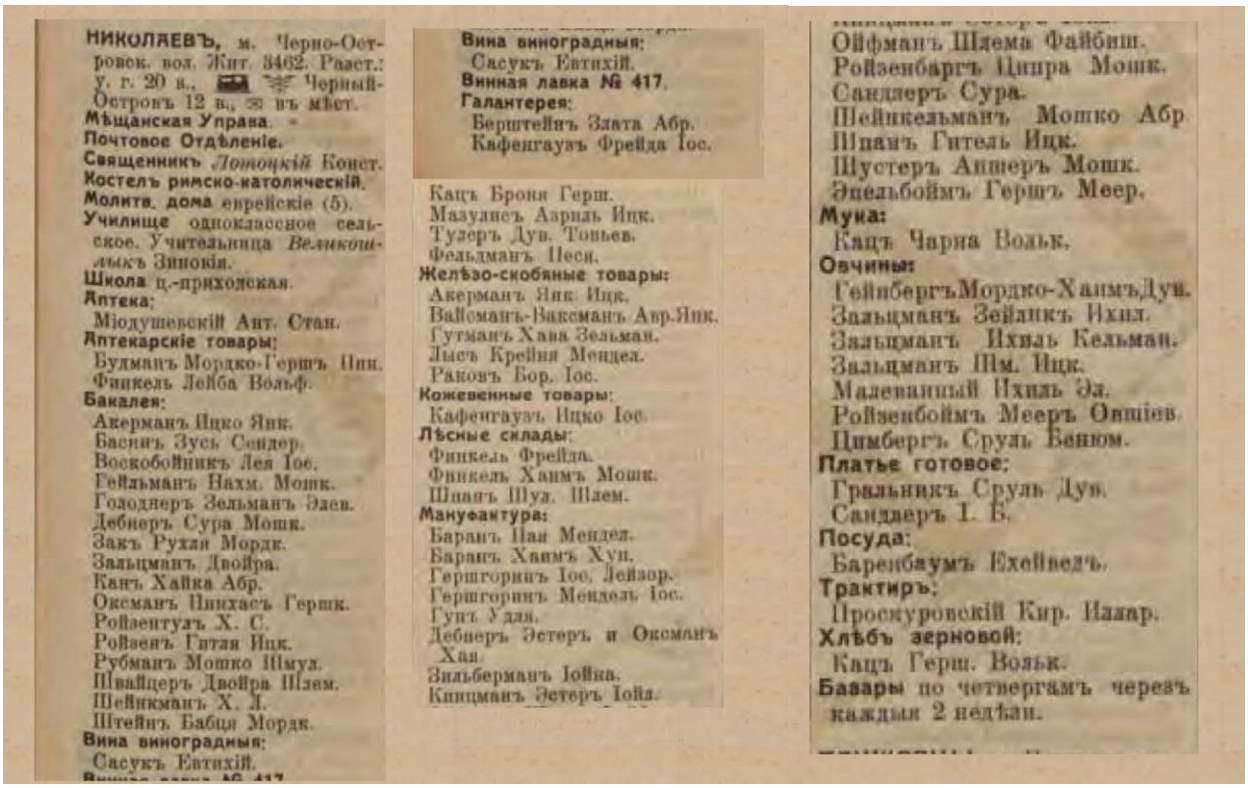

НИКОЛАЕВЪ, м. Черно-Островск. воз. Жит. 3462. Раст.: у. г. 20 в., Черный-Островъ 12 в., ✉ въ мѣст.
Мѣщанская Управа.
Почтовое Отдѣленіе.
Священникъ *Лоточкій* Конст.
Костелъ римско-католическій.
Молитв. дома еврейскіе (5).
Училище одноклассное сельское. Учительница *Великошлыкъ* Зиновія.
Школа ц.-приходская.
Аптека:
Міодушевскій Ант. Стан.
Аптекарскіе товары:
Будманъ Мордко-Гершъ Ицк.
Финкель Лейба Вольф.
Бакалея:
Акерманъ Ицко Янк.
Басинъ Зусь Сендер.
Воскобойникъ Лея Іос.
Гейзманъ Нахм. Мошк.
Голоднеръ Зельманъ Эдел.
Дебнеръ Сура Мошк.
Закъ Рухля Мордк.
Зальцманъ Двойра.
Канъ Хайка Абр.
Оксманъ Шихасъ Гершк.
Ройзентухъ Х. С.
Ройзенъ Гитля Ицк.
Рубманъ Мошко Шмул.
Швайцеръ Двойра Шлем.
Шейкманъ Х. Л.
Штейнъ Бабця Мордк.
Вина виноградныя:
Сасукъ Евтихій.

Вина виноградныя:
Сасукъ Евтихій.
Винная лавка № 417.
Галантерея:
Берштейнъ Злата Абр.
Кафенгаузъ Фрейда Іос.

Кацъ Броня Герш.
Мазуленъ Аарель Ицк.
Тузеръ Дув. Тоньев.
Фельдманъ Песя.
Желѣзо-скобяные товары:
Акерманъ Янк. Ицк.
Вайсманъ-Вакеманъ Авр.Янк.
Гутманъ Хава Зельман.
Лысъ Крейна Мендел.
Раковъ Бор. Іос.
Кожевенные товары:
Кафенгаузъ Ицко Іос.
Лѣсные склады:
Финкель Фрейда.
Финкель Ханмъ Мошк.
Шванъ Шул. Шлем.
Мануфактура:
Баранъ Пан Мендел.
Баранъ Ханмъ Хун.
Гершгоринъ Іос. Лейзор.
Гершгоринъ Мендель Іос.
Гупъ Удля.
Дебнеръ Эстеръ и Оксманъ Хая.
Зильберманъ Іойна.
Кицманъ Эстеръ Іойл.

Ойфманъ Шлема Файбиш.
Ройзенбаргъ Ципра Мошк.
Сандлеръ Сура.
Шейнкельманъ Мошко Абр
Шванъ Гитель Ицк.
Шустеръ Аншеръ Мошк.
Эпельбоймъ Гершъ Меер.
Мука:
Кацъ Чарна Вольк.
Овчины:
ГейнбергъМордко-ХаимъДув.
Зальцманъ Зейликъ Ихил.
Зальцманъ Ихиль Кельман.
Зальцманъ Шм. Ицк.
Малеванный Ихиль Эл.
Ройзенбоймъ Мееръ Оншіев.
Цимбергъ Сруль Беню.
Платье готовое:
Гральникъ Сруль Дув.
Сандлеръ І. Б.
Посуда:
Баренбаумъ Ехеведъ.
Трактиръ:
Проскуровскій Кир. Иллар.
Хлѣбъ зерновой:
Кацъ Герш. Вольк.
Базары по четвергамъ черезъ каждыя 2 недѣли.

Єврейські підприємці Миколаєва.[522]

Єврейська громада[523]

У 1717 в Миколаєві проживало 255 євреїв, в 1721 р. – 45, в 1739 р. – 70, в 1764 р. – 967, в 1847 р. – 1883, в 1889 р. – 2098 (49%), в 1897 р. – 1929, 1923 р. – 1203, 1926 р. – 1262, 1939 р. – 865 євреїв.

У Миколаєві жив видатний діяч Гаскали Мендель Левін (1741-1818). Завдяки підтримці князя Адама Казимира Чарторийського (1734–1823) — однієї з ключових постатей польського Просвітництва, — Лефін мав фінансову змогу писати й публікувати праці в дусі Гаскали. Князь володів великими земельними угіддями на Поділлі, зокрема й містечком Миколаїв, де оселився Лефін. Постійна близькість до важливих центрів подільського хасидизму, а також спостереження за радикалізацією євреїв у Берліні, вплинули на бачення Лефіном суті Гаскали: він визначав її як поміркована «золоту середину» між двома крайнощами — хасидизмом та атеїстичним раціоналізмом. За підтримки Чарторийського Лефін брав участь у дискусіях щодо реформування єврейського життя, які велися під час Чотирирічного сейму (1788–1792). Він анонімно написав французькою мовою памфлет («Essai d’un plan de réforme...»; 1791), виданий у Варшаві, в якому закликав до інтеграції польських євреїв у польську державу, що перебувала на

[522] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1051. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[523]Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 76. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

шляху модернізації. При цьому він наполягав на тому, що рабинський юдаїзм цілком сумісний із політичними цілями польських реформаторів[524].

Мендель автор низки просвітницьких книг на івриті, написаних виразною і доступною мовою: збірки науково-популярних нарисів «Іггерет хохма» («Послання про мудрість», 1789), перекладення трактату про гігієну швейцарського лікаря Тисо «Рефуат ха-'ам», полярних морях «Мас від ха-ям» («Морські подорожі», 1818) та інших. Найбільшого успіху мала книга «Хешбон ха-нефеш» («Етика», 1811; короткий виклад етичного вчення американця Б. Франкліна).

У 1867 р. діяла синагога. Із середини 19 ст. рабином був Беньямін Вакс (?–1906), потім – його син Ошер (1861–?).

Основ. заняттями євреїв ремесла, вівчарство, торгівля худобою, вичинка овчини. На початку XX ст. діяли сіоністські гуртки.

У 1914 р. було 5 синагог. Євреям належали обидва склади аптечних товарів, усі 3 лісові склади, 55 лавок (у т. ч. усі 19 бакалійних, усі 15 мануфактурних, усі 6 галантерейних).

У 1920-х роках працювала єврейська школа; була єврейська художня самодіяльність.

26 травня 1925 р. у трьох синагогах було спалено 10 сувоїв Тори. Місцева влада відмовилася розслідувати інцидент.

У 1929 були закриті всі синагоги (будівля однієї з них передано під клуб).

У 1937 р. було ліквідовано установи єврейської культури.

У липні 1941 р. Миколаїв зайняли частини вермахту.

У 1942 з Миколаєва в Проскурів (сучасний Хмельницький) було депортовано і там розстріляно 805 миколаївських євреїв.

Миколаїв, мацеви на єврейському цвинтарі.[525]

[524] Raphael Mahler. Hasidism and the Jewish Enlightment : Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century. Translated from the Yiddish and the Hebrew by E. Orenstein, A. Klein, J. M. Kelin [sic, scil.: Klein], Philadelphie, The Jewish Publication Society of America, 1985.; Nancy Sinkoff. Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands. Brown Univ. Judaic Studies, 2004. 340 pages; Шмуель Версес, «Тенденції та форми в літературі Гаскали» (Єрусалим, 1990).

[525] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=103078

Миньківці[526]

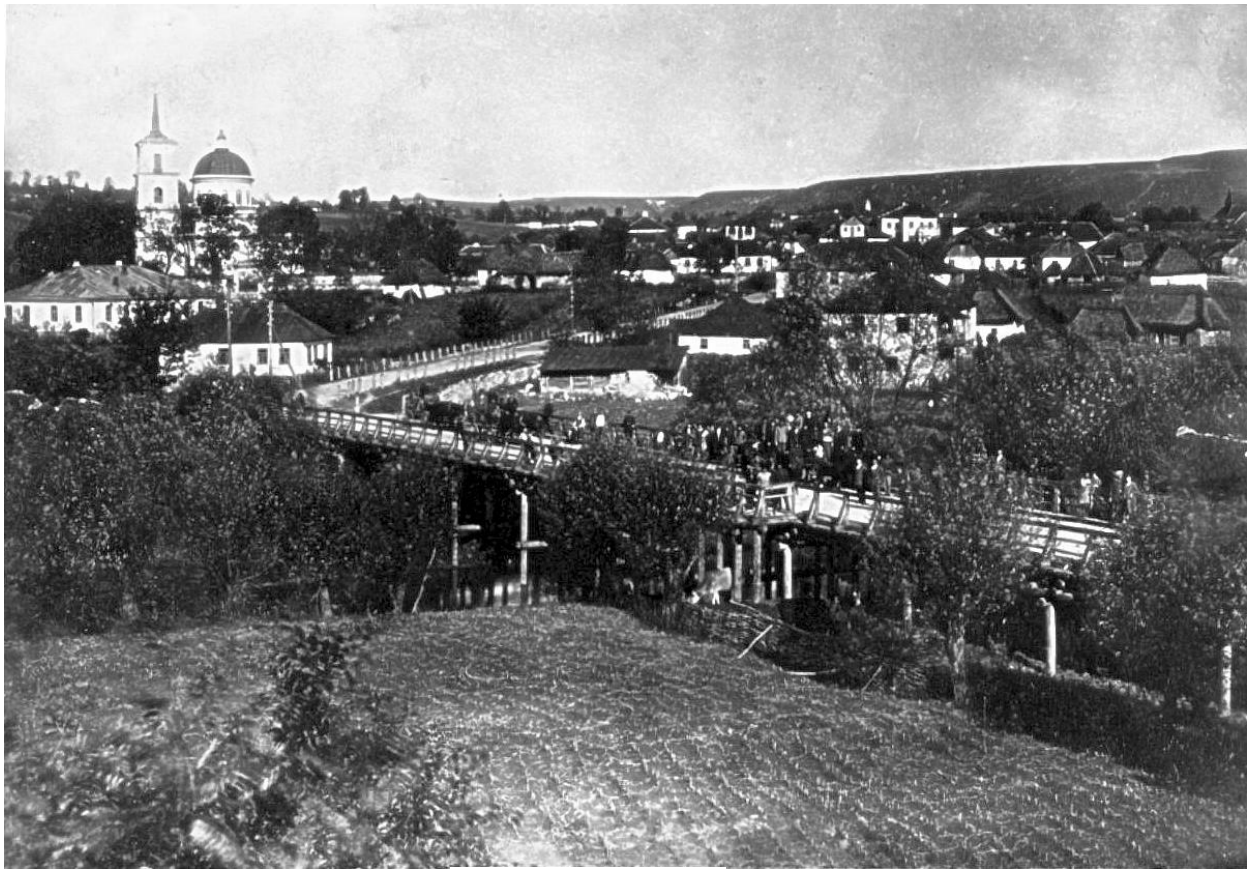

Миньківці, 1910 р.[527]

Минківці – село у Дунаєвецькій міській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

Перші знахідки, що засвідчують постійне заселення людьми Миньковеччини, вчені археологи відносять до доби міді та датують їх IV—III тисячоліттям до нашої ери. Йдеться про старожитності Трипільської культури[528].

У 1393 році великий литовський князь Вітовт вторгся на Поділля і розгромив останнього з Коріатовичів — князя Федора. Східну частину Поділля Вітовт залишив собі, а західну віддав своєму двоюрідному братові польському

[526] Mińkowce, mko rząd. nad rz. Uszycą, pow. uszycki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — T. VI. — S. 448—450. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/448; Стефан Таранушенко "Пам`ятки архітектури Подільської губернії" Харків, 2013, вид-во Харківський приватний музей міської садиби, 436 с.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 11. Миддот — Община (1911). – С. 94 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Захар'єв В. Польський «батько» українського селянства та робітництва «Миньковецької держави»// Видатні поляки на Поділлі: колективна монографія.— Хмельницький, ХГПА.— 2016.- С.58-67.; Григоренко О. «Постать землевласника-реформатора Ігнатія Сцібор Мархоцького на тлі епохи». // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – Т. 1. – С. 43. – 352 с. URL: http://muzeum.in.ua/files/images/book_muzey_NaukoviPraci%201.pdf

[527] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mynk_star.jpg

[528] Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, закарпатська області. — К.:Народна думка, 1984. — С.222.

королю Ягайлові (Владиславові II). 20 жовтня 1407 року в містечку Добростан Ягайло видав грамоту на володіння Миньківцями.

У 1772 році Войцех Сцибор-Мархоцький купив Ярмолинецький ключ. У 1782 році обміняв Ярмолинці на Миньківці. Таким чином, Миньківці отримали нового власника — Войцеха Сцибора-Мархоцького, племінник якого Ігнацій Єжи Сцибор-Мархоцький створив Миньковецьку Державу. Саме ця самоназвана держава першою впровадила звільнення своїх селян від кріпосної залежності та дарувала їм особисту свободу. У період головування Ігнація, село відродилось і першим у Східній Європі позбулось кріпосницького ладу.

У Миньківцях відкриваються школа, аптека, суконна, паперова і каретна фабрики, виробництво анісової олії, цегельний і лакофарбовий заводи, два млини.

До містечка запрошують відомих лікарів, пише історик Антоній Юзеф Роллє у книжці Hrabia Redux. На прийоми до них приїжджають із далеких країв. Для пацієнтів будують готель. Під час епідемії чуми Мархоцький закуповує ліки й видає брошуру про способи боротьби із хворобою. Для сиріт зводять притулок, де їх навчають ремеслам.

1792-го запускають друкарню, одну з перших на Поділлі. Випускають класичну літературу, молитовники, псалми, книжки з юдейської етики та каббали, перші видання перекладів польською "Іліади" Гомера й "Гамлета" Шекспіра. Мархоцький видає свої розлогі проповіді. Щонеділі читає їх у храмах.

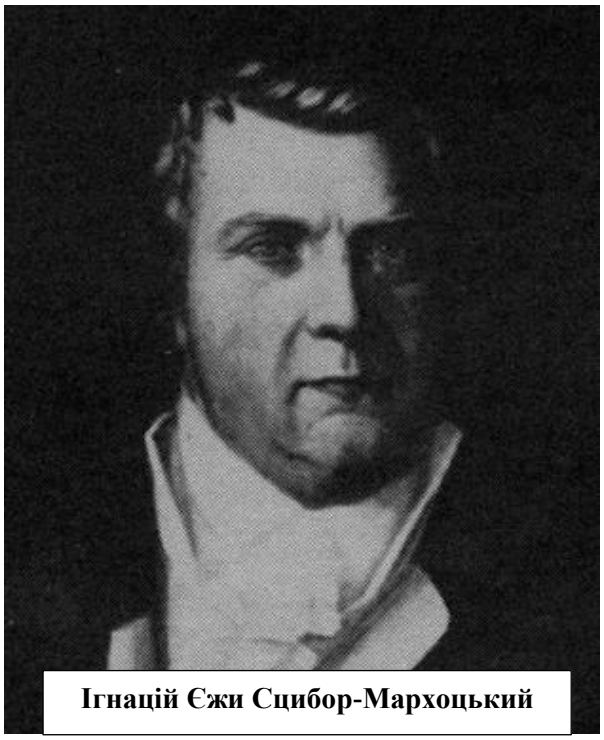

Ігнацій Єжи Сцибор-Мархоцький

У Миньківцях були великі базари. У березні 1888 року влада розпорядилася перенести ярмарки з неділі на вівторок (відбувались кожні два тижні). Миньковеччина брала участь і у зовнішній торгівлі. Так, до Австро-Угорщини вивозили тютюн, яйця, сухофрукти.

Містечко мало самоврядування, бібліотеку з 2000 томів. Селяни отримали право на освіту і медицину. 1804 року прийняли «Статут землеробів». Замість панщини ввели систему грошових виплат, а селяни могли перейти в міщанський статус. У Миньківцях працював монетний двір, що друкував банкноти з графською печаткою.

На початок 1926 року в містечку було 3425 осіб; із них чоловіків — 1635, жінок — 1790, у тому числі євреїв — 1284 особи. Єврейське населення від всієї кількості осіб становило 39 %.

Станом на 1930 рік Миньковецький район був розгалуженою економіко-географічною одиницею. Тут проживало 35619 жителів, у тому числі по трьох містечках — 3843.

Національний склад населення району був таким: українці — 28964 мешканці, євреї — 1199 мешканців, поляки — 1389 мешканців, росіяни — 160 мешканців, інші — 64 мешканця.

За переписом 1939 року в райцентрі Миньківці нарахувалось 3511 осіб, у тому числі 1296 мешканців єврейської національності[529].

11 липня 1941 року в Дунаївці увійшли угорські війська, а згодом — німецькі окупанти. 12 липня 1941 року ворог, наступаючи по автотрасі, зайняв Миньківці.

Ратуша, заїзд і житлова забудова. Миньківці, 1930 р.[530]

Єврейська громада[531]

Євреї прибули у Минківці набагато пізніше, ніж у інших штетлах – приблизно першій половині 18 століття. Першу згадку громади виявлено у податкових документах Польського королівства за 1735 рік. За розміром сплаченого податку можна скласти уявлення про добробут громади. Сума, сплачена миньківчанами, була третьою за величиною із 37 громад Поділля.

1765 року в містечку проживало 378 євреїв - 1% від загальної чисельності подільських євреїв. Зі сплаченої цього року загальної суми податку подільських

[529] КПМДА. — Ф.1285. — Оп.1. — Спр.10, 43, 220, 317.

[530] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

[531]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 11. Миддот — Община (1911). – С. 94 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; BenyaMin Lukin Jews – SubJects of the “Minkovtsy state” (on the history ofJewish book printing in Ukraine). URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/Jews%E2%80%93SubJects_MinkoVtsy_state.pdf; Minkovitz (Yiddish) מינקאוויץ (їдиш). URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/landsmanshaften.html

громад у 28 000 злотих на частку Миньковець, за логікою, має припадати 280 злотих. Проте Ваад чотирьох земель встановив суму для Миньковецького кагалу в 600 злотих. Це свідчить про те, що добробут громади був дуже на хорошому рівні.

Євреї у Миньківцях займалися традиційними промислами: ремесла, торгівля, оренда пивоварні, млинів, корчем, заїзду. Окрім самого містечка, у володінні того ж господаря знаходилося 13 сіл, так званий "Міньковецький ключ", у яких також торговельно-економічне життя було зосереджено в руках євреїв.

Євреї біля синагоги (справа наліво): Бенні (син Нафталі), Мендель-годинникар, Соні Ліпес, Йосель?, Авраам Моше (син Аарона), Шолом-шойхет, Ехезкель-швець, Моті (син Нохума), Піня, син Хани-Ліби), Капіл (син Шолема), Ісроель Баднер, Єхль Пінес, Авраам (син Орці), Іце-тесляр, Цадік (син Ясьє-Нохума), Сендер (син рабина) та Мейєр (син Аківи-Лейба). До 1917 р.[532]

Збереглася відомість 1764 року, де вказано кількість будинків у центрі містечка. Так, навколо Ринкової площі розташовувалися 25 єврейських будинків, в яких проживали найзаможніші городяни та керівництво громади. Окремо

[532] URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/

зазначається, що у всіх цих будинках знаходилися котли для виробництва алкоголю, і з них брався спеціальний "котловий" збір. Крім цих, на площу виходили 3 будинки міщан-неєвреїв та заїжджий двір, яким керували, як уже говорилося, також євреї. На самій площі розміщувалося 25 єврейських лавок. Ще 22 єврейські будинки, названі "потиличними", розміщувалися на периферійних вулицях навколо площі, але виходу на неї не мали. Проживали в них переважно ремісники. Неєврейські будинки розташовувалися в передмісті.

У 1776 році була збудована дерев'яна синагога, прикрашена традиційними розписами на біблійні та месіанські мотиви. Завдяки фотографу Павлу Жолтовському збереглися фотографії цієї синагоги.

І ось настав 1788 рік. Миньковицький ключ успадкував граф Ігнацій Сцібор Мархоцький. Це була інтелектуально розвинена людина, яка володіє декількома мовами, захоплюється ідеями Просвітництва. Єврейській громаді були надані широкі права, в яких євреї зрівнялися з іншими "громадянами".

Саме при Редуксі Міньківці стали найвідомішим та найуспішнішим на Поділлі центром єврейського друкарства. Мархоцький любив виступи, урочисті промови та всілякі проповіді. Для цих справ друкована продукція була просто необхідна, і в столиці ґрунтується власна друкарня, приїжджає на роботу професійний друкар. У своїй друкарні Ігнацій почав видавати законодавчі акти власного твору, релігійні проповіді, медичні керівництва та класичну художню літературу.

Природно, що місцеві євреї приєдналися до цього процесу. Перша єврейська друкарня відкрилася, ймовірно, в 1795 році, коли до Миньківців з обладнанням прибув друкар Ієхезкель з Межирова, де розташовувалася найперша єврейська друкарня Поділля. Власниками підприємства стали місцеві брати Йосеф і Мойше, які згодом отримав ім'я Мойше Мадпіс ("Друкар").

У 1801 р. Єхезкель повернувся до Межирова. Друкарня у Миньківцях закрилася, але через 2 роки, 1803-го, відкрилися одразу дві. Їхніми власниками стали Авром Мордехай із Межирова (брат Єхезкеля), і місцевий єврей Менехем Мендел. За кілька років тут з'явилася третя друкарня Хаїма бен Іцхака, яка видавала книги на івриті та ідиш. Миньківці стають найважливішим центром єврейського друкарства у регіоні.

Загалом у миньковецьких друкарнях було видано понад 40 книг – молитовники, мідраші, хасидська література та багато іншого. Якість видань була на найвищому рівні, друкарню рекомендували відомі єврейські авторитети, зокрема Леві Іцхак із Бердичева.

Видавнича справа у Міньківцях тривала 32 роки з короткою перервою – найбільший період із усіх 7 містечок Поділля, в яких існували єврейські друкарні. Трохи більше 1 книги на рік - підприємство явно не прибуткове, тому, ймовірно, друкарня спонсорувалася небайдужим до почестей Редукс. Зверніть увагу на напис у центрі, на самому видному місці титульного листа єврейського видання - "Друкарня міста Минківці, володіння Ігнація Сцібора Мархоцького".

У 1921 у Міньківцях було створено колгосп «Зірка», членами якого стали багато євреїв-землеробів. В середині 1920-х рр. у Миньківцях діяли підпільні сіоністські організації (у т. ч. молодіжна «Ге-Халуц»).

З 1931 року Минківці – центр єврейської національної сільради Новоушицького району Вінницької області, з 1937 – Кам'янець-Подільської, з 1954 – Хмельницької областей.

Минківці, синагога. 1920-і рр.[533]

Голокост[534]

Німецькі збройні сили окупували село 12 липня 1941 року, через три тижні після вторгнення до Радянського Союзу 22 червня. За ці три тижні невеликій кількості євреїв вдалося евакуюватися на схід, а деякі чоловіки були призвані до Червоної Армії або добровільно пішли на військову службу. Водночас до села прибули деякі єврейські біженці.

У липні та серпні 1941 року селом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Вона призначила сільського старосту та сформувала допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року повноваження було передано

---

[533] Фото Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва.

[534] MIN'KOVTSY. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1426-1427. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 826; Kaminits- Podolsku-sevivatah: Sefer- zikaron li- kehilot Yisrael ba-'arim Kaminits-Podolsk, Balin, Dunivits, Zamihov, Zvanits, Minkovits, Smotrits', Frampol, Kupin, Kiteygorod she- hushmedu bi- yeme ha- Sho'ah 'al- yede ha- Natsim bishenat 701/ʿarukh bi- yede (Tel Aviv: Irgun yots'e KamenetsPodolsk u-sevivatah be- Yisrael, 1965. URL: https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314200/rosen-avraham-bernshtain-kaminits-podolsk-u-sevivatah-sefer-zikaron-li-kehilot-yisrael;
URL: https://ia801705.us.archive.org/8/items/nybc314200/nybc314200.pdf

німецькій цивільній адміністрації. Мінківці стали районним центром у Дунаєвській області, яка, у свою чергу, входила до складу Генерального комісаріату Волинь та Поділля.

У липні та серпні 1941 року німецька військова влада запровадила в Мінківцях низку антиєврейських заходів: було створено юденрат; євреї повинні були носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида; їх використовували для примусової праці, наприклад, для перенесення каміння; їм забороняли залишати село; їх систематично грабували, били та знущалися.

Згідно з «Енциклопедією єврейського життя», на початку серпня 1941 року всіх євреїв, які залишилися в селі, змусили переїхати до гетто[535]. Євреїв з навколишніх сіл, а найімовірніше, і єврейських біженців, також зігнали до гетто.

Гетто проіснувало лише близько трьох тижнів; його ліквідували 30 серпня 1941 року, коли 320-й поліцейський батальйон (під командуванням майора поліції Курта Далла) розстріляв 2200 євреїв[536].

За словами місцевого свідка Івана Боднара, німецька та місцева поліція зібрали всіх євреїв на головній вулиці та супроводили їх до трьох великих ям, які були підготовлені неподалік. Там євреїв змусили роздягнутися та розстрілювали в ямах групами по 10-15 осіб. Місцеві поліцейські відігравали активну роль у розстрілі[537].

Після акції українська поліція спіймала ще близько 70 євреїв, які переховувалися в різних місцях. За словами Боднара, цих євреїв не розстрілювали, а розмістили в одній будівлі, позначеній жовтою зіркою Давида на вхідних дверях, утворюючи мале гетто. Будівля не охоронялася, але всі євреї були зареєстровані та повинні були носити розпізнавальні знаки на грудях та спині. Деякі місцеві жителі таємно давали їжу євреям, які страждали від голоду[538]. Спочатку тих євреїв використовували для різних видів примусової праці, а потім їх відправили до дунаєвського гетто та розстріляли там у жовтні 1942 року разом з іншими євреями в цьому гетто[539].

Михайлівка[540]

[535] Spector and Wigoder, The Encyclopedia of Jewish Life, p. 826.

[536] VHAP, Командування рейхсфюрера СС, Радіограма з HSSPF Russland Süd, № 56, 31 серпня 1941 р., опублікована в А. Круглов, ред., Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 рр. (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 247. Згідно з документами ЧГК (ГАРФ, 7021-64-802, с. 88), 31 серпня 1941 року в Миньківцях було розстріляно 1840 осіб.

[537] Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль. Свідок № 864, Іван Тимофійович Боднар (нар. 1924), 5 лютого 2009 року.

[538] Там само.

[539] Spector and Wigoder, The Encyclopedia of Jewish Life, p. 826.

[540]Michałpol 1.), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VI: Malczyce – Netreba, Warszawa 1885, s. 312. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/312; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa:

Михалпіль, 1930 р.[541]

Михайлівка (колишня назва Михалпіль**,** Міхамполь, пол. *Michałpol*) — село у Розсошанській сільській громаді Хмельницького району.

8 березня 1605 року на прохання спадкоємців засновника Михалпіля Станіслава Станіславського, підкоморія коронного, король Зигмунт III своїм привілеєм надав місту магдебурзьке право.

В середині XVIII століття Михалпіль став одним із найбільших містечок Летичівського повіту.

У 1780 власником Міхалпіля став Гжегож Ворсель, каштелян галицький. За його проханням король Станіслав Август надав місту ще три ярмарки.

У 1885 році бувше власницьке та державне містечко Михалпіль було центром волості, налічувало 168 дворів, 1851 жителя (з них 1254 євреї), волосне правління, поліцейський відділок, православну церкву, костел, синагогу, єврейський молитвений дім, школу, сім магазинів, базар (кожні два тижні), три майстерні з виділки шкір, свічний завод, пивзавод, лісопилку[542].

---

nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1027-1028 (пол.)URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; Историко-статистическое описание церкви и прихода м. Михалполя Летичевского уезда // Подольские епархиальные ведомости. — 1869. — № 17. — С. 720–728. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/b5/e7/b5e7989b-ea60-4789-a624-c87ba404093c.pdf; *Микитин. Михампіль. Михайлівка: нариси історії с. Михайлівка* / Упоряд. Гриб Л. – Ярмолинці: ЦРБ, 2011. – 20 с.

[541] Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" Харків, 2013 URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=411753326172541&set=pcb.411753709505836

[542] Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская

В кінці XIX столітті у містечку відкрили земську лікарню на 10 ліжок[2].

На кінець 31 липня 1919 року містечко Михалпіль перебувало в руках більшовиків. В районі містечка Юдейський курінь УГА після кількох перестрілок перейшов в атаку, захопив Михалпіль, взяв у полон майже увесь гарнізон.

У нижньому ряду в центрі – командир Юдейського пробоєвого куреня Соломон Ляйнберг.[543]

1920–1922 рр. в Михалполі тривали селянські антибільшовицькі повстання, пізніше – активні виступи проти насильницької колективізації.

12 липня 1941 року, Михалпіль був зайнятий німецькими військами. У період Другої світової війни при німцях у містечку діяла Міхалпільська районна управа[544].

/ Издание Центрального статистического комитета. – СПб.,1885. С 270. – 349с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0015773

[543] Підрозділ сформували в червні 1919 року в Тернополі. Його основою стали загони єврейської міліції, створені для самооборони після польських погромів у Львові. Командир загону, колишній офіцер австро-угорської армії поручник Соломон Ляйнберг, звернувся до керівництва УГА з пропозицією воювати спільно проти польських військ. Офіційне уповноваження на це видала «Єврейська національна рада» Тернополя. Курінь налічував близько 1200 вояків.

[544] С. Зворський, Н. Христова (2005). Реєстр розсекречених архівних фондів україни (PDF). Київ: ДК Архівів України. с. т. 3, кн. 3, с. 174, зап. 5544.

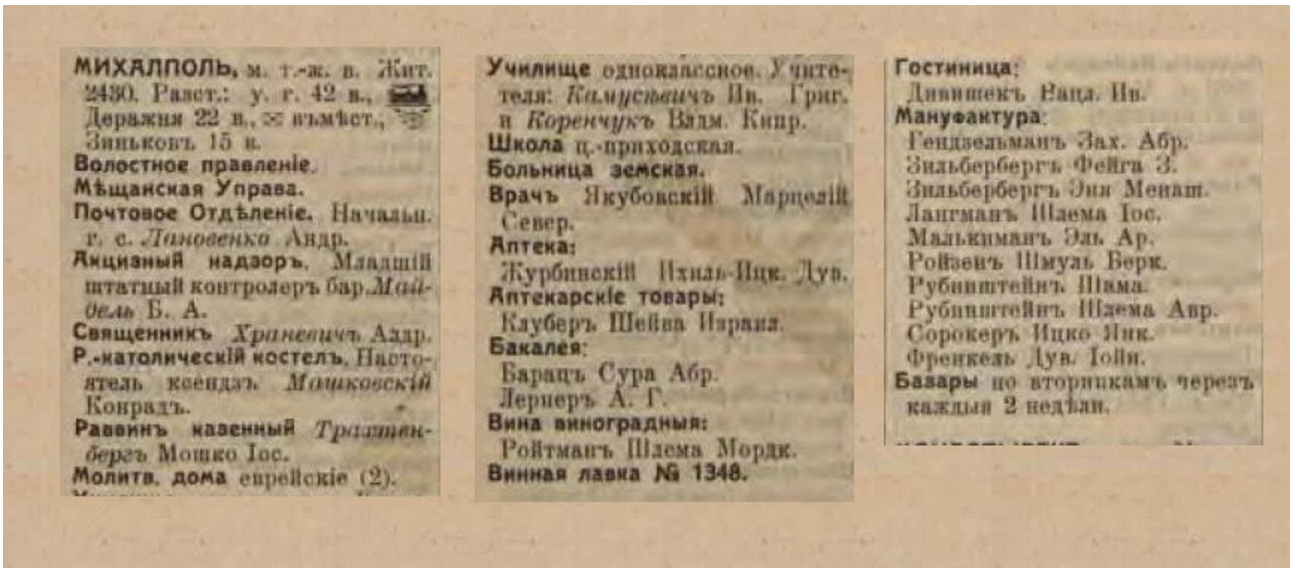

МИХАЛПОЛЬ, м. т.-ж. в. Жит. 2430. Разст.: у. г. 42 в., Деражня 22 в., 32 въмѣст., Зиньковъ 15 в.
Волостное правленіе.
Мѣщанская Управа.
Почтовое Отдѣленіе. Начальн. г. с. *Линовенко* Андр.
Акцизный надзоръ. Младшій штатный контролеръ бар. *Майдель* Б. А.
Священникъ *Храневичъ* Алдр.
Р.-католическій костелъ. Настоятель ксендзъ *Машковскій* Конрадъ.
Раввинъ казенный *Трахтенбергъ* Мошко Іос.
Молитв. дома еврейскіе (2).

Училище одноклассное. Учителя: *Калиусевичъ* Ив. Григ. и *Коренчукъ* Вадм. Кипр.
Школа ц.-приходская.
Больница земская.
Врачъ Якубовскій Марцелій Север.
Аптека:
Журбинскій Ихиль-Ицк. Дув.
Аптекарскіе товары:
Клуберъ Шейна Израил.
Бакалея:
Барацъ Сура Абр.
Лернеръ А. Г.
Вина виноградныя:
Ройтманъ Шлема Мордк.
Винная лавка № 1348.

Гостиница:
Дивинскъ Ваца. Ив.
Мануфактура:
Гендзельманъ Зах. Абр.
Зильбербергъ Фейга З.
Зильбербергъ Эня Менаш.
Лангманъ Шлема Іос.
Малькиманъ Эль. Ар.
Ройзенъ Шмуль Берк.
Рубинштейнъ Шама.
Рубинштейнъ Шлема Авр.
Сорокеръ Ицко Янк.
Френкель Дув. Іойн.
Базары по вторникамъ черезъ каждыя 2 недѣли.

Єврейські підприємці Михалполя.[545]

Єврейська громада[546]

Євреї жили в Михалполі з 1-ї половини XVIII ст. Основне заняття єврейського населення – торгівля та ремесла.

За ревізією 1847 р. "Міхалпільське єврейське суспільство" складалося з 953 душ.

1885 року Михалпіль став центром волості. У місті налічувалося 168 дворів, 1851 мешканців, з них 1254 євреї. Діяли синагога та єврейський молитовний дім.

За переписом 1897 р. у Михалполі жителів – 2370, з них 1392 єврея (73,4%).

Рабином на 1912 р. був Мошко Трахтенберг.

Після входження до складу Російської імперії було засновано Михалпольський раввинат.

Деякі євреї-робітники Михалполя брали участь у діяльності нелегальних профспілок, що виникла під час революції 1905-1907 рр. У 1907 році існував молодіжний сіоністський осередок, група Бунда налічувала до 20 чоловік.

У 1914 євреям належали 10 промислових підприємств, склад аптекарських товарів, єдина аптека, 13 лавок (у т. ч. усі 10 мануфактурних).

У 1914 в Михалполі діяло 2 синагоги.

На початку 1920-х рр. було відкрито школу з викладанням на ідиші.

На початку 1930-х рр. створено єврейський колгосп, існував єврейський будинок культури. У 1933 євреї становили 95% членів місцевого осередку КП(б)У. У 1930-х роках була знищена дерев'яна синагога з розписами.

На єврейському цвинтарі збереглося приблизно 100 пошкоджених надгробків XIX– поч. XX ст.

---

[545] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[546] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского.. Том одиннадцатый. Миддот — Община (1911). – С. 114. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php;

Згідно з переписом населення 1939 року, у Михалполі проживало 728 євреїв (34% від загальної кількості населення), а в межах тодішнього Михальпільського району — 909 євреїв.

Синагога, загальний вигляд з північно-східного боку. 1930 р.[547]

Синагога, загальний вигляд з південно-західного боку. 1930 р.[548]

[547] Світлина П. Жолтовського, 1930 р. (ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 571)

[548]Світлина П. Жолтовського. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*.— Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 573.

Синагога[549]

Була у Михалполі й дерев'яна (дубова) синагога (XVIII ст., орієнтовно 1760 р.). Синагога прожила до Другої світової, і якби не серія фотографій, зроблених працівником Харківського Музею українського мистецтва Павлом Жолтовським, ми б мали про неї досить схематичне уявлення. Всю внутрішню поверхню синагоги, кожен квадратний сантиметр її стін та стелі вкривали розписи – зрештою, це було дуже по-подільському, саме такими і були божниці на наших теренах. Завдяки тим фотографіям розписи склепінь і стін від майстра Ієгуди з михалпільської божниці вивчають спеціалісти – і почали робити це ще в 1910-х (Георгій Павлуцький і Георгій Лукомський, пізніше – польські дослідники Марія і Казимир Пехотки).

Синагога в Михалполі. Фрагмент розпису склепіння. 1930 р.[550]

Влітку 1930 р. за дорученням київського ВУАК свій звіт по розписах синагоги в Михалполі зробила Єлизавета Левитська. Для досліджень михалпільська синагога підходила чудово: вона була типовою представницею свого роду. Небагаті громади – а саме такі і були на Поділлі – не мали коштів на мурована святині і задовольнялися дерев'яними синагогами десь на передмістях. Всі вони були прямокутними (квадратними) у плані, всі мали тісне відділення для жінок, щоб ті могли через велике вікно спостерігати за богослужінням. Жодна з подільських дерев'яних божниць не пережила Другої світової, а михалпільська вже й у 1930 р. перебувала у аварійному стані і заходити в неї,

[549] Котляр Є. До вивчення зниклих єврейських божниць. Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. *Народознавчі зошити*. 2013. № 3. С. 435-446. URL: https://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000068621; 100 єврейських містечок України: історичний путівник / В. Лукін, О. Соколова, Б. Хаймович. - СПб: Видавець А. Гершт, 1997. Вип. 2: Поділля. - 2000. – С. 92, 94,575. – 704 с. : іл. https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912

[550] Світлина П. Жолтовського, 1930 р. (ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 575).

давно не чинну, було небезпечно. Вітер позривав з даху ґонт, а всередині були кількарічні порохи, прибирати котрі не дозволяли самі євреї: старі синагоги вважалися святими місцями, чіпати їх було зась, навіть задля такого необхідного ремонту чи прибирання.

Відома дослідниця єврейського мистецтва Рахіль Бернштейн-Вішніцер (1885-1989) вважала синагогу в Михалполі однією з найбідніших і самих непоказних і називала "*похмурим сараєм з високою покрівлею*".[551] Високий темний ґонтовий дах і справді був однією з характерних особливостей подільських дерев'яних божниць. Розписи складались з шрифтів, орнаментів та зображень тварин та знаків зодіаку (рай зображали кошиком плодів, які клюють птахи, приміром). Більшість зображень мали алегоричне значення: лисиця з козеням у зубах відповідала за антагонізм природних сил, ведмідь на ланцюгу символізував вигнання, курка з курчам уособлювала бога, що дбає про свій народ, а три зайці і три риби у колі символізували рух часу. Навіть коли потрібно було зобразити людину, цього уникали: від Діви чи Єви, приміром, маємо лише руки. При цьому майстер Ієгуда примудрився зобразити і міста (у тому числі свій уявний Ієрусалим), і ярмаркові сценки, і сади з виноградниками.

На момент побудови синагоги у Михалполі проживало 356 представників єврейської громади (1765 р.). І от як її збудували, такою вона й залишалася. Працівниця етнографічного відділу петроградського Руського музею М.А. Фріде, яка досліджувала подільські містечка у 1925-27 рр., писала: "*за законами єврейської релігії ніякі виправлення і переробки в синагозі неприпустимі, і зараз багато її (синагоги у* Смотричі) *частин розвалюється, вибито багато скла у вікнах, але ніхто не сміє до цього доторкнутися*".

Голокост[552]

Підрозділи німецької 6-ї армії зайняли Михалпіль 11 липня 1941 року. У липні та серпні село перебувало під контролем німецької військової комендатури (Ortskommandantur). Головою містечка було призначено місцевого українця на прізвище Начубський. У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Михалпіль став районним центром у межах Ярмолинецького гебіту (Gebiet Jarmolinzy) у складі Генерального комісаріату «Волинь-Поділля» (Generalkommissariat Wolhynien und Podolien). Посаду гебітскомісара в Ярмолинцях обіймав Ернст Мертес. За часів цивільної адміністрації єдиними німцями, що перебували в Михалполі, були керівник сільськогосподарського відділу (зондерфюрер із питань сільського господарства — Sonderführer [Landwirtschaft]) Вільгельм Кнехельманн та його помічник; вони

[551] Rachel Wischnitzer *The Architecture of the European Synagogue*. Jewish Publication Society of America, 1964 - 312 стор.

[552] MIKHALPOL. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1425-1426. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург, B 162/5072, с. 434; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32340 та 34283; ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. YIU (Яхад - Ін Унум), свідок № 594, згадує, що євреїв із Шарівки та Фрамполя привезли до Ярмолинців, але не вказує дату; КругловА.И Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. С. 74. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

відповідали за різні господарства в Михальпільському районі й підпорядковувалися районному аграрному керівнику (Kreislandwirt) Карлу Вігманну в Ярмолинцях. У Михалполі також дислокувався підрозділ української поліції чисельністю понад 10 осіб, підпорядкований начальнику української поліції в Ярмолинцях. Пост німецької жандармерії в селі було створено лише після активізації партизанського руху в регіоні протягом 1943 року.

Улітку та восени 1941 року німці запровадили в Михалполі низку антиєврейських заходів. Було створено єврейську раду (юденрат) як посередницький орган між єврейським населенням і німецькою владою, а євреїв зобов'язали носити розпізнавальні знаки. Крім того, євреїв примушували до праці й забороняли їм залишати межі села. Згідно з повоєнними свідченнями німецького керівника сільськогосподарського виробництва Вільгельма Кнехельмана, на момент його прибуття до Михалполя (приблизно в листопаді 1941 року) там уже існувало єврейське гетто. За його оцінками, у гетто перебувало від 100 до 150 євреїв, хоча фактична кількість, найімовірніше, була вищою. Гетто розташовувалося в межах села, а євреїв розмістили окремо від решти населення. «"Комендант" цих євреїв [голова юденрату], який сам був євреєм, часто приходив до мене й надавав євреїв у моє розпорядження для виконання робіт». Євреїв залучали переважно до сільськогосподарських робіт у самому селі та його околицях[553].

Наприкінці жовтня 1942 року силами жандармерії та української поліції (зокрема близько 14 співробітників місцевої поліції Михалполя) зігнали євреїв із гетто в Михалполі та під посиленою охороною переправили їх до Ярмолинців. У Ярмолинцях усіх євреїв, зібраних з території Ярмолинецького гебіту, протягом кількох днів утримували на території занедбаного казарменого комплексу поблизу залізничної станції[554]. Після прибуття зі Старокостянтинова загону поліції безпеки та СД під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв групами розстріляли біля трьох заздалегідь підготовлених ям. Українські поліцейські оточили місце страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом там протягом приблизно шести годин було розстріляно близько 6400 євреїв[555].

За час окупації, що тривала з 11 липня 1941 року до 27 березня 1944 року, було вбито загалом 662 мешканці села; більшість із них становили євреї[556]. Близько 60 євреїв розстріляли в самому Михалполі[557]. Решту вбили в Ярмолинцях. Відомо, що врятувалося дуже мало євреїв із Михалполя.

---

[553] BA-L (Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі (Зовнішнє відділення Федерального архіву Німеччини), B 162/5072, стор. 394–395, заява Вільгельма Кнехельманн, 19 вересня 1967 р. Існування гетто і використання євреїв для примусових робіт також згадуються в VHF Visual History Archive of the Shoah Foundation (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 8453, свідчення Соні Берштейн.

[554] ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), 7021-64-818, стор. 203. Див. також BA-L, B 162/5073,С. 649–657.

[555] BA-L, B 162/5071, стор. 89–92, заява Вільгельма Курта Пауля Гросса, 8 січня 1960 року.

[556] М.І. Мехеда, ред., Історія міст і сила Української РСР: Хмельницька область (Київ: Головна редакція Укр. Радянської енциклопедії АН УРСР, 1971), С. 655–656.

[557] YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), M-52/179, p. 19

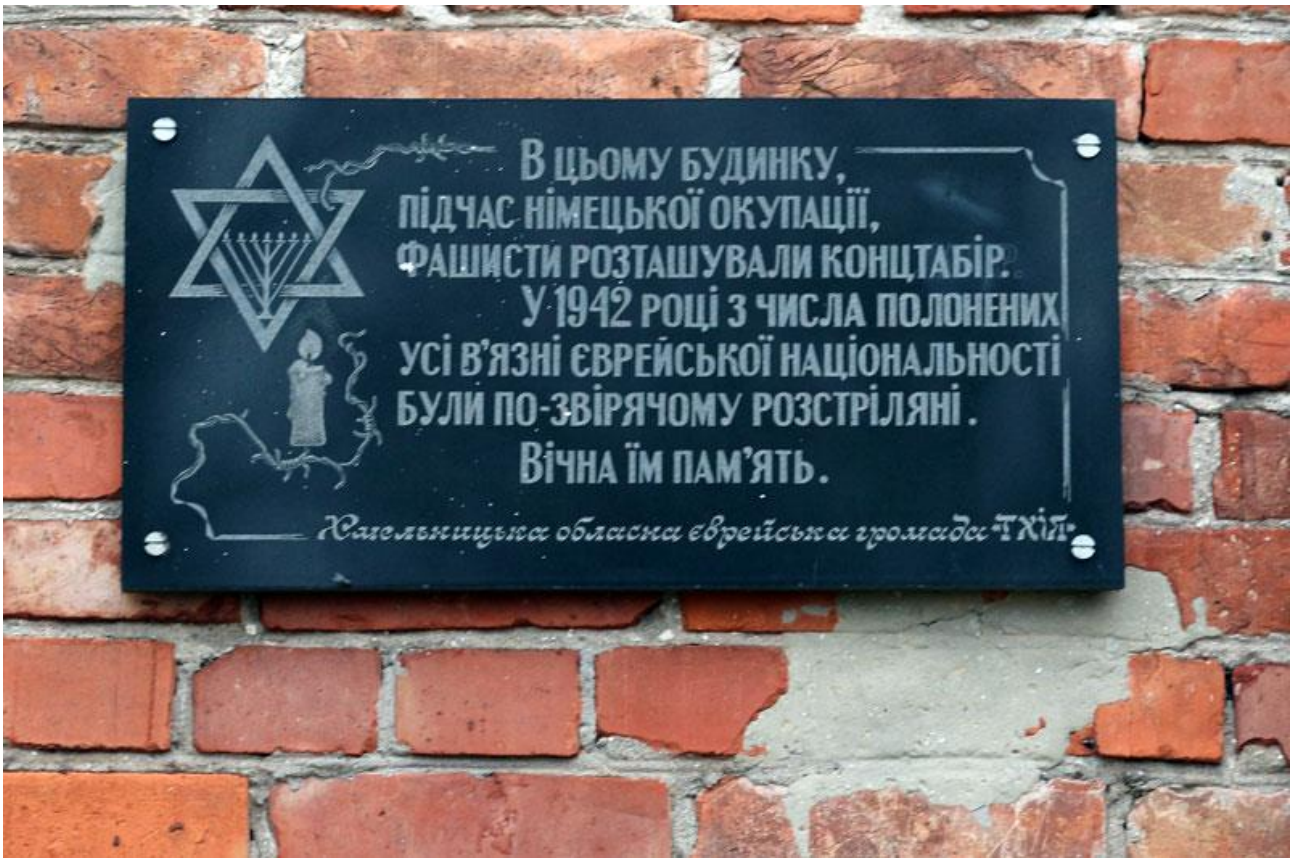

Меморіал полоненим радянським військовим і євреям, знищеним у Ярмолинецькому концтаборі.

Нова Ушиця[558]

Нова Ушиця, загальний вигляд із Заміховської гори. 190-192 роки.[559]

Нова Ушиця (до 1829 р. – Літнівці, польською Letniowce) – селище міського типу, центр однойменної територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Датою першої письмової згадки про предтечу Нової Ушиці – поселення Літнівці (пол. Letniowce)[560] вважається 1439 р. Проте, виявлені та введені у науковий обіг новітні дані свідчать про більш ранній час заснування поселення[561].

Дата першої згадки про поселення Літнівці під 1439 р. подається відомим дослідником Поділля Є. Сіцінським[562] з посиланням на працю М. Грушевського

---

[558] Uszyca (3), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłynka, Warszawa 1892, s. 859. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XII/859; Історико-архітектурний опорний план смт. Нова Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

[559]URL:https://www.facebook.com/photo.php?fbid=326014742227050&set=pb.100063528576385.-2207520000&type=3&locale=uk_UA

[560] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XII. Warszawa. 1892. S. 859. Summary. A new written mention of the village of Litnivtsi (now Nova Ushytsia township), as one of the settlements founded during the Lithuanian rule in Podillia.

[561] Малюгіна І. В., Захар'єв В. А. Щодо першої письмової дати про предтечу Нової Ушиці – село Літнівці. Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (22-23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2021.

[562] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. С. 902-903.

«Барське староство»[563]. Однак, на сьогодні ця дата заснування селища вже потребує коригування, з огляду на те, що в науковий обіг вводяться нові архівні джерела, в яких зазначаються більш ранні згадки про село Літнівці, а саме – 1431 р.[564]

Відомо, що у XV ст. Літнівці належали впливовим на коронному Поділлі магнатам Одровонжам. Проте, королева Бона Сфорца – дружина польського короля Сигізмунда I Августа, домоглася приєднання Літнівець та багатьох інших населених пунктів до Барського староства. Не зважаючи не те, що 3 червня 1537 р. між Боною і Одровонжем укладено угоду, Одровонж продовжував відстоювати свої права на деякі села, в тому числі і Літнівці. Тільки в червні 1538 р. він остаточно відмовляється від своїх претензій[565].

Нова Ушиця, будинок Народного дому. 1905-1915 рр.[566]

У праці польського історика та етнографа О. Яблоновського «Землі Руські. Волинь з Поділлям»[567] є повідомлення про Літнівці XVI ст. Згадано, що у 1565 та 1569 рр. спадкоємці Сєкержинського там платили податку за 3 плуги. У 1578 р. Сєкержинські вже платили не тільки за 3 плуги, а й 24 гроші за млин «з одним

[563] Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) (Репринтне видання: Київ, 1894) / Післямова, примітки та покажчики М. Г.Крикуна. – Львів,1996. с. 42

[564]Малюгіна І. В., Захар'єв В. А. Щодо першої письмової дати про предтечу Нової Ушиці – село Літнівці. Вказана праця. С.139-141

[565]АЮЗР. – К., 1893. − Ч. VIII. – Т.I: С.79-80.; Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета, 1901. Вып. 9. С. 902-903.

[566] URL: https://etoretro.ru/pic142961.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=11

[567] Aleksander Jabłonowski. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. Warszawa. 1889. S. 190, 221, 225. Малюгіна І. В., Захар'єв В. А (із Ватралів).Вказана праця. С.140.

каменем» та 15 грошів за ступу. Під час люстрації Гумецького 1616 р. село Літнівці було у посесії Якова Куцького. Гумецький «показав суму стару добру, яка була призначена (записана) ще за королів Владислава і Казимира, а також право на його пожиттєве володіння селом і жінкою своєю п. Ядвігою Хоцімірською, яка не підлягала люстрації»[568].

У 1748 р. Літнівці одержали від короля Августа III[569] привілей на самоврядування за магдебурзьким правом та статус міста.

Після другого поділу Польщі 1793 р. землі Брацлавщини та Поділля були приєднані до Росії. 1795 р. царським указом створені Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. У 1795-1803 рр. після укрупнення повітів Подільської губернії, до її складу ввійшли 12 повітів, в тому числі Ушицький, до якого ввійшло й Літнівецьке староство[570].

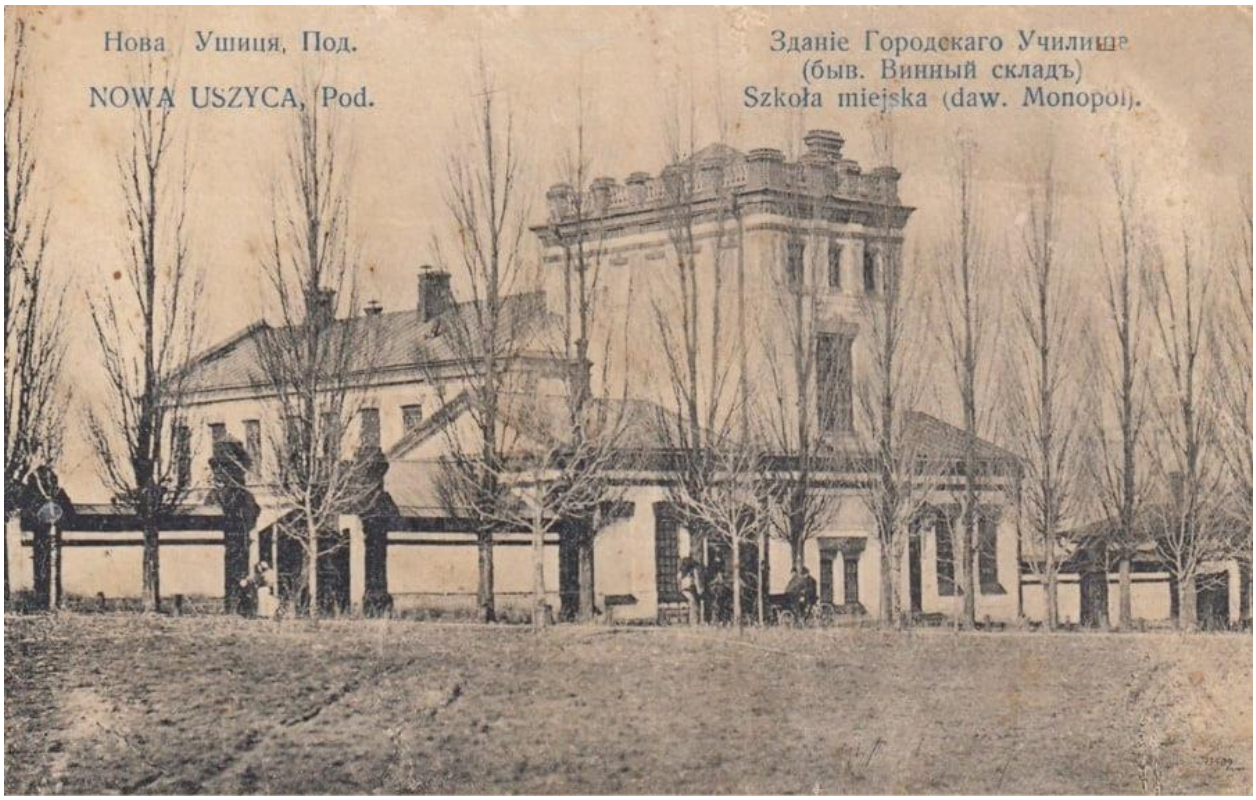

Будівля Міського училища, 1905-1910 рр.[571]

Створений царським указом від 6 липня 1795 р. Ушицький повіт у складі Подільської губернії проіснував майже 130 років – до 1923 р.

[568] Aleksander Jablonowski. Lustracye królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Warszawa. 1877. S.63. Малюгіна І. В., Захар'єв В. А (із Ватралів).Вказана праця. С.140.

[569] Август III Саксонський (1696 –1763) – король Речі Посполитої з династії Веттінів та саксонський курфюрст 1733–1763.

[570] Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник/ уп. Тимощук О. Хмельницький: Поліграфіст, 2011. 560 с. Городские поселения в Росийской империи. Т.IV. СПб. Типографія К. Вульфа. 1864 р.; Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. Вінниця: ПП «О. Власюк», 2011. 270 с.

[571]URL:https://www.facebook.com/photo.php?fbid=326014958893695&set=pb.100063528576385.-2207520000&type=3&locale=uk_UA

У 1846 р. в Новій Ушиці нараховується вже 370 будинків. З них: 5 кам'яних казенних будівель, одна дерев'яна; дві громадські дерев'яні будівлі; житлових будинків 362 (з них один кам'яний)[572]. В місті було дві синагоги, аптека, магазин, млин, через кожні два тижні відбуваються базари, 16 торгових крамниць, трактир, ярмарки не проводилися[573].

Соборна Чудо-Михайлівська церква.
Втрачена архітектурна окраса Нової Ушиці, 1910 р.[574]

У другій половині XIX ст. населення Нової Ушиці поступово зростає. У довіднику Подільської губернії, виданому В. Гульдманом у 1888 р., зазначені зміни кількості населення. За даними 1864 р. в містечку нараховувалось 3977 жителів, станом на 1888 р. кількість мешканців збільшилась до 4797. Розподіл за віросповіданням: православних 63,99%, католиків 5,03%, лютеран 0,02%. юдеїв 30,96%. За станами: дворян 4%, духовенства 0,35, громадян 0,27%, купців 0,19%, міщан 88,64%, військових 3,29% [575]. Як бачимо, вагому частку міського населення Нової Ушиці складали представники єврейської громади. Зростанню населення містечка сприяла політика уряду щодо заохочення євреїв й інших іноземців займатися торгівлею та ремеслами й оселятися головним чином у

[572] Городские поселения в Росийской империи. Т.IV. СПб. Типографія К. Вульфа. 1864. С.58- 60.
[573] Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. Т.Х. Ч.2. СПб. 1849. С.2, 88.
[574] У цій церкві відспівували Михайла Оскаровича Патона у 1919 - колишнього голову Ушицького повіту на Поділлі та його дружину. Детальніше читайте у книзі "Михайло Оскарович Патон: державник, господар, меценат". URL: https://polona.pl/item-view/be0e78a6-5da1-4e96-af73-8d40e2f027db?page=0
[575] Справочная книжка Подольской губернии. Составил и издал В. К. Гульдман. КаменецьПодольский. Типографія Губернского правления, 1888. С.486.

містах та містечках Правобережжя. Стимулом для цього виступала заборона імператриці Катерини II в'їжджати євреям на територію власне історичної Росії і надання дозволу поселятися на заході імперії, в межах відомої смуги осілості. Новим поштовхом для переселення євреїв у міста Правобережних губерній став імперський дозвіл від 1807 р. займатися будь-якими ремеслами. На початку XIX ст. євреї були звільнені також від рекрутської повинності[576].

Зазвичай, оселяючись у містечках, більшість євреїв, ставала шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями. Хліборобством євреї не займалися, більша частина з них була купцями і міщанами. Економічному підйому містечок сприяла регіональна і транзитна торгівля, в якій євреї утримували провідну роль[577]. Ринкові площі облаштовувалися лотками, крамницями, магазинами, складами. Ринкова площа ставала центром єврейської забудови міського типу (штетла). На ринковій площі, або вздовж вулиць, що вели до неї, були побудовані заїзди, своєрідні готелі, де зупинялися на нічліг купці і були умови для стоянки обозів з кіньми та вантажем. У Новій Ушиці шість паралельно розташованих заїздів утворювали одну зі сторін ринкової площі[578].

Нова Ушиця, земський шпиталь.[579]

[576] Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янецьПодільський: Оіюм, 2004. Т.13. С.75.
[577] Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. Вінниця: ПП «О. Власюк», 2011. С.156.
[578] Воловик В. М. С.159.
[579]URL:https://www.facebook.com/photo/?fbid=712457910881822&set=pb.100063528576385.-2207520000&locale=uk_UA

До будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні причетні М. Патон – повітовий предводитель дворянства та барон П. Местмахер[580]. М. Патон вирішував і опікувався питаннями будівництва, сільського господарства, освіти, культури. Дружина Патона – Олександра Вікторівна, була попечителькою дитячого притулку та головою Новоушицької громади благодійної допомоги бідним всіх віросповідань, брала участь в організації роботи земської лікарні[581]. За її ініціативи в Новій Ушиці обладнано перший пологовий будинок.

Нова Ушиця, «Европейская гостинница».[582]

Наприкінці XIX ст. в економіці містечка, як і раніше, провідну роль відігравали ремесло й торгівля. У 1897 р. з 6540 жителів було 6248 міщан, 129 селян, 120 ремісників шили одяг, 50 обробляли дерево й залізо, 3 були ювелірами. В містечку налічувалося 44 крамниці. Кожен четвер збиралися базари, щороку – з 3-го до 6-го серпня проводилися ярмарки.

На початку XX ст. у Новій Ушиці з'являються невеличкі підприємства напівкустарного типу. У 1910 р. тут працювали гільзова фабрика, два заводи –

---

[580] Храпак П. Д. Михайло Патон-державник господар меценат. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 26. С.249- 259.

[581] Кордонська Н. І. Освітяни Новоушиччини. Про становлення і розвиток освіти в Новоушицькому районі Хмельницької області. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2016. С.40.

[582]URL:https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3514086481982602&set=pb.100068619693940.-2207520000&type=3

штучних мінеральних вод і цегельний. На них було зайнято всього 20 робітників. Крім того, в місті налічувалося 105 ремісничих майстерень із 146 робітниками[583].

На час падіння монархії у Російській імперії Нова Ушиця мала статус повітового міста, де проживало близько 8000 жителів.52 Найбільш чисельною національною групою були євреї, яких нараховувалося близько 35%, росіян – 33%, українців – 28% та поляків – майже 3%[584].

Наприкінці січня 1918 р., з допомогою частин 7-ї армії ПівденноЗахідного фронту в містечку та селах Ушицького повіту встановлено радянську владу, однак наприкінці лютого Поділля окупують австро-німецькі війська. На початку 1919 р. містечко займають військові частини Директорії, у квітні містечко знову переходить до рук радянських військ, у червні у Нову Ушицю вступає корпус січових стрільців, у листопаді 1920 р. містечко займають частини Червоної Армії, встановлюється радянська влада, створюються повітовий та міські ревкоми.

14 липня 1941 р. нацисти захоплюють Нову Ушицю. За час окупації вони закатували 3220 мирних громадян, з них 2019 безпосередньо в Новій Ушиці, вивезли на примусові роботи до Німеччини 5237 чоловік. В урочищі «Трихів ліс» є шість могил на місці масового розстрілу єврейського населення у серпні-жовтні 1942 р. Нова Ушиця була звільнена 26 березня 1944 р.

Випуск Новоушицької гімназії, 1928 рік.[585]

[583] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. 32, С. 172, 173; А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 484; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. С. 206, 209.

[584] Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монограф. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 63.

[585] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=3559252307466019&set=pcb.3559273217463928

Єврейська молодіжна організація «Га-Шомер га-цаїр».
Нова Ушиця, 1924 р.[586]

Єврейська громада[587]

Нова Ушиця є впізнаваною точкою на карті єврейської спадщини. Тут тривалий час вирувало активне єврейське життя, і в окремі періоди євреї становили понад половину мешканців містечка.

У єврейському світі Нова Ушиця відома через так звану "Ушицьку справу" 1836 року. Вона стосувалася вбивства двох інформаторів, які повідомили владі про зловживання кагалу (єврейського громадського самоуправління) під час набору рекрутів до війська. Керівництво кагалу звинуватили в організації цих убивств. Судовий процес тривав до 1840 року, протягом якого заарештували й допитали понад 80 євреїв. Серед заарештованих був хасидський цадик Ісраель із Ружина. Рятуючись від переслідувань, Ружинський ребе переїхав до Австро-Угорщини та оселився у Садгорі (передмісті Чернівців).

Наприкінці XIX століття (1897) у Новій Ушиці проживало 2 213 євреїв, що становило понад третину всього населення містечка.

---

[586] Execution of Jews in Nova Ushytsia. URL: https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.196

[587]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том одиннадцатый. Миддот — Община (1911)). – С. 753-754. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Encyclopedia of Jewish Life (2001), p. 901: "Novaya Ushitsa"; 100 єврейських містечок України: історичний путівник / В. Лукін, О. Соколова, Б. Хаймович. - СПб: Видавець А. Гершт, 1997. Вип. 2: Поділля. - 2000. С. 580-582. URL:https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912; Nova-Oshitza.URL: https://cdp.jewishgen.org/eastern-europe/ukraine/nova-ushitsa-kamenets-podolski-novaya-ushitsa-nei-ushitz-oyshitz-uszyca; Execution of Jews in Nova Ushytsia. URL: https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.196

У 1910 році в Новій Ушиці функціонували п’ять синагог і приватна єврейська школа. У цей час єврейське населення Нової Ушиці досягло свого піку — 2 747 людей, що становило 34% загальної кількості мешканців.

Наприкінці 1930-х років радянська влада закрила єврейські навчальні заклади в місті. У 1939 році єврейське населення Нової Ушиці становило 1 547 осіб — приблизно 55% загальної кількості мешканців.

Єврейський цвинтар у Новій Ушиці, ймовірно, заснували наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Найдавніші з виявлених мацев (надгробків) датуються серединою XIX століття. Сьогодні на території кладовища збереглося близько 100 надгробків.

Останній випуск єврейської школи.
(Оперлася на коліна – Нейман Мара, праворуч – Штирберг Володимир. 1937 р.)[588]

Голокост[589]

Згідно з переписом населення 1939 року, у Новій Ушиці проживало 1547 євреїв (55 відсотків від загальної кількості населення), а ще 1059 – у селах Новоушицького району. До них належали села Каліус і Замехов. Після

[588] URL: https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.196

[589]Encyclopedia of Jewish Life (2001), p. 901: "Novaya Ushitsa"; Круглов А.И. Уничтожение еврейскогона селения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. - С. 67.URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; NOVAIA USHITSA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1433-1435. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Айзен М. «Жорстка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]». URL: https://www.jewishgen.org/ukraine/PTM_Article.asp?id=7; Murder Story of Novaya Ushitsa Jews at the Novaya Ushitsa Canning Factory URL: https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626798; Айзен М. «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]». URL: https://www.jewishgen.org/ukraine/PTM_Article.asp?id=7

вторгнення Німеччини до СРСР 22 червня 1941 року частина єврейського населення змогла евакуюватися. Чоловіків віком, що відповідали вимогам, було призвано до лав Червоної Армії або вони вступили на службу добровільно. За оцінками, на початку окупації у Новій Ушиці залишилося понад 1000 євреїв. Ця цифра включає деяких єврейських біженців, які прибули з Бессарабії.

Німецькі війська окупували Нову Ушицю в середині липня 1941 року. Протягом решти липня та в серпні 1941 року село контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Німецька військова влада призначила сільського старосту та набрала українську допоміжну поліцію, яку очолив чоловік на ім'я Семенов. Нова місцева влада зайняла будівлі, що раніше використовувалися радянською владою.

Родина Нейманів. Нова Ушиця, 1930 р.

У вересні 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Село стало районним центром у гебітеті Бар у складі Генерального комісаріату Волині та Подолії[590]. Німецьким жандармським гебітсфюрером у Барі в 1942 році був лейтенант Віллі Петріч. Кілька постів жандармерії, включаючи той, що в Новій Ушиці, працювали під його командуванням. Українська допоміжна поліція була підпорядкована посту жандармерії в Новій Ушиці.

[590]BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432(колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. від начальника поліції громадського порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

Масові розстріли єврейського населення в гебіті Бар були проведені в 1942 році заставою поліції безпеки (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському. Цю заставу очолював гауптшарфюрер СС Андреас Фермер.

Влітку 1941 року євреям було наказано носити нарукавні пов'язки із зіркою Давида; восени їх замінили жовтими нашивками на грудях і спині. Кілька євреїв були вбиті протягом перших місяців окупації, зокрема чоловік, якого повісили, та 16- чи 17-річний хлопець Іцек, якого застрелили німці або місцеві поліцейські, які спіймали його на спостереженні за пограбуванням єврейських квартир. Крім того, влада заарештувала низку євреїв, зокрема рабина Шая Руву, вимагаючи великого викупу за їхнє звільнення. Коли Ройтман, якому було наказано стягнути викуп з єврейської громади, спробував втекти, його спіймали, а всіх заарештованих розстріляли[591].

Яків Ширман з другом Морісом загинули в гетто Нова Ушиця.

Михайло Айзен та його сестра загинули в гетто Нова Ушиця.

У вересні 1941 року німецька влада створила гетто в Новій Ушиці. Гетто розташовувалося на частині ринкової площі до яру, включаючи двір синагоги та вулицю Поштову. Гетто було оточене колючим дротом заввишки 2 метри, а біля входу на вулицю Поштову була брама. Браму постійно охороняла українська поліція. Українські сім'ї, що жили в межах гетто, мусили виселитися, а єврейські сім'ї за межами гетто мусили переїхати. Перенаселеність була такою, що багатьом людям доводилося жити в підвалах. Щойно ворота гетто зачинилися,

[591]Штаркман А. Новая Ушица. Рамат-Ган, 1999. С. 108–118, 134–138. URL: https://myshtetl.org/khmelnitskaja/novaya_ushica.html

поліція та інші місцеві жителі вривалися в покинуті єврейські будинки та крали все, що могли знайти[592].

Після арешту Ройтмана німецька влада призначила Хаїма Дініца єврейським старостою. Він був релігійним євреєм 50 років. Своїми помічниками він обрав двох своїх синів, Янкеля та Мойше, та інших родичів. Серед його перших завдань була організація переміщення євреїв до гетто. Згодом він також допомагав німцям у відборі молодших євреїв для відправки до таборів примусових робіт у Летичеві для роботи на дорожніх будівельних проектах[593].

Ріва Волер

Ріву вбили під час ШОА. Місце смерті: Нова Ушиця, 20.08.1942.[594]

Соня Бондар

Народилася в Новій Ушиці, 1917 року. Соню вбили під час ШОА. Місце смерті: Мінківці, 1941 рік.[595]

До весни 1942 року до гетто було переселено кілька сотень євреїв з навколишніх сіл і поселень. Серед сіл були Ольховець, Замехів, Пилипківці, Куча, Слобідка, Песець та Пилипи-Хребтієвський. Ці переселення довели єврейське населення гетто до приблизно 1500 осіб. Населення гетто складалося переважно з жінок, дітей та людей похилого віку, а також деяких ремісників, таких як кравці та виробники рукавичок.

Будь-хто, кого спіймали на спробі вийти з гетто, загрожувала смертна кара, яка також була покаранням за розпалювання вогню ввечері або рано вранці або навіть за те, що діти плакати. Однак раз на тиждень євреям дозволялося залишати

[592] Там само, С. 108–118, 134–138; Свідчення Михайла Айзена, «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]», 1997, С. 1–2.
[593] Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138. У 1944 році Дініца було засуджено до 10 років позбавлення волі за співпрацю з окупантами. Після відбуття покарання він повернувся до Нової Ушиці.
[594] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14403195
[595] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13950628

гетто по неділях колонами по чотири людини, взявшись за руки, щоб піти на ринок обміняти свої особисті речі на їжу. Перед тим, як вони пішли, поліція проводила огляд. Вони конфіскували всі цінні речі, які знаходили. Раз на день, на 15 або 20 хвилин, євреям дозволяли виходити по воду з криниці, розташованої в яру біля гетто. Зазвичай це призводило до шаленої метушні через обмежений час. Деякі євреї також нелегально залишали гетто через колючий дріт у пошуках їжі. Більшість євреїв мали знайомих неєвреїв, колишніх колег по роботі або сусідів, які робили все можливе, щоб допомогти їм. Деякі закопували цінні речі як захист від невизначеного майбутнього[596].

Щодня всі працездатні євреї, які не були ремісниками, залишали гетто о 7:00 ранку, щоб виконувати різні види примусової праці, включаючи ремонт доріг, прибирання вулиць, рубку дров, прибирання будинків місцевих адміністраторів та сільськогосподарські роботи. Вони поверталися знову о 18:00. Тих, чия робота вважалася неналежною, били. Ця робота була неоплачуваною, але вихід з гетто давав можливість обміняти речі на їжу. Усередині гетто групу «дівчат-наложниць», усі вони були бессарабськими біженцями, тримали на розраду поліції та німців. Ці дівчата не були зобов'язані виконувати фізичну працю, їх годували та одягали. Також періодично відбувалися рейди німців та місцевої поліції в гетто, під час яких вони грабували та били євреїв. Взимку 1941–1942 років офіцери та поліцейські заарештували кількох євреїв у гетто. Їх катували, а потім убили в сусідньому лісі[597].

Організованого опору в гетто не було, але деякі російські газети контрабандою проносили, а одну групу чоловіків заарештували та розстріляли за прослуховування нелегального радіо після того, як німці наказали здати всі радіоприймачі. Мешканці гетто знали про знищення євреїв у Минківцях, Кам'янці-Подільському та інших місцях, і це викликало у них занепокоєння.

20 серпня 1942 року німецькі сили безпеки провели велику акцію проти гетто, в якій було розстріляно 707 євреїв[598]. Акцію провела поліція Sipo-Aussendienststelle в Кам'янці-Подільському за допомогою німецької жандармерії та української поліції. Спочатку українська поліція оточила гетто вночі. Потім вранці, за допомогою Дініца та його помічників, вони вигнали мешканців гетто з їхніх домівок. Німці провели селекцію на Поштовій вулиці. Кілька сотень молодих, працездатних євреїв було відправлено до трудового табору в Летичеві, а також було відібрано ремісників з дійсними робочими документами та їхні сім'ї. Потім тих, кого не відібрали, вивели з гетто. Їм повідомили, що їх відправлять до Палестини. Спочатку їх вели дорогою до Дунаєвців, але коли вони звернули ліворуч з дороги в ліс, за католицьким цвинтарем, євреї зрозуміли, що їх розстріляють. Українська поліція брала активну участь у розстрілі.

---

[596] Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118; YVA (Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль), M-33/97, M-52/179, O-3/1266.

[597] Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138; Свідчення Михайла Айзена, «Гірка пам'ять: мемуари Другої світової війни [Нова Ушиця]», 1997. – С. 3.

[598] Звіт керівника жандармського округу в Барі, лейтенанта Петрича, 27 серпня 1942 року, щодо антиєврейських Акцій, IPN (Інститут національної пам’яті Польщі), Збірник силових підрозділів СС та поліції, сигнатура 77, С. 10. Згідно з матеріалами НДК (ДАРФ, 7021-64-803, С. 77), 2620 осіб було розстріляно у чотирьох ровах на захід від села. Ця цифра, ймовірно, завищена.

Спочатку євреїв змусили роздягнутися, а потім розстрілювали групами по 5 осіб. Дітей ховали живцем, щоб заощадити боєприпаси[599].

Після цієї акції євреї, що залишилися, складалися з ремісників та їхніх сімей, загалом кілька сотень людей, а також кількох інших, яким вдалося сховатися під час акції. Цих євреїв потім переселили до залишкового гетто, відомого як мале гетто, яке складалося лише з 15 будинків на початковій території гетто. Кожна сім'я мала свою власну кімнату. Усіх цих євреїв розстріляли під час другої акції 15 жовтня 1942 року[600].

Після ліквідації гетто було наказано розшукати євреїв, які переховувалися. Тих, кого спіймали, відправили до в'язниці, а потім розстріляли біля черепичного заводу[601].

Інтерв'ю зі свідком

Галина В., 1942 року народження, єврейка, яка вижила: «Довгий час я навіть не знала, що я єврейка. Я виросла в українській родині і ніяк не могла знати, що

я єврейка. Я дізналася про свою єврейку лише у 58 років. Мені сказали, що я народилася в гетто. Мого батька призвали до армії невдовзі після окупації Радянського Союзу. Він був лікарем. Я навіть не знаю, чи знав він, що моя мати була вагітна мною. Вона та мій старший брат залишилися в Новій Ушиці. Коли прийшли німці і було створено гетто, її туди разом з моїм братом загнали. Я народилася на початку 1942 року. Коли всіх євреїв забрали на розстріл, забрали і мене, і мою матір, і брата. Коли я проходила повз картопляне поле, мати викинула мене в полі. Її та мого брата вбили. Мене знайшли місцеві жителі села та усиновила родина, яка піклувалася про мене. Мій батько повернувся у 1944 році. Очевидно, наш «У нього забрали будинок, і в селі його не дуже добре зустріли. Йому сказали, що його дружину та сина вбили, а мене усиновили. Він спостерігав за моїми грами здалеку і, будучи щасливим, вирішив залишити мене в моїй усиновленій родині. Відколи я дізнався про цю історію, я намагався дізнатися більше про свою біологічну родину, але

[599] Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 122–130, 134–138; Айзен М. «Гірка пам'ять», С. 4–5.
[600] YVA, свідчення Марії Ластер, O-3/1266; Штаркман, Нова Ушиця, С. 108–118, 134–138.
[601] Після звільнення поселення у двох канавах біля паркану було знайдено 15 трупів. ДАРФ, 7021-64-803, С. 77.

безуспішно. Мого батька звали Борис Бетенський. Це все, що я про нього знаю». (Свідок № 702U, опитаний у Новій Ушиці 23 серпня 2008 року).[602]

Всього в Новоушицькому районі виявлено 16 могил, у яких знаходяться тіла розстріляних і замучених німецькими катами – 3222 людини. В архівному документі вказано, що 1 могила знаходиться біля села Калюс, 15 могил – у Новій Ушиці (6 – в урочищі «Трихів», 6 – у парку, 1 – біля глухонімої школи, 2 – біля цегляного заводу). Пізніше, у 50-ті роки, всі ці поховання впорядковано, проведено перезахоронення. На початку 1980-х років через будівництво Дністровської ГЕС, могилу з села Калюс перенесено на територію старого єврейського кладовища XIX ст. с. Куражин. За 2 км від села Глибочок є братська могила мирних громадян єврейської національності, кількість похованих не встановлено.[603]

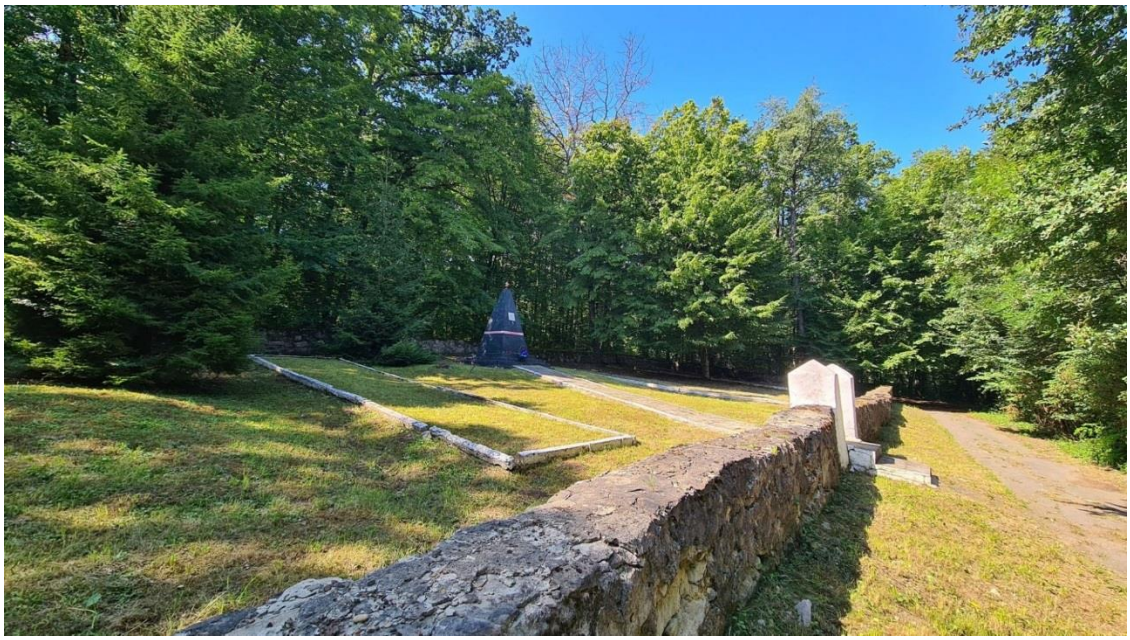

Пам’ятник на місці масового поховання в урочищі «Трихів».

[602] URL: https://yahadmap.org/en/#village/nova-ushytsia-novaya-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.196

[603] Новоушицька територіальна громада. URL: https://novagromada.gov.ua/news/sohodni-mynaye-83-roky-vid-strashnoyi-trahediyi-rozstrilu-fashystamy-myrnoho-yevreyskoho-naselennya

Новокостянтинів[604]

Новокостянтинів, Костел Св. Анни.[605]

Новокостянтинів — село в Україні, у Летичівській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

З історії відомо, що поселення наприкінці 16 століття належало знаменитому князю Костянтину Острозькому, який проживав у Старому Костянтинові. Князь виділив наділ своєму синові на території, так виник Новий Костянтинів.

В 17 столітті село і фільварки, ліси були власністю родини Ревуських.

---

[604] Konstantynów Nowy / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV. — S. 362. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/362; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1024-1026 (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 659-660. – 1266 с. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf; Новокостянтинів / Н. А. Рудик // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-73442.; Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст. // *Крикун М.* Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 148—149. URL: https://history.org.ua/LiberUA/978-617-607-064-1/978-617-607-064-1.pdf; Гурська К. Архітектурна спадщина Острожчини: до питань про замок у Новокостянтинові// Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук.-практ. конференції. — Кам'янець-Подільський, 2023 .— С. 252—263.

[605] URL: https://ishchuk.net/Podorozhi/Ukraine/Hmelnytska/Letychivski/Novokostiantyniv/img_4838.jpg

В 1788 році графом Жевуським було побудовано костел на честь Святої Анни[606]. На одній із вулиць було збудоване велике панське господарство. Ця вулиця і отримала ймення «Фільварок». Від графа його маєток і містечко перейшло до князя Чорторийського, який потім продав його панові Ярошинському, при якому було відмінене кріпацтво.

Після реформи в містечку почало розвиватися ремісництво. Було побудовано черепичний та цегельний заводи, вальцовий та разовий млини, ґуральні. В рік проводилось по 12 ярмарків.

Станом на 1900 рік в містечку нараховувалось близько 5000 осіб населення, з них 1299 — православних, 600 католиків, 3000 євреїв. В містечку було побудовано 10 двоповерхових будинків-заїздів завдовжки 50 метрів. Було до 500 єврейських будинків.

НОВО - КОНСТАНТИНОВЪ, м. Кожуховск.в. Жит.7528. Разст.: у. г. 30 в., Хмѣльникъ 18 в., въ мѣст.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Почтовая станція земская.
Церковь православная.
Костелъ р.-католическій.
Молитв. дома еврейск. (5).
Училище 2-классн. сельск.
Врачъ общественный *Дризо* Исаакъ Як.
Фельдшерскій пунктъ. Фельдшеръ *Мироновичъ* Ив. Флор.
Бакалея:
Авербухъ Янк. Авр.
Вайнштейнъ Д. Г.
Газъ Іос. Ш.
Гольдштейнъ Мошко Шмул.
Зальцманъ Айзикъ Дув.
Клейнеръ Хаимъ Мошк.
Лойферманъ Хаимъ Азриэ.
Лойферманъ Янк. Азриэ.
Мандельманъ Шл. Фроим.
Маргулисъ Ланя Нахман.
Мешманъ Гитля Іойлик.
Пуришъ Нахм. Іос.
Третякъ Бася Шлемов.
Фрейнкель Малка Дув.
Фрейнкель Мошко Вольк.
Вина виноградныя.
Фишманъ Іось Ушер.
Винная лавка № 553.
Винокуренный заводъ:
Погорскій Аддръ Іуліан., Ново - Константиновскій № 170 винокуренн. заводъ. Раб. 12. Выкурено въ 1909-10 г. 23999 вед. 40 град.
Галантерея:
Мешманъ Авр. Схаріев.
Желѣзо-скобяные товары:
Шатхинъ Туба Іос.
Книжный магазинъ:
Лернеръ Л. Б.
Кожевенные товары:
Курцманъ Ривка Фроим.
Машкитъ Лейва Зайвел.
Мануфактура:
Ивницкій Лейзеръ Хаим.
Привенъ Борухъ Дув.
Пуримъ Чарна Вольк.
Ровнеръ Ихель Срул.
Ронисъ Ар. Іос.
Рубинфонъ Рухля Пинхас.
Серебріеръ Дав. Шл.
Серебріеръ Рейзя Герш.
Медоваренный заводъ:
Третякъ Іос.
Мельницы:
Деменчукъ Матв. Арт., аренд.
Рутбергъ Д. В.
Мешманъ Авр. Схар.
Мука:
Гитманъ Ципра Дув.
Диклеръ Двойра Дув.
Трактиръ:
Ксидо Ек. Вадм.
Ярмарки: 17 въ году.

Єврейські підприємці Новокостянтинова.[607]

У 1905-1906 рр. було побудовано школу в кінці Новокостянтинова по дорозі на Летичів, яка була знищена під час окупації німцями у 1941 році.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради, увійшло до складу Української Народної Республіки.

25 квітня 1920 об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків) форсували Збруч. Польські військовики

[606] Костел зведений у стилі пізнього бароко. Серед одноманітних сільських одноповерхових будиночків він виглядає розкішним велетнем. Суворість головного фасаду пом'якшують дві бічні симетричні каплиці зі сферичними куполами. Всередині простір оформлений динамічно. Стіни оздоблені колонами та пілястрами. З 30-тих років костел закрили. А римо-католики одні з перших стали жертвами репресій радянського режиму. Після Другої світової війни у костелі жили комсомольці, які брали участь у розбудові місцевого колгоспу. Вони суттєво пошкодили храм зсередини.
За словами хранителя Санктуарію Летичівської Богородиці Адама Пшевускі, частина комсомольців проживала тут, на хорах, спала на розкладених матрацах. Це був час страшенного вандалізму. Ці люди показали, що в них немає ні культури, ні шани до Бога, ні поваги до краси. У 80-х роках у костелі виникла пожежа. Ймовірно, це був навмисний підпал. Після розвалу СРСР ксьондз Станіслав Фюк почав реставрацію Санктуарію Летичівської Богородиці та зробив накриття костелу в Новокостянтинові. Після цього споруда перестала інтенсивно руйнуватися.

[607] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1005. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

вибили радянську владу із села. Боротьба за населений пункт відбувалася з перемінним успіхом, остаточне повернення радянської армії до Новокостянтинівки відбулося наприкінці 1920 року.

1933 рік — одна з найтрагічніших в історії жителів села. Люди їли кору дерев, мерзлу картоплю, пацюків, котів, траплялися випадки людоїдства.

Новокостянтинів опинився під німецькою окупацією з 12 липня 1941 р. На каторжні роботи в Німеччину за період окупації було примусово вивезено 124 юнаки і дівчат.

Ще більшого лиха зазнало населення єврейської общини, яке проживало в селі. Першою ознакою «нової влади» стало створення відділку з офіцера німецької армії, 10 німецьких солдат і 10 поліцаїв, та гетто для осіб єврейської національності. Тут сотні старих, жінок і дітей терпіли наругу, голод і спрагу, а через кілька місяців були знищені.

Єврейська громада[608]

У 1681 р. у Новокостянтинові мешкало кілька єврейських сімей.

До 1742 р. до Новокостянтинів прибула 51 єврейська родина; 1765 р. тут проживало 694 євреї.

За ревізією 1847 р. «Новокостянтинівське єврейське суспільство» складалося з 2584 осіб.

За переписом 1897 р. в Новокостянтинові проживало 2320 євреїв із 3907 жителів (59% населення).

У 1889 р. діяло 4 синагоги. З 1887 р. рабином у Новокостянтинові був Шмуель Маргуліон, з 1901 р. – Довід-Олександр-Яков Хунейс.

У 1914 р. у Новокостянтинові було 5 синагог.

Основні заняття єврейського населення – торгівля та ремесла. У 1914 євреям належали медоварений завод, млин, єдина книгарня і 30 крамниць (у т. ч. усі 15 бакалійних, усі 8 мануфактурних, єдина галантерейна). Євреєм був єдиний лікар.

У 1923 р. у Новокостянтинові проживало 1469 євреїв.

У 1920-х – початку 1930-х рр. діяла єврейська школа.

У 1941 р. євреї Новокостянтинова були депортовані в гетто Летичева і у вересні 1942 р. розстріляні.

Витяг із протоколу допиту колишнього начальника кущової поліції с. Новокостянтинів Л. Стеблєвського про обставини вбивства єврейського населення. 11 червня 1951 р.[609]

Запитання: *Покажіть про злочинну діяльність, яку Ви провадили?*

Відповідь: *Працюючи начальником кущової поліції, я керував охороною єврейського гетто, яке було створено німцями в селі Ново-Костянтинів і сам особисто брав участь в охороні разом із підлеглими мені поліцейськими. У цьому*

---

608 Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том одиннадцатый. Миддот — Община (1911). – С. 761. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Круглов А. И Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 – С. 69.

609 Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Авт.-упоряд.: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур. НАН України. Інститут історії України; Гайдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла; Галузевий державний архів Служби безпеки України; Державний архів Хмельницької області. – К.: Видавець В. Захаренко, 2022. – с. 238. – 456 с.

гетто було ув'язнено приблизно до 700 осіб Радянських громадян єврейської національності, територія гетто була обгороджена колючим дротом, охорону цього гетто несли лише поліцейськими, підлеглими мені.

[…]

Восени 1942 року до мене з району прибули п'ять німецьких жандармів, які разом зі мною та моїми підлеглими поліцейськими робили арешти всіх євреїв, які проживають у гетто, побудували їх в одну колону. Потім разом з частиною моїх поліцейських та іншими поліцейськими, прибули з інших кущів поліції, під конвоєм погнали в районний центр у Летичів, де вони були поміщені також у гетто, а потім приблизно за два тижні були всі розстріляні німцями.

Коли євреїв було вигнано з гетто, яке я разом із підлеглими поліцейськими охороняв, у гетто залишилося до 10 осіб хворих і немічних чоловіків і жінок, які не могли рухатися, всіх їх за наказом жандармів я посадив на підводу і разом з поліцейськими Михайлом Бондарем, Рудковським, Добрянським та Шевчуком на підводі під конвоєм відправили за село Новокостянтинів у балку, де всіх 10 людей хворих та немічних Радянських громадян розстріляли з гвинтівок. У розстрілі я приймав особисту участь зі своєї гвинтівки розстріляв чотирьох радянських громадян.

Потім після розстрілу на мій наказ поліцейські приймали разом зі мною у розстрілі участь там же у балці закопали розстріляних нами радянських громадян, після чого ми пішли до себе на ділянку.

Меморіал розстріляних євреїв біля с. Залетичівка.

Новолабунь[610]

[610] Łabuń, mko, pow. zasławski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 563. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/563; Лабунь,

Пам’ятний знак на честь 500-річчя села.

Новолабунь (раніше *Лабунь*, *Любунь*) — село в Полонській міській територіальній громаді Шепетівського району.

У XVI столітті володарями Лабуня були Лабунські і їм належало 18 сусідніх поселень. На початку XVII століття землями Лабуня володіли православні українські магнати Острозькі.

З 1775 року по 1792 рік володарем Лабуня стає зять князя Марціна Любомирського — Юзеф Ґабріель Стемпковський.

На руїнах давнього замку Стемпковський побудував двоповерховий палац.

1775 року він звертається до польського короля Станіслава Авґуста про надання йому привілеїв. У цей час Лабунь виконує роль столиці воєводства Волинського і Київського. Сюди приїздила польська знать зі всього краю на розкішні бали, які постійно влаштовував Юзеф Стемпковський.

містечко //*Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. — Т. 2 : Л — Я. — 578 с. – С. 5-7. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – С. 577-591.– 696 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub3_1893/IstStatOpVolGub3_1893.pdf; ŁABUŃ. URL: https://www.wolyn.com.pl/index.php/component/content/article/labun?catid=9&Itemid=474; Labun. Pierwsimwlasciciele jego. URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/stecki_labun.pdf; Новолабунь / Н. В. Буцен // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-73447

Місцеві жителі сприймали Стемпковського як «ката над катами». Під час гайдамацьких повстань, відомих під назвою Коліївщина або Уманської різні, Стемпковський очолював військово-судову компанію, що у Житомирі чинила суд над гайдамаками. Саме він засуджував їх до страшних покарань

Коли ж у 1793 році Стемпковський помер, то його палац розібрано за борги

Станом на 1870 рік в Лабуні було 496 будинків, 1796 мешканців, костел, 5 церков, 6 олійниць, 3 каплички, синагога, 2 молитовних будинки, 26 крамниць. Тут працював 51 ремісник[611].

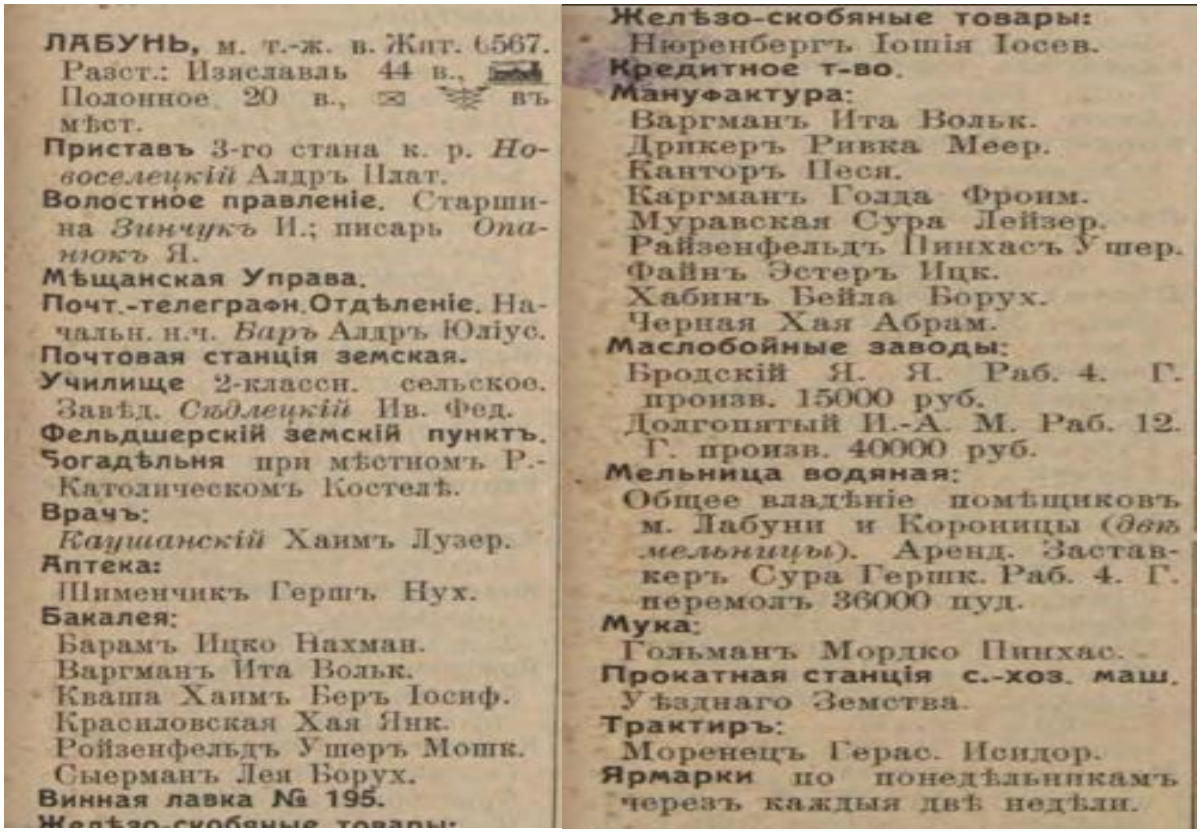

ЛАБУНЬ, м. т.-ж. в. Жит. 6567. Разст.: Изяславль 44 в., Полонное 20 в., ✉ въ мѣст.
Приставъ 3-го стана к. р. *Новоселецкій* Алдръ Ілат.
Волостное правленіе. Старшина *Зинчукъ* И.; писарь *Опанюкъ* Я.
Мѣщанская Управа.
Почт.-телеграфн.Отдѣленіе. Начальн. н.ч. *Баръ* Алдръ Юліус.
Почтовая станція земская.
Училище 2-класси. сельское. Завѣд. *Сядлецкій* Ив. Фед.
Фельдшерскій земскій пунктъ.
Богадѣльня при мѣстномъ Р.-Католическомъ Костелѣ.
Врачъ:
Каушанскій Хаимъ Лузер.
Аптека:
Шименчикъ Гершъ Нух.
Бакалея:
Барамъ Ицко Нахман.
Варгманъ Ита Вольк.
Кваша Хаимъ Беръ Іосиф.
Красиловская Хая Янк.
Ройзенфельдъ Ушеръ Мошк.
Сыерманъ Лея Борух.
Винная лавка № 195.
Желѣзо-скобяные товары:
Нюренбергъ Іошія Іосев.
Кредитное т-во.
Мануфактура:
Варгманъ Ита Вольк.
Дрикеръ Ривка Меер.
Канторъ Песя.
Каргманъ Голда Фроим.
Муравская Сура Лейзер.
Райзенфельдъ Пинхасъ Ушер.
Файнъ Эстеръ Ицк.
Хабинъ Бейла Борух.
Черная Хая Абрам.
Маслобойные заводы:
Бродскій Я. Я. Раб. 4. Г. произв. 15000 руб.
Долгопятый И.-А. М. Раб. 12. Г. произв. 40000 руб.
Мельница водяная:
Общее владѣніе помѣщиковъ м. Лабуни и Короницы (*двѣ мельницы*). Аренд. Заставкеръ Сура Гершк. Раб. 4. Г. перемолъ 36000 пуд.
Мука:
Гольманъ Мордко Пинхас.
Прокатная станція с.-хоз. маш. Уѣзднаго Земства.
Трактиръ:
Моренецъ Герас. Исидор.
Ярмарки по понедѣльникамъ черезъ каждыя двѣ недѣли.

Єврейські підприємці Лабуня.[612]

Це колишнє повітове місто Заславської губернії на початку XX ст. славилося своїми олійнями, поташнями, а також наявністю, якщо говорити теперішньою мовою, значної кількості складських приміщень (їх було 24). Далеко за межами містечка знали чудову продукцію маслобійних заводів Бродського і Долгоп'ятова. У Лабуні працювали два водяних млина з річним показником перемолу 36 тисяч пудів. Хоча відстань від найближчої залізничної станції складала 22 версти, там функціонувало своє поштово-телеграфне відділення[613].

[611] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom V, s. 563.
[612] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – с. 758. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0
[613] Записи Володимира Кочубея про Шепетівку та сусідні містечка на початку XX століття. Фонди Інституту рукопису київської Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

Лазня. Лабунь, 1923 р.[614]

Єврейська громада[615]

У 1867 в Новолабуні діяло 3 синагоги. З 1890 р. рабином був Меїр Лернер.

Основні заняття єврейського населення о 19 – поч. 20 ст. – ремесла та торгівля.

У 1914 р. євреї орендували 2 млини (Сура Заставкер); євреям належали маслоробний завод (Я.Бродський), єдина аптека (Герш Шименчик), 17 лавок (у т. ч. усі 9 мануфактурних, усі 6 бакалійних).

Євреєм був єдиний лікар у Новолабуні Хаїм Каушанський.

У 1923 р. коштом Джойнта побудована громадська лазня.

У 1923 в Новолабуні проживало 952 євреї.

З 1925 р. – центр єврейської національної сільради.

1931 р. – бл. 600 євреїв.

Після окупації частинами вермахту на околицях Новолабуні в 14.08.1941 р. було розстріляно 80 євреїв.

29.08.1941 р. відбулися нові масові вбивства євреїв.

14.02.1942 євреї, що залишилися, були переселені в гетто Полонного, де загинули під час ліквідації гетто 26.06.1942 р.[616]

---

[614] Мешканці села завершують ремонт лазні в Лабуні. Ремонт, який став можливим завдяки коштам, виділеним Об'єднаним розподільчим комітетом, дозволив цим євреям знову користуватися лазнею після кількох років занепаду. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/yurovshchina/index.html

[615]ЄЕ. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона/Словник/3-1.

[616] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 63.URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Моше Бітбройт, Ріва Бітбройт до Другої світової війни проживали у Новолабуні. Моше Бітбройта та Ріву Бітбройт було вбито під час Голокосту.[617]

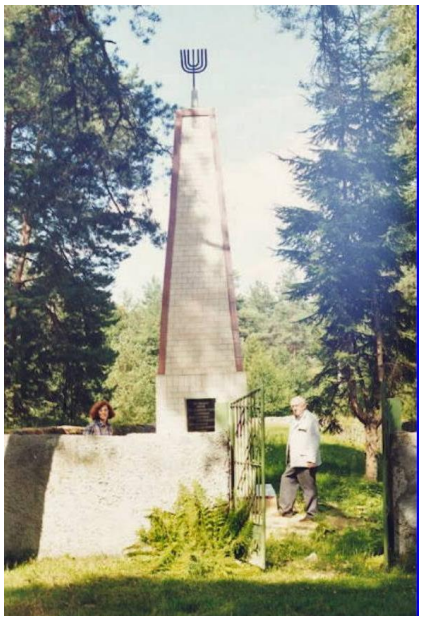

Меморіал жертвам Голокосту. Меморіал розташований у лісі біля залізничної станції на місці масового вбиства понад 4000 євреїв Полонного та сіл Новолабунь і Воробіївки у вересні 1941 р.[618]

Меморіал братської могили. У цьому місці за залізничним переїздом, неподалік дороги, що веде до невеличкого містечка Понінка, 26 червня 1942 р. нацисти розстріляли 1270 єврейських в'язнів Полонського гетто.[619]

[617] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Labun?page=1
[618] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=25676223388704020&set=pcb.1394405249003889
[619] URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=25676223545370671&set=pcb.1394405249003889

Ожигівці[620]

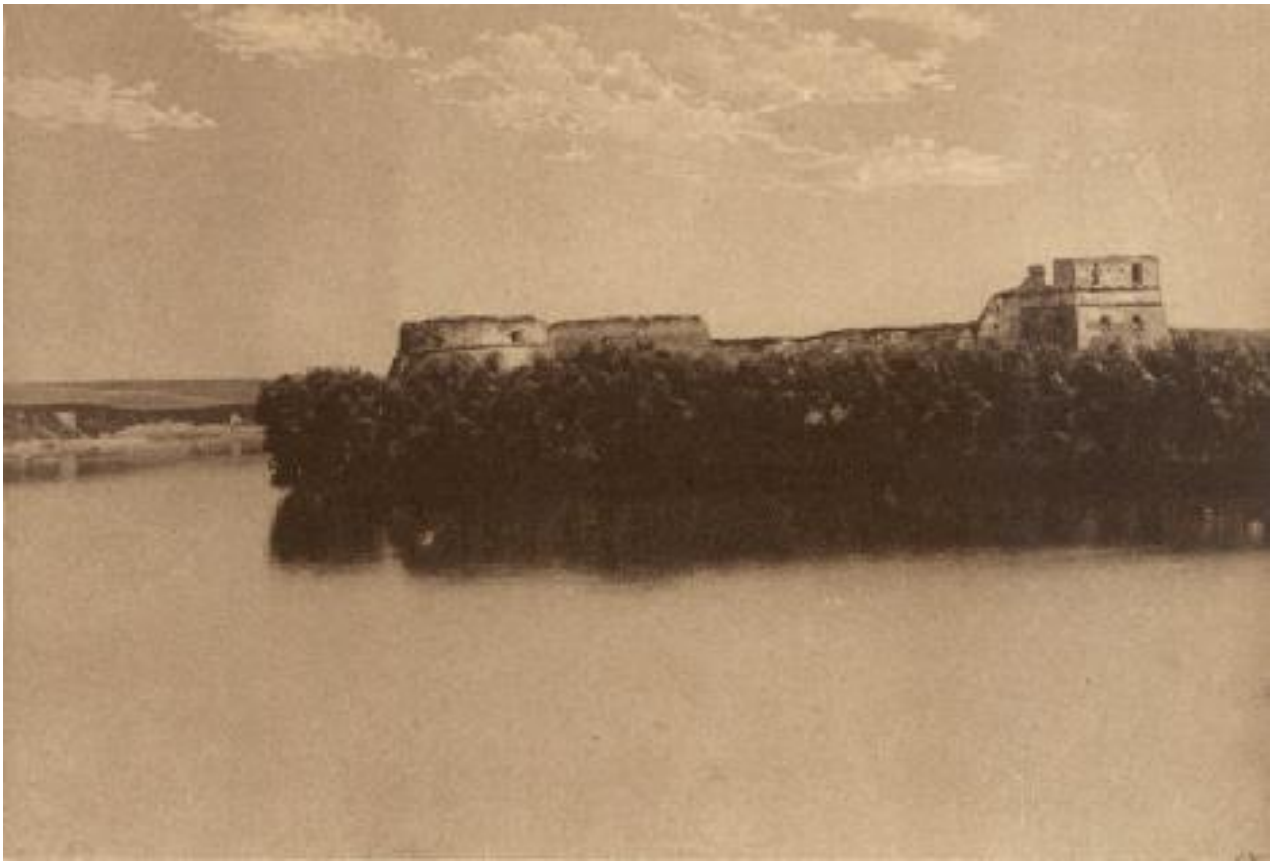

Ожигівці, західна сторона замку. 1920–ті роки.[621]

Основу економічного життя містечка становили ремесло та транзитна торгівля. Про величину тогочасних Ожигівців можна судити з того, що в 1583 р. біля ринку було 52 будови.

У документі від 19 лютого 1602 р. "Про інвентар описання замку і міста Ожиговець називаємого Новим Збаражем", сказано, що у замку була лише одна велика гармата, 4 малих гарматки і 34 гаківниці. За кількістю населення Ожигівці на той час були великим містом.

У 1629 р., коли його власником був краківський каштелян князь Кшиштоф-Єжи Збаразький, Ожигівці мали 503 будинки, в тому числі Старе Місто ― 22, а Нове Місто — 394, передмістя і фільварок — 87.[622]

У "Літописі Самовидця" (1651 р.) читаємо про Ожигівці: «Хан кримський почал з королем єго милостю щось згодного і учинили потребу єще, і зараз хан з

---

[620] Ożohowce, miasteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — T. VII. — S. 795—796. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VII/795; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. С. 835-848. – 934 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub4_1899/IstStatOpVolGub4_1899.pdf**;** Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 163. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

[621]Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926. – C. XXXIV URL: https://polona.pl/item-view/19e9fd0e-bf6f-4f60-9386-bc8c47e881e5?page=278

[622] Мороз, В. Замки і фортеці Тернопілля [Текст] / В. Мороз ; [ред. О. Чучук]. – Тернопіль, 2011.

ордами уступил, зоставивши самих козаков. Що выдячи гетман Хмельніцкій з писарем скочили до хана, унимаючи оного, але не дался намовити — просто пошел под Ожиговці миль кільканадцять і стал»[623].

Вишневецькі збудували в Ожигівцях костьол, а у 1722 р. — другий костьол, який переробили із замкової вежі. Потім твердиня перейшла до роду Чарнецьких, а далі — до Матковських.

1772 р. Збруч став кордоном між Австрією і Росією. На російському боці залишалося містечко Ожигівці, а його передмістя Токи із замком дісталося Австрії. Незабаром Токи стали самостійним селом, а занедбаний замок перетворився у мальовничу руїну.

До 1917 року село Ожигівці належало графу І. П. Малинському. Під час революції 1917 року жителі села почали розбирати поміщицьке майно, вирубували ліс.

З 5 липня 1941 року по 5 березня 1944 року село було окуповане німецькими загарбниками. На примусові роботи до Німеччини окупанти вивезли 135 чоловік, з них багато не повернулися у село.

Єврейська громада[624]

Єврейська громада в Ожигівцях існувала з 17 ст.

У 1896 р. діяла синагога.

У 1897 р. в Ожигівцях проживало 154 євреї (10%).

Перше повідомлення про єврейських поселенців в Ожиговцях наводить у IV томі «Історико-статистичного опису церков та парафій Волинської єпархії» дослідник волинської історії Микола Теодорович. Автор цитує наступний документ: «У 1583 році 27 грудня князь Петро Владиславович Збаразький видав пану Миколаю Вонсовичу та єврею новозбаразькому Єфраїму запис на передачу їм в орендне утримання на три роки маєтності, що перебували під його опікою – половину містечка Нового Збаража і сіл, що до нього належні, за 9100 злотих орендної плати в рік. Причому він, князь Збаразький, зобов'язувався охороняти та захищати ці маєтності від нападів та насильницьких захоплень. У випадку ж недотримання цього зобов'язання князь Збаразький повинен був у вигляді неустойки віддати орендарям на правах оренди свою власну маєтність – містечко Влочище з усіма селами»[625].

Слід зазначити, що Новим Збаражем тоді називали сучасне село Ожигівці на Волочищині. Із наведеного уривку зрозуміло, що євреї часто залучалися шляхтою і магнатами як орендарі маєтностей. Це подекуди створювало напружені стосунки із місцевими селянами, адже оренда супроводжувалася визиском, виконанням численних повинностей. Окрім того, євреї зазвичай були

[623]Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии", и "Собрания исторического". – К., 1878. – С. 24-25. – 589 с. URL: https://archive.org/details/samovydcya/samovydcya/page/24/mode/1up

[624]Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 70. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[625] Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. С. 835-836. – 934 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub4_1899/IstStatOpVolGub4_1899.pdf

збирачами податків, управителями маєтків із правом відправлення правосуддя (зокрема, страти винних), діловими агентами, власниками шинків і постоялих дворів, олійниць, млинів, лісопилок та винокурень.

У липні 1941 р. Ожигівці зайняли частини вермахту. У серпні 1942 року євреїв із сусідніх сіл, зокрема з Ожигівців було переселено до гетто Волочиська.

11 вересня 1942 року поліція безпеки (SPO) ліквідувала гетто, розстрілявши всіх євреїв, що залишилися. Кількість убитих євреїв, ймовірно, становила близько 3000 осіб, хоча радянські джерела наводять дещо більші цифри[626]. Масові розстріли були здійснені загоном застави Sipo з Старокостянтинова за сприянням німецької жандармерії та української поліції. Восени 1942 року українські поліцейські заарештували та розстріляли ще кілька сотень євреїв, яких знайшли в переховуванні.

У липні 1944 року дев'ятьох чоловіків, які служили в місцевій поліції у Волочиську під час німецької окупації, судила радянська влада. Усіх їх визнали винними, а шістьох з них засудили до смертної кари та повісили у Волочиську, а інших трьох засудили до каторжних робіт. У документах військово-польового суду під головуванням майора юстиції Пахомова, що відбувався 10-11 липня 1944 року на станції Волочиськ, названо іншу кількість – близько 4 тисяч загиблих. Районна комісія провела розкопки місця поховання біля підніжжя яру та полів, що належали колгоспу імені Шевченка. Могила мала розміри: 20 м довжини, 17 м ширини, 2 м глибини. Після відкриття могили знайдено трупи у неприродних для тілопокладання позах – в сидячому, напівлежачому вигляді. При медичному огляді визначено, що більшість мирних громадян була кинута у яму живими, приглушеними тупою і холодною зброєю. Інша частина загиблих мала кульові вогнепальні поранення у потиличній та скроневій частинах. Серед знайдених трупів встановлено переважну кількість жінок (в т.ч. вагітних), стариків і дітей. Було визначено, що діти закопувалися живцем разом із батьками. 1945 року у Чернівцях було розшукано колишнього слідчого Волочиської жандармерії Вільгельма Фея. У січні 1946 року на допиті Фей повідомив подробиці масового розстрілу мирного єврейського населення у Волочиську. У 1947 році на могилі на цегляно-цементованому постаменті розміром 0,8×2,3×2,3 м. встановлено цегляно-цементований обеліск висотою 5,7 м. з металевою меморіальною плитою розміром 0,4×0,5 м. із написом: «На цьому місці в 1941-1944 р. німецько-фашистськими загарбниками були по-звірячому розстріляні жителі району». Автором пам’ятника, зведеного на пожертви громадян, був місцевий житель, колишній працівник сфери торгівлі Гершель Горбатий. Братська могила жертв нацизму взята на державний облік за категорією «пам’ятка історії місцевого значення» рішенням Хмельницької обласної ради народних депутатів №31 від 19.03.1983 року (охоронний номер 2073).[627]

[626] Документи ДНК (Державна Надзвичайна Комісія) вказують на те, що понад 8000 євреїв було розстріляно за один день. На нашу думку, ця кількість жертв значно завищена. Див. ДАРФ (Державний архів Російської федерації), 7021-64-795, С. 94–96, 139.

[627] Матусяк В. Євреї Волочиська: невідома історія. URL: https://volochysk.com.ua/archives/3254

Перший пам'ятник на братській могилі жертв нацизму.

Сучасний вигляд реставрованої братської могили мирних єврейських жителів, розстріляних нацистами у 1942 р.

Оринин[628]

Оринин, хата – чоло. 1930 р.[629]

Оринин — село у Кам'янець-Подільському районі, центр Орининської сільської громади.

Оринин вперше в історичних документах згадується як село 21 травня 1444 р.[630] 16 липня 1449 року сини покійного Януша Кирдейовича, подільського воєводи, у галицькому суді здійснили поділ батькового маєтку, у результаті чого Оринин перейшов у власність Грицька Кирдея[631].

---

[628] Orynin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — T. VII. — S. 606. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VII/606; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 971-972 (пол.)URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; *Підгірний В. М., Підгірний Д. В. Оринин: Історико-публіцистичний нарис. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2008. — 76 с.*; Оринин / В. М. Підгірний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-76028.

[629]Світлина П. Жолтовського. URL: http://www.otkudarodom.ua/ru/orinin

[630]Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1–80) (1361–1530) // Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 7: Історичні студії та розвідки (1900–1906). — Львів: Світ, 2005. № XLI. С. 182.

[631]Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12, [Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435-1475], T.12, s.218, № 2528. URL: https://polona.pl/item-view/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5?page=119

В 1474 році Кирдеї збудували у селі мурований костел Пресвятої Трійці.

Село Оринин отримало магдебурзьке право від короля Владислава III в 1434-1444 рр.[632]

Від 1506 року Оринин — згадується як місто в Кам'янецькій землі.

При взятті Кам'янця турками (1672) на «полях оринінських» стояв кримський хан і звідси писав коронному гетьману листи стосовно «заспокоєння України».

Війни згубно позначилися на Оринині. 1661 року в ньому залишалося лише три «дими», а під час 27-річного панування турків на Поділлі (1672-1699) село зовсім обезлюділо. І лише на початку XVIII століття почалося його відродження.

У 1701 році воно отримало грамоту від короля Августа II Сильного на право проведення щорічних ярмарків, відтак тут щонеділі збиралися базари. Розвивалися торгівля, ремесло, зростало населення. У 1780 році в Оринині, який перетворився на містечко, налічувалося 73 двори, близько 600 жителів.

6 листопада 1888 року земство відкрило маленьку лікарню на 12 ліжок, яка обслуговувала не тільки жителів містечка, а й мешканців навколишніх сіл. Вона розташовувалась у приміщенні найманого будинку (до наших днів не зберігся).

В 1894 році відкрито одноклясне училище, яке згодом було перетворено в двокласне. В 1908 році в училищі працювали 4 вчителі, вчилося 148 хлопчиків і 40 дівчаток.

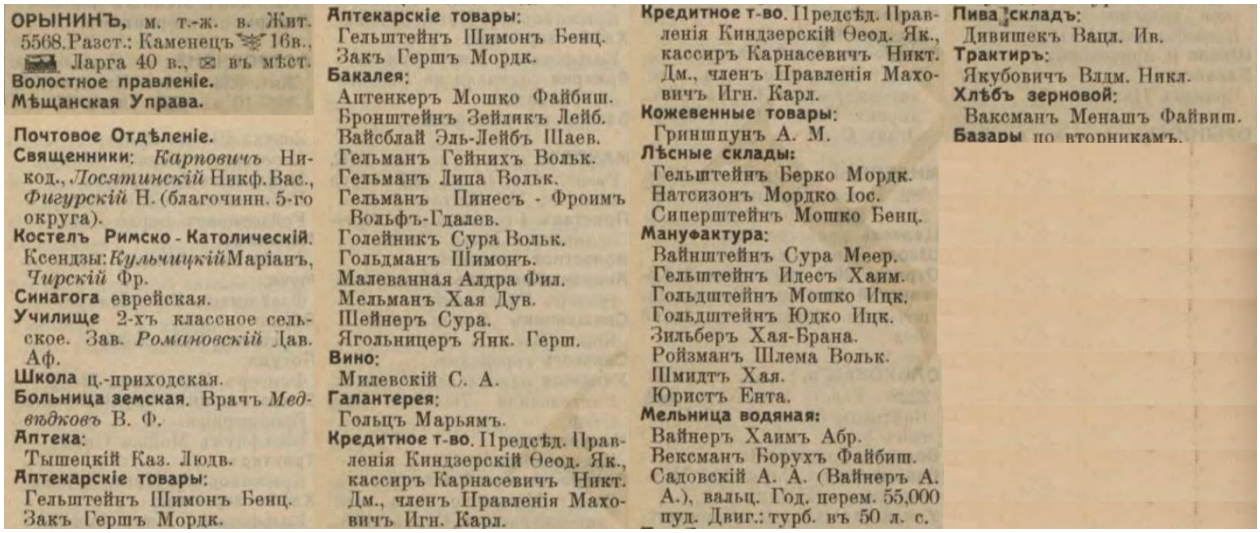

ОРЫНИНЪ, м. т.-ж. в. Жит. 5568. Разст.: Каменецъ 16в., Ларга 40 в., ✉ въ мѣст.
Волостное правленіе.
Мѣщанская Управа.

Почтовое Отдѣленіе.
Священники: *Карповичъ* Никод., *Лосятинскій* Никф. Вас., *Фигурскій* Н. (благочинн. 5-го округа).
Костелъ Римско-Католическій. Ксендзы: *Кульчицкій* Маріанъ, *Чирскій* Фр.
Синагога еврейская.
Училище 2-хъ классное сельское. Зав. *Романовскій* Дав. Аф.
Школа ц.-приходская.
Больница земская. Врачъ *Медвѣдковъ* В. Ф.
Аптека:
Тышецкій Каз. Людв.
Аптекарскіе товары:
Гельштейнъ Шимонъ Бенц.
Закъ Гершъ Мордк.

Аптекарскіе товары:
Гельштейнъ Шимонъ Бенц.
Закъ Гершъ Мордк.
Бакалея:
Антенкеръ Мошко Файбиш.
Бронштейнъ Зейликъ Лейб.
Вайсблай Эль-Лейбъ Шаев.
Гельманъ Гейнихъ Вольк.
Гельманъ Лица Вольк.
Гельманъ Пинесъ - Фроимъ Вольфъ-Гдалев.
Голейникъ Сура Вольк.
Гольдманъ Шимонъ.
Малеванная Алдра Фил.
Мельманъ Хая Дув.
Шейнеръ Сура.
Ягольницеръ Янк. Герш.
Вино:
Милевскій С. А.
Галантерея:
Гольцъ Марьямъ.
Кредитное т-во. Предсѣд. Правленія Киндзерскій Ѳеод. Як., кассиръ Карнасевичъ Никт. Дм., членъ Правленія Маховичъ Игн. Карл.

Кредитное т-во. Предсѣд. Правленія Киндзерскій Ѳеод. Як., кассиръ Карнасевичъ Никт. Дм., членъ Правленія Маховичъ Игн. Карл.
Кожевенные товары:
Гриншпунъ А. М.
Лѣсные склады:
Гельштейнъ Берко Мордк.
Натсизонъ Мордко Іос.
Сиперштейнъ Мошко Бенц.
Мануфактура:
Вайнштейнъ Сура Меер.
Гельштейнъ Идесъ Хаим.
Гольдштейнъ Мошко Ицк.
Гольдштейнъ Юдко Ицк.
Зильберъ Хая-Брана.
Ройзманъ Шлема Вольк.
Шмидтъ Хая.
Юристъ Ента.
Мельница водяная:
Вайнеръ Ханмъ Абр.
Векслманъ Борухъ Файбиш.
Садовскій А. А. (Вайнеръ А. А.), вальц. Год. перем. 55,000 пуд. Двиг.: турб. въ 50 л. с.

Пива складъ:
Дивишекъ Вацл. Ив.
Трактиръ:
Якубовичъ Влдм. Никл.
Хлѣбъ зерновой:
Ваксманъ Менашъ Файвиш.
Базары по вторникамъ.

Єврейські підприємці Оринина, 1913 р.[633]

У 1910 році після тривалого клопотання управи, з ініціативи земства збудовано приміщення для лікарні на 25 ліжок. Тут працювали лікар, фельдшер, сестра милосердя і акушерка. 1929 року лікарню було розширено до 35 ліжок. Свого часу тут працювали такі висококваліфіковані медики, як С. А. Верхрадський, В. Ф. Медведко, Я. М. Волошин, які стали професорами, докторами наук.

[632]Боровський А. Літопис Скали: Магдебурзьке право в Оринині. URL: https://litopys-skaly.blogspot.com/2020/09/blog-post.html

[633] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 921-922. – 1176 с.URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

У листопаді 1917 року в Оринині було встановлено владу Центральної Ради та створено Орининську єврейську та Орининську українську ради. Внаслідок поразки визвольних змагань на початку ХХ століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

1930-ті роки відомі в історії як роки комуністичних репресій. Не минули ці трагічні події й Оринина. Саме в Оринині (тодішньому райцентрі) містилась в'язниця НКВД; значна частина жителів села стали жертвами сталінської репресивної машини (імена і долі багатьох з них, на жаль, досі не встановлено).

7 липня 1941 року війська угорської армії окупували Оринин.

В роки окупації насильно на примусові роботи до Німеччини і Австрії було вивезено 246 орининців.

Оринин, синагога. 1930 р.[634]

Єврейська громада[635]

У 1887 р. в Оринині проживало 1680 євреїв, 1897 р. – 2112 (42%), 1902 р. – 2839, 1923 р. – 1630, 1926 р. – 1797, 1939 р. – 1508 євреїв (48,6%).

Єврейська громада в Оринині склалася до 1582 року.

У 18 ст. в Оринині діяла синагога.

634 Світлина С. Таранушенка. URL: http://www.otkudarodom.ua/ru/orinin

635 Beryl Segal «Orinin, My Shtetl In the Ukraine». URL: https://easteurotopo.org/articles/segal-orinin/segal-orinin.pdf; Бернштейн Н.Д. Мое наследие. Книга девятая – Оринин - местечко мое URL: http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 62. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; URL:https://jewua.org/orynin/; Григорий Бразилер, Разбуженные воспоминания (Нью-Йорк, 1997).

На поч. 19 ст. в Оринині були синагоги, благодійні організації для бідних і хворих, Хевра кадиша[636]. Євреї працювали в 65 ремісничих майстернях, на шкіряному заводі, який збудував єврей-купець Гутгерц. У 1863 р. діяло 4 синагоги, у 1889 – 5 синагог.

Єврейська молодь. Оринин, 1937 рік.[637]

Берил Сегал так описує Оринин: *«Незнайомець, який скромно йшов Поштовою дорогою між російською та польською церквами, міг пройти цю відстань приблизно за п'ятнадцять-двадцять хвилин. Він би пройшов усю довжину штетла. Але місто також мало ширину. Основна частина населення жила на вулицях і провулках, які раптово починалися і так само раптово закінчувалися в межах Оринина. Поштова дорога була прямою і вимощена бруківкою, але інші не були такими популярними.*

М'ясний провулок, де розташовувалися всі бойні, характеризувався смородом забитих тварин та собак під ногами. Вулиця починалася біля великої бойні тварин і закінчувалася біля паркану саду поліцейського. Там був Варіацький Гас, де жили торговці галантереєю. Рулони бавовни, альпаки, кретону та льону були складені на полицях їхніх магазинів, які були просто

[636] Хевра Кадіша (івр. קדישא חברה — «святе братство») — це релігійне поховальне товариство в іудаїзмі, що складається з добровольців громади. Основна мета — забезпечення дотримання всіх єврейських законів і традицій при похованні, включаючи омивання, підготовку тіла, пошиття саванів (тахрихім) та організацію похорону.

[637] 1. Абум Розенбліт. Помер після війни 2. Шейва Біт, убитий в Оринині під час Голокосту 3. Сюреле Розенфельд 4. Берл Клейман, убитий в Оринині під час Голокосту 5. Яша Гольдштейн 6. Циля Байн Померла в Оринині до війни 7. Борис (Бейреш) Фельдман. Пройшов усю війну. Потім емігрував до США, в Бостон, де й помер. 8. Шифра Грінберг 10. Наум Бернштейн 11. Дора Друкер 12. Шамштейн Матвій Григорович. Світлина з книги Бернштейна Н.Д. Мое наследие. Книга девятая – Оринин - местечко мое. – С. 151. URL: http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0

передніми кімнатами їхніх будинків. На Варіаському Гасі також продавалися шкіряні вироби. Аромат свіжо вичинених м'яких телячих шкур, каракулю та бобра завжди висів у повітрі, коли наближався до магазинів»[638].

Комітет в Оринині, який розподіляв допомогу від США у 1920-х роках. Зліва направо сидять: Копл Матісес, Залман Столяр, Елі Лейбішес. Зліва направо стоять: Аківа Берелес, Берл Хаїм Іцхок, Гавріель Іделье.[639]

В Оринині було п'ять молитовних будинків. Три з них стояли поруч, так що спів і канти з одного було чути в інших. Два інших знаходилися трохи далі вниз по березі річки. П'ять молитовних будинків називалися Старий Бет Мідраш , Новий Бет Мідраш , Зінковер Клойс , Чортковер Клойс і Старий Шул .

Старий і Новий Бет-Мідраш приваблювали солідних балебатів з Оринина. Це були заможні купці, і всі вони жили на Головній вулиці та на Варіацькому Гасі. Зінковський монастир отримав таку назву, тому що його віряни наслідували хасидського ребе з міста Зінков, який був нащадком Аптер Ров.

Чортковер Клойс, яких іноді також називають Садігурер Клойс, були послідовниками хасидських ребе, які мали суд у цих галицьких містах.

«Але найбільшим і найвражаючим храмом був Старий Шул (Єврейський молитовний будинок.), – згадує Берил Сегал, – *Він отримав таку назву, тому що ніхто з живих не знав, коли і ким був збудований цей Шул. У той час як інші чотири храми були не що інше, як прості двокімнатні будинки, одна кімната для чоловіків, а інша для жінок, Старий Шул був архітектурно самобутнім. Шул був конгломератом кількох будівель, доданих до основної споруди. Його вікна*

[638] Beryl Segal «Orinin, My Shtetl In the Ukraine». – С. 545. URL: https://easteurotopo.org/articles/segal-orinin/segal-orinin.pdf

[639]URL: https://jewua.org/orynin/

були маленькими і були заховані у верхній частині високих стін, біля даху. Він не мав опалення, і восени та взимку віряни не знімали пальто. Тому його також називали Холодним Шулом. Мізра, або східна стіна, була майже повністю зайнята витончено різьбленим Священним Ковчегом та підставкою хазана. Кілька сходинок вели до Священного Ковчега, в якому знаходилося кілька Сефер Тор давнього походження. Мідні канделябри звисали з балок даху. Їх запалювали лише у свята та напередодні Суботи. До головної Шули була прибудована жіноча галерея, високо під дахом. Одна з будівель, насправді прибудова до Шули, була сховищем шемосу, загальної назви для всіх розірваних молитовників, Хумошім, а також Псалмів і Техінос, молитов для жінок. Їх не викидали, а зберігали вічно, бо вони містили ім'я Бога».

Єврейська інтелігенція. Оринин, 1918 р.[640]

У 1911 році в Оринині була створена сіоністська група. Її керівниками були Пінхас Кремер та Ізраїль Драклер. У 1914 році існували єврейські ощадно-позикові товариства. Євреям належало 22 кіоски, включаючи вісім мануфактурних магазинів, 11 продуктових магазинів, обидва склади аптечних товарів, три млини та всі три лісгоспи.

9 серпня 1914 року в Оринині стався погром. В результаті було знищено майно десяти єврейських сімей. Такі погроми повторювалися багато разів під час Першої світової війни, оскільки багато російських солдатів проходили через Оринин на передову протягом 3 років.

У 1920-х роках в Оринині діяли підпільні сіоністські організації. У 1924–1925 роках у містечку було створено єврейський переселенський

[640] Світлина з книги Бернштейна Н.Д. Мое наследие. Книга девятая – Оринин - местечко мое. – С. 154. URL: http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0

сільськогосподарський колектив «Нове життя». Головним агрономом її був єврей на прізвище Нахмен. Бухгалтером був Лев Бернштейн. Організація розташовувалася в будівлі колишнього панського будинку.

В Оринині працювала школа з викладанням на ідиш. До кінця 1920-х років. було закрито синагоги, припинено діяльність сіоністських організацій.

У 1930-х роках у штетлі не було лікаря. Був лише фельдшер на ім'я Бурех Ройфе.

У 1935 р. євреї становили більшість членів сільськогосподарської артілі «Прапор комунізму».

Яків Рудман був головою сільської ради до війни.

Григорій Бразилер (дитина) з батьком та сестрами Бронею та Любою (стоять праворуч), Оринин, 1921 рік. Броня та Люба загинули в Оринині під час Голокосту.[641]

Голокост[642]

Згідно з переписом населення 1939 року, в Оринині проживало 1508 євреїв, або 25,3% від загальної чисельності населення. Ще 115 євреїв проживало в селах тодішнього Орининського району.

Після вторгнення Німеччини до Радянського Союзу 22 червня 1941 року невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід або була призвана до лав Червоної Армії. На початку окупації в Оринині залишалося близько 1300-1400 євреїв.

---

[641] Світлина з книги Григорія Бразилера «Разбуженные воспоминания», Нью-Йорк, 1997 р.

[642] ORININ. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1437-1438. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

На початку липня 1941 року війська угорської армії окупували Оринин. У серпні 1941 року до Оринина прибуло кілька сотень євреїв, депортованих з Угорщини за нібито сумнівне громадянство. Вони знайшли притулок у євреїв Оринина, які ще до війни жили в одній частині села, окремо від неєврейського населення. Євреї Оринина працювали крамарями та ремісниками, а неподалік також був єврейський колгосп. Угорські євреї намагалися заробляти на життя, працюючи переважно робітниками в сільському господарстві.

Всього через кілька тижнів угорських євреїв зібрали, повідомивши, що їм дозволять повернутися до Угорщини. Їх супроводжували колоною до земляного укріплення, яке було підготовлено до війни як форму оборонного окопу. Потім на машинах прибула кілька озброєних німців і швидко оточили євреїв. Кілька молодших євреїв спробували втекти, але більшість було спіймано або розстріляно. Місцевий селянин, який працював у полі неподалік, також загинув від випадкової кулі. Потім німці розстріляли всіх угорських євреїв, що залишилися в окопі, а могилу засипали місцеві неєвреї. Жертвами цієї акції, ймовірно, було близько 250 осіб[643].

У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Оринин був включений до складу округу Кам'янець-Подільський у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Регерунгсрат (Regierungsrat) Рейндль став гебітскомісаром у Кам'янці-Подільському. Лейтенант поліції Альберт Райх був призначений керівником жандармського округу навесні 1942 року[644]. В Оринині було створено німецький жандармський пост, якому підпорядковувалася українська допоміжна поліція.

Наприкінці літа та восени 1941 року німецька влада запровадила в Оринині низку антиєврейських заходів. Євреям було наказано носити розпізнавальні знаки у вигляді жовтої нашивки на грудях та спині. Єврейський старійшина мав зібрати з євреїв певну суму золота та інших цінностей і передати її німцям. Євреям заборонялося залишати межі села, а також мати будь-які контакти з неєврейським населенням[645].3 Оскільки євреї вже жили окремо від неєвреїв, ці правила створили в Оринині форму «відкритого гетто». Євреї також були зобов'язані виконувати примусові роботи, які включали розчищення снігу з головних доріг взимку[646].

Десь влітку 1942 року німці ліквідували відкрите гетто в Оринині. Євреї села мали уявлення про те, що станеться, оскільки за кілька днів до цього вони отримали звістку про те, що євреїв сусіднього села Лянцкорунь розстріляли[647]. Спочатку село рано вранці оточили українські та німецькі поліцейські. Потім євреїв вигнали з їхніх будинків та зібрали разом. За допомогою єврейського старійшини було відокремлено кількох кваліфікованих робітників та їхні сім'ї, яким дозволили залишитися в Оринині. Основну групу євреїв, що складалася

---

643 YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 638, 639, 640, 641, 642.

644BA-BL(Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC Берлінський документальний цент, SSHO (папка SS (колекція BDC, різні файли) 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

645 YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 639, 642.

646 Там само, свідок № 639.

647 Там само.

переважно з жінок, дітей та людей похилого віку, сформували в колону та вивели з села, повідомивши, що вони прямують до Кам'янця-Подільського. Коли через короткий час вони повернули з напрямку Кам'янця-Подільського, євреї зрозуміли, що їх розстріляють, і почали рвати свої гроші. Їх відвели до великої ями, яку викопали місцеві селяни приблизно за 2 кілометри (1,2 милі) від Оринина. Там їх змусили роздягнутися догола та розстріляли в ямі. Одному єврею, який був голий, вдалося втекти під час акції, і місцеві неєвреїв, які жили неподалік, дали йому деякий одяг та притулок на деякий час. Загалом було розстріляно близько 1000 євреїв. Євреїв, яких врятували від цієї акції, близько 250 осіб, приблизно через місяць було відправлено до Кам'янець-Подільського гетто[648]. Масове вбивство було здійснено загоном поліції безпеки та СД з Кам'янця-Подільського за сприяння німецької жандармерії та української поліції.

Оринин, братська могила розстріляних євреїв.[649]

[648] ДАРФ, 7021-64-803, с. 261; також 7021-64-199, с. 194. (свідчення колишнього поліцейського І.П. Чайковського, 14 травня 1944 р.). Згідно з протоколами Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), було вбито 1700 євреїв: 480 чоловіків, 650 жінок та 570 дітей. Ця цифра, ймовірно, включає угорських євреїв, убитих у 1941 році, але все ще може бути завищеною. Дивись також YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 639.

[649] URL: https://jewua.org/orynin/

Пилява[650]

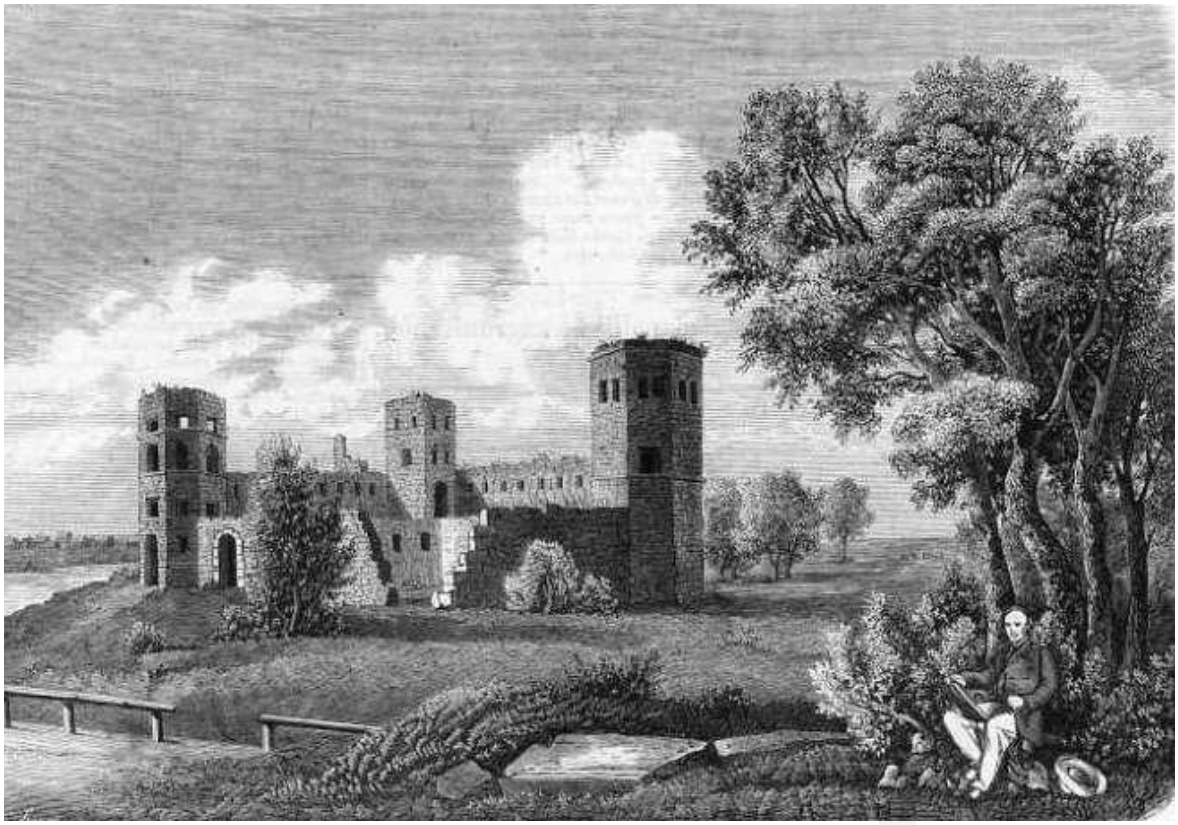

Замок у Пиляві. Гравюра 1864 року.[651]

[650] Pilawa 2, małe miasteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1887. — T. VIII. — S. 130—131. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VIII/130; Pilawce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1887. — T. VIII. — S. 131—133. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VIII/131; Крылов А. П. Населённые места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: изд.губ.стат.комитета, 1905 г., с. 155; Пилявці // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. — Буенос-Айрес, 1963. — Т. 6, кн. XI: Літери Пере — По. — С. 1366. URL: http://encyclopedia.kyiv.ua/vydaniya/files/use/second_book/part6.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1010-1014 (пол.). URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 671-674. – 1266 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf

[651] Замок містився на правому боці ріки Іква. На початку 20ст тут були руїни двох башт, будинку між ними з брамою. Дослідник Сіцинський, пише замок був квадратний в плані, з довжиною боків 50м. На рогах західно-півд. боку замку мури двох п'ятигранних башт між ними мури двоповерхового будинку завдовжки 10м Посередині того будинку немає вікон, лише амбразури на середині висоти , по три з кожного боку брами, а зверху і знизу стрільниці. П'ятигранні башти на північно-східному розі була трьох поверховою з четвертим підвальним поверхом, який виступає ширше від трьох горішніх поверхів. Кожен поверх мав п'ятигранне склепіння. Стінка кожної гранки башти має в середині 4 м довжини, крім одної, що прилягала до рогу замку і має довжину в 5,7м У двох горішніх поверхах були вікна, а в нижньому амбразури і дуже вузькі стрільниці, шириною в 8 см. Друга башня, на час дослідження Сіцинського, збереглася гірше, вона була також трьохповерховою і п'ятигранною. На решті двох рогах замку теж були башти. але на початок 20ст там вже не було ні мурів ні башт, а городи та школа. Восени 1648р Хмельницький здобув Пилявський замок, в якому проводив переговори з поляками чекаючи на кримську допомогу. Замок був взятий хитрощам. Була поширена чуйка, що нібито прийшло на допомогу козакам татари в кількості 44тис., коли проводили бої то разом зі насправді 4 тис татар були перевдягнуті в татарське плаття козаки. Поляки повелися і втекли. На ранок

Пилява — село у Старосинявській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

Село існувало досить давно, перша назва — Пилявці. У податкових списках. Пилявці значились у 1530 році, а в 1566 мало 11 плугів та декілька млинів.

Король Владислав IV Ваза у 1640 році дає право закласти на голинчанських ґрунтах місто Пиляву і для кращої охорони від татарських набігів, збудувати замок.

Місту надали магдебурзьке право, запровадили 4 ярмарки на рік, та торги кожен понеділок та четвер. Мешканці міста на 8 років звільнялися від податків, мит та поборів-подимного, чопового та інших. *«Це призвело до швидкого розвитку міста; але це процвітання тривало недовго; - Його кінець поклала козацька війна під керівництвом Хмельницького, яка привела Пілаву до повного занепаду. Сьогодні це бідне місто, населене переважно євреями, і лише тому заслуговує на увагу, що досі, трохи вище річки Ікава, збереглися мальовничі руїни замку»і*[652].

Біля села відбулася велика битва під Пилявцями (23 вересня 1648 року) – третя значна битва Хмельницького повстання. Війська Речі Посполитої зустрілися з чисельно переважаючими силами козаків та кримських татар під командуванням Богдана Хмельницького та Тугай-бея. Війська Речі Посполитої зазнали третьої поспіль поразки.

У першій половині XVIII ст. Пилявці стали маєтністю князів Любомирських, пізніше місто належало Чарторийським, від нього перейшло до Яна Чарнецького, каштеляна брацлавського. У 1778 році місто налічувало 262 будинки.

З червня 1919 року по листопад 1920 Пилява перебувала в зоні бойових дій між польськими, більшовицькими та українськими військами.

З березня 1923 року Пилява ввійшла до складу Старосинявського району Проскурівського округу УРСР. Колективізація 1929-1930 рр. викликала спротив частини селян, які вчинили замах на більшовицьких активістів. У 1930 році з села було вислано сім'ї т.зв. «куркулів». Обрана на загальних зборах села комісія вилучила з їхніх господарств тягло і реманент і передала їх новоствореним колгоспам.

У 30-ті р. в Пиляві було закрито церкви й молитовні будинки.

11 липня 1941 року Пилява була зайнята німецькими військами.

19 серпня 1941 року всіх 180 євреїв з Пиляви було вбито разом із приблизно 300 євреями зі Старої Синяви штабною ротою вищого фюрера СС та поліції на півдні Росії.

козаки побачили спустошений польський табір. Після того пилявські домініканці зовсім покинули Пиляву. В першій половині 18ст Пилява належала князям Любомирським, потім Чернецьким. Вона жили в замку до пожежі, яка сталася на початку 19ст. Після пожежі власником було розібрано дві замкові башти, бо шукав він скарби. Відтоді замок вже не відроджувався і поступово руйнувався; Ilustracja z polskiego tygodnika „Tygodnik Ilustrowany" nr 267, 5 listopada 1864.

[652] Czasopismo ilustrowane, tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce 1879.11.15(27) T.29 Nr752 / Zwaliska zamku w Pilawie. URL:https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/392984/edition/305590/content

Єврейська громада[653]

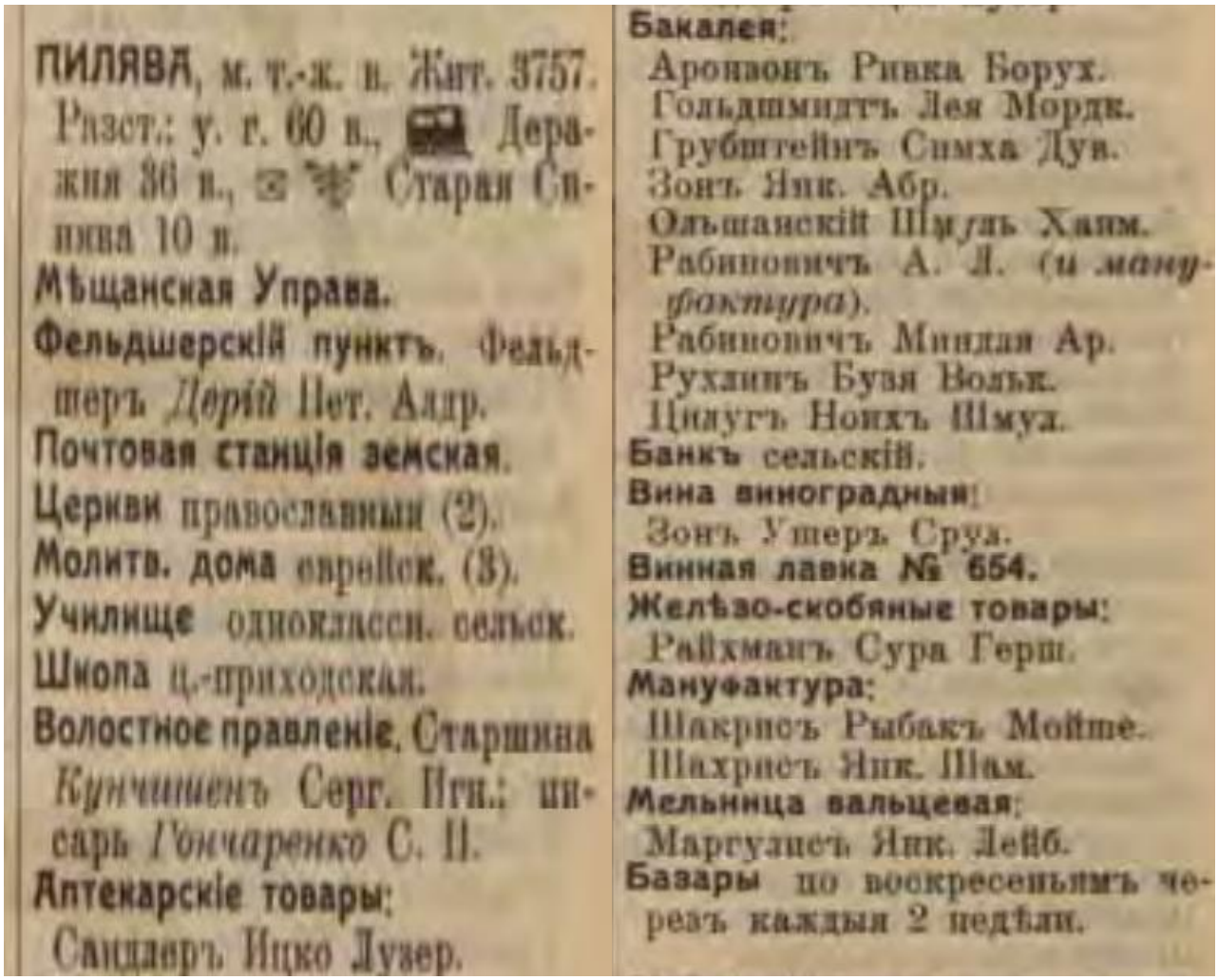

ПИЛЯВА, м. т.-ж. в. Жит. 3757.
Разст.: у. г. 60 в., Держ. 36 в., Старая Спижва 10 в.
Мѣщанская Управа.
Фельдшерскій пунктъ. Фельдшеръ Церій Нет. Алдр.
Почтовая станція земская.
Церкви православныя (2).
Молитв. дома еврейск. (3).
Училище одноклассн. сельск.
Школа ц.-приходская.
Волостное правленіе. Старшина Кунчишенъ Серг. Ив.; писарь Гончаренко С. П.
Аптекарскіе товары:
Сандлеръ Ицко Лузер.
Бакалея:
Аронзонъ Ривка Борух.
Гольдшмидтъ Лея Мордк.
Грубштейнъ Симха Дув.
Зонъ Янк. Абр.
Ольшанскій Шмуль Ханм.
Рабиновичъ А. Л. (и мануфактура).
Рабиновичъ Миндля Ар.
Рухлинъ Бузя Вольк.
Цинугъ Нонхъ Шмул.
Банкъ сельскій.
Вина виноградныя:
Зонъ Ушеръ Сруа.
Винная лавка № 654.
Желѣзо-скобяные товары:
Райхманъ Сура Герш.
Мануфактура:
Шакрисъ Рыбакъ Мойше.
Шахрисъ Янк. Шам.
Мельница вальцевая:
Маргулисъ Янк. Лейб.
Базары по воскресеньямъ чрезъ каждыя 2 недѣли.

Єврейські підприємці Пиляви.[654]

У 1847 р. у Пиляві проживало 289 євреїв, 1897 р. – 752 (20,3%), 1923 р. – 619 євреїв.

У 1889 р. у Пиляві діяло 2 синагоги. З 1890 р. рабином був Мойше Шрайман.

Влітку 1913 р. у Пиляві працювала єврейська фольклорно-етнографічна експедиція під керівництвом С. Анського.

[653]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том двенадцатый. Обычай — Проказа (1912). – С. 516. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; History of Jewish Communities in Ukraine/ URL: https://jewua.org/pilyava/; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского.Каменец-Подольск, 1901. – С. 671-674. – 1266 с. http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf

[654]Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1006. – 1176 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів, єдиний млин, єдиний магазин виноградних вин, 12 крамниць (в т. ч. усі 9 бакалійних, обидві мануфактурні). Діяли 3 синагоги (молитовні будинки).

На початку XX ст. частина євреїв Пиляви виїхала до США, де у 1915 р. було організовано благодійне товариство «Пілівер Подолієр».

У 1925 р. вихідці з Пиляви (21 єврейська родина, 107 осіб) організували в Херсонському окрузі єврейський хліборобський колектив «Емес».

У липні 1941 року Пилява була окупована німецькими військами.

19 серпня 1941 року всіх 180 євреїв з Пиляви було вбито разом із приблизно 300 євреями зі Старої Синяви штабною ротою вищого фюрера СС та поліції на півдні Росії. «Їх не розстрілювали, а скидали живими в глибоку кам'яну шахту. Жертв попередньо роздягали догола. Тим, хто чинив опір, стріляли в ноги, а потім кидали в шахту. Першими йшли чоловіки, потім жінки, матері з дітьми, люди похилого віку та немічні. Різанина була публічною…»[655]

У пам’ять про односельців в 2001 році відкрито пам’ятний знак. Трикутний гранітний камінь, на якому встановлено меморіальну дошку з написом: «19.08.1941 р. фашистами розстріляно 180 жителів с. Пиляви. Вічна пам’ять загиблим. Встановлено 19.08.2001 року». Пам’ятник встановлений з ініціативи голови райдержадміністрації Рейди В.Ф., при підтримці голови спілки села Гуменюка С.М., директора цукрового заводу Мартинюка В.М. та районної організації «Аграрної партії».

Братська могила. 2015 р.[656]

[655]Спогади Віктора Гамішона (1919 – 2012, штат Нью-Джерсі), ветерана Другої світової війни, який жив у Пиляві до війни. / Еврейский Мир. Газета русскоязычной Америки. URL: http://evreimir.com/21170/

[656]Красилів єврейський. URL: https://jewishkrasilov.org.ua/v-xmelnickoj-oblasti-molilis-za-spasenie-evreev-i-mir-na-ukrainskoj-zemle

Полонне[657]

Костьол святої Анни[658]

Полонне — місто, центр Полонської міської громади у Шепетівському районі.

Місто розташоване на річці Хомора, Про Хомору та *«град Полоний в лузі Хоморном»* згадується в літописах Київської Русі, зокрема Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Місто називалося по-різному: «Полонноє», «Полони», «Польний», «Полний», а в давніх актах — «Полонная», «Полонне», «Полонне Великое», «Полонне Новоє».

Одна з згадок говорить, що у 1169 році половці, заглибившись у володіння Київського князівства, дійшли до міста Полонного, яке належало київській Десятинній церкві: *«І поїхали вони за Київ пустошити, і приїхали до Полоного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної, і до [города] Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками. І коні, і скот, і овець погнали вони в Половці»*[659]. З літописів відомо, що в 996 році Володимир Великий завершив

[657] Połonne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1887. — T. VIII. — S. 727—728. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VIII/727; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 923—924. (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; Комарніцький О. Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. Славута і Славутчина: минуле та сучасне : зб. наук. пр. Славута, 2003. Ч. 1: XIX–XX ст. С. 38–46.; Григоренко // Полонному 1000 років : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полонне, 15–17 черв. 1995 р. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 86–89

[658] URL: https://ukrainaincognita.com/mista/polonne

[659] Літопис руський/ Пер. з дав: ньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 301. – XVI+591 с. URLhttp://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

будівництво Десятинної церкви і приписав їй десяту частину своїх «градів» (міст). Серед них було і Полонне, недарма літописець називає його *«святої Богородиці град Десятинний»*.

Спочатку місто належало Великим князям Київським; бували великі князі Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, в 1170 році жив удільний князь Володимир Мстиславович. 1195 рік київський князь Юрій віддає Полонне своєму зятеві Роману Мстиславовичу — правителю Волині.

В угоді від 1366 р. польського короля Казимира III з великим князем Дмитром-Любартом Полонне згадується серед «мурованих» міст. 1494 року місто було надане князю Костянтину Острозькому[660]. 1510 р. на місці укріпленого посаду князь Костянтин Острозький будує нову фортецю. 1569 рік Полонним заволодів польський шляхтич Альбрехт Ласький, наступного 1570 р. він передав місто королю.

1640 р. князь, краківський воєвода Станіслав Любомирський сприяє укріпленню центру міста бастіонним п'ятикутним на плані оборонним валом за голландською системою і фортечними мурами. Автором перебудови був італійський архітектор Матео Трапола.

З 1648 року Полонне було сотенним містом Волинського полку в Українській державі Богдана Хмельницького. Особливо запеклою була збройна боротьба за Полонне у 1918—1920 роках. Містечко, яке нараховувало в той час майже 17 тисяч жителів, було значним пунктом південно-східної Волині на важливому залізничному шляху Шепетівка — Бердичів — Козятин. Цій магістралі судилося відіграти неабияку роль у армійських комунікаціях, що проходили, з одного боку, в західну Волинь, а з другого — на Київ і в центральну частину України. Контроль над цією залізницею давав змогу оперативно впливати на зміну співвідношення сил в регіоні.

Головною сакральною пам’яткою міста є костьол святої Анни, зведений у 1593-1607 рр. Янушем Острозьким. Первісно храм освятили на честь Внебовзяття Діви Марії. 1618 році його спалили татари. Відновив костьол у 1649 році Станіслав Любомирський, переосвятивши на честь святої Анни, заступниці його матері. Але храм простояв недовго – у 1651 році його зруйнували козаки. Нова відбудова почалася у 1716 році коштом Любомирських. До храму прийшли єзуїти, які завершили будівництво і освятили храм у 1738 році. Тоді він набув нинішнього вигляду.

У 30 роки минулого століття радянські варвари закрили храм. В приміщеннях облаштували відділок НКВС. В льохах храму катували людей. В 1946-1947 рр. храм передали православній парафії, але потім повернули римо-католицькій. На щастя всю другу половину 20 століття тут був костьол, тому й зберігся. Навіть орган є, який виготовили майстри у Ризі у 1980-і роки.

В кінці 1919 року на території Волині й Поділля вступає стотисячна армія польського генерала Юзефа Галлера. У листопаді вона бере під свій контроль і Полонне, якен до кінця квітня 1920 року перетворюється у прифронтове місто.

---

[660] Wojtkowiak Z. Ostrogski Konstanty Iwanowicz książę (ok. 1460—1530) // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. — T. XXIV/3, zeszyt 102. — S. 488

Смуга радянсько-польського фронту проходила майже поруч — по лінії Новоград-Волинський — Миропіль-Стара Синява.

На Полонщині встановлюється польська військова влада, проводиться ліквідація всіх адміністративних органів попередніх режимів. Замість них починають діяти польські комендатури у Полонному, Лабуні, Кустівцях і Деревичах, яким підпорядковувались сотиси (старости) сіл.

Від 6 липня 1941 до 8 січня 1944 Полонне окуповане гітлерівцями.

Єврейські учні професійної школи, 1912 р.[661]

Єврейська громада[662]

Єврейська громада Полонного на Хмельниччині має давню історію, що сягає XV століття, і була однією з найбільших на Волині. Місто відоме похованнями відомих хасидських проповідників Яакова Йосефа Коена та Ієгуди Лейба, які знаходяться на стародавньому єврейському кладовищі. Також у Полонному народився і жив єврейський поет Перец Маркіш, чий музей є одним із закладів, що зберігають пам'ять про єврейську спадщину міста.

Цей маленький райцентр колись був значним торговим та ремісничим центром західної частини Російської імперії. І такому статусу це містечко багато в чому завдячує великій єврейській громаді. За свою історію Полонне знало як розвиток та процвітання, так і трагічні сторінки, багато з яких пов'язані з євреями.

Перша документальна згадка про полоннських євреїв датована ще 1601 роком. Вже до середини 1600-х євреї мали в Полонному одну з найчисельніших громад на Волині. Під кінець 17 століття вони змогли отримати дозвіл на забудову центру міста будинками та торговими будинками, що стало поштовхом до

---

[661] Світлини експедиції Ан-ського. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

[662] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf: РЄЕ.URL:https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%95

бурхливого розвитку комерції. На початку 18 століття Полонному налічувалося 15 синагог, і містечко вважалося типовим штетлом.

Відомо, що Полонне було одним із центрів хасидизму на Західній Україні. Є дані, що в другій половині 18 століття рабином містечка спочатку був Ар'є Єгуда-Лейб, після нього – Яков Йосеф га-Коген, учні засновника хасидського руху в юдаїзмі рабі Баал Шем Това. Також у містечку влаштувалися і перші друкарі-євреї. Активний період друкарства припадає на 1780-1820 роки, а найвідомішим із друкарів був Шмуель бен Іссахар Бер.

Згідно з переписом, 1847 року в Полонному було 2647 жителів-євреїв, 1897-го — вже 7910, що становило 48% всього населення. Першу єврейську школу відкрили 1887-го, а талмуд-тору — 1897-го.

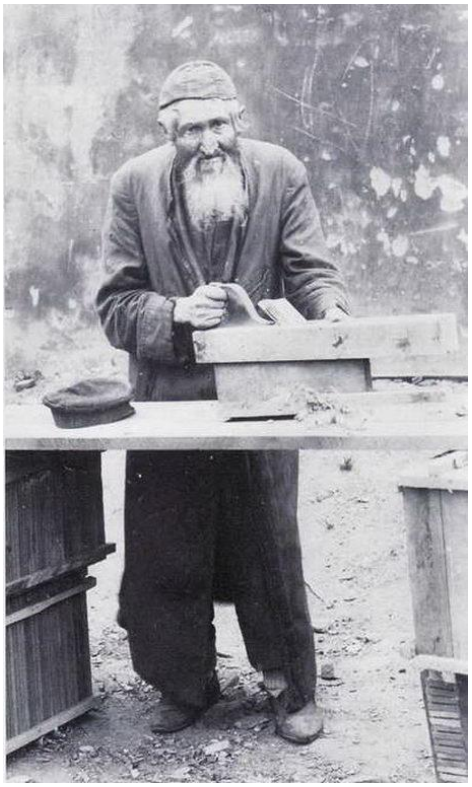

Єврей-столяр. Полонне 1912 р.[663]

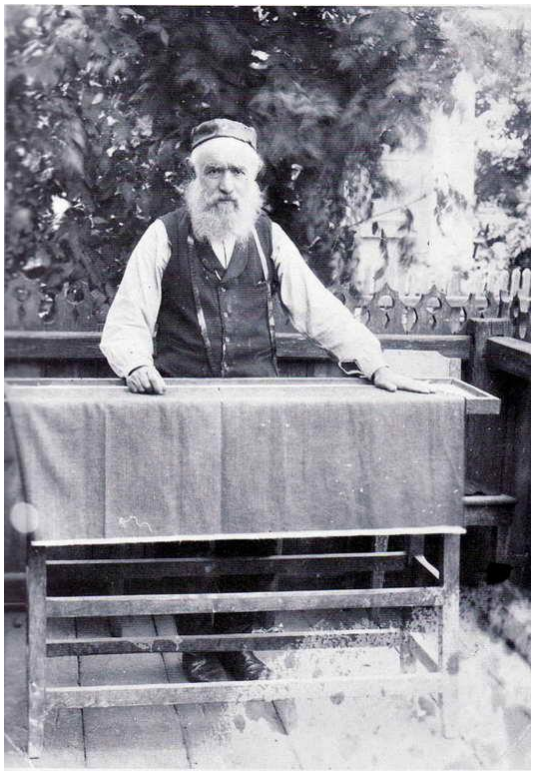

Єврей-кравець. Полонне 1912 р.[664]

Перед Першою світовою війною в Полонному процвітала комерція, заснована переважно євреями. Так, 1913 року вони володіли 95% підприємств міста. З початком революції погроми, вбивства та гоніння на єврейське населення Полонного набули масового характеру. На початку 1917 року черговий погром із боку царських військ закінчився вбивством 98 осіб. Навесні 1919-го під час погрому, організованого вже червоноармійцями, було вбито не менше 8 євреїв, хоча точна цифра досі невідома. А восени цього ж року кавалеристи-будьонівці пограбували будинки та позбавили життя не менше 40 мешканців єврейської національності.

---

[663] Світлина експедиції Ан-ського. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

[664] Світлина експедиції Ан-ського. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

Як свідчать дані перепису СРСР, перед початком Другої світової війни у Полонному проживало 4171 євреїв.

6 липня 1941 р. Полонне окупували частини вермахту. Невдовзі 19 євреїв було розстріляно як «комуністичні агенти». 23 серпня 1941 р. убито 113 осіб[665], 2 вересня 1941 р. загинуло понад 2000 євреїв. Євреї, що залишилися, були поміщені в гетто, куди були депортовані також євреї з навколишніх наелених пунктів (Велика Березна, Воробіївка, Котелянка, Новолабунь, Понінка). 25 червня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 1270 євреїв. 2 липня 1942 року залишені в живих 14 ремісників були депортовані до Шепетівки. Усього в Попонному було розстріляно декілька тисяч євреїв.

Після війни деяка частина єврейських жителів Полонного повернулася до своїх уцілілих будинків, і, за свідченнями, таємно збирали міньян. Втім, єврейська історія Полонного після війни практично припинилася: багато євреїв загинули чи поступово залишили країну. І сьогодні історію єврейського Полонного доводиться вивчати лише за надгробками старого єврейського цвинтаря.

З єврейством місто зараз пов’язує могила проповідників-цадиків на кладовищі та будівля колишньої синагоги. Зараз тут – філія благодійного фонду “Хесед Бешт” та музей єврейського поета Переца Маркіша[666].

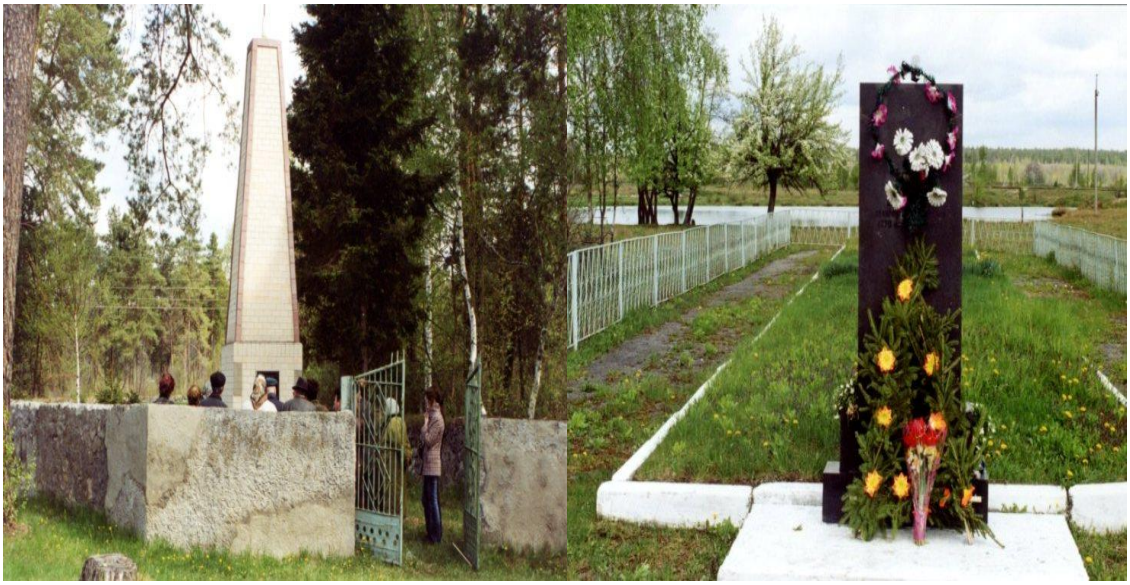

Братські єврейські могили

Сатанів[667]

[665] Круглов А.И. Уничтожение еврейскогона селения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17.URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[666] Перец Маркіш народився в Полонному, писав мовою їдиш та був членом КПРС. Він брав участь у Єврейському антифашистському комітеті під проводом Соломона Міхоелса. У 1948 році Міхоелса вбили працівники радянського МДБ, а наступного року прийшли й по Маркіша. Поета розстріляли у 1952 році, згодом реабілітували, музей на його малій батьківщині відкрили у 1998-му.

[667] Satanów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1889. — T. X. — S. 336. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/336; Satanów, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 740.; Енциклопедія українознавства:Словниковачастина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р. Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. —1973. — Т. 7. — С. 2704-2716.

Сатанів, 1890 р.[668]

Сатанів — селище, центр Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Перша писемна згадка про Сатанів припадає на 1404 рік, коли польський король Владислав II Ягайло дав Петру Шафранцю Сатанів з околицями та Зіньків, зобов'язавши його за це виставляти на королівську службу загін озброєних людей для оборони прикордонних земель, зокрема й Сатанова.

Найбільших руйнувань принесло османське вторгнення 1676 року, під час якого місто захищали всі його мешканці – русини, поляки та євреї, з яких майже 4000 було вбито турками. Тих, хто вижив після різанини, забрали в полон.

Сатанів повернувся до кордонів Першої Польської Республіки після Карловицького миру 1699 року. Він почав відновлюватися за правління Адама Миколи Сенявського, який відбудував замок і місто.

Занепад міста розпочався з поділами Польщі, коли кордон між Російською імперією та Габсбурзькою монархією було встановлено по річці Збруч, і Сатанів опинився на російському боці в 1793 році.

У 1874 році населення досягло 4677 осіб, а близько 1900 року перевищило 5000. У 1876 році тут було 100 ремісників, 81 кіоск, пивоварня, виноробня, цегельня, два млини та шкіряний завод. Два лікарі чергували, працювала аптека. Торгівлю генерували дев'ять ярмарків, на яких, серед іншого, продавали овчини та шкіру. Близько 1900 року існували невеликі металургійні заводи, два скляні заводи, млини, цегельня, кар'єр, олійня та пивоварня. Особливе значення мав цукровий завод, відкритий у 1899 році.

URK: http://litopys.org.ua/encycl/euii207.htm

[668]Мандрівка Старим Кордоном. URL: https://www.facebook.com/old.border.mandrivka

Костел Святої Трійці (підірваний радянською владою в 1930-х роках). Світлина з експедиції С. Таранушенка та Павла Жолтовського, 1930 рік.[669]

На початку 19 століття в Сатанові було збудовано так званий будинок доктора Паца, що вирізнявся своєю незвичайною архітектурою. Три поверхи були під землею, а четвертий поверх, прикрашений кам'яним різьбленням, був над землею. Будівлю збудував лікар і дослідник Станіслав Пац (помер 3 грудня 1826 року), лікар останнього короля Польщі Станіслава Августа. Пац – випускник університетів у Кракові та Німеччині, також був мандрівником. Після Третього поділу Польщі (1795 року) він оселився в Сатанові. Потім він присвятив себе лікуванню бідних, подорожам навколишніми селами та науці, зосереджуючись на акліматизації тварин. У підземній будівлі розміщувався звіринець з тропічними тваринами. Доктор Пац опублікував свої спостереження в журналі Краківської академії.

[669] У 1581-1592 роках у Сатанові коштом його власників Костків було споруджено перший дерев'яний костел під титулом Пресвятої Трійці. Пізніше звели мурований костел у готичному стилі. Мурований будинок настоятеля почали будувати 1782 року на кошти князя Чарторийського, а завершили будівництво - коштом княгині Любомирської. У 1817 році спорудили також будинок вікарія коштом о. Яна Вибодовського. На подвір'ї справа від храму стояла дзвіниця, а на схід від нього – колона із скульптурою Матері Божої. Костел Пресвятої Трійці зруйнували за радянської влади, на його місці розмістилася стоянка автомобілів. URL: https://rkc.in.ua/index.php?m=k&f=akphm&p=hmgosamc&l=p; Dmytro Poluchowycz Niezwykłe odkrycie w Satanowie. URL: https://kuriergalicyjski.com/niezwykle-odkrycie-w-satanowie/

Будинок доктора Станіслава Паца.[670]

У листопаді 1917 року в Сатанові вперше проголошено радянську владу. Від лютого 1918 р. Сатанів був зайнятий австро-німецькими військами, а згодом — армією Директорії Української Народної Республіки та польськими частинами.

Після Ризького миру 1921 року Сатанів залишився за межами Другої Польської Республіки (територія УРСР).

6 липня 1941 року в Сатанів увійшли частини вермахту. Будівля колишньої єврейської школи зайняла жандармерія.

Єврейська громада[671]

На початку 18 ст. у Сатанові створена самостійна громада. Євреї селилися на території від Ринкової площі до замку, по Городоцькій вул. і по вулиці, прокладеної від Миколаївської церкви. Євреям належало близько 220 будинків. Євреї – орендарі промислів, трактирів, власники магазинів, купці, лікарі, аптекарі, діячі громадського управління і рабини жили в кам'яних або дерев'яних будинках на кам'яному фундаменті в районі Ринкової площі. Серед євреїв були ремісники, об'єднані в товариства кравців і кушнірів (подібні цехах), кустарі (ювеліри, склярі, ковалі, друкарі), перукарі, музиканти, пекарі. Євреї-купці з Сатанова регулярно приїжджали на великі європейські ярмарки в Бреславу, Лейпциг та Франкфурт.

У 1770 епідемія чуми значно скоротила чисельність єврейського населення.

В кінці 18 ст. бібліотека єврейської громади у Сатанові була найбільшою в Подолії (в 1776 - 754 томи).

---

[670] Ці відомості про палац, записав у м. Сатанові в 1854 р. управляючий маєтком в м. Сатанові Лев Божаволя Романовський. Гравюра зроблена з натури за ініціативою Подільського губернатора генерал-майора Карла Фліге в 1841 р.

[671] Єврейська енциклопедія; Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф.С. Петрякової. URL: http://www.jewishheritage.org.ua/ua/3943/sataniv.html

На початку XIX ст. серед занять єврейського населення Сатанова оренда була найбільш надійною статтею доходу. У 1833 купцеві Зейдману була віддана з торгів оренда млина на 5 років. У 1877 в Сатанові відкрився перехідний пункт через кордон, в результаті чого отримали розвиток експорт, імпорт, а також контрабанда, якою активно займалися євреї.

У 1889 в Сатанові діяло 8 синагог, була міква. В кінці XIX- початку XX ст. євреї займалися миловарним і мотузковим виробництвом, випалюванням вапна та ін .; однак основними заняттями більшості єврейського населення залишалися вичинка шкур, шиття та продаж кожухів, заготівля і торгівля продукцією сільського господарства.

У 1902 в Сатанові було 300 євреїв-домовласників. Найбільш заможні євреї жили в центральній частині міста; дрібні кустарі заселили район, який називався «Міцраїм Гесла».

З 1905 в Сатанові діяв сіоністський гурток. У 1910 було організовано відділення ОПЕ (на чолі з Рувимом Ледервергером). Делегати з Сатанова брали участь у роботі 10-го Сіоністського конгресу в Базелі.

У 1913 відкрився сінематограф; перша стрічка, показана в ньому, була присвячена для життя євреїв-колоністів в Ерец Ісраель.

На початку XX ст. у Сатанові діяли 9 синагог, двокласна жіноча школа, кілька хедерів, в т. ч. нелегальний під керівництвом Беккера і Р. Ледервергера.

У 1910 в Сатанові була відкрита талмуд-тора. У 1911 працювала приватна єврейська друкарня. Діяло Товариство взаємного кредиту (керівник – Ісроель Ужіревіч), в 1914 відкрилася ощадна каса. У 1914 євреям належали всі 3 магазини аптечних товарів, всі 7 лісових складів, медоварний завод, 70 крамниць і магазинів (в т. ч. всі бакалійні – 21, всі мануфактурні – 21, єдиний меблевий магазин, єдиний взуттєвий, обидва винних). Єдиний млин у Сатанові орендував єврей.

Після 1917 року у Сатанові діяла організація Бунда, відділення «Цеірей Ціон», «Ге-Халуц». Сіоністи відкрили у Сатанові школу «Іврі». Школа була орієнтована на курси середніх шкіл в Ерец Ісраель. Відновили діяльність благодійні товариства «Бікурім Хойл», «Лінас га-Цедек», «Хекдеш».

Після заборони на викладання івриту в школах в 1920-х рр. учитель Вайнштейн організував щоденні заняття з дітьми поза школою. Діяв гурток «лошн койдеш» з вивчення івриту. У 1925 була заборонена діяльність груп «Цеірей Ціон». У 1926 кілька десятків молодих євреїв Сатанова виїхали до Палестини.

У 1927 в Сатанові було побудовано нову цегляну будівлю для єврейської школи. У 1928 створений ТОЗ «Колос» (складався в основному з євреїв), в 1932 – колгосп «Велетень» (295 дворів, об'єднував переважно євреїв).

У 1936 єврейська школа була закрита; в її будівлі організована українська школа. У 1920-30-х рр. були закриті синагоги.

Голокост[672]

[672] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 58; Дмитро Полюхович Живцем замуровані. Як у підвалах Сатанова збирають останки сотень євреїв. "ДС". – 05 серпня, 2019. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/society/zamurovannye-zazhivo-kak-v-

Вояки 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг». Сатанів, липень 1941 року.[673]

Німецька окупація селища почалася 6 липня 1941 року, коли до Сатанова ввійшли вояки 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг».

Восени 1941 року кілька сотень місцевих євреїв німці депортували в гетто, створене в сусідніх Ярмолинцях. Перед тим людей кілька днів протримали в старезній середньовічній синагозі.

Але найжахливіший злочин стався у ніч проти 15 травня 1942 року, коли у містечко ввійшла есесівська зондеркоманда**.** Євреїв, які ще залишалися в Сатанові, зігнали на Ринкову площу. Здебільшого це були жінки, діти та старі. Чоловіків або розстріляли раніше, або вивезли на каторжну працю. Нацисти вирішили зекономити на патронах. Приречених загнали до глибоких підвалів старого напівзруйнованого будинку, мальовничі руїни якого стояли біля Ринкової площі ще від часів турецької навали. Понад тиждень по тому, як людей замурували у підвалах, було чутно страшне, нелюдське завивання, що лунало з-під землі. З часом воно ставало все тихішим, аж поки зовсім не стихло. Весь цей час, аби ніхто не звільнив нещасних, біля замурованого входу чатували німецькі вартові.

Вперше ці підвали відкрили одразу після визволення Сатанова від нацистів. Але тут-таки знову замурували – про перепоховання величезної маси напіврозкладених тіл годі було й говорити. В акті обласної комісії з розслідування злочинів гітлерівських загарбників у м. Сатанів **в**ід 20 червня 1944 р., зокрема, читаємо (цитується мовою оригіналу):

---

podvalah-satanova-sobirayut-ostanki-05082019130000; Execution of Jews in Sataniv. URL: https://yahadmap.org/en/#village/sataniv-satanov-satanow-khmelnytskyi-ukraine.257

[673] URL: https://ngp-ua.info/2023/03/63713

“…Попытка сделать раскоп [подвала] со стороны входа не привела к успеху, ибо вход был завален трупами людей. Тогда нам удалось открыть подвал со стороны люка. При входе обнаружены человеческие трупы, свыше 200 человек. У самого входа лежат отдельные трупы мужчин и женщин, а по мере приближения к выходу количество увеличивается и нагромождается в большую кучу. Все трупы одеты в различную гражданскую одежду …много женщин, стариков и детей. Видны стремления к выходу. Это указывает на то, что люди были насильно загнаны в подвал, после чего его наглухо закрыли. Доступ воздуха был прекращен, происходила медленная, удушающая смерть”.

Рештки тіл пролежали у підвалі до 1953 року, аж поки їх перепоховали на місцевому єврейському цвинтарі. Загалом зі страшного льоху підняли рештки тіл 286 людей. Натомість у документах Яд Вашем йдеться про 240 страчених євреїв. Можливо, що ще 46 закатованих – то згадані українці та поляки, які розділили страшну смерть зі своїми рідними.

Вхід в підвал де були заживо замуровані євреї. Сатанів, 2019 р.

Знову відкрили один із тих страшних льохів уже у 2019 році**.** Як виявилося, у п’ятдесятих звідти винесли лише найбільші фрагменти кістяків, підлога ж у підземеллі й далі залишалася густо вкрита людськими рештками. За тиждень копіткої праці було зібрано майже сім десятків великих пакетів останків. Їх перепоховали на старому кіркуті.

Але у вище процитованому акті йшлося про дві підземні камери, а виявленому було хоч і велику, але одну. Одразу почалися пошуки іншої. Другий льох знайшовся згодом, він складався з трьох камер – однієї великої та двох менших. У цьому підземеллі роботи з ексгумації ускладнив величезний шар намитого ґрунту, що був принесений десь у 1970–1980-х унаслідок потрапляння

води в підземну систему. У нижніх камерах нашарування сягали майже метра. Як пояснив рабин Олександр Файнгольд**,** відділити людські рештки від цих нашарувань практично неможливо. Тому вирішили зібрати з долівки льохів геть усе, а потім землю з рештками перепоховати – за єврейськими законами, поховати на цвинтарі потрібно все, навіть фрагменти розміром із макове зерно.

Під час розчистки льоху було зроблено кілька історичних відкриттів. Зокрема виявилося, що після того, як у 1944 р. комісія оглянула місце злочину, вхід не просто замурували – поверх нього встановили меморіальну таблицю. Про неї у повоєнних документах немає жодної згадки. Та й старожили її вже не пам’ятали – чи принаймні не розповідали. Простеньку, зроблену з цементу табличку, очевидно, пошкодили в 1953 р., коли льох знову відкрили.

Рабин Олександр Файнгольд в підвалі де були заживо замуровані євреї. Сатанів, 2019 р.

№6 13582

Копия.

А К Т.

20-го июня 1944 года. Мы, нижеподписавшиеся комиссия, по определению злодеяний нанесенных немецко-фашистскими оккупантами мирным гражданам, города Сатанова, Каменец-Подольской области за период временной оккупации, в составе: председателя комиссии тов. Остроушко Сергея Поликарповича, секретаря РК КП/б/У, заместителя председателя комиссии тов. Колесника Ивана Федоровича - председатель Сатановского районного исполнительного комитета депутатов трудящихся, секретаря комиссии Цейхмайструка Семена Константиновича, заведующего РОНО и членов комиссии Бондарь Михаил Петрович, секретарь РК КП/б/У по кадрам -Нирко Арсен Тарасович - секретарь РИК"а, Исабекова Арман - начальник РО НКВД, ПЕТРОВ Петр Иванович -начальник РО НКГБ, Швыдко Иван Иосифович - районный прокурор, Гаврилюк Владимир Иванович - священник села Куровки, Логвинчук Мария Иосифовна - учительница города Сатанова, Гуменюк Ефим Петрович - врач города Сатанова, Афанасенко Андрей Гаврилович - врач города Сатанова, Мищук Анна Кондратьевна - уполномоченный областного исполкома депутатов трудящихся в присутствии свидетелей города Сатанова Гайберман Хаим Лазарович, Липнич Владимиланка Матвей Айзыкович, Сидляр Леонид, Призбель Пиля Самсоновна, составили настоящий акт при раскопке подвала, который расположен в центре города в юг от базарной площади, представляющий из себя ровную площадь, возвышающую над уровнем земли на 75 сантиметров.

(83)

307

Подвал был со всех сторон закрыт наглухо. Вход подвала расположен с южной стороны, а люк с севера. Попытка сделать раскопку со стороны входа не привела к успехам ибо вход дверей, как потом было установлено, был завален трупами людей.

Тогда нам удалось раскрыть подвал со стороны люка. При этом установлено следующее: подвал имеет длину 10 метров, ширину 6 метров, высоту 3 метра. Кроме того подвал имеет в правой стороне еще одно отделение размеры которого равняются размерам основного подвала.

При входе в подвал со стороны люка, обнаружены человеческие трупы, количество которых составляет свыше 2000 человек. У самого входа лежат отдельные трупы женщин и детей, а по мере приближения к выходу количество увеличивается и нагромождается в большие кучи. Все трупы одеты в различную гражданскую одежду. Трупы сохранили еще облик человека. Среди трупов имеется много женщин, детей и стариков. Все трупы расположены в беспорядке, видны стремления к выходу. Это указывает на то, что люди были насильно загнаны живыми в подвал, после чего он был наглухо закрыт. Доступ воздуха был прекращен посредством чего происходила медленная, удушающая смерть. Состояние трупов, которые уже начали разлагаться, говорит за то, что злодеяние фашистскими варварами происходило примерно 2 года тому назад.

При раскопке подвала присутствовало свыше 100 человек города Сатанова. На основании свидетельских

308

Синагога[674]

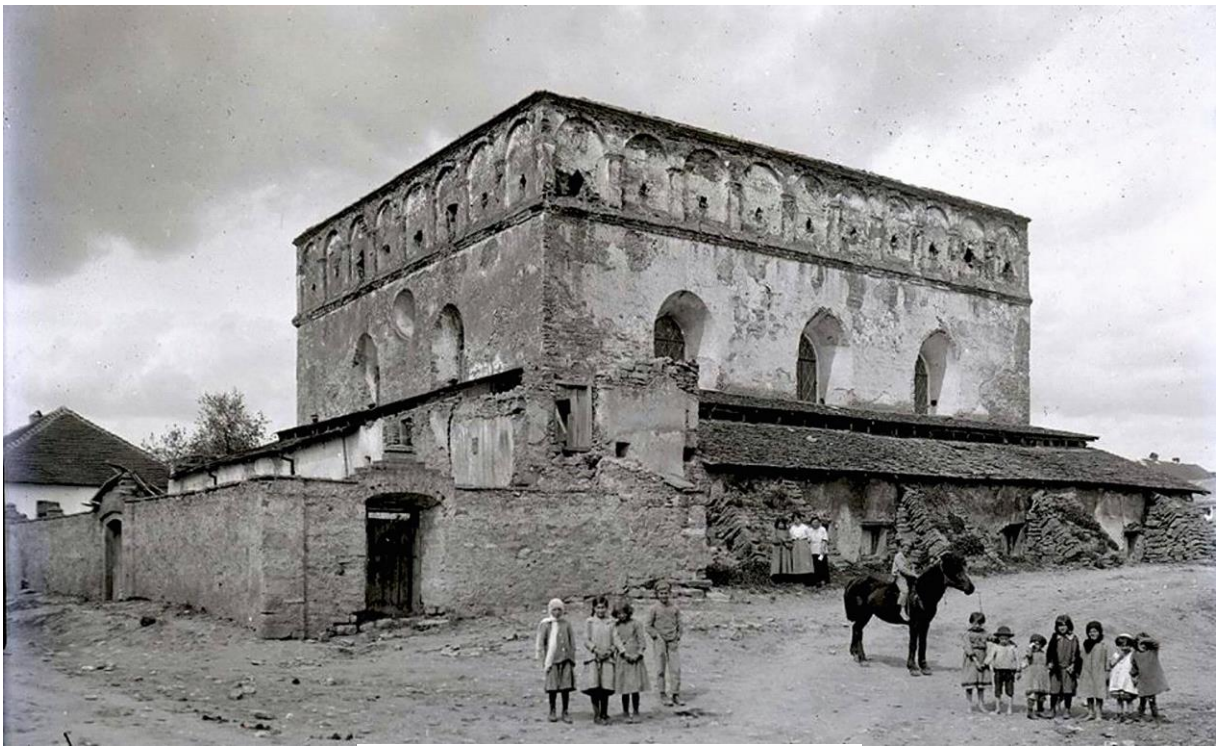

Сатанів, синагога. 1918 рік.[675]

Сатанів як центр ремесел і торгівлі у всі часи мав доволі велику частку іудеїв. Колись містечко навіть називали єврейською столицею всього Поділля, адже тут було керівництво кагалу. А місцева синагога не тільки одна з найстаріших в Європі, але й вважається головною архітектурною пам'яткою єврейської общини Хмельниччини. Це ренесансна споруда оборонного типу, яка існує в Сатанові з початку 16 століття. Вистояла у різних історичних драмах, витримала облоги не одного ворога, кілька разів перебудовувалась, але дожила до наших днів.

Єврейську святиню звели у Сатанові 1532 року (деякі джерела наводять 1514 рік)[676]. Вона є чи не найстарішою в Україні і в цілій Європі. Синагога постала в той небезпечний період, коли на Поділля постійно нападали вороги. А оскільки Сатанів був прикордонним містечком, то виконував роль військового форпосту: всі споруди мали оборонне призначення, зокрема, і синагога. Вона захищала весь південно-західний напрямок. Збудована на пагорбі, мала цілу гарматну батарею на даху, звідки обстрілювалися підступи до міста. Єврейська община зобов'язувалася утримувати ці гармати, а також забезпечувати запаси

[674] Лифшиц Ю. Натурные исследования здания синагоги XVII–XIX вв. в г. Сатанове Хмельницкой области // История евреев на Украине и в Белоруссии. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 120—127.

[675] Мандрівка Старим Кордоном https://www.facebook.com/profile/100063657745226/search/?q=%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2&locale=uk_UA

[676] Троицкий П. Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого заштатного монастыря, составлено из сведений, доставленных священником М. Орловским // Подольские епархиальные ведомости. — 1862. — № 3. — Часть неофициальная. — С. 48.

пороху та ядер до них. 1754 року синагогу перебудували. Ця дата зазначена над входом.

Головна святиня в синагозі – арон кодеш, місце, де стояла Тора, – з 17 століття. Він вирізьблений із білого каменю та пофарбований у яскраві кольори, у бароковому стилі. У висоту має понад 8 метрів. Цікаво, що зберігся він майже повністю, навіть кольори фарби. Зверху його прикрашають два леви, які тримають корону. Вона символізує Господа, леви – єврейський народ. Під ними – Мойсеєві скрижалі з 10 заповідями, їхні літери були вкриті позолотою. Далі йдуть дві колони, які обвиває лоза, що є уособленням єрусалимського храму.

1928 року подільський дослідник Юхим Сіцінський писав, що «синагога виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінню ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метрів, завширшки — 16 метрів» [677].

У радянські часи в синагозі було зерносховище. Вона сильно зруйнувалася. Понищену святиню місцеві люди вже починали розбирати на будівельні матеріали, а в самій споруді зробили сміттєзвалище, адже неподалік працює ринок. За храмом доглядав Борис Слободнюк, що мешкав поруч. Цей чоловік є українцем за національністю та православним за віросповіданням, однак йому була небайдужа доля пам’ятки, тому він почав очищати її від сміття. У занедбаному стані синагога перебувала аж до 2012 року.

П’ятсотлітню синагогу врятували інвестори, що розбудовують курорт у Сатанові. Ініціатором її реставрації став місцевий підприємець Артур Фрідман (член правління Хмельницької єврейської громади, керівник виробничого об'єднання "Прогрес"). Відновлення відбувалося винятково за кошти благочинців з усього світу. Роботи завершили у 2014 році. Зараз вона отримала нове життя, хоч у селищі і немає іудейської общини.

У старому-новому храмі тепер мармурові підлоги, дерев’яна різьба, світлі стіни склепіння. Лише арон кодеш лишили в первозданному вигляді. Ті настінні розписи, які збереглися, також не замальовували. А в підлозі біми (кафедри посередині приміщення, з якої читається Тора) під склом на музейний лад експонують три камені зі старої синагоги. Тепер святинею опікується Хмельницька обласна іудейська релігійна громада.

Рабин Хмельницької та Тернопільської областей Олександр Файнгольд розповідає, що кожного року на всі єврейські свята – Рош га-Шана (Новий рік), Йом Кіпур (найсвятіший день року), Хануку, Пурім, Пейсах, Шавуот – тут збирають людей для богослужінь та молитов. А ще тут розташоване місце, де, на переконання юдеїв, можна звернутися з проханням до Всевишнього, та отримати його схвалення.

Сатанівська синагога знайшла відображення в образотворчому мистецтві. Зокрема, її можна побачити на малюнку польсько-білоруського графіка

[677] Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси). Київ, 1928. – с. 52. – 99 с. URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Sitsinskyi_Yukhym/Oboronni_zamky_Zakhidnoho_Podillia_XIV-XVII_st_istorychno-arkheolohichni_narysy.pdf?

Наполеона Орди, що датується 1871–1873 роками. А у 2004 р. київський єврейський живописець, заслужений художник України Герман Гольд написав картину «Сатанів. Стара синагога» (полотно, олія,100х80 см), що увійшла до його єврейського циклу.

Сатанів, синагога. 2024 р.

Інтер'єр синагоги. Сатанів, 2023 р.[678]

[678] URL: https://turist.km.ua/ua/2023/01/08/sataniv-yevrejskyj-istoriya-vidrodzhennya-synagogy/

Цвинтар[679]

Сатанів, єврейський цвинтар.[680]

Єврейське кладовище розміщене на березі річки Збруч уже більш ніж 500 років, цілком заслужено вважається одним із найбільш мистецько й історично вартісних у Європі. Лише знаменитий єврейський цвинтар Праги його перевершує. З художньої та естетичної точки зору найбільш цікавими є мацеви від першої половини XVII століття та десь до 1820-х років. Кожна – шедевр каменерізного мистецтва, вартий найпрестижніших музеїв світу.

Пам'ятку кілька десятиліть досліджував подільський історик Дмитро Полюхович. Результати своєї праці він виклав у *книзі «Єврейський цвинтар Сатанова. Кам'яні звірі та магічні обряди»*.

«В книзі я передовсім розглядаю значення і символізм елементів оздоблення мацев, їхні витоки, походження та приховані змісти, – каже автор. – Але вони є актуальними для всіх єврейських цвинтарів Центральної та Східної Європи. До того ж у Сатанові представлені практично всі подібні зображення та сюжети. Тобто моє дослідження є своєрідною енциклопедією єврейської некрополістики в цілому. Сподіваюся, вона стане у пригоді всім краєзнавцям і дослідникам історії».

Також Дмитро Полюхович звертає увагу (і про це чимало йдеться й у самій книжці) ще на одну важливу обставину. Практично всі розглянуті зображення та сюжети є універсальними. Тобто це не суто цвинтарна тема. Ці ж сюжети широко використовувалися в розписах синагог, оздоблені манускриптів, сакральних та ужиткових предметів. Тобто це дослідження величезного шару традиційного мистецтва євреїв України у цілому.

За датами поховань територія цвинтаря ділиться на дві частини: стару і нову. Давня частина розташована на південному схилі. Поховання датуються 16–19 століттям. На території старої частини цвинтаря розміщено 500 надгробків. Найдавніший надгробок датований 1576 роком. Перші стели, які були розміщені в старій частині, не мали декору. Тексти на надгробках збережені частково, однак

[679] Полюхович Д. Єврейський цвинтар Сатанова. Кам'яні звірі та магічні обряди// К: Дух і Літера, 2025. – 248 с.
[680] URL: https://turist.km.ua/ua/2023/01/08/sataniv-yevrejskyj-istoriya-vidrodzhennya-synagogy/

на деяких все ж можна побачити імена, дати народження і смерті перших жителів Сатанова. Надгробки 17 століття вже мали своєрідний декор. Фасадна частина стели ділилася на два фрагменти. У верхньому розміщувався символ – виноград, дерево з плодами, риба з головою лева і інші. У нижньому фрагменті висікали епітафію. Нова частина єврейського кладовища розташована відразу біля старої. Території відокремлює невеликий паркан. Поховання тут датуються 19–20 століттям. На території нової частини кладовища розміщені 3000 надгробків. Усі плити плоскі, невисокі і мають напівкруглу форму. На чоловічих стелах зображений лев, який лежить. Жіночі надгробки прикрашали птахи і менора. У новій частині кладовища розташована братська могила загиблих під час Другої світової війни євреїв Сатанова.

Цікавий факт згідно єврейських традицій, цвинтар повинен розміщуватися за річкою. Таке розташування символізувало свого роду перехід від живого до мертвого. Крім того, кладовище обов'язково необхідно було облаштовувати на височині. Вважалося, що чим складнішою буде дорога до поховань, тим менше люди прагнутимуть опинитися на місці покійних.

Одна із найкрасивіших мацев стоїть на могилі Сари, доньки знаменитого рабина Меїра зі Львова.[681]

[681] URL: https://zbruc.eu/node/121966

Славута[682]

Замок Санґушків. Славута, 1874 р.[683]

Славута – наймолодше місто Хмельниччини, що має статус історичного. Відоме з 1617 року. В архіві міста Кракова в Польщі виявлено привілей, виданий 23 квітня 1633 року князем Юрієм Заславським, такого змісту: «Шляхетному пану Авелю Тошковському, слузі моєму, даю цей мій лист, рукою моєю підписаний, печаткою затверджений, на осадження містечка Славутин на грунтах моїх новозаславських».

Містечко Славутин засноване на території існуючого тут села Деражня Воля (територія навколо сучасної площі Шевченка). Така назва села породила помилкову думку про те, що місто засноване на базі двох сіл: Деражня (територія на правобережжі р.Утка) та Воля.

В минулому місто мало такі межі: русло р.Утка, сучасний Партизанський провулок, вул. Робітнича, вул. Ярослава Мудрого, вул. Б.Хмельницького, вул. Злагоди, вул. Волинська до р.Утка.

Славута була типовим містечком ремісництва і торгівлі Правобережжя України. Як один з торговельних центрів, місто володіло Магдебурзьким правом.

---

[682]Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне / С. Ковальчук, А. Ковальчук; Вступ. сл. Микола Олійник.– [2-е вид.].– Київ : ФОП Мельник А. А., 2016.– 310 с; Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 14. –268 с., іл..32; Берковський, Владислав Георгійович. Студії з історії Славутчини : [зб. нарисів присвяч. історії м. Славута] / Владислав Георгійович Берковський; В.о. Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України, Центр дос. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України.– К. : Пульсари, 2008.– 240 с.; Берковський В.Г. СЛАВУТА. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Slavuta_mst; Сайт міста Славута. URL:https://slavuta-mvk.gov.ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F; Катериненко О. Етнокультурний ландшафт штетла Славіти. URL: https://www.hesedbesht.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/8ffd8048d56c10f71ff4f5d5bad06ee4.pdf; Jewua.org - ShtetlsinUkraine

[683]URL: https://etoretro.ru/pic281579.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

Центром міста слугувала велика ринкова площа з торговими рядами і ратушею. Одноповерхова споруда торгових рядів у вигляді видовженої підкови закінчувалася двохповерховою ратушею.

Місто Славута з часу свого заснування було багатонаціональним. Тут в мирі і злагоді протягом століть проживали євреї, українці, поляки та німці. Кожна національна община проживала на певній території, мала свої школи, лікарні, культові споруди.

Найчисельнішим у місті було єврейське населення. Саме євреї займалися кустарними промислами і торгівлею. У Славуті діяла відома друкарня з випуску релігійної єврейської літератури.

Після Заславських Славута стала власністю князів Любомирських на Волині.

У 1710 році князь Павло Сангушко одружився з княгинею Марією Любомирською, і у 1720-х роках Славутчина перейшла у володіння князів Сангушків.

Князь Сангушко виїздить з палацу.[684]

У 1798 р. Геронім Сангушко заснував у місті завод по розведенню коней англо-арабської породи. Багаточисленне стадо коней складалося із трьох табунів: Черкаського на Придніпров'ї, Клембівського та Славутського на Волині.

На суконній фабриці випускались знамениті славутські бурки та сукно на мундири для офіцерів морського флоту, а також ковдри. А для музею Івана Франка у місті Вінніпегу, що в Канаді, на прохання української діаспори виткали відомий гобелен «Козак Мамай». Другий екземпляр гобелену експонується у Славутському історичному музеї. На сьогодні суконна фабрика припинила свою діяльність.

Великий внесок у розвиток міста зробив князь Євстафій Сангушко, син князя Героніма. Будучи у 1812 році полковником Кінсбургського драгунського полку,

[684]URL: https://uk.wikipedia.org/wiki

князь перейшов на бік французів у війні з росією. Весь похід 1812 року він здійснював при головній квартирі французької армії у чині ад'ютанта Наполеона І.За зраду присязі князь Євстафій був позбавлений титулів і маєтків, але уже в 1813 р. одержав прощення від імператора Олександра І і зайнявся господарською діяльністю у своїх маєтках на Волині.

Роман-Даміан Сангушко – останній славутський князь, син молодшого брата Романа-Адама князя Владислава-Героніма Сангушка. У 1851 р. він був проголошений спадкоємцем Волинського помістя князів Сангушків.

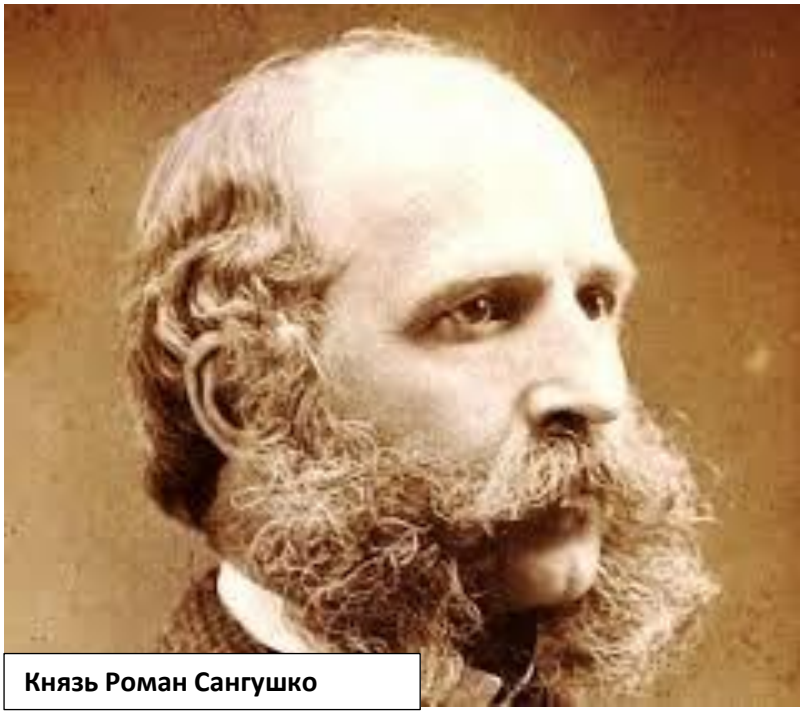

Князь Роман Сангушко

Князь Р.В.Сангушко понад чверть століття був почесним суддею, гласним земства, кореспондентом наукових установ. Він займався благодійницькою діяльністю: аби не залишити робочих без заробітку, його заводи і фабрики працювали і тоді, коли їх робота була збитковою для князя. Він давав кошти на будівництво і ремонт костелів в Острозі, Києві, Бердичеві, Рівному, Фастові, на управління римо-католицької семінарії у Житомирі.

У Славуті Роман Сангушко у 1876 році заснував кумисолікувальний заклад, де, за легендою, перебувала на лікуванні Леся Українка, побудував лікарню для безкоштовного лікування робітників з притулком для непрацездатних і дітей.

Роман-Даміан Сангушко – останній славутський князь, син молодшого брата Романа-Адама князя Владислава-Героніма Сангушка. У 1851 р. він був проголошений спадкоємцем Волинського помістя князів Сангушків.

Князь Р.В.Сангушко понад чверть століття був почесним суддею, гласним земства, кореспондентом наукових установ. Він займався благодійницькою діяльністю: аби не залишити робочих без заробітку, його заводи і фабрики працювали і тоді, коли їх робота була збитковою для князя. Він давав кошти на будівництво і ремонт костелів в Острозі, Києві, Бердичеві, Рівному, Фастові, на управління римо-католицької семінарії у Житомирі.

У Славуті Роман Сангушко у 1876 році заснував кумисолікувальний заклад, де, за легендою, перебувала на лікуванні Леся Українка, побудував лікарню для безкоштовного лікування робітників з притулком для непрацездатних і дітей.

Життя 85-річного князя Романа трагічно обірвалося за тиждень до Жовтневої революції. 1 листопада 1917 року виникла сутичка між драгунами, які охороняли володіння князя, і піхотинцями 264 піхотного полку, дві роти якого стояли в селі Улашанівці.

Ранком цього дня драгунський роз'їзд виявив у лісі двох солдатів, які самовільно рубали ліс. Зустрівши з боку солдатів опір, на вимогу припинити рубку один з драгунів вдарив шаблею плазом солдата.

Цей інцидент і став приводом виникнення подальших трагічних подій. Довідавшись про сутичку, дві роти солдатів самовільно розібрали гвинтівки і відправилися у Славуту, де пограбували склади гвинтівок і боєприпасів. Частина солдатів оточила палац, відкрила по ньому стрілянину, потім солдати кинулися у палац і вивели князя. Оточивши тісним кільцем і підштовхуючи ззаду, натовп провів князя через парк на вулицю в напрямку центру міста. За парком князь впав. До нього підбігли три солдати і нанесли багнетами рани в груди, від яких він і помер. Майже на цьому місці (по вул. Миру) нещодавно місцевими підприємцями збудовано каплицю. Сам палац був пограбований і спалений, пізніше розібраний.

Прикрашають місто розведені князями ліси, пам'ятка садово-паркового мистецтва «Славутський», відкривають двері для прихожан римо-католицький костел Святої Дороти і православна церква Різдва Пресвятої Богородиці.

Славутчани шанують пам'ять про князів Сангушків. Одна з найдовших вулиць міста носить ім'я «Князів Сангушків», а Славутський пивзавод випускає пиво «Князь Сангушко».

Пам'ятний знак Роману-Даміану Владиславовичу Сангушку.

У 17-20 роках XX ст. Славута часто опинялась в епіцентрі визвольних змагань. Місто за три роки більше десятка разів переходило з рук в руки воюючих сторін.

925 діб (4.07.1941 – 14.01.1944рр.) тривала нацистська окупація міста. З вересня 1941 року на території військового містечка почав діяти Славутський табір для військовополонених, який отримав назву «Stammlager 301. Slavuta Zweiglager – «Шталаг 301. Відділення в Славуті», пізніше – «Шталаг 357». Згідно повідомлення Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників у грослазареті загинуло близько 150 тис. військовополонених. Нині військове кладовище нацистських таборів, що діяли у

Славуті, має статус пам'ятки історії місцевого значення. Тут створено Меморіальний комплекс «Поле пам'яті».

У липні 1941 року розпочалися розстріли євреїв. У березні 1942 року окупаційна влада створила гетто – концентраційний табір для євреїв. Найтрагічніший день – 27 червня 1942 року, коли нацистами на південно-східній околиці Славути розстріляно 2500 євреїв Славутчини.

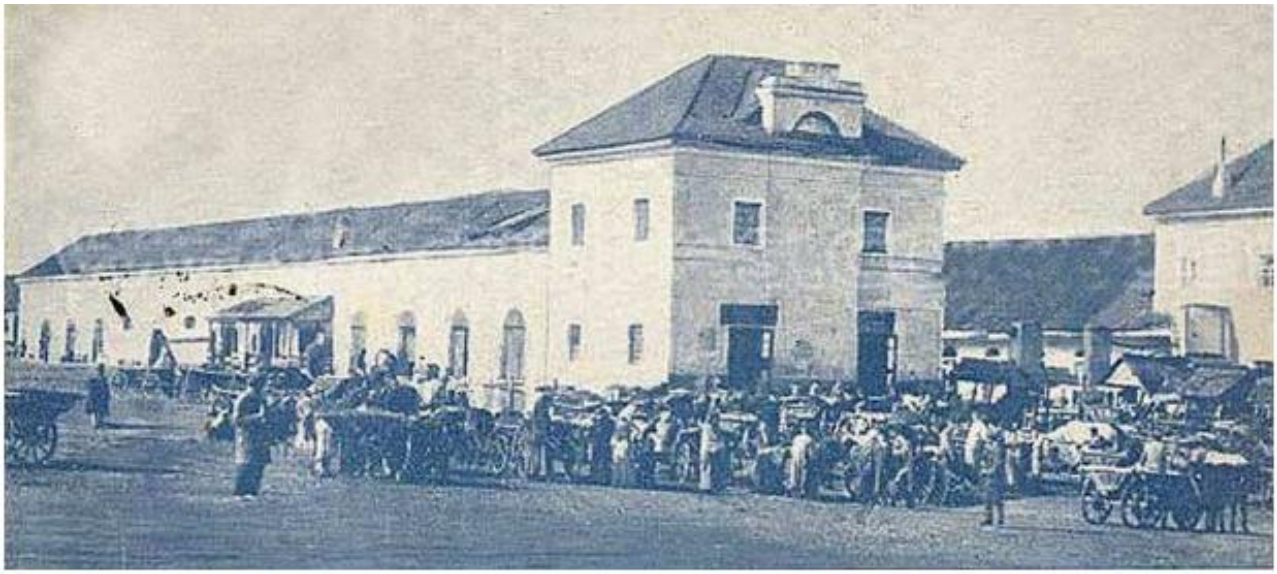

Ринкова площа, ратуша та торгові ряди. Славута, 1900 р.

Єврейська громада[685]

Після Люблінської унії більшу частину земель отримали магнати, у володінні яких опинилися величезні маєтки;це створило умови для виникнення «магнатських» міст, містечок, сіл, куди стікалися євреї. Представники місцевої знаті запрошували їх селитися в належних їм селах та містах на досить сприятливих умовах для розвитку краю, ремесел та торгівлі[686]. Багато які з таких населених пунктів поступово перетворювалися на свого роду єврейські містечка – штетли (з ідиш – містечко).

На нашу думку, Славута цього періоду являла собою саме такий штетл, що на ідиш називався Славіта. На початку XVII століття євреї стали здебільшого займатися орендою, збутом продуктів сільського господарства, різноманітними ремеслами, відкупом податків і зборів, винокурінням, лихварством.

Однак з XVIII ст. Славута стає відомим торгівельним центром Південно – Східної Волині[687]. Про таку значну роль свідчить те, що у 1754 році польський король Август III дарував місту Магдебурзьке право. Згідно з цим документом міщани не тільки отримували дозвіл на самоврядування, але й пільги щодо торгівлі і ремесел. Це сприяло подальшому розвитку міста. Торгівельно–комунікаційне перехрестя та наявність значних природних ресурсів і зумовило

---

[685]Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – 268 с.;Катериненко О. Етнокультурний ландшафт штетла Славіти. URL: https://www.hesedbesht.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/8ffd8048d56c10f71ff4f5d5bad06ee4.pdf; URL: Славута https://jewua.org/about-us/

[686] Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 14. –268 с., іл..32.

[687] Воловик В.В. Этнокультурные ландшафты местечек Подолья / Культурная и гуманитарная география. 2013. Т. 2. №2. С. 198 - 200

подальший розвиток містечка та перетворення його на потужний центр магнатської латифундії князів Сангушків. Саме тоді місто підпадає під дію указу Катерини ІІ від 1791р., яким була введена межа єврейської осілості. «...Для постійного проживання євреїв відкрита не вся Імперія, а лише частина її території, що складається із 15 губерній,... : Волинської, Подільської…».

Хедер. м. Славута, кінець XIX – початок XX ст.

Саме в цей період і формується поліетнічна спільнота міста і все більшу роль відіграють у цьому євреї. За Миколи І вони були обмежені у праві проживання в містах. У багатьох із них виникли спеціальні квартали (гетто), в яких мали мешкати лише євреї. Це були ашкеназі – один з двох найчисельніших субетносів, нащадки вихідців із середньовічної Німеччини і східноєвропейських країн, що користувалися переважно мовою ідиш – однією із найпоширеніших єврейських мов[688].

По мірі того, як розвивалось місто, воно все більше набувало ознак штетлу. Славута являла собою невелике місто. Воно мало компактне єврейське поселення, в ньому зазвичай проживало від декількох сотень до декількох тисяч жителів, які займалися обслуговуванням навколишніх сіл сусідів – селян. Вулиці в містечку були здебільшого грунтові; будинки зазвичай були з дерева, хоча місцеві багатії мали цегляні будинки на ринковій площі. В Славуті знаходилися громадські об'єкти, включаючи синагоги, будинки навчання, єврейський цвинтар, лазню, і, звичайно, ринок. У наш час ще можна виділити район колишнього компактного проживання євреїв: вулиці Б. Хмельницького, Волинська, Осипенко, Данила Галицького, Злагоди, Церковна, Козацька та ін..

[688]Украина. Евреи на территорииУкраины до конца 18 в. /Евреи Украины под. властью Литвы и Польши (1356 г. – конец 18 в.) КЕЭ, том 8, 1170–1187. URL: https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15408/

Єврейські крамниці у Славуті. 1912-1914 роки.[689]

Більшість євреїв Славути, чоловіки і жінки, працювали, щоб прогодувати свої сім'ї, зазвичай, в комерційних або дрібних промислах, а в ближчі до нас часи були зайняті у промисловості та невеликому виробництві. Мала місце соціальна нерівність людей в ньому. На вершині соціальної драбини були «шийне идн», заможна еліта, яка управляла радою громади містечка. В синагозі вони зазвичай сиділи вздовж східної стіни. Потім за громадським статусом йшли «балеботім» (з ідиш – господарі), чиї магазини і підприємства визначали ступінь їх значимості в громаді. Далі знаходились кваліфіковані майстри, ще нижче були зазвичай кравці, шевці і потім водовози. Зовсім низько на соціальних сходах були «бетлерс» (з ідиш – жебраки), яких можна було знайти в кожному містечку Благодійність була основою життя містечка, різні громадські організації піклувалися про нужденних, рятуючи часом від голоду цілі родини.

Містечко вирізняв особливий спосіб життя, культура, традиції. «Ідішкайт» (традиційні єврейські цінності) були тут головними цінностями. Набір професій серед євреїв був дуже різноманітний: ремісники, робочі, водоноси, вчені - талмудисти, служителі культу, синагогальні служки, вчителі, стряпчі, переписувачі Тори, кілька лікарів, адвокати (Додаток Б). Жили також в містечку фахівці з обрізання, культові різники, гробарі і цвинтарні каменотеси. Доволі незвичайною була роль так званого «батхена», яка поєднувала в собі обов'язки свата і тамади на весіллі[690]. Уже тоді в цих районах починає зароджуватися єврейська ашкеназька клезмерська музика. Це слово так і закріпилося за бродячими єврейськими музикантами. До складу перших єврейських ансамблів входило кілька скрипок, цимбали і контрабас. Був парк на лівому березі річки

[689]URL:https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

[690] Марк Шейнбаум. Штетл. Еврейское местечко в истории и литературе. URL: http://ieshua.org/shtetl-evrejskoe-mestechko-v-istorii-i-literature.htm

Утки. Він мав назву «Альбенка» і тягнувся до сучасного заводу «Будфарфор». Саме там у вихідні дні грав єврейський клезмерський оркестр[691].

Єврейські жінки-ремісниці в Славуті, 1925 рік.[692]

Був в містечку і свій суддя – «даян» Існував ще один цікавий персонаж штетеле Славіти – шульклепер (синагогальний стукач). Це вельми поважна посада: людина з калаталом обходила будинки і скликала євреїв на ранкову та вечірню молитви. Так само він сповіщав про початок шабата[693]. У багатьох єврейських прізвищах жителів Славути – відгуки професій їх предків. Наприклад: ткач – Вебер, швець – Шнайдер, чоботар – Шустер, коваль – Шміт, візник – Фурман, пивовар – Бірфельд, мельник – Мільштейн, різник – Шойхет, кондитер – Цукерман, конюх – Машталер, рабин – Рабинович, контрабандист – Шмуклер та ін. Загалом, лише євреї – ремісники володіли більш ніж тридцятьма видами професій. А ще в Славуті завжди пекли найсмачнішу мацу. В містечку створювалося кілька бригад по 10-15 чоловік на різних вулицях штетла. Зі спогадів старожилів, мацу пекли принаймні у декількох будинках на сучасних вулицях Б.Хмельницького, Шолом – Алейхема, Грушевського, розвозили по всій Україні.

В Україні єврейське друкарство виникло досить пізно, лише в другій половині XVIII століття. Наприкінці XVIII століття виникла низка невеликих видавничих підприємств на Волині й Поділлі, у Славуті зокрема. Наша друкарня була заснована у період між 1720 -1733 роках. А у 1792 році друкарню, з князівського розпорядження, було продано вже ребе Моше Шапіро і далі ця друкарня увійшла в історію як друкарня братів Шапіро. Моше Шапіро був власником згаданої друкарні в Славуті. Належність цієї сім'ї до ревних прихильників хасидизму визначала характер книжок, що видавалися. У

[691] Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 54. – с.268, іл..32.

[692]URL: https://jewua.org/slavuta/

[693]Марк Шейнбаум. Штетл. Еврейское местечко в истории и литературе. URL: http://ieshua.org/shtetl-evrejskoe-mestechko-v-istorii-i-literature.htm

друкарнях братів Шапіро друкувалися виключно єврейські релігійні книги, і вони користувалися попитом у хасидів. Рівень поліграфії був дуже високий.

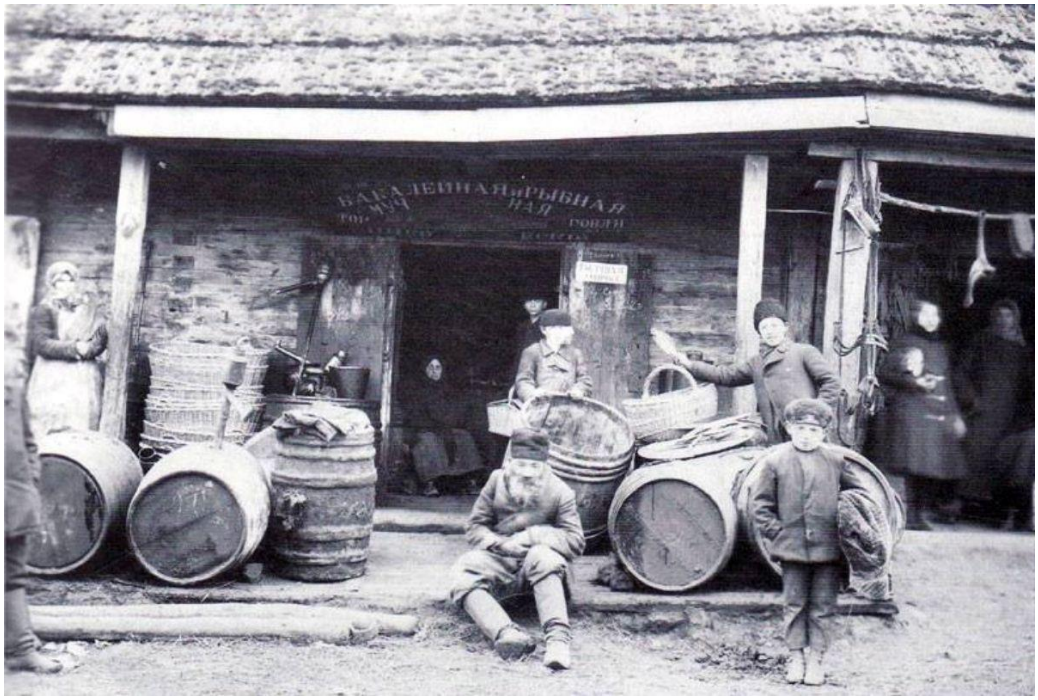

Єврейські крамниці у Славуті. 1912-1914 роки.

В Славуті ринок, ринкова площа та єврейські будинки групувались саме навкруг синагоги. Проте ця сакральна будівля, хоча і розташовувалась в центральній частині міста, займала дещо закрите місце. Навіть зараз, коли людина, котра вперше приїхала до Славути, захоче побачити синагогу, то зробити це не так просто – будівля ніби захована серед невеликих будинків, перед нею немає відкритого простору, до входу веде вузенький провулок, а вхід зовсім не кидається у вічі, дах же височіє над сусідніми дахами. Так було завжди.

Єврейська школа була заснована в 1918 році. У 1928-1929 роках у ній навчалося 334 учні (діти робітників – 57, діти чиновників – 43, діти ремісників – 161, діти буржуазії – 30, інші – 40). Про цю школу згадувалося у звіті Джойнта.

У 1921 році радянська влада конфіскувала більшість підприємств та житлових будинків, що належали заможним мешканцям. У січні 1921 року Дерманська та Капецька електростанції, а також Фінгас Циммермана були націоналізовані. У травні 1921 року Виконавчий комітет вирішив перенести Славутський лісовий комітет до будинку Фойхеля, а в будинку Шапіро було створено дитячий садок.

За радянської влади всі громадські установи були знищені. У 1926 році єврейське населення становило 4701 особу, або 44,9% від загальної чисельності населення. 7 червня 1929 євреїв створили сільськогосподарське товариство. Їхні імена: Берко, Каплан, Лейб Бараш, Г.Смоляр, Л.І.Бідерман, Б.Бліц, І.Кац, Г.Шварцман, Гресішія та Маргуліс Нума.

Політичні репресії 1937-39 років торкнулися також єврейського населення Славути. Репресовано було: Брандіс Мойсей Аврумович (нар. 1902), Бродер Мойсей Мордкович (нар. 1903), Бродер Янкель Мордкович (нар. 1899), Бродер Бася Мордковна (нар. 1909), Борушко Берко Давидович (нар. 1883), Бунціс Айзік Шайович (нар. 1903), Гехбліт Аврум Меєрович (нар. 1895), Гальперін Борух

Шмулевич (нар. 1906), Грінвальд Іцик-Арон Гершкович (нар. 1863), Кацив Азріл Лейбович, Поташнюк Фінехас Шмулович (нар. 1904), Шмутер Мойсей Йонович (нар. 1903), Шмутер Лейба Йосифович (нар. 1888), Штейнфельд Юда Самойлович (нар. 1895). Берн Срул Янкелевич (нар. 1903), відповідальний за міську електростанцію, був розстріляний 19 вересня 1938 року лише за те, що 1 травня 1937 року в офіцерському помешканні не було електрики. Цих мешканців міста пізніше реабілітували.

Синагога

Михайло Гвоздецький, «Синагога в м. Славута». 1926.[694]

Перша письмова згадка про Славутську синагогу зустрічається в архівних документах 1731 року. Проте це не означає, що до цього часу молитовних будинків не було. За різними даними у різні періоди існування штетлу Славіти нараховувалось у 1905 р. – 3 молитовні будинки, пізніше – 7 синагог. Чотири з них, в тому числі й найбільша, стояли на ринковій площі по сучасній вулиці Шолом – Алейхема. Велике цегляне приміщення синагоги по вулиці Б. Хмельницького розміщалося неподалік ринку. У1935 році її закрили, у 1942 році місцеві жителі будівлю розібрали. Ще 2 синагоги діяли по вул. Козацькій. Заможні євреї мали домашні синагоги, приміщення однієї з яких збереглося донині по вул. Б.Хмельницького, 138. Нині діє 1 синагога за адресою: вул. Шолом – Алейхема, 19. Даній будівлі понад 200 років. Вона була закрита лише тільки в роки війни і діяла в радянські часи[695].

У 1935 році посилились репресії щодо релігійних конфесій. У вересні Президія селищної ради прийняла постанову про закриття трьох єврейських молитовних будинків і костьолу та про передачу цих приміщень іншим установам та організаціям міста. Так, молитовний будинок по вул. Горинській, що мав назву Новомістна синагога, передано під районну бібліотеку, у Великій синагозі по провулку Шкільному, 1, відкрили Будинок оборони, а в Козацькій синагозі по вул. Дзержинського розмістили краєзнавчий музей (див. додаток Г).

[694]URL:https://www.facebook.com/photo.php?fbid=900274588781878&id=100063980347923&set=a.423263456482996

[695] Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 45. – 268 с, іл..32.

Для задоволення потреб віруючих євреїв у місті залишилося три діючі синагоги, які розміщувалися за адресами: вул. Заводопромислова, 80, Дзержинського, 16, і провулок Шкільний, 2.Віруючим євреям передано в оренду три діючих синагоги за адресами: вул. Б. Хмельницького, 80, вул. Козацька, 16 і провулок Шкільний, 2. Згодом, у 1937 році було закрито і православну церкву на площі Т. Шевченка, у приміщенні якої зберігали коноплі[696].

Єврейський цвинтар[697]

Старі та нові частини.

Нова частина: єврейський цвинтар був заснований у 1902 році. Тут поховані цадики хасидської династії Шапіро та Раб Іцхак-ГдальЛіберзон (1904-1982). Він відкритий для всіх, доступ до нього здійснюється через вулицю Таун. Цвинтар оточує суцільна огорожа з воротами, що не замикаються, без покажчиків. Цвинтар не розділений на секції. Деякі надгробки мають сліди фарби на поверхні, залізні прикраси або написи, бронзові прикраси або написи, інші металеві елементи, портрети на каменях та/або металеві огорожі навколо могил. Ділянка належить муніципалітету та призначена для виключного використання як єврейський цвинтар. Цвинтар був пошкоджений вандалами до Другої світової війни. Деякі євреї з України та з-за кордону, а також місцеві єврейські групи відновили деякі камені, залатали зруйновані гробниці.

Стара частина: найстаріші могили датуються 19 століттям. Адреса: вул. Волинська, 100.

Голокост[698]

У 1939 році в Славуті та навколишніх районах проживало понад 8600 євреїв. Після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року кілька сотень єврейських чоловіків були призвані до лав Червоної Армії або пішли добровольцями до неї, а ще кілька сотень євреїв змогли евакуюватися до східних регіонів Радянського Союзу. Оскільки німецькі війська окупували район Славути лише через два тижні після початку війни, більшість євреїв не змогла втекти. На початку окупації у Славуті залишалося приблизно 8000 євреїв.

Підрозділи німецької армії окупували Славуту на початку липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала кілька німецьких військових комендатур (Ortskommandanturen), які утворили місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили, що складалися з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Славута стала районним центром у гебіті Шепетівка. Гебітскомісаром був Regierungsassessor Ворбс, а гебітсфюрером жандармерії був лейтенант Річард Хьозе[699]. Під його

[696]Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – С. 123. – 268 с.

[697]URL: https://jewua.org/slavuta/

[698] SLAVUTA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.469-1470. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; А. Круглов, Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках. Київ: Інститут юдаїки, 2002. – С. 239, 246, 247, 291.

[699] BA- BL (Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 ((колекції BDC, різні файли), Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

керівництвом перебували українські поліцейські та жандармські пости, в тому числі жандармські пости в Славуті та Березdові. Влітку 1942 року лейтенант шуцполіції Монгах змінив Хьозе.

Гебіт Шепетівка входив до складу Генерального комісаріату Волині та Поділля. Обергрупенфюрер СА Генріх Шене виконував обов'язки генерал-комісара та безпосереднього начальника Ворбса. Хьозе підпорядковувався коменданту жандармерії (KdG) регіону, майору жандармерії Розе. 28–30 липня 1941 року 1-ша моторизована піхотна бригада СС пройшла через Славуцький район. Цей підрозділ розстріляв кілька десятків євреїв у різних селах району нібито за підтримку більшовицької влади. З 15 серпня до 3 вересня 1941 року у Славуті дислокувалася 2-га рота 45-го резервного поліцейського батальйону; командиром роти був обер-лейтенант поліції та оберштурмфюрер СС Енгельберт Крейцер[700]. Ця рота провела кілька акцій у Славуті: 18 серпня вони розстріляли 322 євреїв; 29 серпня вони розстріляли 65 євреїв; а 30 серпня — 911 євреїв, що загалом склало 1298 єврейських жертв[701].

У серпні 1941 року розстріли євреїв, що здійснювалися переважно 45-м резервним поліцейським батальйоном (під командуванням майора поліції та штурмбанфюрера СС Мартіна Бессера), також відбулися в Березdові (152 особи),[702] в Аннополі (понад 100 осіб)[703], та в Киликиєві (кілька десятків осіб)[704]. У Красноставі (Березdовський район) майже всі євреї були вбиті (приблизно 800 осіб)[705]. Загалом у Славуті та навколишній місцевості влітку 1941 року було вбито близько 2500 євреїв.

1 березня 1942 року в Славуті було створено гетто; воно було огороджене колючим дротом і охоронялося українськими поліцейськими. Окрім євреїв, які проживали в місті, до гетто також були доставлені євреї зі Славутського та Березdівського районів. Наприклад, 2 березня 1942 року євреїв з Аннополя (район Славута) зігнали до гетто, а людей похилого віку та інвалідів відібрали та негайно розстріляли[706]. 4 березня 1942 року решту 175 євреїв Красностава було доставлено до Славутського гетто через Березdів[707]. Євреїв з Киликиєва не перевели до Славути, і приблизно 150 з них було розстріляно поблизу села на початку 1942 року[708].

[700] Витяги з обвинувального акту, виданого 2 лютого 1970 року судом штату Регенсбург проти підсудних Розенбауера, Бессера та Кройцера, див. у Круглова, Збірник документів, С. 290.

[701] Телеграми № 113 та 208, надіслані HSSPF (старший начальник СС і поліції) Росія Південь, 19 серпня 1941 року та 30 серпня 1941 року, та радіограма № 56 від 31 серпня 1941 року, опубліковані в Круглов, Збірник документів, С. 239, 246–247.

[702] ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), 7021-64-794, стор. 84. Відбувся розстріл 10 серпня 1941 року.

[703] Див. свідчення Софії Йосипівни Малінської (вересень 1994 р.), опубліковані в книзі Д. Гошкіс, ред., Незагоєна рана. (Славута, Нетішин, Ізяслав, 1996), С. 48–50.

[704] Там само – С. 81.

[705]Зверства немецко-фашистских захватчиков: Документи. Випуск 13. (М., 1945), С. 35. На цьому місці 7 серпня було розстріляно 47 чоловіків євреїв, 28–29 серпня 1941 року – близько 700 євреїв.

[706]Див. свідчення Малинської (вересень 1994 р.). В Аннополі до листопада 1941 року євреїв з навколишніх сіл (Довжки, Клепачі, Великий Скнит, Головлі) було зосереджено та переселено на одній вулиці разом з місцевими євреями.

[707]Зверства немецко-фашистских захватчиков: Документи. Випуск 13. (М., 1945), С. 35.

[708]Гошкіс, Незагоєна рана, С. 81–82.

Близько 500 євреїв зі Славутського гетто було відправлено на роботи до Березdова та Печивод у березні 1942 року. З них кілька десятків людей померли від голоду та хвороб або були розстріляні за нездатність до роботи. Решту євреїв повернули до Славутського гетто наприкінці червня 1942 року, а тих, хто був надто виснажений, щоб повернутися назад, розстріляли по дорозі. Наприклад, 7 євреїв було вбито поблизу села Жукова[709]. Славутське гетто було ліквідовано 25 червня 1942 року. Цього дня загін поліції безпеки та бійців СД за допомогою німецької жандармерії та української поліції розстріляв більшість євреїв у глибокій западині біля водонапірної вежі на околиці міста; близько 300 дітей втопили в колодязі гетто[710]. 25 червня 1942 року було вбито загалом близько 5000 євреїв. Тимчасово врятувалися лише єврейські ремісників та їхні родини (кілька сотень осіб); їх розстріляли у вересні 1942 року.

5 серпня 1971 року крайовий суд у Регенсбурзі (Німеччина) засудив колишнього командира 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Крейцера до семи років позбавлення волі. Суд утримався від покарання колишнього командира 45-го поліцейського батальйону Бессера, враховуючи його похилий вік (у 1971 році Бессеру було 79 років) та поганий стан здоров'я.

Братська могила на єврейському цвинтарі.

Смотрич[711]

[709] Див. свідчення Малинської (вересень 1994 р.).

[710]Гошкіс, Незагоєна рана, С. 6, 50.

[711] Smotrycz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1889. — T. X. — S. 919–921. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/919; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-

Смотрич, 1871-1873рр. [712]

Смотрич — селище, центр Смотрицької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Мабуть, ніщо так не ілюструє вираз «Так минає слава земна», як невеличке селище Смотрич, що на Хмельниччині. Нині це – звичайне селище міського типу, яких сотні (навіть не райцентр), а колись то була столиця величезного Подільського князівства , яке простягалося від межиріччя Стрипи та Золотого Потоку (теперішнє Тернопілля) до Дніпра.

Перші письмові згадки про Смотрич пов’язані з правлінням литовського князя Ольгерда, який у 1331 році після вигнання татар передав управління Поділлям своїм племінникам — князям Коріатовичам. Одним із перших, хто

р Володимир Кубійович.— Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1976. — Т. 8. — С. 2913-2924. URL: http://litopys.org.ua/encycl/euii224.htm; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 965-968 (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 439-441. – 1266 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf; Смотрич історичний. URL: https://smotrycz.blogspot.com/p/blog-page_28.html?m=0; Орловський М. Историческое описание заштатнаго г.Смотрича, Каменецкаго уѣзда, Подольской губернии“Подольские Епархиальные Ведомости”, 1864 р. - № 20. - с.693-704. URL: https://smotrycz.blogspot.com/2020/05/blog-post_31.html;

[712] Наполеон Орда, літографія. URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/921731

зробив Смотрич своєю резиденцією, був Юрій Коріатович, якому приписують ініціативу будівництва замку[713].

Над річкою Смотричом вище Кам'янця на 30 кілометра, при виливі праворуч до цієї річки меньшої річки Яромирки, лежить невелике містечко Смотрич, колись значне місто Західного Поділля. Береги тих двох річок являють собою мальовничу місцевість, а в місці злива тих річок утворюється продовгастий щовб, який з боків тих двох річок обмежений узбіччям і скалами. Сама природа цієї місцевості вказує на те, що тут було зручно побудувати твердиню. І дійсно тут був колись замок, один з тих численних замків, що боронили Поділля від ворогів, населення від постійних грабіжників його татар.[714]

Смотрич, містечкові будинки, 1930 р.[715]

В указі від 17 березня 1375 року, написаному кирилицею, князь Олександр Коріатович згадується як володар Смотрича. У цьому документі йдеться про передачу земель біля Смотрича монахам-домініканцям, яким було дозволено вільно оселитися в місті[716].

У 1400 році землі перейшли до Свидригайла, а в 1402 році — знову до Ягайла, який утримував їх до 1411 року, після чого вони остаточно перейшли під владу Вітовта. У документах цього періоду міститься згадка про «Замок Смотрич».

---

[713] Сіцінський Є. Смотрицький замок [Текст] : рукопис 1891 / Є. Й. Сіцінський; підгот., упоряд. та передм. А. Трембіцький; Хмельницький обласний краєзнавчий музей. - Хмельницький : [б.в.], 2003. - 22 с. URL: http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/bitstream/123456789/328/1/Zamok.pdf

[714] Сіцінський Є. Й. Смотрицький замок / Передмова та упоряд. А. М. Трембіцький. - Хмельницький, 2003. 22 с

[715] Світлини С. Таранушенка. URL: https://otkudarodom.ua/ru/smotrich

[716] Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 966 (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213

Після смерті Вітовта у 1430 році польська шляхта проголосила замки, зокрема Смотрич, такими, що підпорядковуються польській короні. У 1431–1432 роках тривала боротьба між прихильниками Свидригайла та поляками. Замок Смотрич був зруйнований, а місто, як і все Західне Поділля, залишилося під владою Польщі.

У 1448 році польський король Казимир IV Ягеллончик, перебуваючи в Кам'янці, надав Смотричу магдебурзьке право.

Смотрич відомий високим мистецтвом розписної художньої кераміки. З XVIII ст. тут виробляють полив'яні миски, полумиски, баньки, іграшки. Вироби з Смотрича зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Санкт-Петербурга, Кракова і Дніпра.

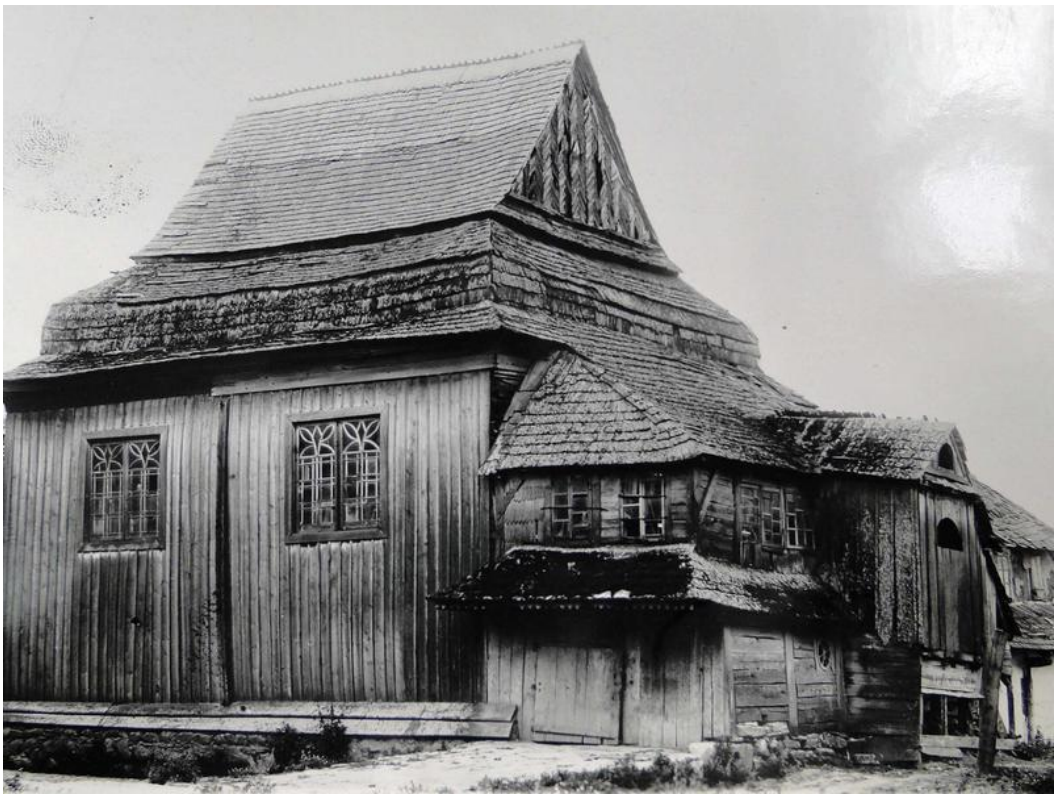

Смотрич, синагога. 1930 р.[717]

1863 року мешканці Смотрича втрачають можливість користуватись рідною мовою, видано таємне розпорядження — Валуєвський циркуляр, що наказував призупинити видання значної частини книг, написаних українською мовою, а згодом доповнено Емським указом.

У XIX столітті - позаштатне містечко Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Видатний подільський краєзнавець Юхим Сіцинський так описував містечко в 80-х роках XIX століття: в своїй праці *"Археологическая карта Подольской губерни"*: *"Смотричъ м. Въ местечке на горе-мысе, выдающемся къ рч. Смотричу, следы бывшаго здесь замка; гора или мысъ перерезанъ большимъ поперечнымъ валомъ, занятымъ ныне подъ усадьбы; въ средине замчища ныне стоитъ католической костелъ (бывший доминиканский кляшторъ, съ XIV в.). На западной стороне м., возле католическаго кладбища большой курганъ. Къ ю.*

[717] Світлина С. Таранушенка. URL: https://otkudarodom.ua/ru/smotrich

отъ местечка, возле д. Мниховки, въ 1887 году найденъ кладъ изъ 24 серебр. старыхъ монетъ".[718]

Наприкінці XIX та на початку XX століть у Смотричу виникли сільський банк, вальцьований млин, гончарні і ткацькі промисли.

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань на початку XX століття, селище надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці селища зазнали репресій.

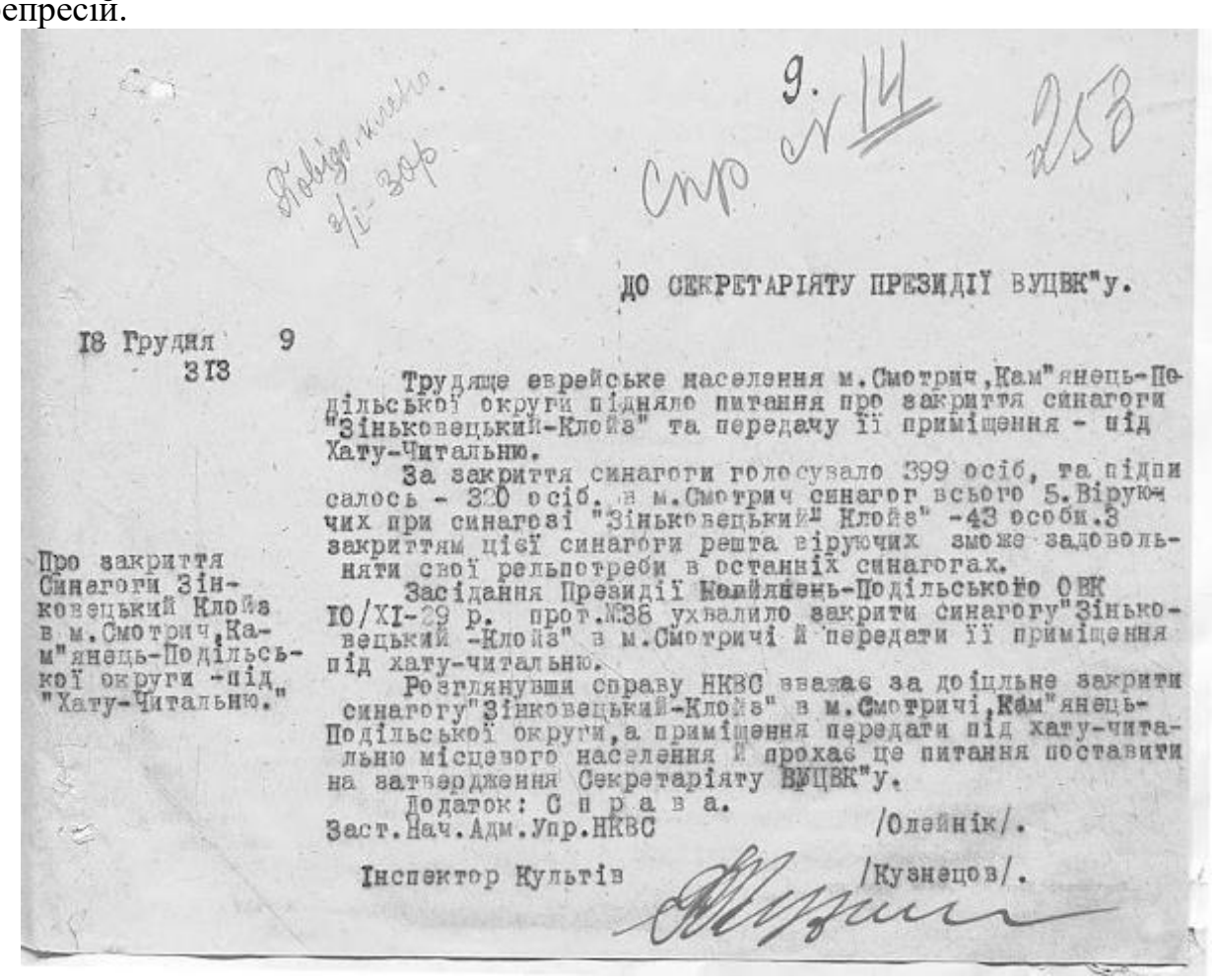

ДО СЕКРЕТАРІЯТУ ПРЕЗИДІЇ ВУЦВК"у.

18 Грудня 9
313

Про закриття Синагоги Зіньковецький Клойз в м.Смотрич,Кам"янець-Подільської округи -під "Хату-Читальню."

Трудяще еврейське населення м.Смотрич,Кам"янець-Подільської округи підняло питання про закриття синагоги "Зіньковецький-Клойз" та передачу її приміщення - під Хату-Читальню.

За закриття синагоги голосувало 399 осіб, та підписалось - 320 осіб. в м.Смотрич синагог всього 5.Віруючих при синагозі "Зіньковецький" Клойз" -43 особи.З закриттям цієї синагоги решта віруючих зможе задовольняти свої рельпотреби в останніх синагогах.

Засідання Президії Кам"янець-Подільського ОВК 10/XI-29 р. прот.№36 ухвалило закрити синагогу"Зіньковецький -Клойз" в м.Смотричі й передати її приміщення під хату-читальню.

Розглянувши справу НКВС вважає за доцільне закрити синагогу"Зіньковецький-Клойз" в м.Смотричі,Кам"янець-Подільської округи,а приміщення передати під хату-читальню місцевого населення й прохає це питання поставити на затвердження Секретаріяту ВУЦВК"у.

Додаток: С п р а в а.

Заст.Нач.Адм.Упр.НКВС /Олейнік/.

Інспектор Культів /Кузнецов/.

Про закриття в Смотричі синагоги "Зіньковецький клойз", 1929-1930 рр.[719]

Єврейська громада[720]

У 1765 р. у Смотричах та околицях проживало 365 євреїв. У 1791р. у Смотричах – 122 євреї, у 1818 р. – 565 (81,8%), у 1847 р. – 1274, у 1885 р. – 1887 (47,58%), у 1887р. – 1887 (47,58%); 1902 р. – 1502, 1923 р. – 1149, 1926 р. – 1835 (33%), 1939 р. – 1075 євреїв.

Євреї жили у Смотричах з часів Речі Посполитої. У 1700 С. була єврейська громада; рабин – Симон Вольфович. У вт. підлогу. 18 ст. збудована дерев'яна

[718] Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. – «Труды 11-го археологического съезда», М., 1901 г., т. 1, с. 197 – 354. 2 вид.: Кам'янець-Подільський: 2001 р. URL: https://archive.org/details/trudy_01_1901/page/319/mode/2up

[719]Смотрич історичний. ЦДАВО, ф.5, оп.3, спр.1114, с. 253-255. URL: https://smotrycz.blogspot.com/p/blog-page_28.html?m=0

[720] ЄЕ. URL: https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%A1%D0%9C%D0%9E%D0%A2%D0%A0%D0%98%D0%A7

синагога. У 1-й підлогу. 19 ст. дек. єврейських сімей переселилися із С. у землероб. колонію Коричинці Домсько-Римові (суч. – Коричинці).

У 1852 р. повірений єврейської громади Волько Цехен виступив зі скаргою на поміщика Ф.Потоцького за незаконне стягнення з громади грошового збору на продаж свічок, дьогтю.

Серед євреїв Смотрича налічувалося 73 ремісники (60% від загальної кількості). Значна частина євреїв брала в оренду млини, м'ясні лавки, міські льохи, а також займалася контрабандою.

У 1863 р. діяло 2 синагоги, у 1889 р. – 4 синагоги. У вт. підлогу. 19 ст. дійств. казенне єврейське училище. Серед євреїв було 153 ремісники.

З 1900 року рабином в С. був Ісроель Голдштейн (1865-?).

У 1914 в діяло 6 синагог. Євреям належали склад аптечних товарів, медоварний з-д, млин, 2 склади пива та 24 лавки (у т. ч. всі 11 бакалійних, всі 10 мануфактурних).

У 1921 р. працювали єврейська школа, драматиний гурток. У 1925 р. діяли нелегальний гурток з вивчення івриту, сіоністський гурток (керівник - А. Гендельман). Діяло відділенняя ОЗЕТ.

У 1926 р. вихідці з Сммотрича (18 сімей, 102 чол.) заснували в Херсонському окрузі єврейський землеробний колектив "Правда". У 1930 в Смотричі працювали 3 єврейські колгоспи.

На початку липня 1941 р. Смотрич зайняли частини вермахту. Євреї були депортовані до Кам'янця-Подільського і там убиті. Загалом у період Катастрофи загинуло 1595 євреїв Смотрицької сільради.

У 1970-80-х роках більшість євреїв Смотрича виїхало в інші країни.

Пам'ятник на місці загибелі єврейського населення Смотрича.

Снітівка[721]

Снітівка — село у Летичівській селищній територіальній громаді Хмельницького району.

Снітівка належала багатьом власникам: Снітовським (в XVI ст.), Чарторійським, Ходаківським, Каховському, полковнику Стогову, греку Марантонову, Потоцькій.

Мешканці Снітівки займалися землеробством, візництвом, роботами на вапняних і лісопильних заводах.

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років помер щонайменше 301 житель села[722].

В Снітівці мешкав дід Анни Ахматової по материнській лінії Еразм Стогов. Після того, як він відпрацював певний час начальником канцелярії жандармерії київського генерал-губернатора Дмитра Бібикова, придбав у Летичівському повіті маєток Снітівку і оселився тут[723].

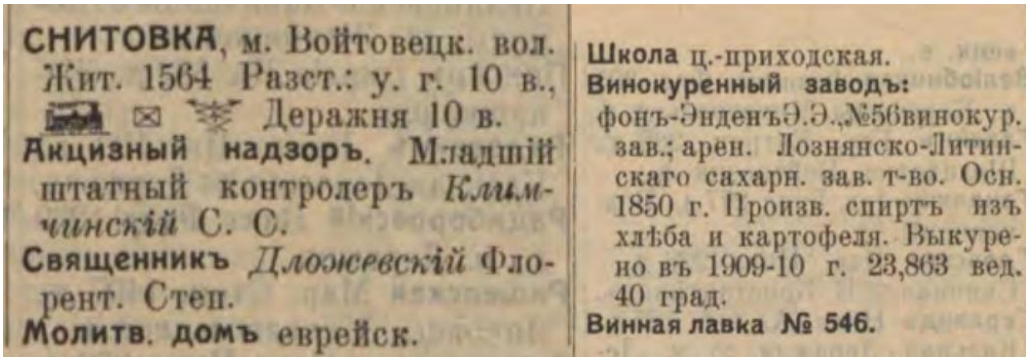
СНИТОВКА, м. Войтовецк. вол. Жит. 1564 Разст.: у. г. 10 в., Деражня 10 в.
Акцизный надзоръ. Младшій штатный контролеръ *Климчинскій* С. С.
Священникъ *Дложевскій* Флорент. Степ.
Молитв. домъ еврейск.
Школа ц.-приходская.
Винокуренный заводъ: фонъ-ЭнденъЭ.Э.,№56винокур. зав.; арен. Лознянско-Литинскаго сахарн. зав. т-во. Осн. 1850 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 23,863 вед. 40 град.
Винная лавка № 546.

Довідник, Снітівка. 1913 р.[724]

Єврейська громада[725]

У 1887 р. в Снітівці проживало 80 євреїв (6%), у 1897 р. – 231 єврей (16%).

У 1870 р. діяла синагога, в 1889 р. – 2 синагоги.

У 1914 в С. діяла 1 синагога.

У 1847 р. проживало 98 євреїв, 1897 р. – 231 (16% від населення).

Наприкінці XIX – початку XX століття діяла синагога. Працювали кілька лавок, три водяні млини та винокурня.

У липні 1941 р. німецькі війська зайняли місто. Євреї Снітівки було вбито у 1942 році разом з євреями з інших населених пунктів Летичівського району.

---

[721] Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского.Каменец-Подольск, 1901. – С. 513. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf

[722] Снітівка. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[723]Дмитро Антонюк. Тіні Слобідки Шелехівської // ЛітАкцент. — 5 жовтня 2012 р. URL: https://web.archive.org/web/20140714120943/http://litakcent.com/2012/10/05/tini-slobidky-shelehivskoji/

[724] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 999. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[725] Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php

Снітівка, сім’я Бориса Левіна. 1929 р.[726]

Анна Фурман
Народилася у Снітівці, 1910 року. Анну вбили під час Голокосту.[727]

Борис Лакриць
Народився у Снітівці, 1919 року. Бориса було вбито під час Голокосту.[728]

[726] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/55498
[727] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Snitovka?page=1
[728] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Snitovka?page=1

Снітівка, єврейський цвинтар.[729]

[729] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=447818

Сокілець[730]

Сокілець, 2018 р.

Сокілець — село у Дунаєвецькій міській територіальній громаді.

В наш час - це невеличке село з населенням трохи більше 500 мешканців, але з цікавою та давньою історією.

Перші писемні відомості про село Сокілець відносяться до 1535 р. Тоді воно належало Катерині Подвербецькій[731].

В другій половині 16 ст. Сокілець належав родині Закревських. На початку 17 ст. власником села Сокільця стає Войцех Гумецький, кам'янецький ґродський писар, дідич Рихти та Тинни. Після його смерті в 1618 р. Сокільцем володів його син Олександр Гумецький. В роки його володіння Сокілець піднявся до статусу містечка. В 1629 р. тут було 76 димів[732]. Вони всіляко зміцнювали та розвивали Сокілець. Вони збудували кам'яний мур навколо села з вежами, що розділяли його для охорони. Вони також збудували великий католицький костел. Дальша доля костелу – взірцевий приклад злочинної політики комуністичного режиму. За свідченнями місцевих мешканців, в 1937 році з будівлі костелу зняли металеву

[730]Sokolec (5), mko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1890.— T. XI. — S. 17. (пол.).— https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/17; Гульдман, В. Населенные места Подольской губернии [Электронная копия] : алфавитный перечень населенных пунктов губерний, с указанием некоторых справочных о них сведений / В. Гульдман. – Каменец-Подольский. : Изд. Подол. губерн. стат. комитета (Тип. Подол. губ.. правл.), 1893. – С. 252, 279. – 636 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/NasMesta/NasMesta.pdf

;Novicki A., Miejsca nad Uszycą wiecznie żywe – od Sokolca po Starą Uszycę, Poznan, 2018.

[731]Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф.141, оп.1, спр.162, арк.21

[732] Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2015. – С. 128. – 360 с.

покрівлю, аби накрити районний комітет партії в сусідніх Миньківцях. Доля храмових святинь невідома, а сам костел поволі перетворювався на руїну.

20 липня 1630 р. у Варшаві король Сигізмунд III Ваза на прохання власника Сокільця Олександра Гумецького запровадив два щорічних ярмарки; один на Спаса, другий — на Покрови, а також один щотижневий торг щочетверга. Ярмарки повинні були відбуватися на свята згідно «старого календаря»[733].

За часів Речі Посполитої Соколець до 1793 року був штетлом Подільського воєводства. На початку XX століття це був штетл Подільського повіту Ушицького повіту.

Єврейська громада[734]

Євреї почали селитися в Сокільці у XVIII столітті.

У 1765 р. в Сокільці проживало – 356 євреїв, 1847 р. – 457 євреїв, 1897 р. – 747 (27% від загальної кількості), 1926 – 616 євреїв, 1931 – 425 євреїв.

За радянських часів у місті діяла єврейська сільська рада.

Голокост

Німці окупували місто на початку липня 1941 року.

31 серпня 1941 року 320-й поліцейський батальйон розстріляв, за даними німецьких джерел, 380 євреїв із Сокільця та більшість євреїв із сусіднього міста Великий Жванець поблизу Соколецького лісу[735].

Влітку 1942 року, на цьому місці були розстріляні останні євреї з гетто Великого Жванчика.

У 1944 році радянська комісія дослідила це місце та знайшла три братські могили з 1224 тілами.

Братська могила євреїв із Сокільця та Великого Жванчика

[733]Boniecki, Adam (1905). Herbarz Polski. Cz. 1, Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T.8. Druk Towarzystwa Akcyjnego S. Orgelbranda S-ów w Warszawie. 1905. *S. 2. –418 s. URL:* https://bc.radom.pl/dlibra/publication/45833/edition/44450/content; Особистий архів краєзнавця Андрія Боровського. Літопис Скали. AGAD, MK 178, f.155-155v; URL: https://litopys-skaly.blogspot.com/2021/12/20-1630.html

[734]Соколець. URL: https://jewua.org/sokolets/

[735] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населенияУкраины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. С. 19. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Єврейські кладовища

У Сокільці збереглося два єврейські цвинтарі. Старий розташований поблизу колишнього центру штетлу. На ньому є кілька мацев, але написи на них неможливо прочитати.

Мацева на старому єврейському цвинтарі

Мацеви на новому єврейському цвинтарі

Солобківці[736]

Костел Матері Божої Святого Скапулярію.

Солобківці — село в Україні, центр Солобковецької сільської територіальної громади Хмельницького району.

Солобківці (пол. Solopkowcze) засновані, певно, в першій половині або в середині XV століття. Перша документальна згадка про них датується 1493 роком. В подимному реєстрі Подільського воєводства (Regestrum ffumalium anni Domini 1493. Sequitur-solvitur.) зазначалося, що на той час в селі було 4 дими (будинки) (Solopkowcze de quatuor per eundem solvit)[737] .

Солобківці, як і інші поселення, розташовані поблизу Кучманського шляху, зазнавали частих нападів кримських татар. Тому Шемберг, який володів

[736] Solopkowcze / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1890. — T. XI. — S. 58. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/58; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – С. 530. – 563 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0007759; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Плодольск, 1901. – С. 955. – 1267 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpK_1901/TrPodEpK_1901.pdf

[737] Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 8: [Акты юридические]. – Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII-XVIII в. . – К., 1894. – С. 335. 774 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0006727

Солобківцями з кінця XVI століття, на початку XVII століття побудував тут кам'яну фортецю з високим земляним валом навколо.

До середини XVII століття вони стали одним з найбільших поселень у північно-східній частині Кам'янецького повіту.

На початку XVIII століття село стало власністю Гумецького — воєводи подільського, який переселив сюди з інших своїх маєтків ремісників і селян, головним чином католицького віросповідання.

Один з солобковецьких поміщиків Ф. Бельциковський, автор книги «Сільськогосподарська продуктивність на Поділлі в порівнянні з Францією», виданої 1902 року, характеризуючи становище місцевих селян, писав: «Над кожним селянським житлом витає звичайно привид голоду і злиднів».

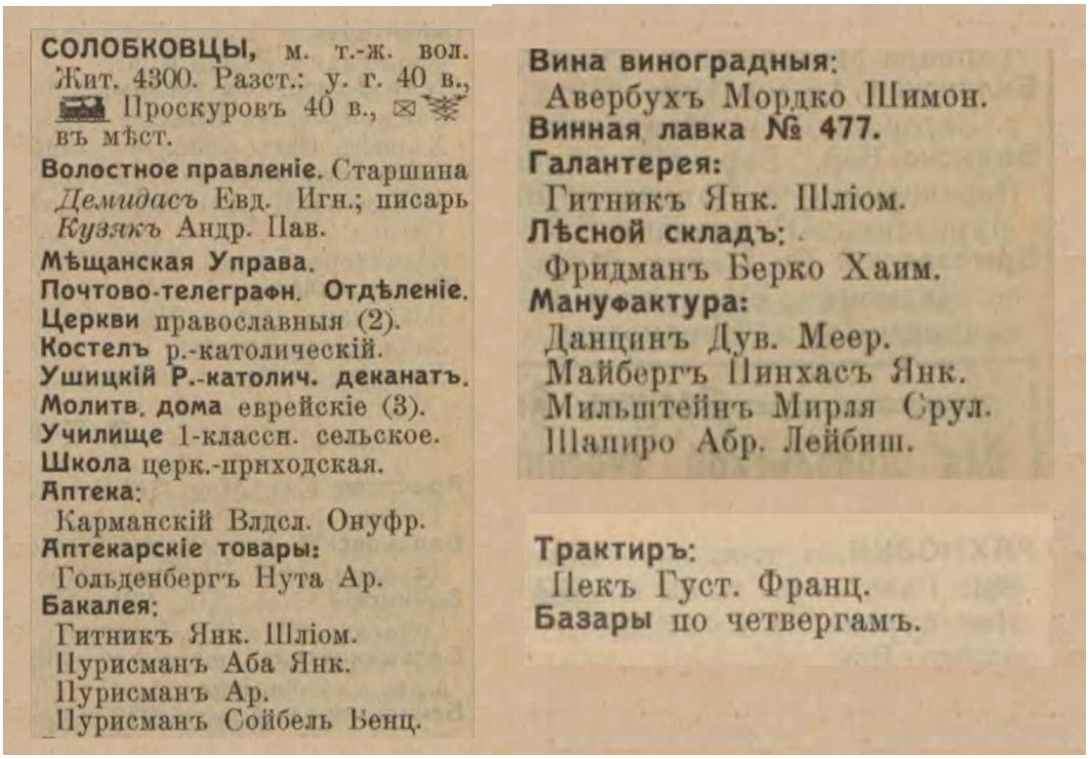

СОЛОБКОВЦЫ, м. т.-ж. вол. Жит. 4300. Разст.: у. г. 40 в., Проскуровъ 40 в., ✉ въ мѣст.
Волостное правленіе. Старшина *Демидасъ* Евд. Игн.; писарь *Кузякъ* Андр. Пав.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Церкви православныя (2).
Костелъ р.-католическій.
Ушицкій Р.-католич. деканатъ.
Молитв. дома еврейскіе (3).
Училище 1-классн. сельское.
Школа церк.-приходская.
Аптека:
Карманскій Влдсл. Онуфр.
Аптекарскіе товары:
Гольденбергъ Нута Ар.
Бакалея:
Гитникъ Янк. Шліом.
Пурисманъ Аба Янк.
Пурисманъ Ар.
Пурисманъ Сойбель Бенц.

Вина виноградныя:
Авербухъ Мордко Шимон.
Винная лавка № 477.
Галантерея:
Гитникъ Янк. Шліом.
Лѣсной складъ:
Фридманъ Берко Хаим.
Мануфактура:
Данцинъ Дув. Меер.
Майбергъ Пинхасъ Янк.
Мильштейнъ Мирля Срул.
Шапиро Абр. Лейбиш.

Трактиръ:
Пекъ Густ. Франц.
Базары по четвергамъ.

Єврейські підприємці Солобківців[738]

В 1900 році в Солобківцях було відкрито чотирикласне народне (реальне) училище з терміном навчання 7 років. Заклад давав середню освіту та змогу поступати до вищих навчальних закладів. Будівництво приміщення училища розпочалося в 1903 році, а закінчилося в 1906 році (тепер будинок навчальних майстерень Солобковецького НРЦ). Для будівництва приміщення повітове земство пожертвувало 1500 карбованців, а решту грошей збирали з населення. В школі навчалося 120 учнів, де велика увага приділялася початковій освіті, вивченню теологічних дисциплін, культурі практичного ведення сільського господарства.

Частина населення Солобковець була зайнята торгівлею, домашніми промислами. В 1913 році тут налічувалося 44 двори, що виготовляли бочки,

[738] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1063. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

меблі, різні залізні вироби, взуття, полотно тощо. Все це збувалося на місцевому ярмарку, який відбувався тут двічі на місяць.

Єврейська громада[739]

За ревізією 1847 р. «Солобковецьке єврейське суспільство» складалося з 1550 чоловік. За переписом 1897 р. всього мешканців 3372, з них 1307 євреїв.

У 1913 р. діяли 3 синагоги. Євреям належали всі 4 бакалійні лавки, єдина галантерейна, всі 4 мануфактурні, аптечна, єдиний лісовий склад.

У 1930-ті роки. Солобківці були центром єврейської національної селищної ради.

У 1939 р. проживало 940 євреїв (19,7% від всього населення).

Єврейська трагедія Солобковець[740]

Солобківці були окуповані німцями 9 липня 1941 року. Окупувавши село нацисти створили нестерпний режим перебування для євреїв. Всім було наказано нашити на одяг жовту шестиконечну «зірку Давида», для того щоб відрізняти їх від інших жителів. Центральну частину Солобковець «місто», де проживали в основному тільки євреї, було перетворено в гетто. Євреїв залучали до виконання різних повинностей. Вони без особливого розпорядження не могли покинути межі містечка. За непослух - смерть на місці. Вбивали не лише дорослих, але й дітей.

З перших днів окупації гітлерівці вирішили на 194 єврейські сім'ї Солобковець, 8 сімей з Проскурівки, 26 сімей зі станції Дунаївці і 2 сім'ї з Тарасівки накласти грошову контрибуцію. Витребувавши півмільйона карбованців окупанти зажадали ще викуп в 100 золотих п'ятірок. Коли ж єврейська верхівка не змогла набрати з усіх мешканців містечка стільки золота, нацисти конфіскували коштовності.

Серед євреїв розпочався голод. В обмін на продукти йшли цінні речі, які вдавалось пронести за межі містечка. Не одна єврейська сім’я оплакувала своїх діточок, які не повернувся додому з продуктами. Односельчан просили лише про одне – похоронити вбитих на сільському кладовищі.

Над вечір, 3 серпня 1942 року, до Солобковець прибуло п'ять німецьких вояків в чорній есесівській формі і поселилися в клубі, вели себе тихо, непримітно.

Біля четвертої години ранку 4 серпня 1942 року замісник Дунаєвецьюго гебітскомісара разом з поліцаями, в кількості 200 чоловік, оточили містечко. Шуцманери заходили до єврейських будинків і наказували усім мешканцям зібратись біля будинку військкомату. Метою зібрання є переселення до

---

[739] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 444. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1063. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0; Страта євреїв у Солобківцях. URL:https://yahadmap.org/en/#village/solobkivtsi-solobkovtsy-khmelnytskyi-ukraine.280

[740]Тимощук О. День пам'яті жертв Голокосту. URL: https://solobkovecka-gromada.gov.ua/news/1548321345/

Палестини. Мало хто вірив нацистам і все ж таки іскра надії була. Люди брали з собою тільки найцінніше: коштовності, гроші. Зачувши шум облави євреї почали ховатися де тільки можна, багатьом вдалося прорватися через поліцейський кордон. Якщо хтось чинив опір чи вдавався до втечі – на нього чекала смерть.

Зігнавши всіх мешканців містечка на майдан біля військкомату та вишикувавши їх у колону, під конвоєм поліцаїв, повели «дорогою смерті» до викопаної могили. Євреї вели себе спокійно, ніхто не плакав, не намагався втекти. В колоні смертників йшли батьки, діти, жінки, старики, матері несли немовлят на руках. Наймолодшому серед приречених Вольфбейну Володі було лише декілька місяців. На смерть відправлялося понад 130 дітей.

По прибутті на місце страти євреям у грубій формі було наказано сісти усім на землю та здати цінні речі, в противному випадку їх роздягнуть до гола, та обшукають. Приречені віддали усе цінне що у них було.

Німець наказав заходити до ями. Поліцаї вибирали з натовпу до 10 чоловік і поштовхами підганяли до могили та наказували сходити по земляних східцях донизу і лягати лицем до землі. Через яму, поперек, була прокладена широка та довга дерев'яна кладка на якій стояв кат і з автомата поливав кулями людей. Далі приходила черга слідкуючої десятки, і цей жах знову і знову повторювався після кожної автоматної черги. Бідолахи від нелюдського страху почали кричати немов тварини. Страта людей була настільки огидною, що німці вирішили швидше закінчити свою «чорну справу». Тепер жертви не заходили до ями а ставали спиною до ката на краю могили. Багато хто падав до ями поранений, або ж живий. **Того кровавого серпневого ранку окупантами було вбито більше шести сотень євреїв.**

14 серпня 1942 року було вбито євреїв, які знаходилися в підвалі військкомату.

Будівля місцевого військкомату, де, за свідченнями, близько тижня утримували близько 200 євреїв, яких знайшли в переховуванні після основного масового розстрілу, здійсненого у серпні 1942 року.[741]

[741]Страта євреїв у Солобківцях. URL:https://yahadmap.org/en/#village/solobkivtsi-solobkovtsy-khmelnytskyi-ukraine.280

Допит свідка, Марія Ж., 1927 року народження: «*У 1938 році мого батька розстріляли працівники НКВС у Кам'янці-Подільському. У той час радянська влада розстрілювала багатьох українців. Через деякий час вони [НКВС] приїхали забрати мене зі школи. Мене відвезли до відділку міліції. Мені сказали: «Не треба брати свої книги, вони тобі не знадобляться». Коли ми приїхали до відділку поліції, моя мама вже чекала на мене. Нам наказали покинути село протягом двох годин. У нас тоді не було грошей, і ми не могли виїхати одразу. Тож моя мама пішла до однієї зі своїх єврейських подруг, Голди, щоб позичити в неї трохи грошей. У неї теж не було багато, але вона пішла до своєї родини та інших єврейських сусідів і зібрала для нас трохи грошей. Інший єврей відвіз нас на залізничну станцію в Дашківцях, звідки ми сіли на поїзд до Білої Церкви. Через рік, хоча офіційного листа моєї матері до Сталіна було відхилено, нам вдалося повернутися додому за допомогою тієї ж єврейської подруги, з якою моя мама підтримувала зв'язок весь цей час. Коли ми повернулися, наш будинок був зруйнований, і Голда запропонувала нам залишитися в її будинку, поки ми не знайдемо новий. Коли німці окупували село, моя мама почула чутки, що всіх євреїв уб'ють. Вона запропонувала сховати їх, але Голда відмовилася, сказавши, що там недостатньо місця для всієї її родини. Вони зникли якраз перед головним розстрілом. Я ніколи про них не чула. знову ж таки, тому я навіть не можу сказати вам, чи вижили вони, чи ні*». (Свідок № 709, опитаний у Солобківцях 25 серпня 2008 року).[742]

Пам'ятник на місці розстрілу Солобківських євреїв.

[742]Страта євреїв у Солобківцях. URL:https://yahadmap.org/en/#village/solobkivtsi-solobkovtsy-khmelnytskyi-ukraine.280

Стара Синява[743]

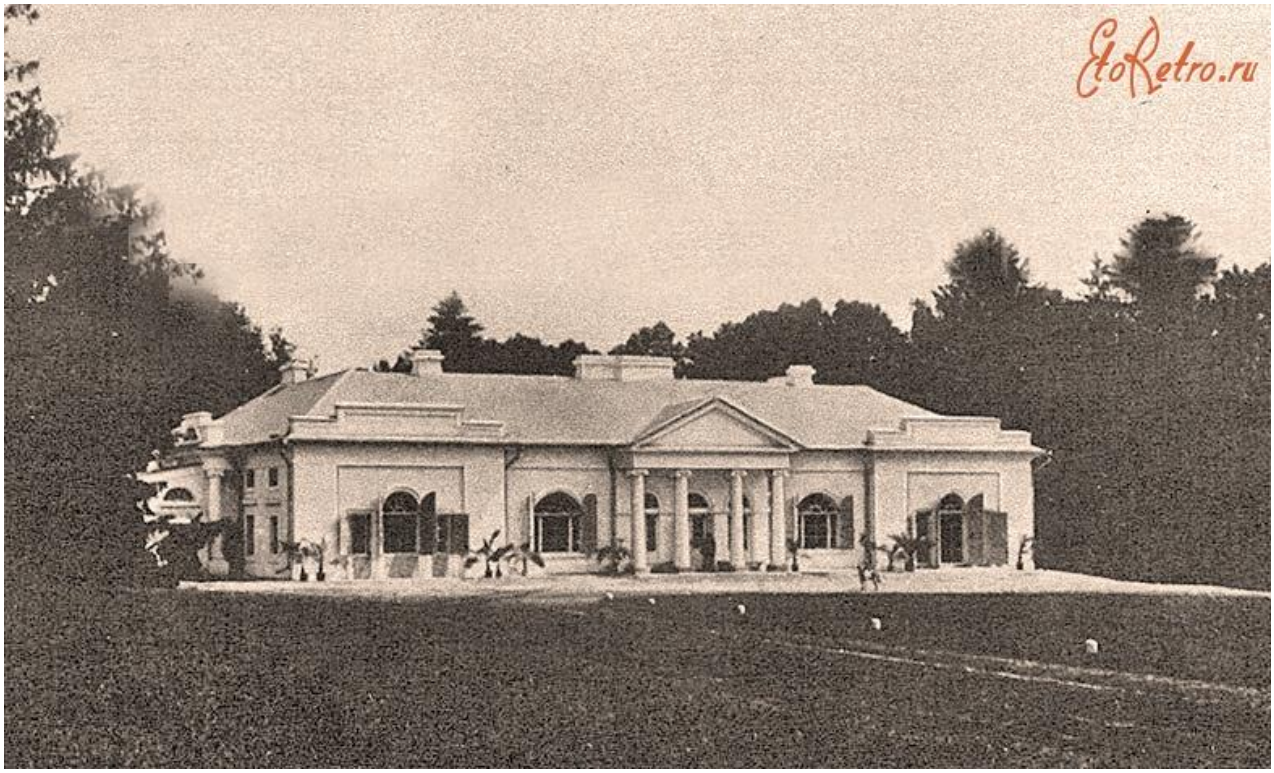

Палац у Старій Синяві, 1910 р.[744]

Стара Синява (колишня Синява) — селище, центр Старосинявської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Поселення під назвою Синява виникло на початку XIV ст. навколо місця, де річка Іква впадає у Південний Буг. Після знищення поселення татарами, під час одного з набігів, жителі, які зуміли врятуватися, піднялися на 10 верств за течією

[743]Sieniawa (2), nad Ikwą, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. X: Rukszenice – Sochaczew, Warszawa 1889, s. 558. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/558; Antoni Urbański: Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi (II cz. Książki Memento kresowe). Warszawa: 1928, s. 48-49.URL:https://archive.org/details/urbanski-podzwonne-na-zgliszczach-litwy-i-rusi-1928/page/48/mode/2up; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 340–346; Козельський І. Д. Под небом Пилявы: Историко-краеведческие наброски, интервью, диалоги. = Під небом Пиляви: Історико-краєзнавчі нариси, інтерв'ю, діалоги.. — Стара Синява: МП «Офсет», 2004. — 151 с.; Вортман Д. Я. Стара Синява // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2012. — Т. 9. – С. 806; Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Каменец-Подольский, 1901. – С. 677 – 679. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf

[744] Синявський палац був побудований Анною Радзівілловою, уродженою Закршевською. Він мав класичні форми та ліпнини салону рожевого, блакитного та жовтого кольорів з італійською міфологічною штукатуркою на стелях. Меблі з червоного дерева, обтягнуті парчею та шкірою. Сімейні портрети родин Стадницьких та Ржевуських. Картина із зображенням «Сну художника» Водзіновського. Картина з Уршулькою Кохановською. Пам'ятні речі Еміра Ржевуського — заплямований кров'ю кинджал. Обладунки та булави XVI століття, інкрустовані золотом. Мармурові колони. Різьблений, ручної роботи буддійський храм з японської бронзи заввишки 3 метри. Японські та китайські колекції. Вітрини зі старовинною порцеляною. Речі місцевого населення, рукописні королівські листи; URL: https://etoretro.ru/city3616.htm

Ікви і заснували поселення під такою ж назвою (тепер Стара Синява). В середині XIV ст. частина втікачів повернулась на старе місце, до гирла Ікви, відбудовувши там село (тепер Нова Синявка).

Костел в Старій Синяві, 1871 рік.[745]

В 1543 король Сигізмунд I Старий надав право белзькому воєводі Миколаю Сенявському закласти на Сенявському полі місто Сенява та зберегти при цьому первісну назву. Тоді ж місту було надано Магдебурзьке право.

Стара Синява належала Сенявським (з середини XVII ст. — Чарторийським). В другій половині XIV ст. тут споруджено замок 1640 року збудовано римо-католицький костел.

У своїх стінах старий палац у Сєняві приймав князя Йосифа та інших історичних діячів.

У своїх стінах старий палац у Сєняві приймав князя Йосифа та інших історичних діячів.

Після того, як Поділля після третього поділу Речі Посполитої відійшло до Російської імперії Стара Синява 1797 року стала волосним центром Літинського повіту Подільської губернії.

1876 року у Старій Синяві був побудований цукровий завод. Працював сільський банк, поштово-телеграфне відділення, дільнична лікарня, аптека.

Суттєву частину населення містечка (1237 осіб станом на 1939 рік, тобто 21%) становили євреї.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували місто 9 липня 1941 року.

Під час Другої світової війни єврейська спільнота була знищена нацистами.

[745] Малюнок Наполеона Орди. URL: https://castles.com.ua/sieniawa.html

Єврейська громада[746]

Євреї вперше згадуються у Старій Синяві у 1570 році. Мабуть, під час повстання Хмельницького майже всіх євреїв Старої Синяви було вбито. Єврейське життя поступово відроджується і 1897 року 2279 євреїв вже становили 49 відсотків від загальної чисельності населення міста.

У 1913 р. у Старій Синяві діяли 4 синагоги, і ще одна в сусідній Новій Синяві.

Євреям належали близько 40 крамниць і магазинів – практично все у містечку.

Євреї володіли 3 готелями (Фріма Длугач, Лейба Койфман, Дувід Цвілінг), медоварним заводом (Іта Флейман), млином (Дувід Грінберг).

У 1920-1930 рр. у Старій Синяві діяла національна єврейська рада.

У 1939 році у містечку проживало 1237 євреїв – майже 28 відсотків від загальної чисельності населення.

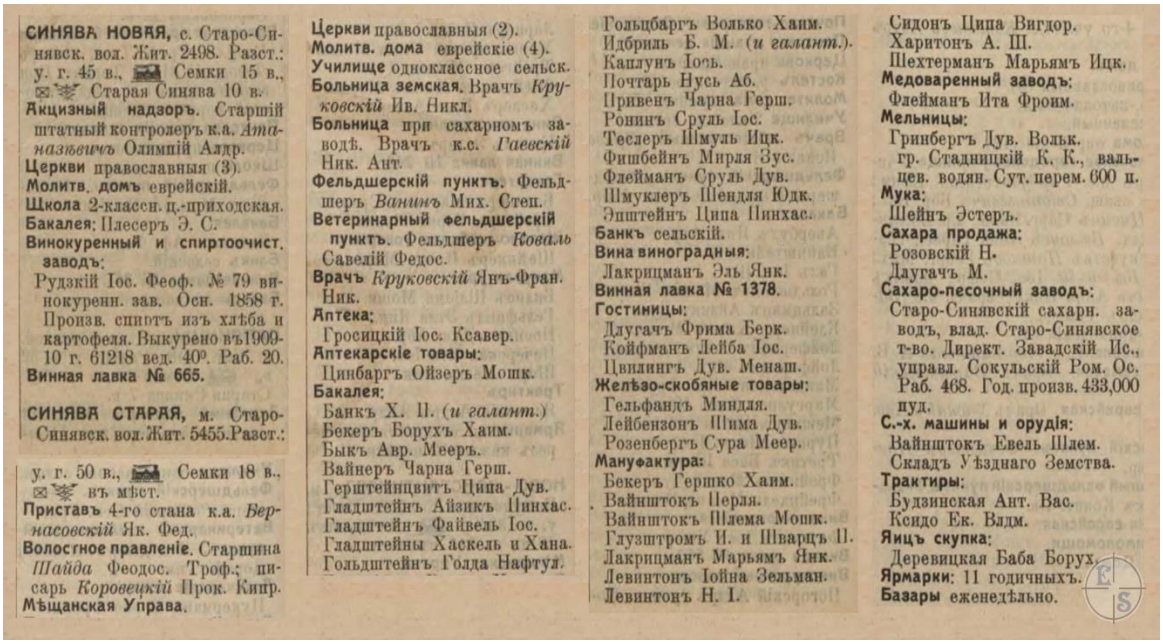

СИНЯВА НОВАЯ, с. Старо-Синявск. вол. Жит. 2498. Разст.: у. г. 45 в., Семки 15 в., Старая Синява 10 в.
Акцизный надзоръ. Старшій штатный контролеръ к.а. *Атаназевичъ* Олимпій Алдр.
Церкви православныя (3).
Молитв. домъ еврейскій.
Школа 2-классн. ц.-приходская.
Бакалея: Плесеръ Э. С.
Винокуренный и спиртоочист. заводъ:
Рудзкій Іос. Феоф. № 79 винокуренн. зав. Осн. 1858 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ1909-10 г. 61218 вед. 40°. Раб. 20.
Винная лавка № 665.

СИНЯВА СТАРАЯ, м. Старо-Синявск. вол. Жит. 5455. Разст.: у. г. 50 в., Семки 18 в., въ мѣст.
Приставъ 4-го стана к.а. *Вернасовскій* Як. Фед.
Волостное правленіе. Старшина *Шайда* Феодос. Троф.; писарь *Коровецкій* Прок. Кипр.
Мѣщанская Управа.

Церкви православныя (2).
Молитв. дома еврейскіе (4).
Училище одноклассное сельск.
Больница земская. Врачъ *Круковскій* Ив. Никл.
Больница при сахарномъ заводѣ. Врачъ к.с. *Гаевскій* Ник. Ант.
Фельдшерскій пунктъ. Фельдшеръ *Ванинъ* Мих. Степ.
Ветеринарный фельдшерскій пунктъ. Фельдшеръ *Коваль* Савелій Федос.
Врачъ *Круковскій* Янъ-Франц. Ник.
Аптека:
Гросицкій Іос. Ксавер.
Аптекарскіе товары:
Цинбаргъ Ойзеръ Мошк.
Бакалея:
Банкъ Х. П. (*и галант.*)
Бекеръ Борухъ Ханм.
Быкъ Авр. Мееръ.
Вайнеръ Чарна Герш.
Герштейнцвитъ Ципа Дув.
Гладштейнъ Айзикъ Пинхас.
Гладштейнъ Файвель Іос.
Гладштейны Хаскель и Хана.
Гольдштейнъ Голда Нафтул.

Гольцбаргъ Волько Ханм.
Идбриль Б. М. (*и галант.*).
Каплунъ Іось.
Почтарь Нусь Аб.
Привенъ Чарна Герш.
Ронинъ Сруль Іос.
Теслеръ Шмуль Ицк.
Фишбейнъ Мирля Зус.
Флейманъ Сруль Дув.
Шмуклеръ Шендля Юдк.
Эпштейнъ Ципа Пинхас.
Банкъ сельскій.
Вина виноградныя:
Лакрицманъ Эль Янк.
Винная лавка № 1378.
Гостиницы:
Длугачъ Фрима Берк.
Койфманъ Лейба Іос.
Цвилингъ Дув. Менаш.
Желѣзо-скобяные товары:
Гельфандъ Миндля.
Лейбензонъ Шима Дув.
Розенбергъ Сура Меер.
Мануфактура:
Бекеръ Гершко Ханм.
Вайнштокъ Перля.
Вайнштокъ Шлема Мошк.
Глузштромъ И. и Шварцъ П.
Лакрицманъ Марьямъ Янк.
Левинтонъ Іойна Зельман.
Левинтонъ Н. І.

Сидонъ Ципа Вигдор.
Харитонъ А. Ш.
Шехтерманъ Марьямъ Ицк.
Медоваренный заводъ:
Флейманъ Ита Фроим.
Мельницы:
Гринбергъ Дув. Волък.
гр. Стадницкій К. К., вальцев. водян. Сут. перем. 600 п.
Мука:
Шейнъ Эстеръ.
Сахара продажа:
Розовскій Н.
Даугачъ М.
Сахаро-песочный заводъ:
Старо-Синявскій сахарн. заводъ, влад. Старо-Синявское т-во. Директ. Завадскій Ис., управл. Сокульскій Ром. Ос. Раб. 468. Год. произв. 433,000 пуд.
С.-х. машины и орудія:
Вайнштокъ Евель Шлем.
Складъ Уѣзднаго Земства.
Трактиры:
Будзинская Ант. Вас.
Ксидо Ек. Вздм.
Яицъ скупка:
Деревицкая Баба Борух.
Ярмарки: 11 годичныхъ.
Базары еженедѣльно.

Стара та Нова Синява у довіднику, 1913 р.[747]

Голокост[748]

Згідно з переписом населення 1939 року, у Старій Синяві проживало 1237 євреїв (27,3 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 605 євреїв проживали в селах тодішнього Старосинявського району.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували місто 9 липня 1941 року. Протягом двох з половиною тижнів з початку німецького вторгнення 22 червня деяким

[746] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 557. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf

[747] Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[748] STARAIA SINIAVA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1472-1473. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

євреям вдалося евакуюватися на схід. Деяких єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії або вони добровільно вступили на службу. На початку окупації у Старій Синяві залишалося близько 1000 євреїв.

У липні та серпні 1941 року поселенням керувала німецька військова адміністрація. Військова комендатура (Ортскомандантура) призначила місцеву владу та сформувала український допоміжний поліцейський підрозділ. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Стара Синява стала районним центром у гебіту Старокостянтинів. Першим гебітскомісаром став урядовий радник Шредер, а пізніше його замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле.

Навесні 1942 року лейтенант жандармерії Отто Гент став керівником районного відділу жандармерії. Йому підпорядковувалися пости української поліції та жандармерії, включаючи пост жандармерії у Старій Синяві.

Влітку та восени 1941 року у Старій Синяві було запроваджено низку антиєврейських заходів. Було створено Єврейську раду (юденрат). Євреям наказали носити розпізнавальні знаки: спочатку пов'язку із зіркою Давида; пізніше — жовту нашивку. Їх змушували виконувати важку роботу без оплати. Їм не дозволялося залишати межі поселення.

19 серпня 1941 року в Старій Синяві та в сусідньому селі Пилява була проведена перша Акція. Штабна рота вищого керівника СС та поліції ((HSSPF) Росія-Південь та обергрупенфюрер СС Єкельн розстріляли 511 євреїв[749]. Масовий розстріл відбувся в канаві біля цукрового заводу. Єкельн особисто керував розстрілом.

Наприкінці 1941 або на початку 1942 року в місті було створено гетто. Його було ліквідовано 23 липня 1942 року. Того дня євреїв Старої Синяви та сіл району Стара Синява, загалом близько 1000 осіб, насильно зігнали до Старокостянтинівського гетто, а потім розстріляли там[750].

Пізніше українська поліція спіймала 80 євреїв, які переховувалися в різних місцях навколо Старої Синяви, та розстріляла їх біля цукрового заводу[751].

За словами Анни Насарчук, яка вижила з Острополя, євреїв Старої Синяви кілька місяців утримували в Старокостянтинівському гетто разом з іншими євреями з гебіту, перш ніж їх убили під час ліквідації гетто наприкінці листопада 1942 року[752].

---

[749] Цю телеграму від HSSPF Russland-Süd, № 120, датовану 20 серпня 1941 року, можна знайти у VHAP (Військово-історичний архів, Прага), «Штаб-квартира Командування рейхсфюрера СС». Телеграма передрукована у А. Круглова, ред., Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 240. Див. також BA-BL ((Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), R 58/217, Ereignismeldung UdSSR (Звіт про інцидент в СРСР) № 86 від 17 вересня 1941 року, та ДАРФ, 7021-64-816, с. 21. У Старій Синяві було 300 євреїв розстріляних та 186 євреїв Пиляви. Решта 25 ймовірно, жертви були з села Нова Синява.

[750] В. Лукин, Б. Хаймович // 100 еврейских местечек Украины – Выпуск 1 Подолия 2-е издание, исправленное и дополненное Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. – С. 224

[751] ДАРФ, 7021-64-7021, стор. 21.

[752] BA-L (Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), B 162, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, стор. 328–340, заява Анни Насарчук 28 березня 1973 р.

Мешканці Старої Синяви біля могили розстріляних євреїв.[753]

Єврейський цвинтар в Старій Синяві.

[753] URL: https://starosynjavska-gromada.gov.ua/news/1534507560/

Стара Ушиця[754]

Стара Ушиця, заїзди. 1925-1935 р.[755]

Стара Ушиця (колишня Ушиця) — селище, центр Староушицької селищної громади Кам'янець-Подільського району.

Стара Ушиця вперше згадується у літописах від 1144 р.

Населений пункт знову з'являється у документах XV століття: 3 жовтня 1436 року він був наданий королем Ягайлом деякому Іоанну Слабосію за 40 гривень у неповну власність. Ушицю вважали королівським наділом протягом чотирьох поколінь. Власниками у XVI столітті були Карачевські та Яцимирські. Пізніше Ушиця стала королівським держанням під назвою окремого Ушицького староства.

Наприкінці XVII століття містечко перебувало під владою турків-османів, існують свідчення про участь жителів у повстанні 1702 року.

Після захоплення Поділля Російською імперією, Ушицьке староство разом із Бакотським було надане Катериною II волинському губернатору Сергію Шереметьєву.

У період з 1826 по 1923 роки Ушиця мала статус міста. 1923 року була знову переведена до розряду сіл.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у місті з'являються перші промислові підприємства: бойня, хлібопекарня, друкарня. В 1909 році на них, а також двох водяних млинах, працювало 49 робітників.

7 липня 1941 року селище було зайняте німецькими військами.

---

754 Uszyca Stara // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1892. — T. XII. — S. 858. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XII/858; Вортман Д. Я. Ушиця // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 258. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf

755 URL: https://etoretro.ru/pic221322.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

На початку 1970-х років, під час будівництва Дністровської ГЕС, мешканцям понад 60 сіл, розташованих у низині Дністра, оголосили, що вони мають залишити свої оселі. Причиною стало створення водосховища, яке мало затопити значну частину території.

У 1977-1979 роках Стару Ушицю перенесли на п’ять кілометрів у новозбудоване селище. Колишнє село повністю затопили в 1980 році.

Стара Ушиця до затоплення. Фото з Пижівської гори.

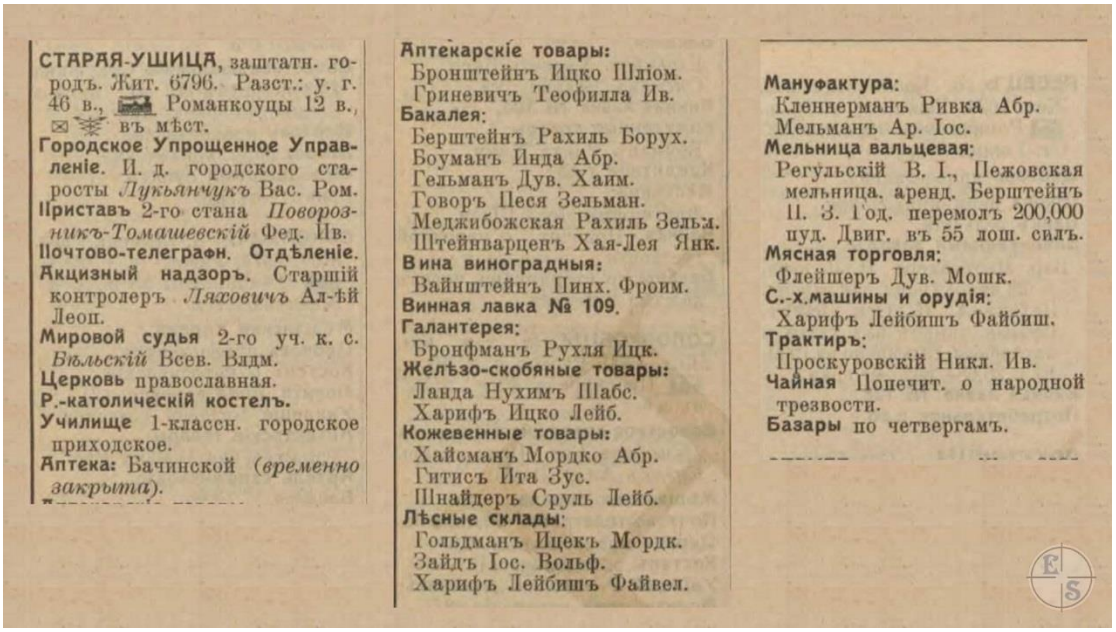

СТАРАЯ-УШИЦА, заштатн. городъ. Жит. 6796. Разст.: у. г. 46 в., Романкоуцы 12 в., ✉ ☎ въ мѣст.
Городское Упрощенное Управленіе. И. д. городского старосты *Лукьянчукъ* Вас. Ром.
Приставъ 2-го стана *Поворознико-Томашевскій* Фед. Ив.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Акцизный надзоръ. Старшій контролеръ *Ляховичъ* Ал-ѣй Леоп.
Мировой судья 2-го уч. к. с. *Бѣльскій* Всев. Влдм.
Церковь православная.
Р.-католическій костелъ.
Училище 1-классн. городское приходское.
Аптека: Бачинской (*временно закрыта*).

Аптекарскіе товары:
Бронштейнъ Ицко Шліом.
Гриневичъ Теофилла Ив.
Бакалея:
Берштейнъ Рахиль Борух.
Боуманъ Инда Абр.
Гельманъ Дув. Хаим.
Говоръ Цеся Зельман.
Меджибожская Рахиль Зельм.
Штейнварценъ Хая-Лея Янк.
Вина виноградныя:
Вайнштейнъ Пинх. Фроим.
Винная лавка № 109.
Галантерея:
Бронфманъ Рухля Ицк.
Желѣзо-скобяные товары:
Ланда Нухимъ Шабс.
Харифъ Ицко Лейб.
Кожевенные товары:
Хайсманъ Мордко Абр.
Гитисъ Ита Зус.
Шнайдеръ Сруль Лейб.
Лѣсные склады:
Гольдманъ Ицекъ Мордк.
Зайдъ Іос. Вольф.
Харифъ Лейбишъ Файвел.

Мануфактура:
Кленнерманъ Ривка Абр.
Мельманъ Ар. Іос.
Мельница вальцевая:
Регульскій В. І., Пежовская мельница. аренд. Берштейнъ П. З. Год. перемолъ 200,000 пуд. Двиг. въ 55 лош. силъ.
Мясная торговля:
Флейшеръ Дув. Мошк.
С.-х.машины и орудія:
Харифъ Лейбишъ Файбиш.
Трактиръ:
Проскуровскій Никл. Ив.
Чайная Попечит. о народной трезвости.
Базары по четвергамъ.

Підприємці Старої Ушиці, 1913 р.[756]

[756] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Єврейська громада[757]

За ревізією 1847 р. «Староушицьке єврейське суспільство» складалося з 675 душ. За переписом 1897 року проживало 4176 осіб, серед них 583 євреї.

В 1910 році було два приватні єврейські чоловічі училища.

У 1912 р. євреям належали одна з двох аптечних крамниць, всі 6 бакалійних, єдина винна, єдина галантерейна, обидві залізні, всі 3 шкіряні, обидві мануфактурні, єдина м'ясна, магазин сільськогосподарських машин та обладнання. Євреї також мали всі 3 лісові склади і орендували вальцевий млин.

У 1939 р. у Старій Ушиці проживали 753 євреї (17,4%), у тодішньому Староушицькому районі – 1107 євреїв.

Трудова школа ім. Шолом-Алейхема. Стара Ушиця,1930 р.[758]

Голокост[759]

Містечко Стара Ушиця, яке окупанти захопили 7 липня 1941 р., увійшло до складу Кам'янець-Подільського дебіту і одразу заходились утворювати органи окупаційної влади – комендатуру яку очолив окружним комісар (гебіткомісар) Рейдль (Райдль), його заступник Петерс та жандармську управу на чолі з лейтенантом Райхом, пізніше – капітаном Отто. Відділок місцевої поліції

---

[757]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 557. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf

[758] Світлина Жолтовського П. URL:https://etoretro.ru/pic156686.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2

[759] Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1473-1474. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 64. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf: Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Семенюк-Прибатень А. В., Хоптяр Ю. А. Голокост та його розслідування у Староушицькому районі Кам'янець-Подільської області (1942-1943) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства. - 2023. - № 61. - С. 4.67-4.78.URL:https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/17476/1/6852-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-20191-1-10-20230623.pdf

очолили місцеві зрадники Гладун та його заступник Харкавий, яким підпорядковувалися підрозділи (дві роти) поліцаїв. На чолі першої роти стояв вахмістр Крубазік, а другої – дезертир (німецьке звання унтер-офіцер) Залога Ф.О. Зрадник Залога Ф.О. (1906 року народження), уродженець м. Сталіно (тепер м. Донецьк), з сім'ї робітників і служив з лютого 1928 по серпень 1941 рр. капітаном у РСЧА. У серпні 1941 р. потрапив в оточення і дезертирував додому у село Балин Смотрицького району після чого, був арештований гітлерівцями і завербований на службу поліцаєм, закінчивши відповідні курси[760].

Особливістю Голокосту у Староушицькому районі стала відсутність гетто, через компактне проживання євреїв у містечку. Послідовність тих трагічних подій у даній місцині нами детально встановлена через судові свідчення у військовому трибуналі у повоєнний час ряду військових злочинців і, зокрема Залоги Ф.О. Так, із його свідчень стає зрозумілим що, у вересні 1942 р. гітлерівці здійснили акт Голокосту над євреями м.Старої Ушиці і сусіднього с.Студениці. Організація акції проходила кілька днів і Залога із своєю 2-ю ротою поліцаїв в кількості 50 чол. забезпечував збір на місці розстрілу євреїв та охорону другого кільця оточення[761]. Місце розстрілу погоджувалося заздалегідь між начальником СД Фермером А., начальником жандармерії Райхом та район-шефом Белоконем і знаходилося за межами Старої Ушиці в 100-150 м від шосейної дороги, що вела з містечка до Кам'янця-Подільського, направо від шосе в балочці поблизу ліску[762]. За відсутності «зручного» для нацистів готового для використання місця, ями викопувались напередодні розстрілів[763].

Акцію розпочали рано-вранці одного вересневого дня, коли кілька підрозділів поліції на вантажівках прибули до Старої Ушиці. Однак не доїжджаючи до містечка 1-1,5 км машини зупинили, а поліцаї вишикувалися для отримання наказу, який віддав лейтенант Райх через командира 1-ї роти Крубазіка. Наказувалося зібрати на визначеному місці розстрілу усе єврейське населення Староушицького району – м.Старої Ушиці та с.Студениці. Після цього район-шеф Белоконь доповів лейтенанту Райху, що все підготовлено, малося на увазі місцевих мешканців та селян, які копали за його наказом величезні ями. Половина прибулих до Старої Ушиці поліцаїв, близько 50-60 чол. під керівництвом командира взводу Кубіди і 3-4 гітлерівці, отримали завдання оточити район де мешкали євреї. Після цього поліцаям наказали:

1) зібрати все єврейське населення на площі;

2) речі євреї мають взяти стільки скільки могли б нести з собою;

3) викликати голову єврейської общини.

На той час до Старої Ушиці прибула команда із 4-6 німців від СД і 10-12 жандармів на чолі з начальником жандармерії лейтенантом шуцполіції Райхом.

---

[760] Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 // За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. Документи і матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.128-130.

[761] Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В.Васильєв, О.Лисенко, С.Маркова, Р.Подкур, А.Хоптяр, Ю.Хоптяр. Київ : Видавець В.Захаренко, 2022. – С.182-192. – 456 с.

[762] Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, ф.7, оп.1, спр.1103, арк.333-346, арк.343.

[763] Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізм, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) // Український історичний журнал. 2020. №3. С.93; 131-132.

До них доєдналися ще 4-5 чол. очолюваних Крайсляндвіртом (шефом по сільському господарству) і 4 чол. із заступником гебіткомісара Петерсом[764]. На 7-8-му годину ранку усе єврейське населення містечка було зібране на площі, яка була оточена жандармами і поліцаями. Одночасно поліцаями проводилась зачистка усіх тих, хто намагався сховатися по льохах та погребах. Зібране населення поділили за гендерною ознакою: чоловіків ліворуч, а жінок – праворуч. Усім наказали сісти на землю і не розмовляти. Спроби розмовляти жорстоко присікалися – окриком чи насиллям поліцаїв. Євреям було обіцяно начальником жандармерії Райхом, що вони підуть пішки до Кам'янця-Подільського, тому дозволялося взяти одяг, так як люди вискочили з квартир у нижній білизні і босоніж.

Хворих літніх людей, які не могли іти на площу несли родичі, або за наказом інші євреї. Так було з однією 70-річною єврейкою, яку поліцай Славчук Д. спочатку побив за те, що вона повільно йшла, а потім примусив інших євреїв її нести. Збір на площу супроводжувався загальним плачем і стогоном. Одна жінка, маючи чоловіка українця і вихрещена у православну віру, намагалася довести що вона українка, але все було марно. Чоловік цієї жінки – українець підійшов до начальника СД і почав просити, щоб віддали йому хоча б дитину, проте знову марно… Німці вважали євреями усіх хто знаходився у родинних зв'язках до третього покоління[765].

Стара Ушиця до затоплення.

Після того, як усі євреї були зібрані на площі, а жандарми і німці із СД, ще раз перевірили усі єврейські квартали, були відібрані з площі спеціалісти:

[764] Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, ф.7, оп.1, спр.1103, арк.333-346, арк.345.

[765] Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В.Васильєв, О.Лисенко, С.Маркова, Р.Подкур, А.Хоптяр, Ю.Хоптяр. Київ : Видавець В.Захаренко, 2022. – с.183-184. – 456 с.

теслярі, чоботарі, шевці, яким дозволили взяти інструменти з собою. Їхні сім'ї також були залишені при них і пізніше вони під вартою були вибули у гетто м. Кам'янця-Подільського. Решту людей вишикувались у колони де ішли спереду чоловіки, за ними жінки, а замикали колону підводи, заздалегідь підготовлені район-шефом Білоконем, на яких знаходилися хворі, немічні євреї, а також застрелені під час затримання. Під посиленим конвоєм колона рушила у західному напрямку на м. Кам'янець-Подільський…

У той же час, рухаючись по містечку у західному напрямку від площі і до околиці у колоні євреї вели себе відносно спокійно без пригод, оскільки були переконані, що їх провадять до Кам'янця-Подільського. Однак, коли колона підійшла до місця де потрібно було звертати з шосе направо, до ями, піднявся загальний крик і так тривало по ходу 100-200 м. Там приречені побачили викопану величезну яму приблизно 12 х 6 м і глибиною 1,5 м. Яма мала вхід шириною 2 м з нахилом до її дна, по якому і повинні були іти на смерть мирні громадяни. На останньому відтинку шляху євреї, викривши обман, почали викидати документи, цінні речі які мали: порсігари, кольца, перстні, золоті гроші, гаманці, запальнички та інше. Нещасні люди в останні хвилини свого життя рвали паперові гроші – радянські рублі, американські долари, німецькі марки... Селяни, які вирили яму були відведені за пагорб (400-500 м), оскільки їм належало ще закопувати розстріляних… Одночасно командирам двох рот поліцаїв Крубазіку і Залозі начальником жандармерії Райхом було наказано взяти під охорону місце розстрілу подвійним кільцем у 70-100 м. від епіцентру. У 15-20 м від ями колона зупинилася, спереду стояли чоловіки, усім було наказано повністю роздягнутися і по п'ять чоловік, проходити до ями. Нещасних підганяли ударами прикладів та дерев'яними кийками. Роблячи останні кроки перед стратою чоловіки викрикували різні лозунги на честь Батьківщини, компартії, радянського уряду, Сталіна: «Хай живе вождь усіх народів – Сталін», «Хай живе Батьківщина усіх народів – Радянський Союз», «Смерть одноокому вовку – Адольфу», «Смерть фашистським ковбасникам – німцям»[766].

Опираючись на наявну архівну джерельну базу, документи слідства та праці дослідників, можна стверджувати, що під час акцій Голокосту на початку вересня 1942 р., нацистська окупаційна адміністрація та місцева поліція знищили у Староушицькому районі близько 400 євреїв. Ще понад 2.7 тис. євреїв були розстріляні, аналогічним способом, у кінці 1942-1943 рр. З огляду на те, що на початок війни єврейське населення Старої Ушиці складало близько 3 тис. чол., можна дійти висновку, що впродовж 1942- 1943 рр. нацистами було винищено фактично усе іудейське населення містечка Стара Ушиця понад 3 тис. осіб (підрахунки авторів).

Масштаби Голокосту встановлені нами у вказаній місцині підтверджується матеріалами слідства Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників, що у квітні 1944 р. розпочала свою роботу. Зокрема, комісією визначено, що у Староушицькому районі було

[766] Держархів Хмельницької області, фр-84, оп.1,спр.10, арк.20-35.

знищено 3 109 чол. і ще 3 0002 чол. були насильно вивезені до Німеччини. Загальні збитки заподіяні гітлерівцями комісія визначила у 41 091 328 крб.[767].

Тетяна Р., єврейка, яка вижила, народилася в 1943 році: *«Мої батьки розповідали мені багато речей, я вам про них розповім. У той час моїм батькам було дев'ятнадцять років. Моя мати, Анна Берман, була зі Старої Ушиці. Тут жили її батьки та дві сестри. Коли почалася війна, вона була студенткою Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Коли сюди прийшли німці, вони привезли сюди євреїв з Кам'янця-Подільського, щоб будувати шосе. Моя мати опинилася в гетто з євреями. Життя в гетто було важким, їм нічого не давали їсти, у них майже не було одягу. Євреї були виснажені, щодня їм доводилося йти пішки на будівництво в Кам'янець-Подільський, що за тридцять п'ять кілометрів звідси, а ввечері вони поверталися до гетто. На будівництві моя мати зустріла мого батька, Гуцоля Петра. Він був українцем. Він також працював на будівництві, він привозив матеріали, необхідні для будівництва дороги. Мій батько народився в 1923 році, він був занадто молодий». йти до армії, тож він залишився тут. Мій батько закохався в мою матір і намагався витягнути її з гетто всіма можливими способами. […] Коли він повернувся на будівництво, щоб спробувати вмовити мою матір піти з ним, там нікого не залишилося. Йому сказали, що всі євреї поїхали до Кам'янця-Подільського, щоб їх там розстріляли. Мама розповідала мені, що їх розстрілювали групами по двадцять. Вона сиділа з іншими жінками, і коли вони йшли, вона повільно відступала, щоб не бути попереду. Тим часом мій батько забіг у село, взяв паспорт своєї сестри Анни. Потім з цим фальшивим паспортом він побіг до місця розстрілу. Коли він приїхав, моя мати вже була роздягнена для розстрілу. Мій батько поговорив з шуцманом, сказавши, що вони помилково привели його сестру. Побачивши його, мати все зрозуміла, вона крикнула: «Петю, я тут», і шуцман відпустив його. Мої батьки вже відійшли на двісті метрів від місця розстрілу, коли натрапили на двох німців і шуцмана. Раптом цей шуцман упізнав мою матір і крикнув: «Вона єврейка», і моїх батьків заарештували. Один з німців наказав повісити їх на сусідньому стадіоні. Другий німець попросив його відпустити їх, але той відмовився і пішов. Коли вони вже були біля стадіону, другий німець дістав свою рушницю, вистрілив у шуцмана і наказав моїм батькам тікати. Вони трохи завагалися, але пішли. Вони пройшли довгий шлях, було важко. Дорогою моя мати захворіла на тиф, вона лежала в лікарні, а мого батька змусили одружитися з місцевою жінкою, щоб утримувати мою матір, годувати її. У лікарні моя мати дуже боялася розмовляти єврейською мовою в маренні. Їй наснився сон, у якому мати сказала їй не розмовляти, і вона нічого не сказала.*

[767] Матеріали Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Олійника, упорядкування Байдича В.Г. та ін. Хмельницький: Фоп Мельник А.А. 2015. 454 с

Усі думали, що вона німа, і вона вижила». (Свідок № 681U, опитаний у Старій Ушиці 19 серпня 2008 року).[768]

У «Чорній книзі»[769] **(В.Гроссмана та І. Еренбурга)** привертає увагу матеріал, пов'язаний із Старою Ушицею. Називається він «Зі свідчень командира шуцманської роти капітана Залога». Документ зберігається в Державному архіві Російської Федерації. Допит проведено 25 травня 1944 року в місті над Смотричем. Наведемо повністю свідчення капітана Залога.

«Підготовка розстрілів єврейського населення, безумовно, була завчасною. І, як я згодом дізнався, вона полягала в такому:
1. Концентрація єврейського населення.
2. Позначення єврейських квартир (будинків).
3. Складання точних списків.
4. Збір євреїв з інших населених пунктів.
5. Вибір дня і місця розстрілу.

На стінах будинків, де проживали євреї, повинні були бути написані яскраво видимі шестикутні зірки.

Місце розстрілу вибиралося спільними зусиллями начальника СД (головний кат), начальника жандармерії і районного шефа (СД (Sicherheinstsdienst) – це нацистська секретна служба безпеки. – Г.М.). За скільки днів до розстрілу вибиралося місце, сказати не можу. Судячи з виїзду начальника жандармерії до Старої Ушиці, за три-чотири дні. У той же день до Старої Ушиці виїжджав і начальник СД, питання потім узгоджувалося з окружним комісаром.

З особистих спостережень знаю, що перед такими подіями начальник жандармерії дуже часто й подовгу бував у окружного комісара і начальника СД, що начальник СД частіше звичайного заходив до начальника жандармерії, що велися переговори з окружним комісаром і начальником СД телефоном. У такому разі двері, що йдуть із нашої кімнати, де перебували я і ротні фельдфебелі, в загальну канцелярію начальника жандармерії, ретельно зачинялися і на сторожі ставав хтось із працівників канцелярії. Нас жандарми попереджали, що заходити до начальника жандармерії не можна. Для розстрілу вибиралася завжди субота. Чому, сказати не можу. На таке запитання я завжди отримував ухильні відповіді.

Перебуваючи на службі при жандармерії в Кам'янець-Подільському на посаді командира роти шуцманської служби (поліцаї), я вперше брав участь зі своїми підлеглими в масовому розстрілі єврейського населення міста Стара Ушиця та села Студениця в серпні-вересні 1942 року та вдруге в Кам'янці-Подільському. Масовий розстріл проводився в районі козацьких казарм (навчальний батальйон) в листопаді 1942 року. Мені, як командиру роти, напередодні розстрілу начальник жандармерії лейтенант Райх через командира першої роти Крубазіка наказав викликати шуцманів моєї роти в кількості близько п'ятдесяти осіб. Одночасно було наказано зателефонувати командиру

[768] Execution of Jews in Stara Ushytsia. URL: https://yahadmap.org/en/#village/stara-ushytsia-staraia-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.282

[769] Василь Гроссман, Ілля Еренбург; пер. Мирослав Лаюк; наук. ред. Сергій Гірік; передм. Леонід Фінберг. – Київ: Дух і Літера, 2020. – 519 с.

взводу до Старої Ушиці та дізнатися від нього, чи зрозумів він наказ, отриманий через начальника жандармського поста Старої Ушиці про збір шуцманського складу його взводу. Командир взводу мені відповів, що він усе зрозумів і необхідні розпорядження зробив, погодивши їх з начальником жандармського поста вахмістром Кунде, крейсландвіртом (крейсландвірт – це керівник окружного управління сільського господарства. – М.Г.) і районним шефом Старої Ушиці. Про що йшла мова, він мені телефоном сказати не міг, так само, як я не міг його про це запитати, будучи попередженим, він – начальником жандармського поста, я – начальником жандармерії. Командир роти Крубазік на моє запитання, що ми будемо робити, відповів: «Про це ми все будемо знати завтра».

На кожну гвинтівку було наказано взяти по десять патронів плюс кулеметну коробку в резерв. Крім того, були взяті ручний кулемет і три автомати. Виїхало жандармів десять-дванадцять, шуцманів близько п’ятдесяти, з роти Крубазіка і частина з моєї роти. Працівники СД і кримінальної поліції виїхали окремо від нас.

Приїхавши в село Грушка, ми застали там шуцманів із ділянок Зелені Курилівці та Привороття в повному зборі. Лейтенант Райх виїхав до Старої Ушиці на легковій машині з трьома жандармами; на другій легковій машині виїхали чотири працівники СД на чолі з начальником СД. Вони наказали іншим жандармам і шуцманам лягти спати.

На світанку, після підйому, всі ми виїхали на машинах (у два прийоми) до Старої Ушиці. Не доїжджаючи до Старої Ушиці один чи півтора кілометри, машини були зупинені, шуцмани вишикувані. Тут лейтенант Райх оголосив мету приїзду та завдання – зібрати все єврейське населення Старої Ушиці та Студениці, доставити євреїв до місця розстрілу, неподалік від шосейної дороги. Місце розстрілу було погоджено між начальниками СД, жандармерії та районним шефом завчасно, в один із приїздів начальника СД і начальника жандармерії до Старої Ушиці.

Усе єврейське населення Старої Ушиці зібрали на майдані, оточеному жандармами та шуцманським складом. Усі чоловіки, дорослі та діти, крім грудних, відділялися від жінок тут же на майдані. Всім було наказано сісти на землю і не розмовляти між собою. Спроби розмовляти припинялися окриком і ударом приклада або палиці. Начальник СД і начальник жандармерії оголосили євреям, що вони підуть до Кам’янця-Подільського. В окремих випадках жінкам дозволяли взяти одяг на себе і дітей, оскільки після наказу про вихід на майдан багато хто вийшов із квартир, ледь накинувши плаття, та босим.

У процесі збору єврейського населення у квартирах було виявлено багато тих, хто сховався. Притулками служили льохи, заздалегідь приготовані для цієї мети із запасом продуктів і одягу, та горища. Усіх, кого знаходили, били прикладами та палицями. Був випадок, коли єврея, що сховався на горищі, пострілом із гвинтівки там же вбив шуцман.

Хворих, дідів та бабусь, які не могли йти на майдан, вели або несли на руках родичі, а якщо родичів не було, то, за нашим розпорядженням, несли інші євреї. Одну жінку, стару шістдесяти-сімдесяти років, яка йшла дуже повільно з кімнати, ударами прикладів у спину викинули на вулицю. Після пострілів і

названого випадку серед жінок і дітей почався плач, лунали крики розпачу. Ці крики та плач вдалося припинити лише з великими труднощами, застосовуючи палиці та приклади.

Начальник СД і начальник жандармерії, віддавши розпорядження, виїхали на машинах до місця розстрілу. Конвой колони був організований так: попереду йшли два жандарми кроків за п'ятдесят від першого ряду колони євреїв, з боків по тридцять – тридцять п'ять чоловік шуцманів (в трьох-чотирьох кроках від колони збоку). Завданням тих, що замикали колону, було підганяти всіх, хто відставав. Це виконувалося за допомогою окриків, ударів прикладами або палиць, завбачливо захоплених ще в Старій Ушиці. Ззаду за підводами йшов я з одним жандармом, вахмістр-радист і один шуцман.

Увесь шлях по місту Стара Ушиця, від майдану до околиці, пройшов більш-менш спокійно, без усяких інцидентів. Але як тільки колона пройшла околицю, піднявся спочатку тихий, потім усе сильніший плач дітей, а згодом і жінок, він майже не припинявся протягом усього шляху слідування. Незважаючи на всі заходи для відновлення тиші, на стусани, удари прикладами, загрози негайного розстрілу, плач і крики припинялися тільки на деякий час, щоб виникнути з новою силою. Жінки та люди похилого віку шепотіли молитви, деякі тихо перешіптувалися. Деякі кидали вузлики з речами на дорогу, але шуцмани підбирали їх тут же і жбурляли на підводу. Помилкові заспокійливі відомості про те, що євреїв ведуть нібито до Кам'янця-Подільського, ми неодноразово повторювали на всьому шляху проходження. Пройшовши кілометр чи півтора від Старої Ушиці, я побачив, що стоять на дорозі легкові машини. Як я згодом дізнався, це приїхав окружний комісар Райндль зі своїми працівниками. З ними розмовляли начальник СД і начальник жандармерії.

Коли колона майже порівнялася з машинами, то жандарм, який їхав попереду, віддав рапорт окружному комісару. Начальник СД рукою вказав подальший напрямок колони, тобто вказав напрямок до ями, куди вся колона й звернула. У цей момент, коли колона звернула до ями, піднявся загальний крик. Ніякі окрики, удари прикладами, стусани ногами не могли зупинити криків. Пронизливі високі крики жінок переплiталися з дитячим плачем і проханнями дітей взяти їх на руки. Крики то затихали, то зі силою, що зростала, підіймалися знову. Так тривало до місця розстрілу, на шляху протяжністю сто-двісті метрів до викопаної ями. Яма була розміром приблизно 12х6 метрів і завглибшки близько півтора метри. З одного боку яма мала спуск завширшки приблизно два метри з ухилом на дно. Приречені на смерть йшли цим спуском

Тут євреї, побачивши, що обіцяна відправка до Кам'янця-Подільського – обман, почали викидати портсигари, кільця, сережки, рвали документи, фотокартки, листи, папери із записами і так далі.

У разі втечі єврея не дозволяли вести стрілянину всередині кола оточення. Наказано було, випустивши втікача за лінію оточення, повернутися до нього обличчям і тоді тільки вести вогонь. Для того, щоб дати можливість вести вогонь і від ями, двоє людей, найближчі до втікача, повинні були розбігтися в сторони, звільнивши таким чином сектор обстрілу.

Друге кільце оточення, внутрішнє, було організовано безпосередньо навколо євреїв, яких для цього змусили стиснутися до останньої можливості в

одну групу. Витримувався, однак, колишній порядок, тобто чоловіки стояли попереду, жінки – ззаду. Це кільце замикалося в яму, в якій перебував кат з автоматом. Процес розстрілу складався з таких, якщо так можна висловитися, елементів. У п'ятнадцяти-двадцяти метрах від ями, як я вже говорив вище, щільною масою стояли приречені на смерть. Усіх, зокрема жінок і дітей, роздягали догола і по п'ять чоловік, підганяючи ударами, направляли до ями.
Біля ями стояли теж кілька жандармів, які в свою чергу ударами палиць або прикладів заганяли людей в яму до ката. Кат на ім'я Пауль, прізвища не знаю, що неабияк випив шнапсу наказував жертвам лягати обличчям вниз і пострілом в потилицю в упор убивав жертву. Наступна п'ятірка лягала головами на трупи своїх побратимів і таким же чином убивалася, отримавши в голову, як говорили німці, – «одне зернятко кави». Вгорі над ямою стояв «лічильник» – працівник кримінальної поліції – і хрестиком (це був умовний знак) відзначав «п'ятірки».

Повинен сказати правду, що були нерідкі випадки, коли замість п'яти чоловік сім'я, що складалася з шести-восьми осіб, незважаючи на жодні накази, до напівсмерті побита, все ж в яму йшла разом, хрестик же ставилося такий ж, як і для п'яти чоловік.

Неподалік від ями стояли: начальник жандармерії лейтенант Райх, начальник СД, прізвища не знаю, комісар Райндль і віддавали в ході розстрілу ті чи інші розпорядження. Вони заохочували підлеглих, іноді сміялися вдалим ударам, які у великій кількості сипалися на голови та спини і без того збожеволілих євреїв, або з кам'яним виразом на обличчях мовчки спостерігали картину винищення. Іноді, відвернувшись від ями, засунувши руки в кишені, вони тихо про щось розмовляли. Райндль, пробувши у ямі близько двох годин, потиснувши руки керівникам, відсалютувавши рукою іншим, посміхнувся, сів у машину і поїхав до Кам'янця-Подільського».

Меморіал 820 євреям, убитих тут нацистами 23 липня 1942 року.[770]

[770]URL: https://yahadmap.org/en/#village/stara-ushytsia-staraia-ushitsa-khmelnytskyi-ukraine.282

Старий майдан[771]

Став біля села.[772]

Старий Майдан (до 1938 року Старозакревський Майдан, на початку XIX століття Майдан Закржевського[773], пол. Majdan Zakrzewskiego) — село у Вовковинецькій селищній громаді Хмельницького району.

Населення становить 46 осіб.

Єврейська громада[774]

Старо-Закревський Майдан – єврейська землеробська колонія Подільської губернії, Летичівського повіту, Войтовецької волості. Заснована у 1845 р. на державній землі. Проживали 62 сім'ї єврейського населення – 303 особи; у користуванні 620 десятин землі.

---

[771] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

[772] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

[773]Метрична книга Деражнянського костелу, 1795-1861 роки. Луцько-Житомирська Римсько-Католицька Духовна Консисторія. 1795–1838. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/

[774] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 557. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Chapin, David A. and Weinstock, Ben, The Road from Letichev: The history and culture of a forgotten Jewish community in Eastern Europe, Volume 1. ISBN 0-595-00666-3 iUniverse, Lincoln, NE, 2000. (Chapter 9 «The Jewish Farmers of Podolia» provides a very detailed history of the colony.); Chapin, David A. and Weinstock, Ben, The Road from Letichev: The history and culture of a forgotten Jewish community in Eastern Europe, Volume 2. ISBN 0-595-00667-1 iUniverse, Lincoln, NE, 2000.; Нікітін В. М. (1894). Єврейські поселення Північно і Південно-Західних губерній (1835 – 1890 р.). Друко-Литографія А. Є. Ландау, Санкт-Петербург, 200 с. [російською мовою]

За переписом 1897 р. у Старо-Закревському Майдані мешканців 595, із них 519 євреїв.

До колонії були також приписані євреї-землероби, які оселилися на своїх ділянках землі: – у 1853 р. при селі Кальна Деражня в урочищі Паспена (1 сім'я, 19 чоловік, 61 десятин землі); – у 1853 р. при місті Проскурів в урочищі Дубовий Стан (12 чоловік, 16 десятин Землі); – 1852 р. при місті Проскурів в урочищі Бзова (21 сім'я, 173 чоловік, 272 десятин землі).

У 1928 р. колонія стала єврейським колгоспом "Старий Майдан", який називали "Ідіше Майдан".

Через періодичні погроми у перші два десятиліття 20-го століття багато жителів села емігрували до США та Палестини.

У 1941 р. євреї Старого Майдану було переведено в Деражнянське гетто.

6 вересня 1942 року німці та місцева поліція під командуванням Василя Шимкова почали ліквідацію гетто. Німецькі жандарми та місцева поліція супроводжували євреїв колоною під керівництвом рабина до масових могил, підготовлених у двох ярах на вершині пагорба за межами Деражні, поблизу Нижнього. Євреїв змусили зняти одяг, скласти його на спільну купу, а потім лягти обличчям вниз у траншею. Потім німецький «есесівець» розстріляв їх з автомата. Цього дня було розстріляно близько 1500 людей[775].

Старий майдан, єврейський цвинтар.[776]

[775] Цукерман, «Геноцид євреїв»; свідчення колишнього місцевого поліцейського В.І. Синявського 22 травня 1987 року в матеріалах, отриманих від радянських прокуроров. Розслідуванням воєнних злочинів Хетерінгтона-Чалмерса (Hetherington-Chalmers) у Великій Британії (записи зараз зберігаються в PRO (нині Британський національний архів); Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[776] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=447430

Старий Остропіль[777]

Спасо-Преображенська церква. Остропіль, 1920-і роки.[778]

Старий Остропіль — село у Староостропільській сільській громаді Хмельницького району.

Остропіль як місто було засновано в 1576 році князем Костянтином Василем Острозьким (наприкінці вересня 1575 року князь із військом заліг Басарабів брід на р. Случ і розбив тут кілька татарських загонів, які поверталися з набігу на Волинь; відтак, напевно, оцінивши стратегічне значення цієї позиції, він і заклав невдовзі на цьому місці місто Остропіль).

У 1619 році містечко Остропіль уже складалось з укріпленого міста та замку. Остропіль стає значним ремісничим і торговельним містом, яке об'єднувало 23 села.

---

[777] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 206-207. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 921. (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; V čerte evrejskoj osedlosti: otryvki iz èkonomičeskih issledovanij v zapadnoj i ûgozapadnoj Rosii za leto 1887 g. Vyp. 2, Belostok, mest. Ostropol', mest. Polonnoe, Berdičev, Žitomir, Kiev, Odessa o ih rajony. – C. 85-90. – 240. URL: https://polona.pl/item-view/f753b574-4912-4334-902d-6da2366b4959?page=92

[778] Світлина Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва. URL: https://sobory.ru/photo/563540

Низка міст регіону отримали королівські привілеї на самоврядування в середині та третій чверті XVIII ст. Зокрема, за даними В. Тхора, був і Остропіль, і Базалія[779].

У 2-й половині XVIII століття Остропіль пов'язаний з життям і діяльністю його визначного уродженця Гершеле Острополера, що став одним із головних персонажів фольклорної традиції східноєвропейських євреїв.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради, увійшло до складу Української Народної Республіки.

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань село надовго окуповане більшовицькими загарбниками.

У 1932—1933 рр. Остропіль потерпає від сталінського геноциду.

Внаслідок нового радянського адміністративно-територіального поділу Остропіль стає райцентром у 1935 році.

У липні 1941 року Остропіль зайняли гітлерівські війська.

Єврейська громада[780]

У 1765 в Острополі проживало 58 євреїв, 1847 р. – 1417, 1897 р. – 2714 (36%), 1918 р. – 2800, 1923 р. – 1305, 1925 р. – 1447, 1939 р. – 1314 євреїв.

Перші звістки про євреїв відносяться до 1648 р.

У 18-19 ст. основними заняттями єврейського населення були оренда землі, млинів, ставків, утримання заїжджих дворів, торгівля с/г продуктами.

У 1863 р. діяли 2 синагоги, міква, хедери. У 1872 рабином був Сімха Штейнпрес (1846-?). З 1904 р. - Елімелех Коваленко (1884-?).

У 1910 діяли талмуд-тора, приватне єврейське чоловіче училище. У 1911 працювала фольклорно-етнографічна експедиція С. Анського. У 1913 діяли товариства «Бікур Хойлім», «Лінас цедек». У 1914 році євреям належали 3 з 4 склади аптечних товарів, усі 3 лісових склади, медоварня і більше 50 крамниць і магазинів (в т.ч. усі 14 мануфактурних, усі 7 бакалійних, книжковий). Євреї орендували 2 млини; скуповуванням коней займався єврей. Євреями були зубний лікар, один лікар, акушерки. Євреям належали з-ди – цегляний (Льодоховського) та медоварний (Гітла Мошківа).

У 1918-1919 рр. діяв загін самооборони. У 1920 у стався погром, влаштований загонами Котовського; 10 людей було вбито, багато поранено; бл. 70 жінок зґвалтовано.

У 1922 р. працювали єврейська школа, єврейський театр. На початку 1920-х рр. діяла сіоністська організація.

---

[779] Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький, Шепетівка, 1995. — С. 140—142.

[780]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том двенадцатый. Обычай — Проказа (1912). – С. 153. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; V čerte evrejskoj osedlosti: otryvki iz èkonomičeskih issledovanij v zapadnoj i ûgozapadnoj Rosii za leto 1887 g. Vyp. 2, Belostok, mest. Ostropol', mest. Polonnoe, Berdičev, Žitomir, Kiev, Odessa o ih rajony. – С. 85-90. – 240. URL: https://polona.pl/item-view/f753b574-4912-4334-902d-6da2366b4959?page=92

У 1924-25 голодуючим євреям Острополя надавали допомогу родичі та земляцтво зі США.

У 1925 році євреям належало 18 крамниць, єврей орендував шкірзавод. 5 єврейських сімей створили одноосібне господарство(615 десятин землі). Членами ОЗЕТ було 22 особи. Було створено Союз остропольських кустарів (97% членів – євреї).

У 1926-1938 рр. працювала єврейська школа (директор Ейдельман).

У 1937 р. працював єврейський колгосп ім. Свердлова.

Остропіль, синагога. 1875 р.[781]

Голокост[782]

Згідно з переписом населення 1939 року, в Острополі проживало 1063 євреї. Ще 256 євреїв проживали в селах Остропільського району.

Підрозділи німецької армії окупували село 9 липня 1941 року. Протягом двох з половиною тижнів з початку вторгнення частина єврейського населення переселилася на схід, а деякі єврейські чоловіки були призвані або добровільно записані до лав Червоної Армії. Близько 70 євреїв, які намагалися втекти, невдовзі потрапили в пастку німецьких військ у місті Любар на головній дорозі до Житомира, де вони розділили долю місцевих євреїв. На початку окупації в селі залишалося близько 650 євреїв.

У липні та серпні 1941 року село контролювала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Окупаційні війська призначили сільського старосту та сформували допоміжний поліцейський загін. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Остропіль став районним

[781] Малюнок Яна Феліц'яна Овідзького (Jan Felicjan Owidzki). URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/898508

[782] OSTROPOL. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1439-1440. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

центром у гебіті Старокостянтинів. Регерунгсрат Шредер став першим гебітскомісаром; пізніше його змінив штандартенфюрер ПАР Курт Ролле. Лейтенант Отто Гент був призначений жандармським гебітсфюрером навесні 1942 року. В Острополі базувалося лише близько п'яти чи шести німців, включаючи кількох членів німецької жандармерії, які контролювали місцеву українську поліцію.

Перед ювелірним магазином Чарльза Кітнера в Острополі. 1912 р.[783]

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Острополі низку антиєврейських заходів. Євреям було наказано носити білі пов'язки із зіркою Давида та не дозволялося залишати межі поселення. Також було призначено єврейську раду (юденрат). У серпні 1941 року місцева поліція з Острополя прибула до села Хижники та наказала 12 євреям, які там проживали, переїхати до Острополя, де вони переїхали до інших єврейських сімей, які вже там проживали[784].

[783] Чарльз Кітнер був годинникарем і власником крамниці в Острополі. У новому світі він відкрив роздрібні ювелірні магазини, спочатку в Мегантіку, а пізніше в Друмонвіллі, Квебек. Злата — крайня ліворуч у першому ряду. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Ostropol/_pages/photos/Photos.html

[784] BA-L – Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі (Зовнішнє відділення Федерального архіву Німеччини), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L), II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, ст. 328–340, заява Анни Насарчук від 28 березня 1973 року. Згідно зі звітом НДК, ДАРФ, 7021-64-804, ст. 50–62, 117–122, у 1942 році було розстріляно 12 євреїв з Хижників та 6 євреїв з села Коржівка.

Умови життя погіршилися протягом наступних місяців. Восени 1941 року або на початку 1942 року німецька влада створила в селі відкрите гетто. Кілька єврейських будинків було знесено, а всіх євреїв разом переселили в решту єврейських будинків. Однак гетто було неогородженим і без охорони. До весни 1942 року в одній кімнаті проживало до 20 людей. Деякі євреї померли від хвороб та голоду[785].

Родина Альтера Ехенберга, Остропіль, бл. 1900 р.[786]

Усі дорослі євреї повинні були щодня з'являтися до місцевої адміністрації та виконувати різні примусові трудові завдання, включаючи земляні роботи для чоловіків та прибирання для жінок. Лише деяким пощастило отримати трохи їжі в якості оплати. Іншим доводилося виживати на картопляних лушпиннях або на тому, що вони могли![787]

Німці ліквідували Остропільське гетто 20 травня 1942 року. 19 травня члени Єврейської ради передали німецький наказ усім євреям зібратися біля школи о 6:00 ранку наступного дня. Після того, як євреї зібралися, німець у супроводі собаки виголосив промову та наказав євреям вишикуватися в колону по 4 ряди,

[785] BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, ст. 328–340.

[786] Альтер Ехенберг та його дружина Рахель вели бізнес з експорту яєць з України до Австро-Угорської імперії. Його двоюрідний брат Ізраїль Ехенберг експортував яйця до Великої Британії. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Ostropol/_pages/photos/Photos.htm

[787] Там само, та с. 267–273, заява Софії Каменєзької, 2 квітня 1973 р.; та VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 33782, свідчення Людмили Блехман.

щоб вирушити до Старокостянтинова. По дорозі до Старокостянтинова, в селі Ладиги, близько 40 літніх та хворих євреїв посадили на вози, нібито для того, щоб доставити їх до кінця шляху. Замість цього їх розстріляли в селі, коли основна колона рушила далі. Того дня до Старокостянтинова було доставлено понад 400 євреїв під охороною німецької та української поліції.

За словами Анни Насарчук, після прибуття їх розмістили в порожньому гетто в Старокостянтинові, яке щойно було очищено після розстрілу більшості його мешканців[788]. Майже всіх остропольських євреїв у староконстянтинівському гетто розстріляли протягом наступних місяців. Під час ліквідації остропільського гетто німці відібрали кількох ремісників, щоб ті залишилися працювати в Острополі. Цих євреїв також розстріляли пізніше[789].

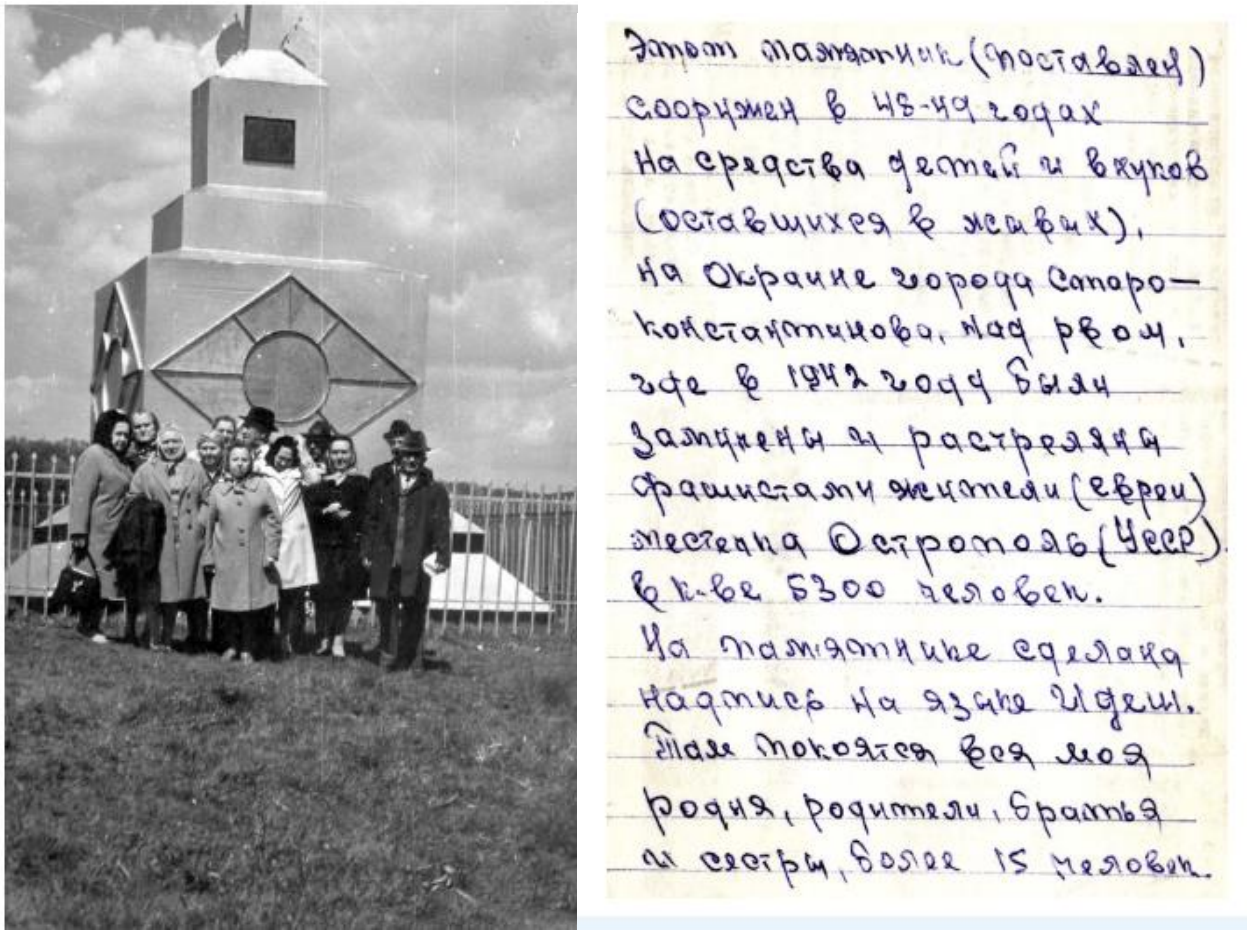

Пам'ятник на місці братської могили. Пам'ятник було встановлено родинами євреїв Острополя, яких було вбито поблизу Старокостянтинова у 1942 році. 1972 р.[790]

Старокостянтинів[791]

[788] ДАРФ, 7021-64-804, с. 124, вказують дату 23 червня 1942 р. та повідомляють, що 581 єврея було відправлено до Старокостянтинова. За іншим джерелом, гетто було ліквідовано 20 травня 1942 р.; див. ZSSta-D (Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді) (= ZSD), Ermittlungsverfahren 45 Js 20/73 StA Dortmund, Abschlussverfügung, 10 серпня 1976 р., с. 7.

[789] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 33782.

[790] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/3366

[791] Starokonstantynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — T. XI. — S. 257. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/257; Giżycki Jan Marek

Старокостянтинів, 1914 р.[792]

Старокостянтинів — місто в Хмельницькому районі.

Місто належало до земель Болохівських князів, знаходилось на Чорному шляху.

Старокостянтинів заснований у 1525 році як село Колищенці (Колищенець), поселення вперше згадано в указі польського короля кременецькому старості від 5 березня 1505 року, щоб той «допустив Івана Лабунського до володіння селами Грибенинка, Сахнівці (зараз села в Хмельницькому районі) і Колищенці».

5 січня 1561 року нащадки Лабунського продали Колищенці князеві Костянтину-Василю Острозькому. За три місяці Острозький отримав від польського короля привілеї на право заснування міста, ярмарку та магдебурзького права для цього міста. У місті оселилися перші євреї.

У Старокостянтинові знаходились перевалкові склади товарів, які привозили сюди з Литви на Поділля та йшли на Туреччину, Волощину і навпаки.

Antoni, “Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami,”*Цифрова колекція Національного університету "Києво-Могилянська академія"*, переглянуто: 13 листопада 2025 р. URL: https://dlib.ukma.edu.ua/document/250.; URL Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – 85 с. URL: https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html; Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. — Почаев, 1894. URL: https://sk.vlasenko.net/teodorovich.pdf; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 398-400. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

[792] URL: https://starkon.city/articles/150491/krokuyuchi-oleksandrivskoyu

Старокостянтинів, костел св. Йоана Хрестителя 1916 р.[793]

Слідом за Острозькою у 1599 році в Старокостянтинові була заснована академія.

У 1571 році побудований замок та укріплення навколо міста. Навколо міста був насипаний земляний вал, укріплений колодами, зведені кам'яні вежі.

Місто ввійшло до складу Російської імперії в 1793 році.

1793–1804 рр. — місто як центр однойменного повіту входило до складу Подільського намісництва.

1804 р. — місто з повітом ввійшло до складу Волинської губернії.

У 1827 р. в Старокостянтинові відбулося повстання євреїв проти закону, що зобов'язував деяких із них до 25-річної служби в царській армії.

Радянську владу остаточно встановлено в листопаді 1920 року, а 1923 року Старокостянтинів став районним центром.

У період гітлерівської окупації (8 липня 1941 – 9 березня 1944) в місті утворене гетто, табір для військовополонених.

Військовополонені табору утримувалися в приміщенні казарми, яка розташовувалася на території військового містечка. Казарма загороджувалася колючим дротом, охорону здійснювали німецькі солдати та шуцмани. Працювали полонені на будівництві та ремонті шосейних доріг, погрузці та перевезенні снарядів, цегли. Полонених годували баландою з проса, буряка та гнилої капусти, сурогатом хліба, а також продуктами, які приносили місцеві жителі. Одягнені вони були в зношену військову форму. Внаслідок поганого харчування та важкої праці в таборі вирували інфекційні хвороби, була висока смертність. Через відсутність медичного обслуговування наприкінці 1942 р. поширилася епідемія висипного тифу. Німці звезли в окрему казарму 800 хворих

[793] URL: https://polona.pl/item-view/e6bf3819-eb83-4b88-a59e-c38a750c5075?page=0

і їх спалили. Полонених постійно били, під час конвоювання тих, хто не міг самостійно пересуватися – розстрілювали. Всього було страчено, замордовано, заморено голодом 3000 осіб[794].

Старокостянтинів, 1914 р.

Єврейська громада[795]

Євреї жили у Старокостянтинові з кінця 16-го століття. У 1629 р. тут було 130 єврейських сімей (близько 25% загальної чисельності населення), і громада була другою за величиною на Волині.

У 1847 р. у громаді налічувалося 6611 євреїв, а в 1897 р. – 9212 (60,7% від кількості населення). Більшість місцевих євреїв були хасидами, послідовниками цадиків династій Чорнобиля та Садагори.

---

[794] Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : збірник документів, матеріалів та світлин/ [упоряд. : Байдич В.Г., Завальнюк О.М. Олійник Ю.В., Галатир В.В., Павлунішена Т.Д., Кримська О.М.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 435. - 492 с. URL: https://www.dahmo.gov.ua/pdf/nashivudania/2.pdf

[795] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского, Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 557-558. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Рудницька Н. В. Соціально-економічні умови розвитку освіти євреїв Старокостянтинова і Старокостянтинівського повіту у XIX - на початку XX ст. URL: https://eprints.zu.edu.ua/9973/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86.%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD.%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf; Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – 85 с. URL: https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html; Полюхович Д. Волинські витоки пролетарського вождя. URL: https://zbruc.eu/node/77500; Полюхович Д. Старокостянтинів: дивний погром і листування з Богом. URL: https://zbruc.eu/node/76965

У 1911 році населення міста становило близько 20 000 осіб, у тому числі 11 800 євреїв.

Із встановленням Радянської влади на Волині 1920 р. єврейська громада була розпущена. До 1926 р. у місті було 6934 євреї (41.3% населення). Працювала середня школа з викладанням на ідиші.

Наприкінці 1931 р. у місті було 4837 євреїв (близько 33% населення), з яких понад чверть було позбавлено права голосу ("лишенці").

Згідно з переписом населення січня 1939 року, єврейське населення становило 6743 особи; євреї становили 31 відсоток від загальної чисельності населення.

Єврейська забудова Старокостянтинова. Початок XX ст.[796]

Мойсей Бланк з Старокостянтинополя – особа в усіх сенсах цікава. Мойсей Іцкович Бланк остаточно розірвав з юдаїзмом. У січні 1835-го він перейшов у православ'я, ставши Дмитром Івановичем Бланком.

У вересні 1846 року він написав листа імператору Миколі I. У ньому екс-Мойсей дав цареві кілька порад на тему, як краще провадити асиміляцію євреїв. Зокрема, він запропонував заборонити їхнє національне вбрання, а головне – зобов'язати їх молитися в синагогах за російську імператорську родину.

У 1820 році Житомир відвідав відомий в імперії "експерт з єврейських справ", майбутній керуючий справами Єврейського комітету, сенатор Дмитрій Баранов. Особливою прихильністю до своїх "підопічних" сенатор не вирізнявся. Пану Бланку вдалося пробитися на особистий прийом до високого столичного

[796] URL: https://zbruc.eu/node/77500

гостя. Під час зустрічі він попросив сенатора сприяти переходу його синів у православ'я, а також у вступі до Медико-хірургічної академії в Петербурзі.

У травні 1820 року молодші Бланки охрестились у петербурзькій церкві Преподобного Сампсонія. Абель став Дмитром Дмитровичем, а Сруль – Олександром Дмитровичем. Сруль отримав нове ім'я на честь свого хрещеного батька графа Олександра Апраксіна, а по батькові – на честь хрещеного батька Абеля – сенатора Дмитра Баранова. За кілька місяців по тому, за вказівкою міністра освіти князя Олександра Голіцина, братів визначили вихованцями Медико-хірургічної академії, яку вони успішно закінчили 1824 року.Незабаром брати поступили на службу до петербурзької поліції на посаду штаб-лікарів. У 1828 році Олександр Бланк одружився з Анною – донькою високого чиновника Івана Грошопфа. Вона народила йому сина Дмитра та доньок Анну, Любов, Катерину, Софію та Марію (майбутню матір Володимира Ульянова).

Олександр (Сруль) Бланк і його донька Марія (мати Леніна)

У 1827 році, коли було опубліковано наказ царя Миколи I про мобілізацію євреїв у російську армію, у Старокостянтинові спалахнули серйозні заворушення.

Коли оголосили царську волю, старокостянтинівські євреї кілька днів вичікували, марно сподіваючись, що керівники кагалу зберуть людей і оголосять (чи порадяться з усіма), як далі бути та що робити. Втім, кагальна верхівка не захотіла розмовляти з “плебсом”, що викликало обурення бідноти. Справа вихлюпнулася в масштабний погром, у ході якого було розграбовано та спалено будинки та крамниці “кращих людей” єврейської громади. Можливо, це був єдиний в єврейській історії погром, де громили самі євреї.

Єврейський історик Фелікс Кандель стверджує, що після цих подій відбулися збори найповажніших хасидів, де ті довго міркували та дискутували на тему: що ж робити далі. Врешті вирішили, що тут допоможе лише найвища інстанція. Але як направити скаргу самому Господу, аби вона стовідсотково дійшла до адресата?

Хасиди вибрали з-поміж себе десять найправедніших мужів. Аби очиститися, ті цілий день провели в пості та молитвах, після чого провели обряд "зняття гріхів" з щойно померлого небіжчика, який мав зіграти роль "поштаря". По тому тіло чоловіка поховали разом з написаним на пергаменті листом, у якому хасиди виклали весь свій біль та прохання врятувати їхніх дітей від служби у царському війську.

Очікували, що після того, як "поштар" передасть листа Всевишньому, він має наснитися комусь із членів старокостянтинівського кагалу й точно переказати відповідь Самого. Мабуть, лист до Бога таки не дійшов, бо відповіді на нього не було, і дітей у кантоністи далі забирали.

Кантоністи на російських гравюрах

Синагога[797]

Велика єврейська синагога побудована дуже давно, але точно визначити час неможливо; переказ свідчить, що це була колись магометанська мечеть; що доводиться арабським написом, що є на одному з каменів, вставлених у стіну. Вона кілька разів горіла та стільки ж реставрувалася. Мала Синагога побудована одним багатим і побожним євреєм Янкелем Безімським у 1825 р. Обидві синагоги кам'яні, криті залізом.

[797] Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – 41 с. URL: https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html

Велика Старокостянтинівська синагога, 1900 р.[798]

Велика синагога проіснувала століттями, поки не була закрита радянською владою в 1930-х роках і зруйнована під час Другої світової війни.

Фотографії Великої синагоги, зроблені під час етнографічних експедицій 1912-1914 років під керівництвом Шлойме Зайнвла Рапопорта, більш відомого як Ан-ський, стали візуальним свідченням життя єврейської громади.

Експедиції задокументували релігійне та культурне єврейське життя приблизно в 70 містах смуги осілості в Подільській, Київській та Волинській губерніях, включаючи Старокостянтинів.

Записи експедицій описують, що Пурім святкували в Старокостянтинові протягом семи днів зі «спеціальною мегілою», в якій пояснювалося, як запобігти штурму міста.

Єврейські мешканці Старокостянтинова ховали Тори та інші священні книги у Великій синагозі, щоб захистити їх, коли місто було окуповане нацистською Німеччиною. Одну з Тор було перевезено для безпечного зберігання, як повідомляється, на Урал, оскільки насильство проти громади загострилося.

Після війни, коли єврейська громада Старокостянтинова була майже повністю знищена, Тору було перевезено до міста Дніпро, де сьогодні процвітає єврейська громада, а Тора використовується в синагозі «Золота Роза».

Турбота, яка була докладена для забезпечення збереження Тори, свідчить про відданість мешканців Старокостянтинова єврейським традиціям навіть під час Голокосту.

[798] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki

Старокостянтинівська Велика синагога була зруйнована німцями під час Другої світової війни.

Велика Старокостянтинівська синагога, 1912 р.

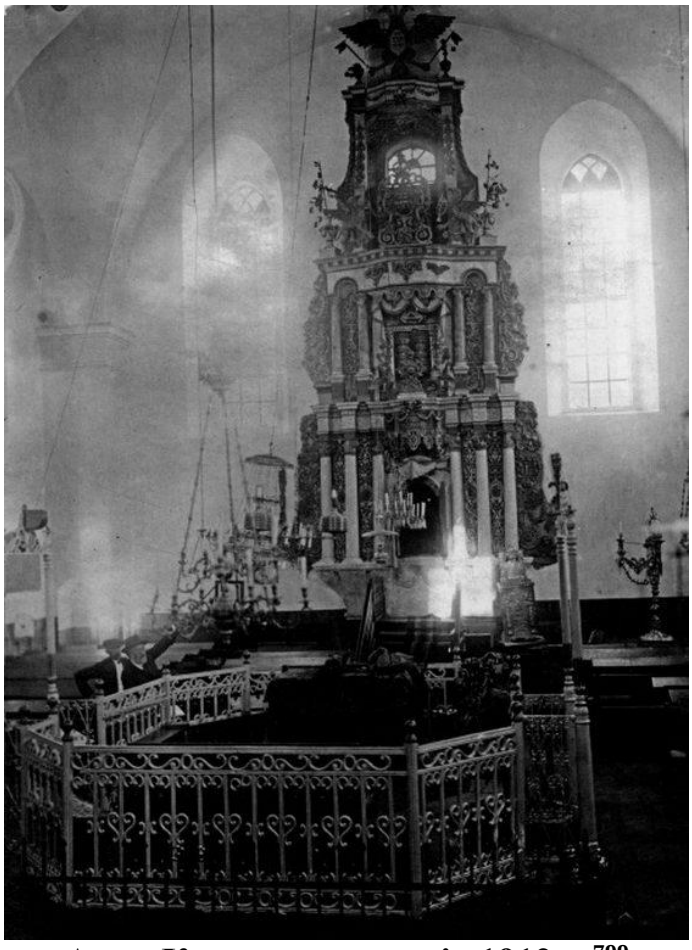

Арон Кодеш у синагозі, 1912 р.[799]

[799] Світлина експедиції Ан-ського.

На цигарковій фабриці. Старокостянтинів, 1912 р.[800]

Голокост[801]

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року деякі єврейські чоловіки були призвані або пішли добровольцями до Червоної Армії, а інші євреї змогли евакуюватися до східних регіонів Радянського Союзу. Таким чином, на початку німецької окупації в місті залишилося близько 6000 євреїв.

Підрозділи 17-ї німецької армії окупували Старокостянтинів 8 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керували кілька військових комендатур (Ortskommandanturen), які сформували місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Старокостянтинів став адміністративним центром гебіту, до якого також входили Остропольські райони, Стара Синява, Полонне та Грицев. Загалом у районі проживало близько 200 000 мешканців і було 196 колгоспів. Комісаром району був регерунгсрат Шредер, якого пізніше замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле. Керівником району жандармерії з весни 1942 року був лейтенант жандармерії Отто Гент. Під його командуванням перебували пости української поліції та жандармерії.

У травні 1942 року в Старокостянтинові було створено форпост поліції безпеки (SipoAussendienststelle) на чолі з гауптшарфюрером СС Карлом Графом. Цей форпост проводив антиєврейські акції в 1942 році в районі Старокостянтинова, а також у прилеглих районах. Граф отримав наказ про

[800] Світлина експедиції Ан-ського.

[801] STAROKONSTANTINOV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1474-1476. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с. URL: https://belousenko.de/books/publicism/kruglov_holocaust.pdf

проведення таких дій від командира ЗІПО та СД (KdS) у Рівному, штурмбанфюрера СС доктора Пютца.

Влітку та восени 1941 року у Старокостянтинові було запроваджено низку антиєврейських заходів. Було створено Єврейську раду; євреїв зобов'язали носити відмінні символи (спочатку пов'язку із зіркою Давида; пізніше жовте коло, нашите на передній та задній частинах одягу); їх примушували до примусової праці; їм забороняли користуватися тротуарами.

У липні 1941 року, невдовзі після окупації міста, було розстріляно 20 євреїв. 3 серпня відбулася ще одна акція. Цього дня чотири роти 8-го піхотного полку СС, 1-ї бригади панцергренадерів СС заарештували в місті 1404 євреїв (812 жінок та 592 чоловіків), з яких 489 (302 чоловіки та 187 жінок) було розстріляно. Решту євреїв розділили на кілька груп для примусової праці.

Передбачуваний привід для цієї «відплати» описано у звіті айнзацгруп № 59: *«У Старокостянтинові... євреї займалися прибиранням казарм. Оскільки євреї останнім часом не з'являлися на роботу, військові частини вже були змушені рано вранці збирати єврейську робочу силу. Під час роботи євреї поводилися зухвало і навіть відмовлялися працювати. З приблизно 1000 євреїв, зайнятих у польових роботах, наступного дня на роботу з'явилося лише 70. Крім того, було виявлено акти саботажу збиральних машин. Юденрат навіть поширював чутки про наступ росіян, які євреї одразу ж використали як привід для публічних погроз та прокльонів українцям»*[802].

Однак, за словами єврея, який вижив, близько 1100 єврейських чоловіків і жінок було наказано зібратися, а потім перевезти до казарм. Тут їм призначили різні робочі завдання, а хворих (включаючи деяких, хто сподівався уникнути роботи, симулюючи хворобу) завантажили на 18 вантажівок і вивезли. Згодом стало відомо, що цих людей розстріляли в Новицькому лісі[803]. Через два тижні, 18 серпня 1941 року, в Новицькому лісі було розстріляно ще приблизно 150 молодих єврейських чоловіків і жінок[804]. Ще одна антиєврейська акція відбулася в місті 2 вересня 1941 року. Цього дня поліцейський батальйон 304, який перебував у місті з 21 серпня по 4 вересня, захопив і розстріляв щонайменше 500 євреїв[805].

Восени 1941 року, ймовірно, наприкінці вересня або на початку жовтня, у місті було створено гетто, в якому проживало близько 5000 осіб. Це перше гетто

---

[802] Меморіальний музей Голокосту США, RG-30, Acc.1999.A.0196 (Адміністрація національних архівів та документації США, Коледж-Парк, штат Меріленд (раніше NARS, Національна служба архівів та документації, та NARUS, Національний архів США) NARA, RG-242, T-175), бабіна 233, Звіт про подію в СРСР, № 59, 21 серпня 1941 року. Згідно зі звітом айнзацгруп, було розстріляно лише 438 осіб (300 єврейських чоловіків та 138 єврейських жінок).

[803] BA- L (Відділення Федерального архіву в Людвігбурзі (Зовнішнє відділення Федерального архіву Німеччини), II 204 AR- Z 442/67, Bd. I, Галина М. Большовська, 29 березня 1973 р.

[804] Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді) ZSSta-D, 45 Js 20/73, Abschlussverfügung, 10 серпня 1976 р. У звіті Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК) від 11 березня 1944 р. зазначається, що 300 цивільних осіб було розстріляно поблизу лісу Нове Місто польовими підрозділами гестапо та СД у серпні 1941 р. (ДАХО, R683-2-42, с. 31–34); Переклад англійською мовою доступний у книзі А.Ф. Висоцького та ін., ред., Злочини нацистів в Україні, 1941–1944: Документи та матеріали (Київ: Видавництво «Наукова думка», 1987), С. 134–138.

[805] Див. вирок суду Галле від 26 жовтня 1978 року щодо трьох членів 304-го поліцейського батальйону, уривок опублікований у Олександра Круглова «Збірнику документів», с. 300.

складалося з групи будинків, огороджених колючим дротом, які охороняла місцева поліція. Воно розташовувалося за середньою школою № 8 і простягалося до річки Ікопоть. Умови в гетто були дуже тісними: людям доводилося спати рядами на підлозі. В'язні гетто отримували мало їжі. Виходити з гетто дозволялося лише ремісникам, які носили чорну смугу на жовтих колах, щоб позначити цей привілей[806]. На початку 1942 року гетто було перенесено до району вздовж вулиці Ізяслава, на дорозі до Шепетівки, недалеко від Новицького лісу. Тут було кілька старих єврейських будинків і кілька бараків. Нове гетто мало приблизно втричі більшу площу за старе; однак умови погіршилися, оскільки в'язні не отримували ні їжі, ні опалювальних матеріалів. Антисанітарні умови спричинили поширення хвороб. Росіянка, яка мала там близьких родичів, таємно провезла до гетто деякі медикаменти. Нове гетто також ретельніше охоронялося, що ускладнювало для євреїв незаконний обмін. Усередині знаходилися єврейські поліцейські сили, які носили пов'язки та кийки. Зовні за колючим дротом охороняла українська поліція[807].

Леа Плештін, 1870 року народження. Леа була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1943 рік. Дувід Пліщин, 1884 року народження. Дувіда вбили під час ШОА. Місце смерті: Новогородський ліс, 1942 рік.[808]

Безпосередньо перед 20 травня 1942 року німці вимагали від юденрату сплати «воєнного податку» у розмірі близько 10 кілограмів (22 фунтів) золота та

[806] BA-L, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, стор. 320-327, Александра А. Миснікова, 27 березня 1973 р.
[807] Там само, Bd. I, С. 246– 250, Микола Бугайщук, березень 28, 1973; С. 262–266, Ювеналій Гуленко, 29 березня 1973 р.
[808] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/15530148

30 кілограмів (66 фунтів) срібла[809].1 Потім, також 20 травня 1942 року, було проведено ще одну акцію. Група ЗІПО та СД під керівництвом СС-гауптшарфюрера Графа, за допомогою німецької жандармерії та української поліції, розстріляла більшість євреїв з гетто, а також деяких євреїв, яких на той час привезли до Старокостянтинова з навколишніх районів. Цього дня було вбито близько 6500 людей. Євреїв зігнали до «червоних бараків» поблизу Машинно-тракторної станції (МТС), де було викопано рів. Кваліфікованих ремісників та їхні сім'ї розлучили та повернули до міста (деякі жили за межами гетто), а решту євреїв змусили лягти групами по 10 осіб у канаві, де Граф та ще один есесівець Вернер розстріляли їх з автоматів[810]. Під час акції 20 травня євреїв з навколишніх сіл: Гриціва, Остроголя, Старої Синяви та Полонного були приведені до гетто. Єврейка, яка вижила, Анна Насарчук, згадує, як прибула до порожнього гетто разом з приблизно 400 іншими людьми з Остроголя одразу після того, як попередніх в'язнів розстріляли. Німецький чиновник у гетто, Гедріх, попередив їх, що інших убили за відмову працювати та виконувати німецькі вказівки. Води в гетто не було, і людям дозволялося брати її з річки лише раз на день. Насарчук змушували прибирати німецькі бараки.

Соня Шкаф, 1926 року народження. Соня була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1942 рік.[811]

Протягом літа в сусідньому Новицькому лісі часто відбувалися розстріли євреїв з гетто. За кілька тижнів до остаточної ліквідації гетто євреїв регулярно збирали по неділях у колгоспі Жданова, де кількох людей публічно вбили як

[809] Там само, Bd. I, C. 320–327, Миснікова, 27 березня 1973 р.

[810] ZSSta-D (Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді), 45 Js 20/73, підсумковий звіт, 10 серпня, 1976 рік; Олександр Круглов, Енциклопедія Голокосту: Єврейська енциклопедія України (Київ: Єврейська Рада України, 2000), С. 182.

[811] URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Starokostyantyniv?page=1

попередження. Однієї неділі, наприклад, 11 ймовірних диверсантів, усі неєвреї, були повішені разом з одним євреєм, який не з'явився на збори[812]. Наприкінці листопада 1942 року гетто було повністю ліквідовано. Цього дня всіх євреїв у гетто вивели на поле поблизу Новицького лісу. Потім євреїв групами по 10 осіб відвели до ями за 300 метрів (328 ярдів). Їх змусили роздягнутися та лягти в ямі, а потім німецькі та українські поліцейські розстріляли їх з карабінів та автоматів. Розстрілом керував Граф. Український Шуцманшафтсбатальон 101 також брав участь в операції, його члени, за наказом командира батальйону гауптмана Пауля Саліттера, оточили місце страти[813]. Під час цієї акції було розстріляно приблизно 4000 людей[814]. На місці страти Анна Насарчук впізнала іншу єврейську жінку зі свого села Чишники, яка намагалася втекти, але охоронці кордону застрелили її. Згодом Анна впала в могилу непритомною, не отримавши серйозних поранень. Після настання темряви вона втекла зі своєю дитиною, і їй навіть допоміг місцевий український поліцейський, якого вона переконала, що вона не єврейка і її заарештували помилково[815].

Братнє поховання євреїв, вбитих нацистами.

Загалом у Старокостянтинові протягом 1941 та 1942 років було вбито близько 11 000 євреїв. Командир 8-го піхотного полку СС, штандартенфюрер СС Ганс-Вільгельм Сакс, командир 1-го батальйону цього полку, штурмбанфюрер

[812] BA- L, II 204 AP-З 442/67, Bd. I, c. 328–340, Анна Насарчук, 28 березня 1973 р.

[813] ZSSta- D, 45 Js 20/73, заключний звіт, 10 серпня, 1976 р. Більшість джерел вказують 28 листопада 1942 року як дату Акції, але деякі датують її безпосередньо перед або одразу після цього. Командиром місцевої української поліції в Старокостянтинові в цей час був Конончук; див. БА-Л, II 204 AP-З 442/67, Bd. I, стор. 358–362, Андрій Сагоруйко, 29 березня 1973 р.

[814] Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): зб. док. і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 76. – 416 с.

[815] BA-L, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, C. 320–327, Миснікова, 27 березня 1973 р.

СС Герман Шлейфенбаум, та командир 2-го батальйону цього полку, оберштурмбанфюрер СС Ервін Чоппе, були головними відповідальними за акцію 3 серпня 1941 року. Сакс був смертельно поранений у бою 19 серпня 1941 року; Шлейфенбаум помер 30 серпня 1943 року. Розслідування справи Чоппе в Німеччині було припинено після його смерті 21 серпня 1972 року. У 1970-х роках у колишній Німецькій Демократичній Республіці (НДР) кількох колишніх поліцейських 304-го поліцейського батальйону, які брали участь у вбивстві понад 500 євреїв у Старокостянтинові на початку вересня 1941 року, було визнано винними та засуджено. Гауптшарфюрер СС Граф, який був головним відповідальним за знищення євреїв міста в 1942 році, помер у Німеччині 19 листопада 1953 року.

Лоле Таксар.
Лоле була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1941 рік.[816]

Єфім Штейнлухт
Єфима вбили під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1942 рік.[817]

Студениця[818]

[816] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13963933
[817] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13951388
[818] Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S.

Студениця до затоплення.[819]

Студениця — колишнє село (а в минулому — містечко) у Кам'янець-Подільському районі, розташоване в місці впадіння річки Студениці в Дністер.

У 1981 році населений пункт був затоплений під час створення штучного водосховища.

Містечко відоме з 1388 р. (грамота кн. Костянтина та Федора Коріатовичів Петру Немирі на Бакоту, Студеницю та ін[820].

В 16 ст. – незначне село. На початку 17 ст. Потоцькі влаштували замки у Панівцях, Китайгороді та Студениці.

У XVIII ст. замок мав вигляд мурованої споруди у формі зірки з башнями по кутках. «*Посередині був ринок, оточений кам'яними будинками, східного зразка. Посередині стояла ратуша, була церква грецька (руська) і вірменський*

953-954.URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=191; Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского.Каменец-Подольск, 1901. – С. 935-937. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf; Studzienica, urzęd. Studenica, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XI: Sochaczew – Szlubowska Wola, Warszawa 1890, s. 499. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/499

[819] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/

[820] Варшавские университетские известия, 1893 г., № 3.

костел; ...до міста в'їзд через дві брами, з заходу - Руська брама, зі сходу Вірменська брама...[821]».

22.10.1633 р. турецьке військо Абази-паші, відступаючи від Кам'янця, три дні облягало містечко й здобуло його[822].

В рішенні сейму 1635 р. відзначено, що містечко знову укріплюється (певно, так подав Станіслав Потоцький, власник містечка, щоб виклопотати звільнення від податків).

Ульріх фон Вердум в січні 1672 р. був у Студениці і записав: *«Це – мале містечко на березі Дністра; з західного боку має воно широке озеро між собою та горою. Містечко тягнеться вздовж ріки; південний кінець його вузький, захищений від ріки до озера стіною, в якій знаходиться гарна брама. Північний кінець – широкий, має для свого захисту замок на кшталт зірки, збудований з каменю. В межах його укріплень стоїть тільки дерев'яний будинок. Містечко належить пану Потоцькому, воєводі Київському»*[823].

Єврейська громада[824]

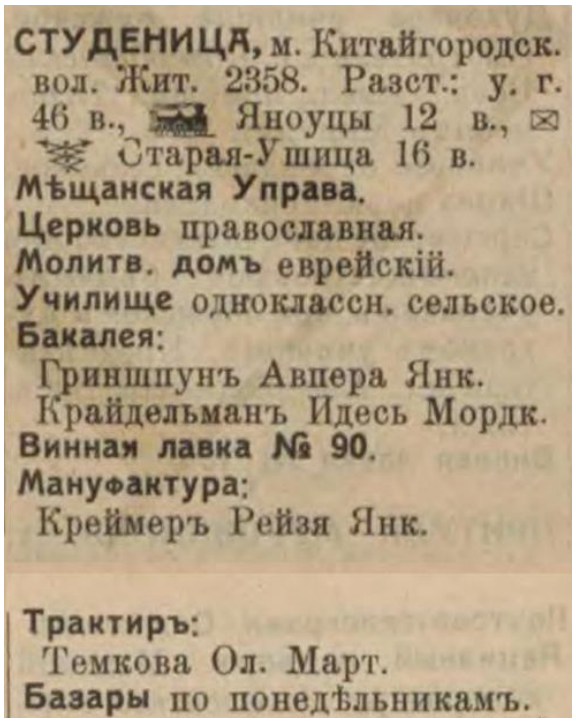
СТУДЕНИЦА, м. Китайгородск. вол. Жит. 2358. Разст.: у. г. 46 в., Яноуцы 12 в., ✉ Старая-Ушица 16 в.
Мѣщанская Управа.
Церковь православная.
Молитв. домъ еврейскій.
Училище одноклассн. сельское.
Бакалея:
Гриншпунъ Авпера Янк.
Крайдельманъ Идесь Мордк.
Винная лавка № 90.
Мануфактура:
Креймеръ Рейзя Янк.
Трактиръ:
Темкова Ол. Март.
Базары по понедѣльникамъ.

У 1765 р. у Студениці та навколишніх селах мешкало 274 євреї.

Поблизу, у Білій горі, знаходиться печера, що служила євреям притулком при набігах татар та гайдамаків.

За ревізією 1847 р. «Студеницьке єврейське суспільство» складалося з 331 осіб.

За переписом 1897 р. жителів у Студениці – 1911 мешканців, з них 556 євреїв.

На 1912 р. діяв єврейський молитовний будинок. Євреї мали обидві бакалійні та єдину мануфактурну лавки.

[821] Археологічна спадщина Хмельницької області: довідник (укр.) . Чернігів. 2011. с. 176.
[822] Львівський літопис. – К.: 1970 р., с. 112.
[823] Захар'єв В., Старенький І., Шпаковський С. (2017). Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області (укр.). Хмельницький: ФОП Цюпак. с. 216.
[824] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 584. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1064. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Студениця, мацеви на єврейському цвинтарі. 1930 р.[825]

№ 35 Свідчення колишнього військовослужбовця охоронного батальйону Ф. Залоги про вбивство єврейського населення Кам'янець-Подільської області 25 травня 1944 р.[826]

«Впервые, находясь на службе при немецкой жандармерии в КаменецПод[ольске] на должности ком[андира] роты шуцманской службы, я участвовал со своими подчиненными в массовом расстреле еврейского населения г. Старая Ушица и Студеница в августе — сентябре 1942 года»……

Начальник СД, нач[альник] жандармерии с район-шефом Белоконем отдав распоряжение выехали на машинах к месту расстрела. Распоряжения, сделанные нач[альником] жандармерии и нач[альником] СД, были следующие:

1. Послать в село Студеница Староушицкого района автомашины для того, чтобы привести отдельных жителей евреев, проживающих там. В с. Студеница были отправлены 3 или 4 автомашины с шуцманским нарядом 15–20 человек во главе с немцем — 1 представителя от СД (ранг и фамилии не знаю) и гауптвахтмастером жандармерии Пойкером, которые к концу расстрела евреев, жителей Ст[арая] Ушица, привезли евреев жителей с. Студенцы

[825] Світлина С. Таранушенка. URL: https://www.otkudarodom.ua/ru/studenica

[826] Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Авт.-упоряд.: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур. НАН України. Інститут історії України; Гайдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла; Галузевий державний архів Служби безпеки України; Державний архів Хмельницької області. – К.: Видавець В. Захаренко, 2022. – С. 183, 184, 186, 191. – 456 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0016926

количестве примерно 80–100 человек, с усиленным конвоем. Конвой был усилен немцами-пограничниками в количестве 8 человек.

2. Организовать охрану всех еврейских квартир от разграбления местными жителями. Организация охраны была мною возложена на командира взвода шуцманской службы по Старо-Ушицкому району Кубида Данила, который для этой цели оставил в своем распоряжении 20–25 человек шуцманов своего взвода, и который после того, как охрана была организована, прибыл к месту расстрела.

3. Райшефу Белоконю было отдано распоряжение приготовить обед на 50–60 человек шуцманского состава из Каменец-Подольска и на немцев. Райшеф Белоконь получив такое распоряжение и вызвав к себе зав[едующего] столовой передал ему это распоряжение с указанием, что обед должен быть готов к 12 часам.

Конвой колонны был организован так: впереди шли два немца в шагах 5–7 от первого ряда колонна евреев, по бокам примерно по 30–35 человек шуцманов (в 3–4 шагах от колонны сбоку) между которыми были распределены все немцы и криминалисты. Замыкающими были также немец и один из криминальной полиции, задачей которых было подгонять всех отстающих. Это выполнялось при помощи окриков, ударов прикладами или палки, предусмотрительно захваченной еще в Старой Ушице, и сзади подвод шел я с одним немцем жандармом, вахмастер-радист, Талуман и еще один шуцман.

Весь путь по гор. Ст[арая] Ушица от площади и до окраины прошел более или менее спокойно без всяких инцидентов. Но как только колонна прошла окраину, поднялся вначале тихий, потом все возрастающий плач детей, а затем и женщин, мужчины вели себя более сдержанно. Почти не прекращающийся на протяжении всего пути следования. Несмотря на то, что, особенно немцами, были приняты все меры для восстановления тишины: пинки, удары прикладов, угрозы немедленного расстрела — это удавалось с большим трудом. На некоторое время крик и плач прекращался для того, чтобы с новой силой начаться вновь. Женщины и старики шептали и про себя, и вслух молитвы, некоторые тихо перешептывались о чем-то говорили со своими родными или рядом идущим соседом. Некоторые бросали узелки с вещами на дорогу. Это подбиралось шуцманом или немцем и бросалось на подводу. Причем, о том что всех евреев поведут в КаменецПодольск на всем протяжении пути немцами повторялось неоднократно.

Пройдя 1–1,5 клм от Старой Ушицы, я увидел на дороге стоящие легковые машины, на которых, как я впоследствии узнал, приехал окружной комиссар Райндль со своими работниками, и с которым разговаривали нач[альник] СД и нач[альник] жандармерии. Когда колонна почти поровнялась с машинами и впереди идущий жандарм доложил Окружному комиссару, нач[альник] СД рукой указал дальнейшее направление колонны, т.е. указал направление к яме, куда вся колонна и свернула.

В этот момент, когда колонна свернула к яме, поднялся всеобщий крик, в этом от женщин не отставали теперь и мужчины. Никакие окрики, сопровождающиеся ругательствами немцев и ударами прикладов и пинки ногами, не могли его остановить. Грубые крики мужчин и пронзительные

высокие крики женщин переплетались с детским плачем и просьбами взять их на руки. И то постепенно затихали, то с возрастающей силой подымались вновь. Так продолжалось до места расстрела на протяжении 100–200 метров, где была вырыта яма.

Яма эта размером примерно 12 на 6 и глубиною около 1 1/2 метра была вырыта, как я уже говорил выше, местными крестьянами жителями местечка Ст[арая] Ушица, по распоряжению районшефа Белоконя, с одной, своей стороны, от Каменец-Подольска имела вход шириною примерно около 2 метров с уклоном ко дну ее, по которому и шли обреченные на смерть мирные граждане.

На этом отрезке пути еврейское население Ст[арой] Ушицы, увидевши, что Каменец-Подольск это обман, начало выбрасывать ценные вещи: портсигары, кольца, серьги, золотые деньги, даже портмоне, зажигалки и перочинные ножи. Было изорвано большое количество денег советских, американских долларов, немецких марок и т.д. Выброшены документы, фотокарточки, письма и др[угие] бумаги с записями.

Крестьяне рывшие, по приказу начальника СД, были отведены за пригорок, находившийся в 400–500 метрах от места расстрела, ближе к Старой Ушице по другую сторону шоссеной дороги. Одновременно с этим, мне и командиру 1-й шуцманской роты Крубазику было отдано распоряжение нач[альника] жандармерии лейтенантом шуцпоста Райхом расставить имеющийся шуцманский состав для оцепления. Это было проделано следующим образом: Крубазик и я должны были расставить оцепление второго кольца, которое состояло исключительно из шуцманского состава и за действиями которого мне было поручено наблюдать….

Невдалеке от ямы стояли — начальник жандармерии лейтенант Райх, начальник СД, фамилии не знаю. Основные руководители расстрела на месте и под благосклонным взглядом окружного комиссара Райндля отдавали, в процессе хода расстрела, те или иные распоряжения. Разговаривая с ним, в перерывах между отдачей распоряжений, злорадно улыбались, покуривая сигареты, поощряли озверевших от запаха крови, своих подчиненных, смеясь над удачным ударом, которые в большом количества сыпались на головы и спины, и без того обезумевших евреев, или с каменным выражением на лицах наблюдали эту страшную картину истребления ни в чем неповинных людей. Иногда отвернувшись спиной к яме, засунув руки в карманы, застыв в самодовольных позах, тихо о чем-то разговаривали между собой….

К концу расстрела, когда дно ямы было уже заполнено, палач ставил в проходе, приказывал жертве бежать по трупам и расстреливал ее на ходу. Если выстрел был неудачный и человек еще был жив, находившиеся здесь криминалисты, во главе со своим знаменитым Кам[енец]-Подольским убийцей Гладуном — нач[альником] криминальной полиции, выстрелами из винтовок и из пистолетов добивали его….

После расстрела еврейского населения Старой Ушицы и Студеницы, по приказу нач[альника] СД, яму зарывали те же местные крестьяне, о которых я уже говорил и которые находились в 400–500 метрах от места расстрела за пригорком».

Судилків[827]

Синагога та ринок. Судилків, 1912 р.

Судилків — село, центр Судилківської сільської територіальної громади Шепетівського району.

Перша письмова згадка про нього зустрічається в документах за 1543 рік. Проте залишки земляних валів та замку належать до давніших часів. У XVI ст. тут було два населених пункти — Судилківці і Судилків.

Друга згадка в архівах датується 1632 роком. Князю Заславському пише його агент Вишетравка, який був посланий розвідати сили козаків. Він доносив, що зустрів козаків на Волині в Судилкові, що вони пройшли Волинь, маєтки Синівських і направляються на маєтки Заславських і після переговорів з козаками вирішили зупинитися і чекати своїх послів із Сейму.

Територія, на якій розташоване сучасне село Судилків, у давні часи входила до складу Київської Русі. За народним переказом Судилків, як населений пункт виник в XI ст. на торговому шляху, який йшов з м. Полонного в м.Заслав. Після завоювання цієї території польсько-литовською державою населений пункт Судилків стає власністю князів Острозьких.

---

[827] Sudyłków, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 630. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/630 ; Sudyłków, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XI: Sochaczew – Szlubowska Wola, Warszawa 1890, s. 553. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/553; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Tom 5, Województwo wołyńskie", 1994, s. 487; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 418-419. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 925. URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=192; Андрій Мусійович Артерчук «Судилків – колиска і спогад».

Близько 1627 року Судилків перейшов у власність дворян Аксакових (Київський земельний суддя), а в середині XVII ст. на початку XVIII ст. Судилків переходить у власність князя Любомирського.

В 1786 році Судилків був куплений генерал-лейтенантом Яном-Мартином Михайловичем Грохольським. Він збудував палац.

В 1793 р. після поділу Польщі, коли Волинь ввійшла до складу Росії, містечко Судилків увійшло до складу Ізяславського повіту Волинської губернії.

Наприкінці XIX ст. в містечку значного розвитку набули різного роду ремесла. Успішно функціонували винокурний, пивоварний та столярний заводи.

У 1929 році, під час примусової колективізації, було створено колгосп.

На шостий день німецько-радянської війни (28 червня 1941 року) німецькі війська окупували Судилків. В селі німецьким очільником м. Шепетівки було організовано поліцейську дільницю. Начальником поліції був поставлений Жеччев. Селяни залучались до громадських робіт. Наприклад, шеф поліції дав наказ, щоб в 5-ти денний термін за Судилковом по сусідству з колишнім аеродромом, куди мала прибути військова авіачастина німців, були викопані окопи й укриття для літаків. На цю роботу було зігнане майже все населення с. Судилків та сусідніх сіл. Умови на таких роботах були дуже складними.

Група ткачів талесів. Судилків, 1912 р.[828]

[828] URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

Єврейська громада[829]

На сторінках Єврейської енциклопедії Брокгауза і Ефрона знаходимо, що станом на 1765 рік тут проживало 397 євреїв, а у 1847 році їхня громада налічувала 1207 осіб. Через 50 років (за даними перепису 1897 року) євреї складали 48 % від загальної кількості місцевого населення та налічували уже 2712 осіб.

У другій половині XVIII століття Судилків був центром єврейського релігійного руху хасидизму. У той час тут проживав онук відомого равина, засновника хасидського руху в іудаїзмі Ісраеля Баала-Шема-Тома — равин Моше Хаїм Ефраїм (1748–1800).

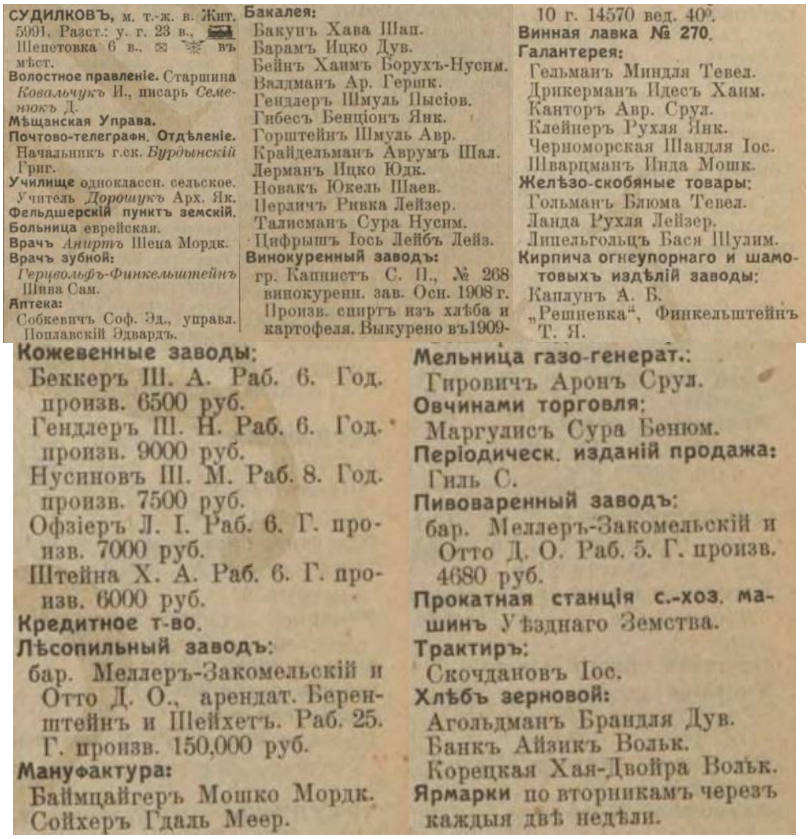

СУДИЛКОВЪ, м. т.-ж. в. Жит. 5991. Разст.: у. г. 23 в., Шепетовка 6 в., ✉ въ мѣст.
Волостное правленіе. Старшина *Ковальчукъ* И., писарь *Семенюкъ* Д.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальникъ г.ск. *Бурдынскій* Григ.
Училище одноклассн. сельское. Учитель *Дорошукъ* Арх. Як.
Фельдшерскій пунктъ земскій.
Больница еврейская.
Врачъ *Амиртъ* Шеня Мордк.
Врачъ зубной: *Герцовльфъ-Финкельштейнъ* Шива Сам.
Аптека: Собкевичъ Соф. Эд., управл. Поплавскій Эдвардъ.
Бакалея: Бакунъ Хава Шап. Барамъ Ицко Дув. Бейнъ Ханмъ Борухъ-Нусим. Вялдманъ Ар. Гершк. Гендлеръ Шмуль Пысіов. Гибесъ Бенціонъ Янк. Горштейнъ Шмуль Авр. Крайдельманъ Аврумъ Шал. Лерманъ Ицко Юдк. Новакъ Юкель Шаев. Перличъ Ривка Лейзер. Талисманъ Сура Нусим. Цифрышъ Іось Лейбъ Лейз.
Винокуренный заводъ: гр. Капнистъ С. П., № 268 винокурен. зав. Осн. 1908 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 14570 вед. 40°.
Винная лавка № 270.
Галантерея: Гельманъ Миндля Тевел. Дрикерманъ Идесъ Ханм. Канторъ Авр. Срул. Клейнеръ Рухля Янк. Черноморская Шандля Іос. Шварцманъ Инда Мошк.
Желѣзо-скобяные товары: Гольманъ Блюма Тевел. Ланда Рухля Лейзер. Лицельгольцъ Бася Шулим.
Кирпича огнеупорнаго и шамотовыхъ издѣлій заводы: Капаунъ А. Б. „Решиевка", Финкельштейнъ Т. Я.
Кожевенные заводы: Беккеръ Ш. А. Раб. 6. Год. произв. 6500 руб. Гендлеръ Ш. Н. Раб. 6. Год. произв. 9000 руб. Нусиновъ Ш. М. Раб. 8. Год. произв. 7500 руб. Офзіеръ Л. І. Раб. 6. Г. произв. 7000 руб. Штейна Х. А. Раб. 6. Г. произв. 6000 руб.
Кредитное т-во.
Лѣсопильный заводъ: бар. Меллеръ-Закомельскій и Отто Д. О., арендат. Беренштейнъ и Шейхетъ. Раб. 25. Г. произв. 150,000 руб.
Мануфактура: Баймцайгеръ Мошко Мордк. Сойхеръ Гдаль Меер.
Мельница газо-генерат.: Гировичъ Аронъ Срул.
Овчинами торговля: Маргулисъ Сура Бенюм.
Періодическ. изданій продажа: Гиль С.
Пивоваренный заводъ: бар. Меллеръ-Закомельскій и Отто Д. О. Раб. 5. Г. произв. 4680 руб.
Прокатная станція с.-хоз. машинъ Уѣзднаго Земства.
Трактиръ: Скочдановъ Іос.
Хлѣбъ зерновой: Агольдманъ Брандля Дув. Банкъ Айзикъ Вольк. Корецкая Хая-Двойра Волькъ.
Ярмарки по вторникамъ черезъ каждыя двѣ недѣли.

У бізнес-довіднику 1913 року перелічено багато імен єврейських підприємців у Судилкові.[830]

Однак головною претензією до слави Судилкова було виробництво талісів (молитовних хусток). Талітоти Судилкова були відомі на весь світ, а їхнє виробництво було основним джерелом доходу для містян. Жителі Судилкова вірили, що кожен, хто носив прізвище Талісман або Талісманер, безумовно, міг

[829] URL: https://jewua.org/sudilkov/; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том четырнадцатый. Сараево — Трани (1913). – С. 607. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Мазурок О. Цей день в історії: у селі на Шепетівщині розстріляли пів тисячі євреїв. URL: https://denzadnem.com.ua/istoriya/90470; Shprintza Rokhel entitled Yalkut Volhynia (Tel Aviv, 1948), from the chapter An Anthology of Memories and Documents, edited by A. Avsihai and H. B. Eilon, volume 2, no. 9, Av 5708; the book was translated from Hebrew into English by Shalom Bronstein (Jerusalem, Tishrei 5761/October2000); Sudilkov. URL: https://grossmanproject.org/sudilkov_jewish_history.htm;

[830] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 921-922. – 1176 с.URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

простежити своє походження до Судилкова. Шовкові та вовняні нитки привозилися з Лодзі, а в місцевих майстернях кваліфіковані майстри ткали талітоти. Мандрівні комівояжери продавали свою продукцію в усіх єврейських громадах, як близьких, так і далеких.

Рясні навколишні ліси були причиною того, що в місті жило багато заможних торговців деревиною. Серед них була відома багатогілляста родина Бухманів, яка контролювала левову частку промисловості. Багато містян, які з якихось причин не були залучені до виробництва Таліса, працювали клерками та вірними робітниками в лісопромисловій галузі.

Книга, видана в Судилкові 1834 року.

Особливо заслуговував на увагу багатий і благодійний торговець лісоматеріалами Р. Ханох Генех Бухман. У 1875 році він передав усі свої великі статки, як готівкою, так і деревиною, синам, а сам вирушив в алію до Ерец-Ісраель. Усі його чиновники, численні працівники, які з великою гідністю заробляли на життя його підприємствами, разом з тисячами інших жителів міста та навколишніх районів прийшли попрощатися з ним і стати свідками рідкісної події – як єврей вирушає в алію до Ерец-Ісраель на кінному возі (аж до порту Одеси). Залізничне сполучення в ті часи ще не було поширеним. Він оселився в Цфаті, місті містиків, і зайнявся вивченням Тори та благодійною діяльністю. Він

виявив, що міква (ритуальне обмивання) Святого Арі лежить у руїнах, а стіна навколо кладовища зруйнована в багатьох місцях. Щоб відремонтувати їх, він використав усі гроші, які привіз із собою, а згодом сини надсилали йому кошти з-за кордону на його утримання та благодійні справи. Він помер у Цфаті в 1880 році, проживши там близько п'яти років.

На початку нашого століття в місті жив Р. Яляков Лейб Бухман. Він також був дуже відомим торговцем лісоматеріалами, дуже побожним, щедрим, а його дім завжди був відкритий для чужинців. Його діти, які жили в місті та його околицях, пішли слідами свого батька та були добре відомі своїми численними добрими справами. Це тривало до Російської революції, коли життя змінилося.

Окрім виробництва талісів, друкарства та лісової промисловості, якими славився Судилків, у місті було кілька шкіряних заводів, фабрика дешевого хутра для фермерів та кілька майстерень, які виробляли дерев'яні бочки для цукрових заводів графа Потозького в сусідній Шепетівці. З тих часів ім'я власника хутряної фабрики, Р. Нісана Хандлера, закарбувалося в пам'яті. Фабрика утримувала багатьох людей у місті, які працювали там клерками та робітниками. Він був добре відомий у цій місцевості своєю добросердечністю та нестримною благодійністю. День його смерті справив сумне враження на всіх мешканців міста. Жодної дитини не залишилося в колисці, оскільки всі зібралися разом, щоб віддати останню шану та прощатися з покійним в його останній подорожі.

В Судилкові відчувався дух сіонізму, що відповідав принципам Хіббат Ціон того часу. Це передувало початку організованого сіоністського руху.

У 1917-1919 роках, коли Росія була звільнена від царського правління, місто пишалося різними сіоністськими організаціями. Найвидатнішою групою була «Цейрей Ціон» (Молоді сіоністи), до лав якої входила більшість місцевої молоді. Також було сформовано Гехалуц (Піонери), багато з яких оселилися в Ерец-Ісраель.

Проте найгіркіші випробування на долю місцевого єврейства випали в період німецької окупації. Напередодні Другої світової війни у Судилкові їх мешкало 1311 осіб. 20 серпня 1941 року 45-м поліцейським батальйоном було розстріляно 471 людина[831].

«В Судилкові забирали людей біля магазину, там стояли великі криті машини. Німці і поліцаї оточили площу з усіх боків з собаками. Стояв плач дітей, яких відривали від матерів. Люди пручались, особливо чоловіки. Їх насильно волокли і били в плечі прикладами», — згадує про той трагічний день судилківчанка Тамара Гапоченко.

Решта євреїв, які залишились в живих, у січні 1942 року були переміщені до шепетівського гетто. 25 червня того ж року їх розстріляли.[832]

Так закінчилась єврейська сторінка історії Судилкова. Про те, що на цих землях колись вирувало життя євреїв, сьогодні нагадує лише зруйноване і запущене єврейське кладовище, закладене ще у другій половині XVII століття.

---

[831] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[832] Там само - .С. 62.

Судилків, єврейський цвинтар.

Судилків, мацеви на єврейському цвинтарі.

Тарноруда[833]

[833] Tarnoruda, mko przy ujściu / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1892. — T. XII. — S. 195. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XII/195; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana.

Костел Пресвятої Діви Марії.

Тарноруда — село у Волочиській міській територіальній громаді Хмельницького району.

Перша письмова згадка – 1431 р. як власність Петра Одровонжа. Згодом згадане у 1547 та 1578 рр. як власницьке містечко родини Одровонжів. Назва походить від двох слів “тарно” (територія, місцевість) і “руда” (болото, де виступала іржава, руда вода), – тобто болотиста місцевість.

Магдебурзьке право надане за сприяння Одровонжів у 1583 році. Найімовірніше, Софія Одровонж була ініціатором, адже сусіднє село Липівка було її родовим, але аж через 3 роки після її смерті Тарноруда отримала магдебургію та право на 4 великих ярмарки на рік. Тарноруда залишалось містом до 20 років XX століття.

У XVII ст. населений пункт належав Сенявським, згодом Ржевуцьким. У другій половині XVII ст. містечко почали заселяти євреї (у 1765 р. тут проживав 771 іудей).

— Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 977 (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского.Каменец-Подольск, 1901. – С. 900-901. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/a5/62/a56236ea-2ed7-4353-9c97-02ca5c15e658.pdf; Уніят, В. Тарноруда [Текст] / В. Уніят, В. Щавінський // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 3. — Тернопіль, 2014. — С. 149—150

У 1772 р. внаслідок 1-го поділу Польщі єдиний населений пункт Тарноруда поділений: крайня західна частина центру містечка, що розміщена на острові р. Збруч, опинилася під владою Австрії, східна (понад 95% території) частина залишилася у Речі Посполитій, у 1793 р. передана Російській імперії, нині це два села – Тернопільської і Хмельницької областей.

Наприкінці XVIII ст. Тарноруда належала до Гримайлівського ключа. Як прикордонне містечко, стало важливим центром контрабанди.

1880 р. у містечку 122 будинки, 758 осіб (334 – євреїв, 278 – поляків, 146 – українців); велика земельна власність належала Бромірським.

Після Першої світової та україно-польської війни частина євреїв виїхала із містечка.

У міжвоєнний період діяла польська прикордонна застава. 1934 р. в однокласній школі навчалося 44 учні.

Упродовж 1934–1939 рр. Тарноруда належала до ґміни Турівка.

У період СРСР з Тарноруди було масово вивезено населення в Казахстан у село Озерне неподалік від Астани, велику кількість жителів, що залишилися, розстріляно та репресовано.

7 липня 1941 р. –23 березня 1944 р. – під німецькою окупацією.

У грудні 1942 р. нацисти у с. Рожиськ розстріляли 16 євреїв із Тарноруди[834].

Відпуст у Тарноруді.[835]

Єврейська громада[836]

Євреї в Тарноруді з'явились приблизно в середині 17 століття, саме такі дати стоять на найраніших могилах на цвинтарі. Цвинтарів єврейських відповідно в

[834] Уніят, В. Тарноруда [Текст] / В. Уніят, В. Щавінський // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 3. — Тернопіль, 2014. — С. 149—150.

[835] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1062955705835002&set=g.135307224803358

[836] Майхер Андрій (історик краєзнавець). Історія євреїв Тарноруди // газета "РІГ", №124 від 31.01.12р. URL: https://www.facebook.com/groups/gazetarig/posts/5061184387280834/

Тарноруді два, адже Тарноруд також дві – подільська Тарноруда і західна. Західна також має свої фільварки і поділялась на Заваля, Вигнанка, Піскурівка, Кирнички, і Центр.

Євреї Тарноруди були досить багатими, наживали немалі статки. Про це можна судити з мацев (могильних плит) на кладовищі з дуже гарними візерунками, вирізьбленими на стелах. Лише після того, як проклали залізницю через Волочиськ та Підволочиськ, основний потік товарів перекинувся на Волочиськ.

ТАРНОРУДА, с. д. *Тарнорудской Юридикой*, м. Сарновск. в. Жит. 2736. Разст.: у. г. 58 в., Волочискъ 16 в., ✉ въ мѣст.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе.
Протоіерей *Яворовскій* Григ.
Костелъ р.-католическій.
Молитв. домъ еврейск.
Училище одноклассное сельск.
Учит. *Подгородецкій* Мих.
Школа ц.-приходская.
Аптекарскіе товары:
Шарфштейнъ Мошко Лейб.
Бакалея:
Гладштейнъ Абр. Янк. (*и мануф.*).
Зайгермастеръ Ривка Алтер.
Зильберманъ Шимонъ Дув.
Ройзентулеръ Этя Мендел. (*и галант.*).
Шарфинштейнъ Хава Борух. (*и галант.*).
Кожевенные товары:
Губерманъ Янк. Герш.
Мануфактура:
МоргенштейнъАбр.Шабс.(*и галант.*).
Шарфштейнъ Лейбъ Срул.
Трактиръ:
Марчевскій Матв. Лавр.
Швейныя машины:
Фридманъ Шимонъ Іос.
Шляховой Эль Срул.

Єврейські кладовища. Їх два. Вони цікаві тим, що в подільській Тарноруді кладовище є старим, ділиться на дві частини. Відповідно мацеви лежачі і стоячі з дуже гарною різьбою, подібною до різьби в містечках таких, як Сатанів, а також Кузьмин, що на річці Смотрич. Кладовище розміщене на пагорбі, що підіймається на висоту 50-80 метрів над річкою Тарнорудкою. Кількість мацев приблизно до сотні, єврейське населення Тарноруди за Брокгаузом у 1765 році складало 771 чоловік.

В західній Тарноруді єврейське кладовище знаходиться на схилі великої долини. Територія цвинтаря окопана. Довгий час про цей цвинтар ніхто не знав. Причина незнання про це наступна: під час другої світової війни у Тарноруді фа-шисти перед мостом через Збруч виклали «Дорогу Смерті», інакше це назвати не можна, адже мацеви з цвинтаря у західній Тарноруді були зняті і встелено тротуар.

Єврейські підприємці[837]

Тарнорудська синагога.

Синагога в Тарноруді була одна (хоча могло бути і більше, адже Тарноруд було дві), а також один молитовний дім. На даний час молитовний дім не знищений, зараз там знаходиться магазин. А от синагога не дожила, в роки Другої світової війни була розібрана. Будівля синагоги була масивна і виділялась за характером оборонної споруди. Знаходилась вона неподалік православної церкви, зараз город жителя Тарноруди.

Збереглись також деякі будівлі від єврейських штетлів (містечок) по обох берегах Збруча. Це перш за все будинок (тепер поштове відділення) подільської Тарноруди. По формі нагадує типовий будинок, хоча розміри його трохи більші, ніж звичайний, а спереду вежа з куполоподібним кінцем на горі. До дуже цікавих

[837] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1052. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

архітектурних пам'яток можна віднести в західній Тарноруді і підвал, що зберігся (час від часу, місцями земля просідає). Його розміри є досить великими: висота біля 2-2,30 метра, верх напівкруглий з червоної цегли, з цікавими виходами в дві сторони, є невеличке відділення в стороні, довжина його біля 5-6 метрів, а ширина 3-3,5 метри. Штетл єврейський в західній Тарноруді на 1880 рік нараховує 334 жителі. Знаходився він в центрі, на даний момент там на місці штетла лише земляні вали та насипи, росте декілька старих ясенів і одна криниця. Можна припусти що там було 2 -3 квартали. За свідченнями старого діда, він розповідає: "*Тут колись жили жиди, в них були перукарні, ганделики, а також салони, гарно тоді було і людей багато*".

Серед цікавих єврейських особистостей, що були засвідчені в історії російських документів (в адресному календарі 1904 року) міщанський (не штетла) староста під ім'ям Тарнорудський, Зельман, Грешкович, Рабинович.

Гершко Фишбейн, 55 років, був затриманий в Тарноруді 25 липня 1914 року корнетом 12-го драгунського полку по підозрі в шпигунстві. Доказів в процесі слідства не було достатньо, і до волинського губернатора звернулись з проханням вислати Фишбейна в одну з Волжських губерній, «ввиду необнаружения фактических данных в занятии Фишбейна военным шпионством». Влада не сповістила рідню про причини арешту, і лише після трьох з половиною місяців проведених за ґратами, рідним було сповіщено про затримання.

Мацеви на єврейському цвинтарі.[838]

Теофіполь[839]

[838] Точний період заснування кладовища невідомий. Найстаріший надгробок належить до початку 18 століття, тому можна припустити, що кладовище виникло саме в цей період. Вперше воно з'являється на російських картах 1915 та 1917 років. За словами місцевих жителів, кладовище діяло в першій половині 20 століття. Тут близько 60 надгробків. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=15730&f=location

[839] Teofilpol, al. Teofipol… mko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1892. — T. XII. — S. 297—298. (пол.); Teofilpol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 656. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/656; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845.— T. II.— Cz. 2.— 1442 s.— S. 930-931. URL: https://polona.pl/item-

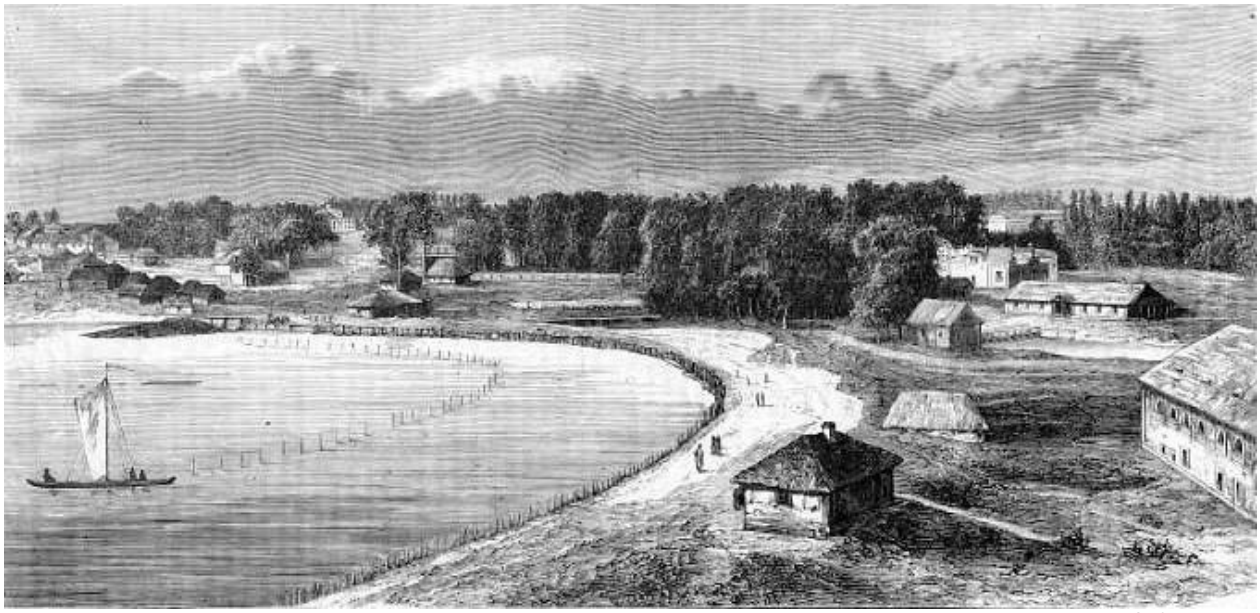

Теофіполь, Палац князів Яблоновських (вдалині). 1878 рік [840]

Теофіполь, до 1740 року — Камінь, Човганський Камінь, Човган — селище у Теофіпольській селищній громаді Хмельницького району.

Теофіполь під назвою Камінь як одна з фортець та опорних пунктів литовських феодалів на півдні Волині вперше згадується 1420 року в дарчому акті великого князя литовського Вітовта. Назва Камінь, очевидно, пов'язана з поселенням, що виникло як камінне оборонне укріплення. З трьох сторін його захищали озеро та річки Полква і Норець.

У XV і в першій чверті XVI ст. Каменем володіли волинські шляхтичі Човганські (Чолганські [pl]. Містечко стали називати Човганським Каменем, щоб відрізнити його від містечок і сіл з такою ж назвою, яких на Волині було безліч. Пізніше в народі закріпилась назва Човган (пол. *Czołhan*).

---

view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатов О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мещишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 528-536. – 708 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013544

[840] Гравюра з польського тижневика Tygodnik Ilustrowany, № 111 за 9.02.1878 (с.93). URL: https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1578/edition/1228/content; Саме до палацу у Теофіполі з Ляховецького палацу, який був суттєво пошкоджений цвіллю, перевезли найцінніші речі, що належали батькові Теофілії Юзефу Яблоновському. Згідно інвентарних описів майна, які є частиною архіву князів Сапєг і зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника, тут знаходились картини, родинні портрети, меблі з цінних порід дерева, музичні інструменти, дзеркала в позолочених рамах, годинники, вироби з мармуру та порцеляни. Особливо великою була бібліотека, що нараховувала понад 2 тисячі книг, партитури музичних творів, рідкісні стародруки. Вази, сервізи, дорогий посуд, люстри, цінна колекція мінералів, настільні ігри, приладдя для письма та малювання – неповний перелік майна, що зберігалося у палаці, складений після смерті княгині. Вражає і опис палацу, який залишив Франциск Карпінський. Сучасник Теофілії Сапєги, її постійний гість, розповідає про великі просторі салони на першому поверсі, де містилася картинна галерея та бальна зала з величезними дзеркалами і вікнами, як в оранжереї. Тут розташовувалась каплиця, архів, апартаменти для гостей. На другому поверсі містились кабінет княгині, спальня, гардеробна. Також окремі кімнати були в домашніх тварин.

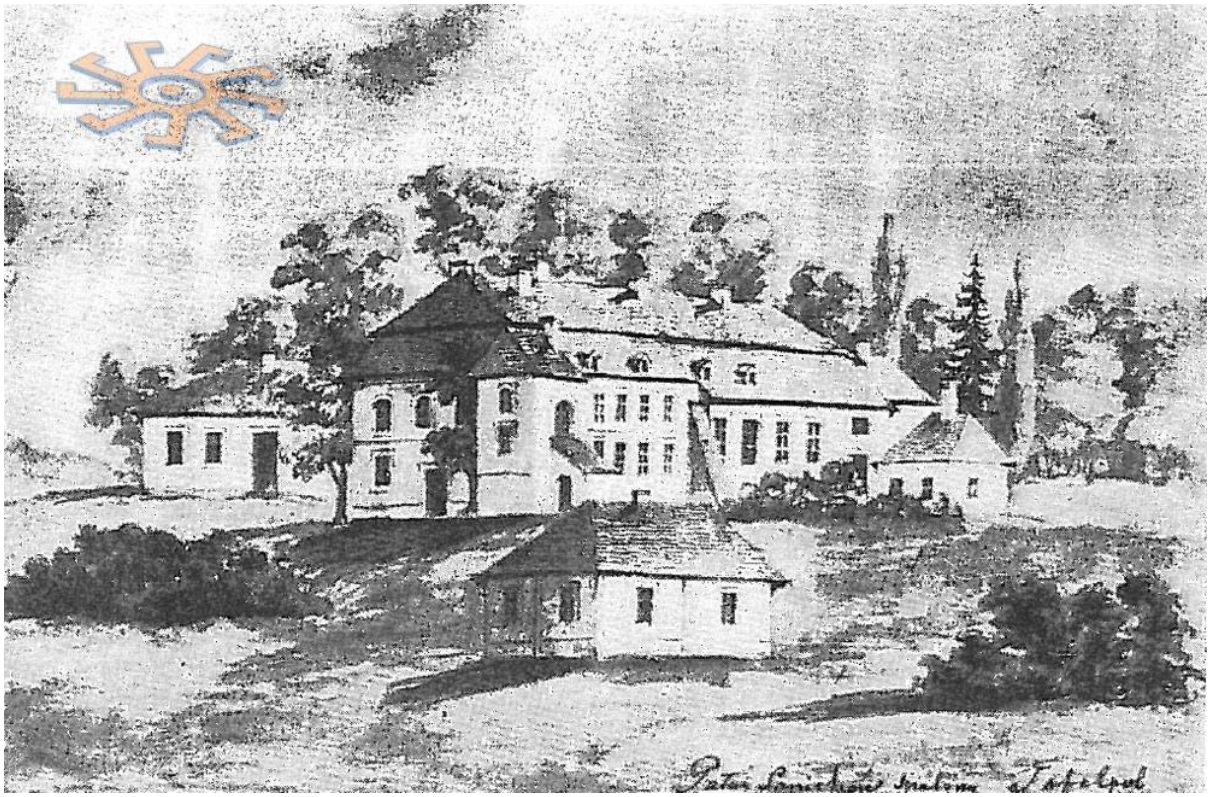

Палац у Теофіполі з боку саду.[841]

У XVIII—XIX ст. певного розвитку набули в Теофіполі освіта й культура. При тринітарському монастирі в 1773 році збудували і відкрили парафіяльну чотирикласну школу, в якій навчалося 60 учнів з числа багатших католиків та працювали чотири учителі. 1783 року відкрилася повітова народна школа, спочатку трикласна, а з 1822 року — шестикласна, в ній навчалося 183 учні, працювало 10 учителів, три з них закінчили Вільнюський університет.

За переписом 1897 року кількість мешканців зросла до 3774 осіб (2402 чоловічої статі та 1372 — жіночої), з яких 1372 — православної віри, 2914 — юдейської[842].

В 70-х роках XIX ст. у містечку виникли пивоварний і поташний заводи, а в 90-х роках — миловарний. Всього в Теофіполі було 9 заводів, млин, маслобойня, крупорушка. Пізніше почала працювати друкарня. Теофіполь став значним торговельним центром. На початку XX ст. тут налічувалося кілька десятків крамниць, три трактири, п'ять лісоторгових складів, 3 склади землеробських знарядь і чотири аптекарські магазини. У Теофіполі відбувалося 6 ярмарків на рік і два рази на тиждень базари. Відкрили банк, працювала пошта, з 1898 року — телеграф. Внаслідок розвитку місцевої промисловості й торгівлі до містечка

[841] Малюнок Наполеона Орди. URL: https://castles.com.ua/teofipol.html

[842] Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий : по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого — С.-Пб. : Типография «Общественная польза»: [паровая типолитография Н. Л. Ныркина], 1905.— С.1-28.— X, 270, 120 с. URL: https://archive.org/details/nasmesta

стала припливати робоча сила, населення Теофіполя у 1870-1896 рр. зросло з 2718 до 5-ти тисяч жителів.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради, Теофіполь увійшов до складу Української Народної Республіки.

6 липня 1941 року гітлерівці захопили Теофіполь.

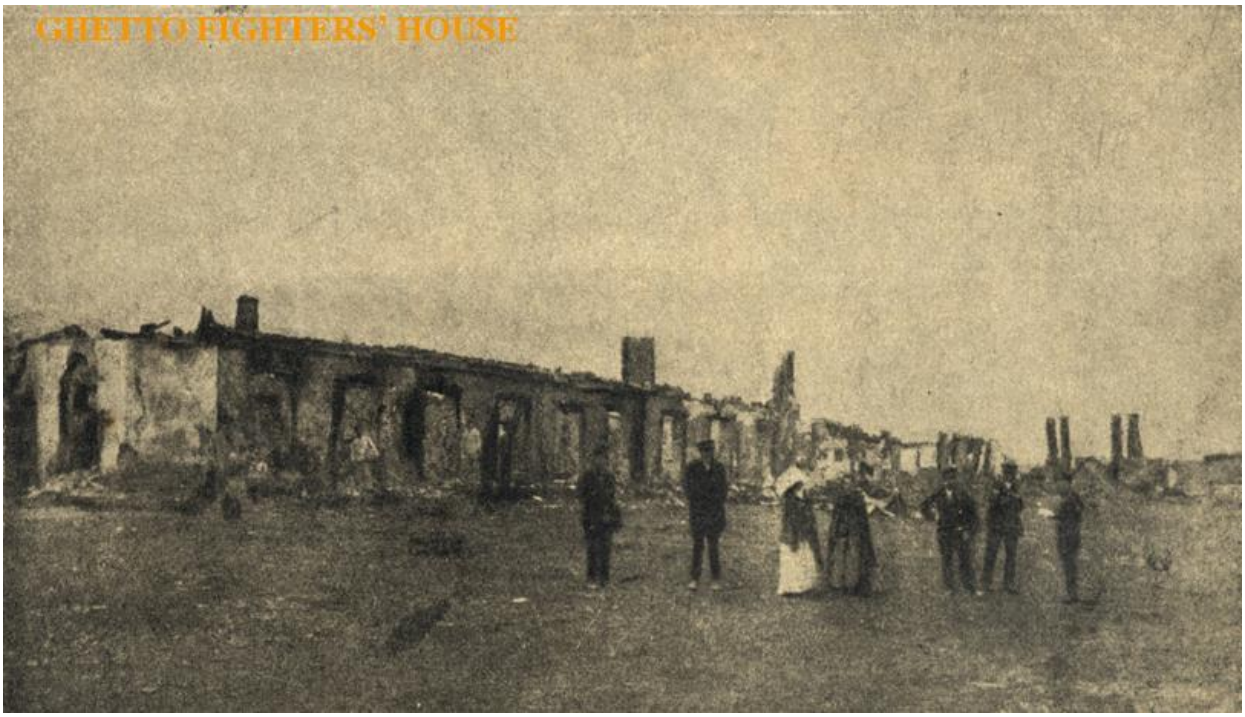

Руїни в Теофіполі після погрому місцевих євреїв. Погром було здійснено після закінчення Першої світової війни.[843]

Єврейська громада[844]

Перебуваючи у сфері впливу Кременецького кагалу, Теофіполь, згідно з постановою з'їзду Волинської синагоги, в Корці в 1758 р. отримав права кагалу, причому йому були підпорядковані євреї навколишніх сіл.

У 1765 р. числилися в Теофіполі та цих селах 516 євреїв. На почfnre 19 ст. Теофіполь – містечко Волинської губернії, Старокостянтинівського повіту. За ревізією 1847 р. «Теофіпольське єврейське суспільство» складалося з 1712 душ.

За переписом 1897 р. у Теофіполі мекало 4484 жителів з яких 2914 євреїв (65%).

---

[843] Островский З. С. Еврейские погромы 1918-1921 гг. / З. С. Островский. – М.: АО "Школа и книга", 1926. – С. 80. – 135 с. URL: https://www.blavatnikarchive.org/item/19472

[844] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 14. Сараево — Трани (1913). – с. 806 URL https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 989;

В 1910 р. діє приватне єврейське чоловіче училище та приватне єврейське жіноче училище.

На 1912 р. діяла єврейська лікарня.

Євреям, як видно з довідника 1913 року, належали практично всі крамниці та магазини.

ТЕОФИПОЛЬ, м. т.-ж. в. Жит. 4327. Разст.: у. г. 60 в., Войтовцы 45 в., ✉ въ мѣст.
Приставъ 3-го стана тт.с. *Васильевичъ* Фед. Лук.
Волостное правленіе. Старшина *Денисюкъ* В.; писарь *Задирако* Ф.
Мѣщанская Управа.
Призывной пунктъ 3-го уч. по отправ. воинск. повинности.
Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальникъ т.с. *Андреевъ* Пав. Петр.
Почтовая станція земская.
Акцизный надзоръ. Младш. помощн. надзирателя 5-го окр. *Троицкій* Пв. Ив.
Мировой судья 3-го уч. к.с. *Липницкій* Діонис. Евг.
Судебный приставъ при съѣздѣ мировыхъ судей тт.с. *Чубковъ* Пет. Алдр.

Фельдшерскій пунктъ.
Больница еврейская.
Богадѣльня при православномъ кладбищѣ.
Училище 2-хъ классное приходское фундушевое. Завѣд. *Дорошенко* Аг-ѣй Доримед.
Училище одноклассное приходское женское имени В. И. Стаховской. Завѣд. *Радичъ* Над. Мих.
Аптека:
Кончевская, управл. Цинбергъ Симха.
Аптекарскіе товары:
Губерманъ Зейда Мошк.
Кузьчинская Гитля Абр.
Цинбергъ Тойпа Кивов.
Цинбергъ Фейга Меер.
Бакалея:
Алтманъ Рухля Бейрищ.
Алтманъ Ханъ Дан.
Вейсманъ Хая Меер.
Винокуръ Гершко Ицк.
Гольденбергъ Овшія Дув.
Гольденбергъ Сруль-Гершъ.
Гуревичъ Вульфъ Зельман.

Дикштейнъ Сося Мошк.
Закъ Абр. Ноех.
Зальцманъ Цина Овшіев.
Зальцманъ Шмуль Нус.
Клейманъ Аба Дан.
Кацманъ Товба Дув.
Кинфъ Айзикъ Шимон.
Коренманъ Нус. Юкел.
Крайзельманъ Мошко Шимон.
Крисъ Хана Шоел.
Магидъ Абр. Дув.
Парнесъ Симха Лейб.
Рабинова Эйдля Мошк.
Райхъ Песя Айзик.
Рименъ Фейга Лейбиш.
Рейзманъ Ента Янк.
Файгельманъ Ушеръ Лейб.
Фельдманъ Шмуль Шлем.
Фишманъ Беніам. Дув.
Фишманъ Іось Берк.
Фишманъ Лея Лейб.
Фишманъ Мееръ Дув.
Фишманъ Сося Мордк.
Фишманъ Фейга Герш.
Фишманъ Шмуль Ицк.
Флейшманъ Іонтель Довов.
Шпигельманъ Эстеръ Берк.
Эпельбоймъ Мойше Лейб.

Ватой торговля:
Вайнштейнъ Ноехъ Шуним.
Винокуренный заводъ:
Стаховскій П. А., № 247 винокурени. зав. Осн. 1837 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 7779 вед. 40 град.
Винныя лавки №№ 912 и 913.
Вина виноградныя:
Шпигельманъ Берко Ханм.
Врачъ:
Янгродскій Кипр. Ант.
Врачъ ветеринарный:
Ганкевичъ Пв. Пет. (*земскій*).
Врачъ зубной:
Штейнбергъ Зельм. Зинд.
Галантерея:
Каганъ Мордко Іос.
Шмукларъ Эстеръ-Фейга Янк.
Желѣзо-скобяные товары:
Рахманъ Малка Ицк.
Эстрахъ Рося Абов.
Кожевенные товары:
Гиверцманъ Цеха Файвиш.
Рименъ Лейзеръ Лейб.
Толпинъ Абр. Нус.
Цесисъ Малка Іос.
Цесисъ Сруль-Ар. Ханм.

Теофіполь в довіднику.[845]

Голокост[846]

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 1266 євреїв (36,9 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 183 євреї проживали в тодішньому Теофіпольському районі.

На початку липня 1941 року частини 6-ї німецької армії окупували місто. Протягом двох тижнів з початку німецького вторгнення 22 червня 1941 року невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід. Деяких єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії або вступило на службу добровільно. Ймовірно, на початку окупації в Теофіполі залишалося близько 1000 євреїв.

У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Німецькі військові створили місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили під командуванням П. Т. Пасічника. У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Теофіполь було включено до складу гебіту Ізяслав; оберфюрер СА Кнохенгауер став гебітскомісаром[847]. У самому Теофіполі було створено пост

---

[845] Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913.

[846] TEOFIPOL. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1481-1482. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 45. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[847] BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (Організаційний

німецької жандармерії, під керівництвом якого служила українська допоміжна поліція.

Влітку та восени 1941 року в Теофіполі було запроваджено низку антиєврейських заходів. Було створено єврейську раду (юденрат). Євреї повинні були носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида, і їм було наказано виконувати примусові роботи. Євреям не дозволялося залишати межі міста. Наприкінці 1941 року або в січні 1942 року німецька влада створила гетто в Теофіполі[848]. Туди також переселили євреїв з навколишніх сіл. Наприклад, з села Шибен було привезено 29 євреїв[849]. Гетто було ліквідовано 21 та 22 січня 1942 року. 21 січня всіх чоловіків — понад 400 осіб — розстріляли. 22 січня розстріляли жінок і дітей[850]. Загалом було вбито 970 осіб[851]. У червні 1942 року в селі Ямполі було розстріляно ще 85 євреїв[852].

Теофіполь, єврейський цвинтар.[853]

Фельштин[854]

план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.)

[848] ДАРФ, 7021-64-816, стор. 200; Стасюк І. А. Навічно в пам’яті народній: Теофіпільщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. [текст].- Львів: Каменяр, 1995.- С. 95. – 662с.: іл.

[849] ДАРФ, 7021-64-816, стор. 169.

[850] Навічно в пам'яті народної, С. 95–96. ДАХО, 3784-1-32, с. 19, 35, вказує, що євреїв було привезено до Теофіполя з навколишніх сіл 10 січня 1942 року,і що 1540 людей було розстріляно там лише через два дні, як цитує Фінкельштейн, «Масове знищення євреїв Подолії», с. 77.

[851] ДАРФ, 7021-64-816, с. 200. За іншим джерелом, жертв було 1400; див. Навічно в пам'яті народної, с. 95. Однак ця цифра, ймовірно, зависока, оскільки загальна довоєнна чисельність єврейського населення становила 1449 осіб, і кілька сотень людей змогли евакуюватися або вступити до армії.

[852] ДАРФ, 7021-64-816, с. 200.

[853] Точний період заснування цвинтаря невідомий. Найстаріший надгробок датується кінцем 19 століття, тому можна припустити, що цвинтар виник у цей період. Вперше він з'являється на російській карті 1915 року, а пізніше на польській карті 1939 року, але не як єврейський цвинтар. Цвинтар не позначений на попередніх картах 1880-х років. Ділянку було обгороджено ESJF у 2016 році. URL: https://www.esjf-cemeteries.org/survey/teofipol-jewish-cemetery/

[854] Felsztyn albo Fulsztyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1881. — T. II. — S. 381—382. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II/381; Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича): навчальний посібник / упоряд. Тимощук О. — Хмельницький : Поліграфіст, 2011. — 560 **с.;** Balinski M. Starożytna Polska. -

Костел Святого Войцеха. Фельштин, 2020 р.[855]

t.2. - Warszawa, 1845. - s.961. URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=210

[855] На початку XVIII ст. власником містечка стає ротмістр панцерної корогви Ян Любеч Стшеменський, який захотів відбудувати храм, але навіть не зміг знайти місця, де раніше стояла знищена святиня. Зведений ротмістром храм (теж деревний) простояв недовго й був спалений гайдамаками. Замість спаленого 1753 р. тодішні власники Фельштина Йосип (Юзеф) Граб'янка та його дружина Мар'яна з роду Калиновських закладають уже мурований храм. Ім'я талановитого майстра, який розробив проект, загубилось у нетрях історії. Але спеціалісти вбачають у рисах святині руку відомого на той час архітектора Артемізія Брауна. Будівництво храму завершилося за Тадея Граб'янки. Того самого, що дружив із графом Каліостро, був фундатором руху ілюмінатів та хотів створити Республіку Світла, а крім того, мав титул «Король Нового Ізраїлю». Власне кажучи, будівництво завершилося стараннями Терези Граб'янки — дружини масона Тадея. Чоловікові ж було не до таких дрібниць. Він у Європах грався в таємні масонські ігри та планував підкорення принаймні половини світу. Догрався він до того, що 1781 р. був змушений на певний час віддати половину Фельштина кам'янецькому каштелянові Онуфрію Морському за борги. Храм освятили 26 липня 1790 р. під традиційним уже титулом св. Войцеха — єпископа і мученика. Таку неформальну назву він носить і сьогодні. Але офіційно храм фігурує під титулом Божого Провидіння. За «совітів» у 1933 р. храм традиційно закрили та облаштували тут спершу МТС, а по тому клуб із кінотеатром. За німецької окупації служби в святині поновилися, але 1950 р. храм знову закрили, і вже надовго. Саму ж споруду перетворили на склад міндобрив. Наприкінці 1980-х його повернули вірним. На початку дев'яностих розпочався масштабний ремонт. Уже 25 червня 1994 р. єпископ Ян Ольшанський заново освятив храм, — якраз до 400-річчя фельштинської парафії св. Войцеха.

Ратуша у Фельштині, 1930 р.[856]

Гвардійське (до 1946 року — Фельштин; пол. *Felsztyn; Fulsztyn*) — село, центр Гвардійської сільської територіальної громади Хмельницького району.

Біля витоків містечка стояв галицький підкоморій Миколай Гербурт. Виходець із сілезького роду, він переніс на подільські землі назву свого родового гнізда в Моравії – «Фельштин» (сучасне чеське Богушов). Краєзнавець Ігор Лазарик, спираючись на давні польські хроніки, зазначає, що перша згадка про австрійський Fuelistain датується ще 1251 роком, коли там оселився лицар Герборд[857].

Новий Фельштин постав на згарищі давнього поселення Доброщани, сплюндрованого татарами. 24 серпня 1584 року король Стефан Баторій надав містечку магдебурзьке право та дозвіл на зведення дерев'яного замку, подібного до тогочасних фортифікацій у Сатанові, Городку, Гусятині, Ярмолинцях, Зінькові, Чорному Острові. Для стимулювання розвитку мешканців звільнили від податків, а на великі релігійні свята дозволили проводити пишні ярмарки. Сьогодні про колишню велич нагадують лише залишки оборонних валів, що оточують шкільний стадіон.

Із часом власники змінювалися: від Гербуртів містечко перейшло до Стадницьких, а згодом – до родини Граб'янок, які дбали про розвиток ремісничих цехів. На межі XIX та XX століть Фельштин був багатонаціональним містечком: із майже трьох тисяч мешканців понад 1200 складали євреї. Тут діяли окремі українська та єврейська сільради. На жаль, єврейська громада була майже повністю знищена нацистами у 1942 році.

Проте Гвардійське відоме не лише архітектурою. За селом, серед полів, розташований об'єкт світового значення – геодезичний пункт «Фельштин», що входить до мережі Дуги Струве. Ця скромна на вигляд металева піраміда на кургані є частиною грандіозного наукового проєкту XIX століття. Створена астрономом Фрідріхом Струве, мережа з 265 пунктів дозволила вперше точно

[856]Світлина П.Жолтовського. З книги "Пам`ятки архітектури Подільської губернії" Харків, 2013, вид-во Харківський приватний музей міської садиби, 436 с.
[857] Лазарик І . Добромильський край / І. Лазарик – Коломия , 1999. – 353 с.

визначити форму та розміри Землі. Дуга протяглася від Північного Льодовитого океану до Чорного моря через 10 країн. До наших днів збереглося лише 34 такі точки, сім з яких – в Україні (три на Хмельниччині).

Фельштин, єврейський заїжджий двір.

Єврейська громада[858]

Євреї оселилися тут в першій половині XVIII ст. (469 чол. в 1765 г.), на 1897 р. чисельність єврейського населення становила 1885 чоловік – 95% всього населення містечка.

У 1889 р. були 4 синагоги, хедери. В кін. 19 ст. рабином був Ісроель Кутівер, з 1904 р. – його син Мордехай Кутівер. До 1919 р рабином в Фельштині був Довід-Шлойме Новоселер.

У 1913 р. євреям належала 21 мануфактура, були 5 синагог, мікви і хедери.

Євреї у містечку переважно були перекупниками худоби, торгівцями в крамницях, шили одяг та обробляли шкіри.

У XIX столітті тут проживало 2994 особи, з них євреїв — 1220.

У 1923 р. в містечку проживало 1003 єврея, що становить більшість місцевого населення.

---

[858] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – с. 209. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_(1913)__ocr.pdf; 100 еврейских местечек Украины – Выпуск 1 Подолия 2-е издание, исправленное и дополненное Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. / 322 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912; Єврейська Е.. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%93%D0%92%D0%90%D0%A0%D0%94%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%95

У 1920-х рр. створені осередок Євкомола[859] (18 чол.), єврейський піонерзагін (70 підлітків), хата-читальня обслуговувала 50 читачів-євреїв, працювали єврейський клуб і єврейська школа (закрита в кінці 1930-х рр.)

У Фельштині навіть були дві сільські Ради: українська та єврейська.

7 липня 1941 року містечко окупували німецькі війська. У 1941 – 42 рр. місцеві поліцейські вбили більшість євреїв Фельштіна. У лютому 1942 р. близько 300 євреїв було відправлено до Мацківців для робіт на будівництві дороги; багато хто з них помер від нестерпних умов або був розстріляний, що залишилися живими знищили в Проскурові восени 1942 року.

З-поміж євреїв, що залишилися у Фельштині, вижило 4 людини.

Після звільнення у Фельштин повернулося кілька уцілілих єврейських сімей.

У 1970—80-х роках. всі євреї Гвардійського виїхали до Ізраїлю.

Навесні 2007 року нащадки євреїв Фельштина на згадку про події, які відбувалися під час Другої світової війни, встановили пам’ятний знак на старому єврейському кладовищі. У травні 2010 року представниками фельштинської громади в США, очолюваної Мелом Вербахом, разом з хмельницьким равином та представниками єврейської громади міста Хмельницького, його було освячено та проведено поминальний молебень.

Частково збереглися будівля синагоги (побудована в 19 ст.) та єврейський цвинтар з надгробками.

Братська могила фельштинських євреїв.

[859] Єврейська комуністична спілка молоді, Євкоммол — поміркована єврейська молодіжна організація соціалістичного спрямування. Виникла у 1920 після розколу молодіжної організаціїції, що існувала при лівому Бунді, — Югендкомфарбанду. Коли більшість членів Югендкомфарбанду виступила за приєднання до Російської комуністичної спілки молоді, то незгідні з цим рішенням вийшли з організації й створили власну спілку — Євкоммол. Євкоммол був самостійною організацією, яка орієнтувалася на Поалей Ціон: у серпні 1921 року Київський фарбандерат (з'їзд) спілки офіційно визнав програму даної партії. На початку 1920-х років Євкоммол відігравав помітну роль у молодіжному русі УСРР, провів низку масових кампаній серед єврейської молоді. Організації Євкоммолу діяли, зокрема, в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (нині Дніпро), Кременчуці, Полтаві, Бердичеві, в багатьох інших містах та селищах УСРР. Найбільш міцними та численними вони були в Сосниці та Пирятині[1]. В січні 1923 року в умовах тиску з боку радянських властей 3-тя Всеросійська конференція Євкоммолу ухвалила рішення про ліквідацію спілки та її злиття з Російською комуністичною спілкою молоді (РКСМ).

Чемерівці[860]

Костел Матері Божої Ченстоховської. Чемерівці, 2009 р.

Чемерівці — селище, центр Чемеровецької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Перша письмова згадка про Чемерівці датується 1565 роком (податкові списки).

31 грудня 1450 року король Казимир IV надав привілей для тодішнього дідича села Чемерівці Павлу Щуковському, на те, щоб перевести це село в статус міста на магдебурзькому праві.

З 1565 року Чемерівці належать В. Ч. Поляновському. Пізніше Чемерівці перейшли у власність шляхтичам Вільковським гербу Побуг.

---

[860] Czemerowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S. 792. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/792; Czemerowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1900. — T. XV, cz. 1. — S. 360. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/360; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. –с. 9. – 530 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0007759; Сецинский Е**.** Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / [Соч.] Свящ. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1895. - XXII, 611 с. - Отт. из Труды Подольск. епарх. историко-стат. ком. ; Вып. 7 / под ред. Н. И. Яворовкого. - Прилож к Подольск. епарх. ведомостям 1894-1895 гг. с. 457-459. – 611 с. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/2c/15/2c15a800-3997-4b63-8b7c-38dc4273e643.pdf

23 квітня 1646 р. гетьман Мартин Калиновський подарував місто, разом з усіма своїми дідичними та заставними маєтками, своєму сину Самуелю Єжи[861].

Чемеровецький народний суд та прокуратура у 40-х роках.[862]

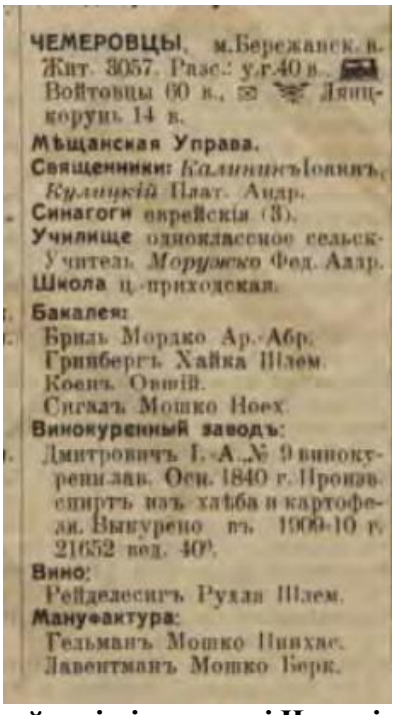

ЧЕМЕРОВЦЫ, м.Бережанск. в.
Жит. 3057. Разс.: у.г.40 в.
Войтовцы 60 к., ✉ Лянцкорунь 14 в.
Мѣщанская Управа.
Священники: *Калинишъ Іоаннъ, Куличкій* Плат. Андр.
Синагоги еврейскія (3).
Училище одноклассное сельск.
Учитель *Моруженко* Фед. Андр.
Школа ц.-приходская.
Бакалея:
Бриль Мордко Ар.-Абр.
Грипбергъ Хайка Шлем.
Коенъ Овшій.
Сигалъ Мошко Ноех.
Винокуренный заводъ:
Дмитровичъ І.-А. № 9 винокуренный зав. Осн. 1840 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 21652 вед. 40°.
Вино:
Рейдлесигъ Рухля Шлем.
Мануфактура:
Гельманъ Мошко Нинхас.
Лавентманъ Мошко Берк.

Після другого поділу Польщі у 1793 році містечко Чемерівці разом з іншими районами Правобережної України увійшло до складу Росії і стало містечком Кам'янець-Подільського повіту новоутвореної Подільської губернії.

В містечку на той час числилось 166 ремісників та 265 міщан-євреїв, було 2134 власних, 174 найманих дворів та 48 лавок. Крім того функціонували винокурний завод та водяний млин. На винокурному заводі працювало по 11-12 чоловік з місячним заробітком 6 крб. 25 коп. Водяний млин обслуговувало від 3 до 14 чоловік. Робочий день тривав 12-14 годин, зарплата робітників складала від 5 до 10 карбованців.

За даними 1894 р. в Чемерівцях мешкали 2242 особи, серед них 1008 євреїв.

Єврейські підприємці Чемерівців.[863]

[861] Opracował Janusz S. Dąbrowski. Sumariusz Metryki Koronnej Księga MK 190 z Archiwum Głównego Akt Dawnych 190/4972 k. 160 – 162. URL: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/12SumariuszMK190.pdf

[862] URL: https://cm.km.court.gov.ua/sud2219/pro_sud/history/

[863] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 923. – 1176 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 47 жителів селища[864].

9 липня 1941 року німецькі війська окупували Чемерівці та навколишні села.

Єврейська громада[865]

У 1793 році в Чемирівцях було 166 ремісників та 265 міщан-євреїв, було 48 крамниць.

За ревізією 1847 р. "Чемеровецьке єврейське суспільство" складалося з 418 осіб.

За переписом 1897 р. із 3002 жителів Чемерівців серед них 1231 єврей.

У 1913 р. діяли 3 синагоги.

Євреям належали 3 з 4 бакалійних лавок, обидві мануфактурні, винний магазин.

У 1930-х роках. Чемерівці були центром єврейської селищної ради.

У 1939 р. тут мешкало 1139 євреїв.

У перші дні німецької окупації стався погром, убито кілька десятків євреїв.

Наприкінці 1941 р. біля будівлі МТС було вбито 161 людину. Кілька сотень євреїв, що залишилися, були відправлені в гетто Кам'янця-Подільського і розстріляні 11.08.1942 разом з євреями зі Смотрича.

Меморіал жертвам Голокосту на єврейському цвинтарі в Чемерівцях.[866]

[864] Державний архів Хмельницької області. - Ф. 132. - Оп. 1. - Спр. 324. - Арк. 46.; Чемерівці. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

[865] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – С. 847. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / [Соч.] Свящ. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1895. - XXII, 611 с. - Отт. из Труды Подольск. епарх. историко-стат. ком. ; Вып. 7 / под ред. Н. И. Яворовкого. - Прилож к Подольск. епарх. ведомостям 1894-1895 гг. с. 457-459. – 611 с. URL: https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/2c/15/2c15a800-3997-4b63-8b7c-38dc4273e643.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — 1143 с.: ил., карты. — ISBN 978-5-8243-1296-6.

[866] URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=448022

Чорний Острів[867]

Чорний Острів, палацовий комплекс Пшездецьких (1871-1873).[868]

Чорний Острів — селище, центр Чорноострівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Вперше згаданий у грамоті великого князя литовського Вітовта від 2 вересня 1424, за якою Микола Бедрихович та Кузя обмінялися маєтками так, що останній отримав Чорний Острів та ще два села. У XV—XVIII ст. Чорний Острів перебував у складі Подільського воєводства. Наприкінці XV ст. власниками Чорного Острова були Новодворські, від яких у результаті родинного поділу 1545 р. він перейшов до Свірчів. У поселенні був побудований замок. 1556 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август надав Чорному Острову магдебурзьке право, що сприяло розвиткові торгівлі та ремесел.

В 1578 р. налічувалося 420 жителів і 84 будинки. 1582 – 1744 рр. перебував у володінні князів Вишневецьких, був центром волості.

---

[867] Czarny Ostrów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1880. — T. I. — S. 767. пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/767; *Przezdecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów, t. 1. Wilno, 1840. URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/4826/edition/8585/content; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1994; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1984. — Т. 10. URL: http://litopys.org.ua/encycl/euii296.htm; Єсюнін С.М. ЧОРНИЙ ОСТРІВ, смт Хмельницької обл. // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chornyj_Ostriv_smt

[868] Наполеон Орда. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R1.htm

В 1744 р. містечко опинилось у володінні представників польського роду Пшездецьких. Основні кошти Пшездецькі зосередили на розбудові власного палацу, перетворивши його на відомий мистецький і культурно-освітній центр Поділля та Волині. Тут було започатковане зібрання книг, картин, скульптур. Заклав мистецькі зібрання Михайло Пшездецький (1747-1799), котрий був останнім писарем Великого Князівства Литовського (посада, що за значенням відповідала прем'єр-міністру). Але справжньої слави шляхетського культурного центру палац в Чорному Острові набув за Костянтина Пшездецького (1782-1856), який впродовж тридцяти років був повітовим та губернським предводителем дворянства. Костянтин розширив галерею живопису, домігся заснування повітового дворянського училища, запропонував роботу (розпис костелу та викладання живопису) італійському художнику Матею Бачеллі, утримував оркестр, диригентом якого був італієць Луіджі Тоніні. У 1847 році Пшездецький запросив в Чорний Острів одного з найкращих композиторів і піаністів XIX століття Ференца Ліста. Маестро високо оцінив майстерність місцевих музикантів, сам неодноразово грав разом з ними, написав у подільському містечку Угорську рапсодію №2.

Надмогильний пам'ятник для улюбленої дочки Лаури.[869]

Ще чимало видатних людей бували та працювали в ті роки у Чорному Острові під покровительством Пшездзецьких. Так, декілька тижнів провів тут художник Наполеон Орда, створивши п'ять малюнків маєтку. Одна із останніх робіт відомого ландшафтного архітектора Діонісія Макклера – реконструкція парку в Чорному Острові, де він реалізовує нову ідею використання води й старих дерев. Серед учителів дворянського училища був відомий поет-байкар

[869] URL: https://ekskyrsii.k-p.net.ua/info/54-laura-i-enedina.html

Леонід Глібов – він викладав у 1855-1858 роках географію та історію, написав тут кілька байок та віршів.

Костянтин Пшездецький був не лише шанувальником мистецтва, а й успішним державним діячом. Він дослужився до чину таємного радника та у 1844 році за вірну службу отримав від імператора Миколи I графський титул.

Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 Чорний Острів опинився під владою Російської імперії.

20 листопада 1920 в Чорному Острові остаточно встановлено рад. владу. Після встановлення радянської влади палац було націоналізовано й віддано під школу, костел перетворили на будинок культури, церкву на склад. Твори мистецтва і бібліотека із палацу пропали. А от доля скульптури Лаури[870], що стояла в костьолі, відома – її у 1938 році перевезли в Кам'янець-Подільський і зараз її можна побачити в кафедральному Петропавлівському соборі.

Під час гітлерівської окупації (7 липня 1941 — 8 березня 1944) для євреїв було створене гетто.

Ратуша в Чорному Острові. 1930-й рік.[871]

[870] Лаура дочка багатих землевласників Пшездецьких. Під час прогулянки вона впала з коня. Наслідки були трагічними. Лаура померла у віці 21 року. Батьки замовили надмогильний пам'ятник для улюбленої дочки у одного з найкращих майстрів В. Бродського. Скульптура за два роки була виготовлена в Італії з цільного шматка дорогого каррарського мармуру. 3-х тонну надгробну плиту з великим трудом доставили з Італії і встановили на могилі Лаури, в усипальниці Пшездецьких їх маєтку Чорний острів. Шедевр майстра дуже символічний. Поряд з ложем лежить книга, розкрита на 21 сторінці- 21 рік прожила дівчина. На книзі зламана гілка, як символ обірваного життя. Янголятко тримає згаслий факел – змарнілу жінку юне життя.

[871] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1383146832275232&set=g.394200168448510

Чорний острів, синагога.1920-і рр.[872]

Єврейська громада[873]

Євреї поселились в Чорному Острові в першій половині XVIII ст.

Єврейські школярі. Чорний Острів, 30-ті роки.

В 1556 р. місту було даровано Магдебурзьке право, що відкрило можливості для вільної торгівлі. На той момент, в містечку проживало 1700 осіб, з яких половина жителів були євреями.

У 18 столітті євреї почали заселяти Поділля – польські поміщики всіляко цьому сприяли, що, звичайно, викликало невдоволення місцевого населення. Але тим не менш, в Чорному Острові існувала віротерпимість та мир. Церква, костел і синагоги стояли майже поруч. В 1765 р. – в містечку проживало 226 євреїв.

За даними "Єврейської енциклопедії" в 1897 році в Чорному Острові проживало 3800 осіб, з них 2166 осіб були євреями, що становило 73% населення. В цей час діяло 46 дрібних підприємств і 46 ремісничих артілей,

---

[872] Світлини Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва.

[873] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 15. Трани — Шемини-Ацерет (1913) – С. 852 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Российская еврейская энциклопедия.

основному в них працювали євреї. Серед ремесел домінувало вироблення шкіри, її художнє оформлення. На все Поділля славилися кожухи з Чорного Острова.

У Чорному Острові народився Яків Львович Тейтель (1850–1939) – суддя, доктор права, гуманіст, видатний громадський діяч, захисник прав євреїв, засновник установ для дітей мігрантів у Берліні у 1920–1930-х роках. Міністр юстиції свого часу запропонував йому підвищення по службі, якщо він прийме християнське хрещення. На що Яків Тейтель відповів: «У людини має бути щось непродажне. Я не торгую своїм Богом».

До Другої світової війни в Чорному Острові проживало 1860 євреїв. 550 з них працювало на Красилівському цукровому заводі. В самому селищі було 4 синагоги. Остання з них весною 2016 р. була повністю знесена.

Голокост[874]

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Чорний Острів 7 липня 1941 року. У період після вторгнення Німеччини в СРСР 22 червня 1941 року понад 100 євреїв втекли на схід або були призвані до Червоної Армії, залишилися близько 1000 євреїв у місті на початку окупації. Протягом кількох тижнів військова адміністрація (Ortskommandantur) призначила старосту та сформувала українські допоміжні поліцейські сили. Начальником поліції був П. Ярусевич, а заступником начальника — В. Безносюк. У вересні 1941 року було створено німецьку цивільну адміністрацію, підпорядковану Hundertschaftsführeru Шмербеку, гебітскомісару в гебіті Проскурів.

Невдовзі німці запровадили низку антиєврейських заходів; євреям заборонялося залишати село, їх зобов'язували виконувати примусові роботи на будівництві доріг та прибирання вулиць, а також вони були позначені жовтою нашивкою на одязі.

27 липня 1941 року німецькі сили безпеки провели першу акцію в поселенні. Тоді вони зібрали близько 200 дорослих євреїв-чоловіків; близько 20 вдалося втекти, а решту розстріляли. Решту євреїв, переважно людей похилого віку, жінок та дітей, невдовзі переселили до гетто, створеного в частині міста поблизу місця, де була синагога. Євреї змогли забрати з собою більшість своїх речей у гетто. Периметр гетто був обгороджений колючим дротом і охоронявся українською поліцією. Усередині гетто євреї жили в жахливих умовах. Незважаючи на поліцейську охорону, в'язні гетто все ще могли обмінюватися з місцевими селянами через колючий дріт або, можливо, шукати їжу, виконуючи роботу за межами гетто[875].

У травні 1942 року близько 100 євреїв з гетто було відібрано та відправлено разом з іншими євреями з регіону до табору примусових робіт, створеного в

[874] CHERNYI OSTROV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1340-1341. URL:https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Яків Хонігсман, «Трагедія євреїв поселення Чорний Острів», «Даїджест», № 5 (22), травень 2001 р.; Шмуель Спектор та Джеффрі Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001), С. 248.

[875] Архів візуальної історії Фонду Шоа, №21488, інтерв'ю з Анною Цельнер.

кінних стайнях у Лезнево, приблизно за 6 кілометрів на північний схід від Проскурова[876].

Ліквідацію гетто організував загін поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера Карла Графа. Рано вранці 12 вересня 1942 року німецька та місцева українська поліція оточила гетто, а потім почала збирати євреїв. Тих, хто не міг рухатися достатньо швидко, били. Після того, як ув'язнених зібрали, провели відбір, і близько 100 євреїв, яких вважали придатними до роботи, відправили до таборів примусової праці поблизу Проскурова, де вони працювали на будівництві доріг. Німецька жандармерія та українська поліція завантажили решту кількох сотень євреїв на вози та супроводжували їх до лісу між селами Павликівці та Гелетинці, за 17 кілометрів на південний захід від Чорного Острова. Тут їх розстріляли разом з євреями з села Фельштина. Після ліквідації українська поліція прочісувала колишнє гетто, шукаючи тих, хто вижив чи сховався під час Акції. Близько 26 з цих нещасних було захоплено та розстріляно на єврейському цвинтарі[877].

Кільком євреям вдалося втекти з гетто під час Акції ліквідації; молода дівчина Анна Цельнер вибігла з дому своїх бабусі й дідуся і прослизнула під час облави та сховалася за господарською будівлею. Пізніше вона проповзла через прогалину в колючому дроті та втекла, зрештою дістався безпечного місця. Після війни нечисленні євреї, що вижили, невдовзі покинули Чорний Острів.

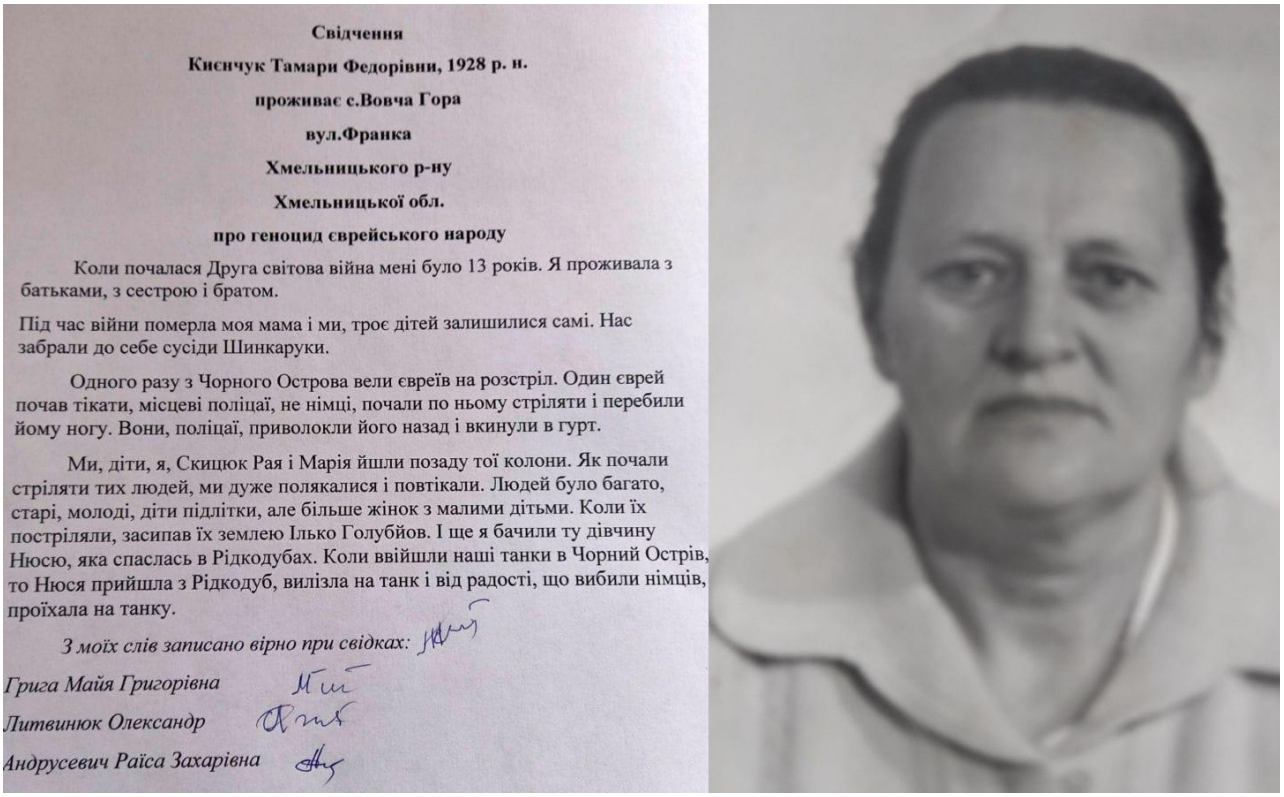

Свідчення

Києнчук Тамари Федорівни, 1928 р. н.

проживає с.Вовча Гора

вул.Франка

Хмельницького р-ну

Хмельницької обл.

про геноцид єврейського народу

Коли почалася Друга світова війна мені було 13 років. Я проживала з батьками, з сестрою і братом.

Під час війни померла моя мама і ми, троє дітей залишилися самі. Нас забрали до себе сусіди Шинкаруки.

Одного разу з Чорного Острова вели євреїв на розстріл. Один єврей почав тікати, місцеві поліцаї, не німці, почали по ньому стріляти і перебили йому ногу. Вони, поліцаї, приволокли його назад і вкинули в гурт.

Ми, діти, я, Скицюк Рая і Марія йшли позаду тої колони. Як почали стріляти тих людей, ми дуже полякалися і повтікали. Людей було багато, старі, молоді, діти підлітки, але більше жінок з малими дітьми. Коли їх постріляли, засипав їх землею Ілько Голубйов. І ще я бачили ту дівчину Нюсю, яка спаслась в Рідкодубах. Коли ввійшли наші танки в Чорний Острів, то Нюся прийшла з Рідкодуб, вилізла на танк і від радості, що вибили німців, проїхала на танку.

З моїх слів записано вірно при свідках:

Грига Майя Григорівна

Литвинюк Олександр

Андрусевич Раїса Захарівна

Свідчення Тамари Федорівни Києнчук про розстріл євреїв.[878]

[876] Йосип Гройсман, інтерв'ю від 2 січня 2001 року (у Діани Воскобойник), стверджує, що в таборі Лезнево було від 1000 до 3000 євреїв. Ілля Абрамович, «Не забути: Трагедія євреїв міста Зінькова» (Нью Йорк: Effect Publishing, 1991), С. 34–37, вказує, що їх було лише кілька сотень людей.

[877] Яків Хонігсман «Трагедія євреїв селища Чорний Острів»; ДАРФ, 7021-64-817; ДАХО, 863-2-44; Архів візуальної історії Фонду Шоа, №21488, інтерв'ю з Анною Цельнер.

[878] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1112915239461972&set=pcb.988567515083908

Шарівка[879]

Комплекс колишнього домініканського монастиря. 1900-1902 рр.[880]

Шарівка (пол. *Szarawka*) — село у Ярмолинецькій селищній територіальній громаді Хмельницького району.

В 1432 р. король Владислав II Яґайло надав Домаратов**і** (земський писар кам'янецький із 1442 р., синові Яна (де Сладков) поселення Шарівку[881]

18 лютого 1484 р. в Любліні, король Казимир IV на звернення Домарата зі Шлядка переводить королівське село Шаравка, яке знаходиться в Смотрицькому повіті, з польського права на магдебурзьке[882].

---

[879] Szarawka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1890. — T. XI. — S. 792. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/792; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1028-1030. (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 856-857. – 1266 с. http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – С. 86-87. – 538 с. URL: https://resource.history.org.ua/item/0007759

[880] В комплекс входить костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії (згодом перетворений на православну церкву); територія оточена муром, а також містить дзвіницю, увінчану вужчим, ажурним ярусом дзвонів. Світлина Міхала Грейма. URL: https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/416171

[881] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. – T. 4. (пол., лат.). – S.146, LXXXI. Lwów, 1870. URL: https://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AktaGr_4/e_dzherela_AktaGr_4.pdf

[882] Особистий архів краєзнавця Андрія Боровського. Літлопис Скали: Король Казимир за зверненням Домарата з Шлядка, королівське село Шарівку, в Подільському воєводстві та повіті Смотрицькому, переводить з права польського на німецьке та дозволяє заснувати нові села Бобурчинця на річці Ушиця,

10 липня 1546 р. король Сигізмунд I запроваджує в містечку Шаравка два щорічних ярмарки: на Вознесіння Господнє та Воздвиження Чесного Хреста, а також щотижневий торг кожної п'ятниці[883].

1578 р. Шарівка перейшла до його сина Якуба Претвича (кам'янецький каштелян із 1594 р., подільський воєвода з 1607р.). 1607 р. — каштелян кам'янецький, подільський воєвода — Якуб Претвич фундує домініканський костел. 1832 р. — костел перебудований на церкву, монастир частково знесений, частково перероблений на будинок нового пароха.

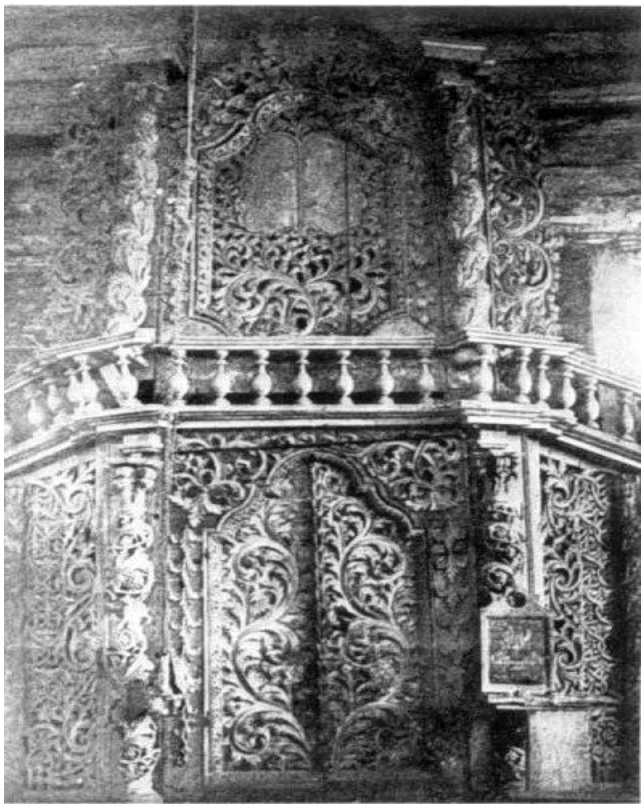

Від синагоги Шарівки залишилася лише фотографія Арон Кодеша.[884]

Єврейська громада[885]

Євреї селилися у Шарівці з 16 століття.

За ревізією 1847 р. «Шаравецьке єврейське суспільство» складалося з 995 осіб.

У 1897 році єврейське населення складало 36,2% від загальної чисельності населення містечка – 753 особи.

Кремязів та Дворище. Люблін, 18 лютого 1484 року. URL: https://litopys-skaly.blogspot.com/2018/09/18-1484.html

[883]Особистий архів краєзнавця Андрія Боровського. Літлопис Скали. URL: https://litopys-skaly.blogspot.com/2021/09/14-10-1546.html

[884] Titus D. Hewryk Masterpieces in wood: houses of worship in Ukraine. – New York, 1987, p. 83

[885] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – С. 916. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Авт.-упоряд.: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур. НАН України. Інститут історії України; Гайдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла; Галузевий державний архів Служби безпеки України; Державний архів Хмельницької об. – К.: Видавець В. Захаренко, 2022. – С. 31,102. – 456 с.

У селі до революції 1917 р. були єврейські аптеки, взуттєві та швейні цехи, лікарня, синагога.

За радянської влади у Шарівці діяла школа з викладанням на ідиш та єврейський колгосп. В 1926 році тут проживало 647 євреїв – 26,4% населення містечка.

Місцеві жителі добре ставилися до євреїв-односельців, називали їх добрими та чуйними людьми. Тому для всіх було дикістю, коли з приходом окупантів почався терор і гоніння.

Німці зайняли Шарівку 8 липня 1941 року. *«Місцеві євреї відкупилися золотом, іншими цінностями. Так і дожили до 4 листопада 1942 року. У той день стояв густий туман, за десять кроків нічого не було видно. Поліцейські кидалися в тісні єврейські будиночки і вишитовхували звідти всіх, хто траплявся на очі. Жертви зганяли на площу. Місцем для спільної могили вибрали глибоку яму біля сільського цвинтаря. Туди приводили групи приречених. Одних убивали, а інші чекали на свою криваву чергу. Того дня було страчено понад триста євреїв села Шарівка та окремі євреї — втікачі із сіл Зінькова, Михайлівки, Правдівки та Сутковець".*[886]

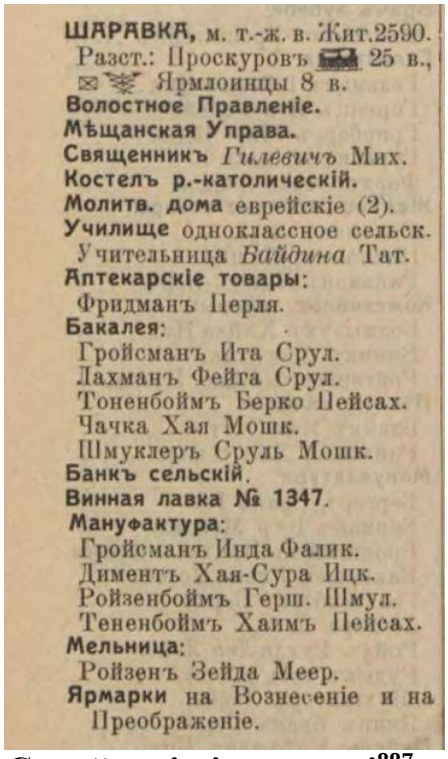

ШАРАВКА, м. т.-ж. в. Жит.2590.
Разст.: Проскуровъ 25 в.,
Ярмлоинцы 8 в.
Волостное Правленіе.
Мѣщанская Управа.
Священникъ *Гилевичъ* Мих.
Костелъ р.-католическій.
Молитв. дома еврейскіе (2).
Училище одноклассное сельск.
Учительница *Байдина* Тат.
Аптекарскіе товары:
Фридманъ Перля.
Бакалея:
Гройсманъ Ита Срул.
Лахманъ Фейга Срул.
Тоненбоймъ Берко Пейсах.
Чачка Хая Мошк.
Шмуклеръ Сруль Мошк.
Банкъ сельскій.
Винная лавка № 1347.
Мануфактура:
Гройсманъ Инда Фалик.
Дименъ Хая-Сура Ицк.
Ройзенбоймъ Герш. Шмул.
Тененбоймъ Хаимъ Пейсах.
Мельница:
Ройзенъ Зейда Меер.
Ярмарки на Вознесеніе и на Преображеніе.

Єврейські підприємці[887]

Інда Інга Лахман була вбита під час Голокосту. Місце смерті: Шарівка.[888]

[886] Книга Скорботи України. Хмельницька область [Текст] : в 4 т. - Хмельницький : Поділля, 2003/ уклад. К. В. Бабій [та ін.]; голов. ред. І. Х. Шиманський. - Хмельницький : [б.в.], 2003. – 788 с.

[887] Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1054. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[888] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14034758

Пам'ятник жертвам Голокосту у селі Шарівка, січень 2024.[889]

На єврейському цвинтарі з уламків мацев зібрали меморіальну стіну.

[889]URL:https://suspilne.media/khmelnytskiy/670282-na-hmelniccini-ponad-153-tisaci-ludej-stali-zertvami-golokostu-pid-cas-drugoi-svitovoi-vijni/

Шатава[890]

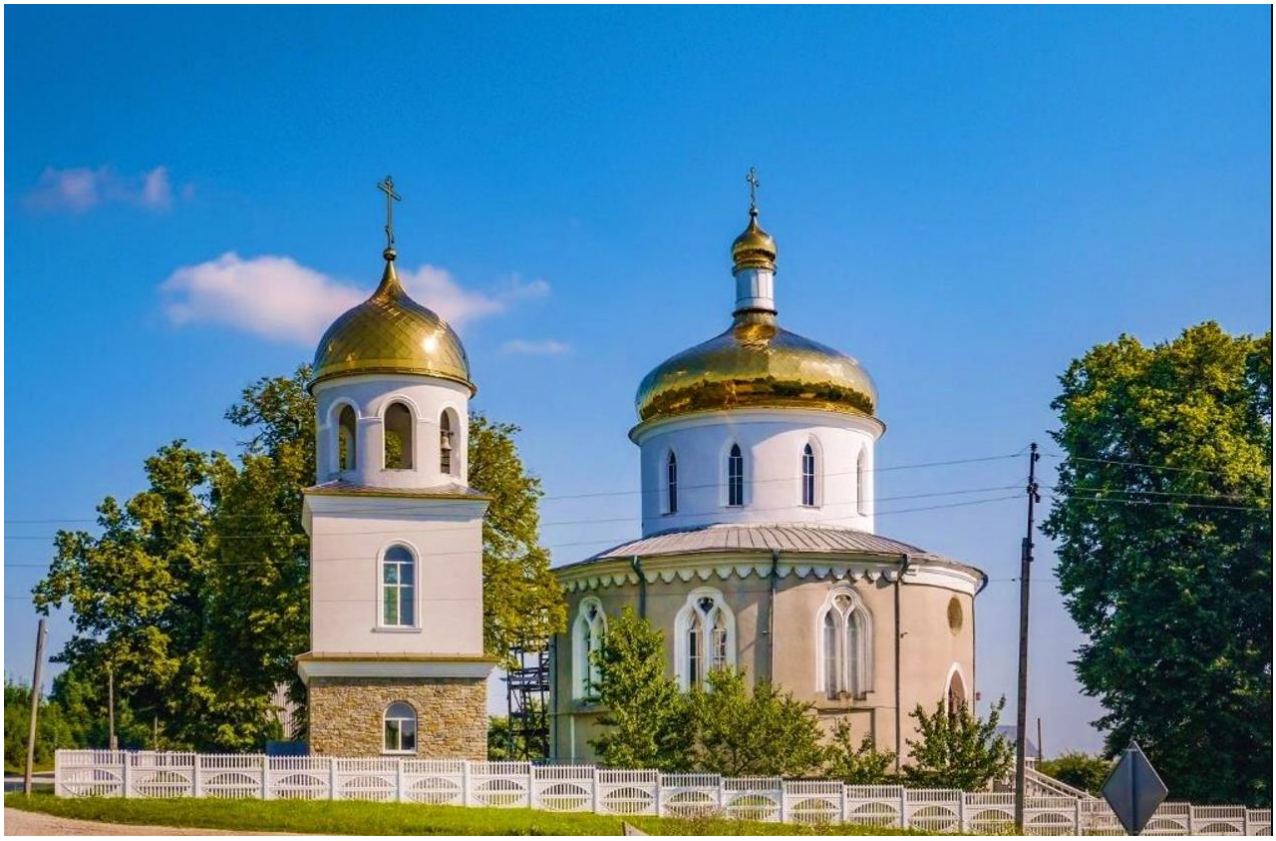

У 1839-1862 роках збудовано круглу церкву-ротонду Іоанна Богослова, яка досі залишається головною пам'яткою Шатави.

Шатава — село в Україні, в Маківській сільській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

Вперше в історичних джерелах село Ступинці (так раніше називалися Маків та Шатава) згадується в 1482 році як володіння Вахни та Клари з Нищеслава. У свій час ця назва об'єднувала два поселення.

1558 р. перша документальна згадка про село Шатава.

Після численної зміни власників у 1565 році частина Ступинців залишилась у розпорядженні П'ясецьких, а село Шатава належало Гербуртам.

1750 р. Шатава отримала привілеї містечка, згодом підтверджені польським королем 1782 року з наданням дев'яти щорічних ярмарків[891].

У 1787 р. Войцех Раціборовський купує Шатаву в додачу до Макова.

Ще у XIX столітті селі ходила кумедна приказка, про те, що: «Маків та Шатава — як Краків та Варшава».

---

[890] Szatawa // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — T. XI. — S. 807. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/807; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 974-975. (пол.). URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=217

[891] Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 974.

В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона наприкінці XIX століття було написано: Шатава (Шатов) — містечко Подільської губернії, Кам'янець-Подільського повіту, в 17 верстах на північний-схід від повітового міста, при річці Шатаві. 855 жителів, православна церква, 2 єврейських молитовних будинки, народне училище, винокурний завод.

с. Шатава, хата з внутрішнім закритим двором, 1930 р.[892]

Єврейська громада[893]

Згідно з ЄЕБЕ, в 1765 р. в кагалі Шатави і підлеглих йому «парафіях» проживало164 євреї.

За ревізією 1847 р. «Шатовське єврейське суспільство» складалося з 1136 душ. За переписом 1897 р. в Шатаві мешкало 725 євреїв із 2110 всіх жителів містечка.

Станом на 1913 р. діяли 2 синагоги. Євреям належали єдина аптекарська крамниця, всі 4 бакалійні та всі 4 мануфактурні.

Під час погрому 1919 р. у Шатаві було вбито 12 євреїв.

У 1926 р. у Шатаві було 100 єврейських господарств, проживало 434 євреї.

У 1930-х роках було створено єврейський колгосп.

---

[892] Світлина С. Таранушенка. URL: https://www.otkudarodom.ua/ru/shatava

[893] Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – С. 919. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; Jewish Gen. URL: https://www.jewishgen.org/Communities/community.php?usbgn=-1053507

1 вересня 1941 р. були розстріляні євреї Макова та **Шатави** – 1218 осіб[894].

Ті, хто залишився згодом, загинули в гетто Дунаєвець і Кам'янця-Подільського у 1942 р.

Нині епістолярна спадщина акумульована в центральних, регіональних і відомчих архівах, приватних колекціях, у родинній документації [43]. Одна з найбільших фронтових кореспонденцій зосереджена у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні – близько 10 тис. одиниць, серед яких – унікальна епістолярна колекція «Непрочитані листи 1941-го року».

Про що писали родичам подільські євреї?.. Їхні листи вирізняються серед основного масиву. По-перше, вони написані грамотно, їхні автори закінчили школи, інші навчальні заклади. Зміст наповнений великою турботою про дітей, батьків, родичів, хвилюванням про їхню долю, страхом за своє життя, бо перші бомбардування забрали спокій місцевих жителів.

У Шатаві восени 1941 р. була вбита Р.Г. Штигольд, лист її дітей сповнений оптимізму та надії: «Дорога мамо, ми всі живі і здорові і від вас хочемо почути те ж саме... передаємо вам привіт і чекаємо на відповідь… 3.07.41 р.»[895].

Шатава, мацеви на єврейському цвинтарі.[896]

[894] Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/11.pdf

[895] Демченко С. Долі подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го») //Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (22) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2018. – 143-144. – 224 с. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.02.2019/pdf/full.pdf;

[896] URL: https://www.esjf-cemeteries.org/fenced/shatava-jewish-cemetery-2/

Шепетівка[897]

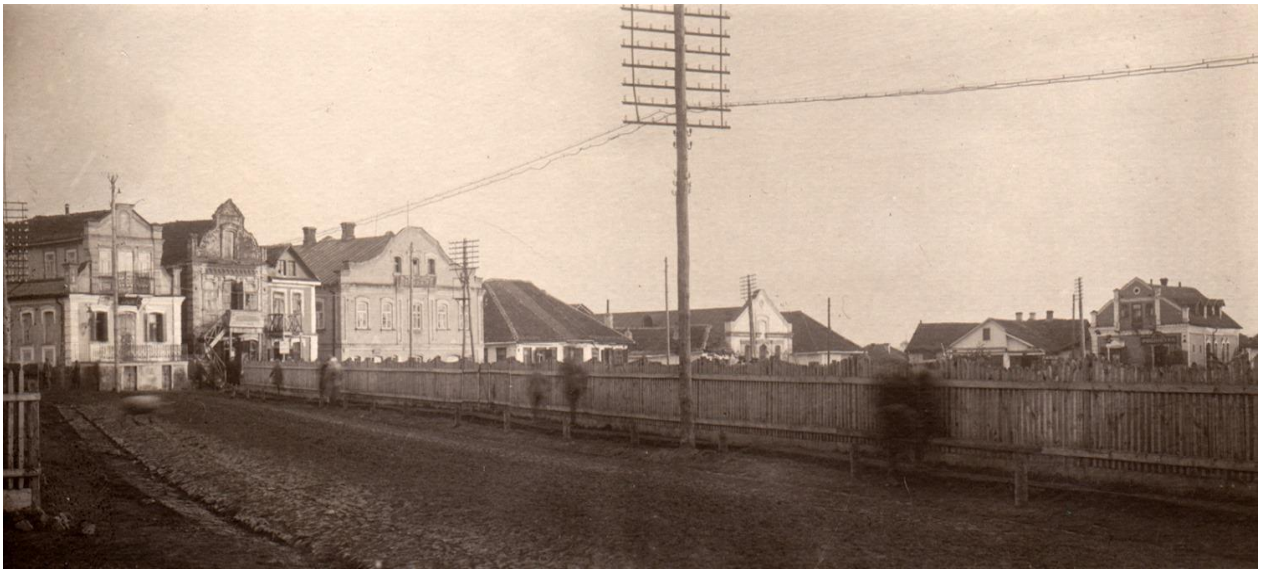

Біля ринкової площі Шепетівки, 1930-ті роки.[898]

Шепетівка — місто, адміністративний центр Шепетівської міської громади та Шепетівського району.

Перша згадка про населений пункт датується 1594 роком: село Шепетівка входило до Кременецького повіту Волинського воєводства як володіння Андрія Ждярського.

Внаслідок розподілу маєтків між князями Санґушками: Павлом — маршалком Великого князівства Литовського, Ієронімом — воєводою литовським, Янушем — стражником Великої корони — Шепетівка разом з довколишніми селами дісталася князю Ієроніму і довгий час залишалася власністю його нащадків по прямій лінії. В 1859 році місто перейшло до графа Альфреда Потоцького, який оженився на дочці Романа Санґушка — Марії. Потоцькі володіли Шепетівкою до 1917 року.

У 1793 році Шепетівка відійшла до Ізяславського намісництва Російської імперії. З 1896 року — стала волосним центром.

Шепетівка здавна відома як курортне місто. Вона славилась мінеральними водами, багатими на вміст заліза. У лікувальних цілях вода використовувалась з 1821 року. У 1884 році князем Євстахієм Санґушком на базі мінеральних джерел було відкрито лікувальні купальні.

В 1873 році через містечко пролягла залізнична лінія Київ-Берестя, відкрилось паровозне депо.

Шепетівка мала щотижневий базар і 4 річні ярмарки. У 1888 році в містечку почали працювати поштова контора й телеграфна станція.

---

[897] Szepetówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — T. XI. — S. 898. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/898; Stecki T.J. Szepetówka // Stecki T.J. Wołyń pod wzdlędem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. 1. – S. 361-362. URL: https://heritage.oa.edu.ua/resursy/lib; Єсюнін *С.* Шепетівка // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 629. URL: https://heritage.oa.edu.ua/resursy/lib

[898] Світлини з колекції Павла Жолтовського. URL: https://jewua.org/shepetovka/

У 1919 році в Шепетівці ходили власні гроші — оскільки влада часто мінялась, єврейська громада міста вирішила випускати місцеві грошові купюри — карбованці.

В роки нового промислового піднесення зросло промислове виробництво і в Шепетівці. В 1913 році було відкрито товаро-пасажирський рух на залізниці Шепетівка – Проскурів. У 1915 році від Шепетівки було прокладено залізничну лінію до Коростеня. А через рік - до Ланівець. Шепетівські цукрові заводи, на яких працювало 1202 робітники, за сезон 1912 – 1913 рр. виробили 29459 центнерів цукру. Діяли лісопильний завод графа Потоцького, паровий та 3 водяні млини, шкіряний завод, кам’яні кар’єри, друкарня, більше 20 ремісничих майстерень, та близько 50 різних торгівельних закладів. Число ремісників становила 1375 чоловік.Медичну допомогу населенню подавала земська лікарня, яка була відкрита наприкінці XIX ст. Напередодні першої світової війни вона мала 25 ліжок. Також в містечку діяли два медичні пункти (при цукровому заводі й залізничному вузлі), приватна аптека, єврейська лікарня. Крім того, практикувало 3 акушерки, 3 приватні лікарі.

Цукровий завод в Шепетівці. ІІ половина XIX ст.[899]

У рік Великого терору (1937) в Шепетівці було знищено більше 160 осіб різних національностей і професій, сотні людей були виселені з міста як сім'ї «ворогів народу». В цю трагічну пору Шепетівка виходить зі складу Вінницької області, де перебувала з 1932 року, і стає одним із міст Кам'янець-Подільської області.

Протягом 1939—1940 років у Шепетівці розташовувався табір НКВС СРСР, де перебували в ув'язненні близько 12 тисяч осіб.

З 22 червня 1941 року місто знову зазнало жорстоких воєнних випробувань. Вже цього дня, вранці, літаки нацистської Німеччини бомбардували залізничну станцію Шепетівка. 4 липня 1941 року німецькі війська заволоділи містом. Невдовзі місто стало центром однойменного ґебіту. За неповних три роки

[899] Графіка Наполеона Орди

німецької окупації в Шепетівці знищено понад 30 тисяч чоловік у місцевому гетто, концтаборах для військовополонених.

Радянські військовополонені в концтаборі Шепетівка.

Єврейська громада[900]

По ревізії 1847 р. «Шепетовецкое еврейское общество» складалось з 1042 душі. По перепису 1897 року в Шепетівці проживало 8083 душ, з них 3880-євреї.)

За Шепетівським церковно-приходським літописом 1890-1891рр. складеним священиком Г.І. Віленським: *«Єврейське населення м. Шепетівки як за своєю чисельністю, так і за матеріальними засобами складає панівне та у багатьох відношеннях переважне населення у містечку. Народонаселення містечка Шепетівки за своєю народністю розподіляється так: малоросів 42,3%, поляків католиків – 12,8% та євреїв – 44,9%».*

Умови проживання євреїв відрізнялись в той спосіб, який визначала форма власності населеного пункту. До прийняття австрійської конституції 1867 р., на міста, що знаходились під королівською чи духовною католицькою формою власності поширювалась дія священних синодів та привілею “De non tolerances Judaies”, що вимагали від євреїв селитись за стіною, ровом або іншою перепоною. На міста, що знаходились в магнатській власності, дія цих обмежень не поширювалась, тому в таких містах сформувалась інша структура проживання.

[900]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том шестнадцатый. Шемирамот — Vссоп (1913). – с. 13, 144. URL:https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom16_1913__ocr.pdf; SHEPETOVKA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1467-1468. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Островська Г. Історія та культура євреїв Шепетівщини. URL: https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html; Шепетівка. URL: https://jewua.org/shepetovka/

Шепетівка до «смуги єврейської осілості» не відносилась, тому євреї тут мали право селитися. Вона була власністю польських магнатів, її власники були прогресивними на той час людьми, тому доброзичливо ставилися до співмешканців-іновірців, кожна етнічна громада одержувала свою територію. В кожному з районів міста були молитовні споруди різних конфесій: костел, церква, синагога. Такі міста стали називати штетлами. Шепетівка теж на той час була таким містом, єврейським містом-штетлом. Назва походить від польского «мястечко», що на ідиш вимовляється як “штетл”, тобто “городок”.

Єврейська громада Шепетівки перед новим цвинтарем, профінансованим Шепетівським землевласницьким товариством у Нью-Йорку, 1920-ті рр.[901]

Поселення євреїв займали значну частину середмістя Шепетівки. Вулиця з єврейськими будинками була місцем жвавої торгівлі. На центральній площі (нині сквер ім. 400-річчя Шепетівки) збирався щотижневий базар. Протягом року тут відбувалося чотири ярмарки. Євреї займалися в основному торгівлею, ремісництвом, надавали різні послуги мешканцям містечка.

Єврейські будинки відрізнялись від будинків місцевої хаотичної забудови. В основному це були скучені єврейські будинки під черепицею з дуже багатьма бічними прибудовами. Як правило, будувалися вони на напівпідземному цокольному поверсі, так званому «башке». У цокольних поверхах звичайно розміщувалися магазини і шинки, тому вхідні двері виходили прямо на вулицю. Підвали будинків, розташованих на головній торговій вулиці були великі, що можна пояснити потребою у великих складських приміщеннях, у тому числі для зберігання вина, зерна. До прикладу, ще сьогодні можна побачити у підвальному приміщенні будинку колишньої бібліотеки по вулиці Судилківській №15 підвал, де лишилися великі чани та піддони для зберігання зерна. В місті ще зберіглося

[901] URL: https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html#gallery51ea716434-3

декілька будинків старої забудови, що мають безпосереднє відношення до історії його єврейської громади (знаходяться поблизу міського відділення поліції). Вони вважалися будинками заможних євреїв, деякі з них мали таємні ходи на випадок погромів або як їх називали «секрети». За описами того часу на будинках були старі деталі - різьба на балкончиках і піддашшях

Магнати продавали євреям та звану пропінацію – право виробляти горілку чи вино та збувати в їхніх володіннях. Завдяки цим привілеям в центрі міста євреї тримали 12 трактирів, шинків і монопольок. Для мешканців міста корчми та шинки втілювали світські зв'язки, тут євреї обговорювали справи, шукали роботу, домовлялися про спільну торгівлю, складали ціни, торгували, мінялися, позичали та брали позики, ділилися новинами.

Єврейські кравці. Шепетівка, 1912 р.[902]

Існують архівні документи щодо опису справи корчмаря із Шепетівки 1836 р., де лікар Кириченко із Заслава звинуватив Мошка Тележинського в отруєнні селян. Губернська комісія встановила, що диякон з церкви купив сім відер горілки і запросив батюшку й мирян свого приходу на поминки. Селянину Михайлу Андреєву надвечір стало зле і наступного дня він помер. Врешті-решт слідство не виявило в горілці ніяких шкідливих інгредієнтів і відпустили Тележинського[903].

У місті існувало два єврейських кладовища. На більш древньому за описами дослідників та свідченнях євреїв вже давно не було надгробків. За інше згадується у тому ж літописі Віленського, що воно знаходилось недалеко від

[902] Світлина етнографічної експедиції Ан-ського. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/

[903] ЦДІАУ, Ф. 442., оп.1 спр 2246 («Об иследовании качества водки и трав, найденых у содержителя корчмы в Шепетовке» 1836) (Арк. 1-2, 5-7, 13-14).

площі і єврейських поселень, там розташовувалася церква, про що свідчать метричні записи 1754 року.

Відомо, що Шапіро Раббі Пінхас-цадік (єврейський праведник), один з основоположників хасидизму дійсно був похований у Шепетівці, його могилу було взято на облік ЮНЕСКО як памятку єврейської культури. Історія цадика, його чудові зцілення, повчання передавались в єврейських громадах світу з покоління в покоління, часом складно навіть визначити, що є правдою, а що легендою. Могила була певний час, допоки її не перенесли на міське (нинішнє) кладовище, паломництвом євреїв з усього світу. Та й сьогодні ще знаходять на могилі присипані землею записки від відвідувачів-євреїв. Шкода, що не зберегли цю пам'ятку в першозданному вигляді та й інші старовинні надгробки. Надгробки у євреїв шануються як святині. На жаль до нас не дійшла ця унікальна спадщина, оскільки єврейські надгробки зазнали руйнації не лише часом, а й людського вандалізму. Добре, що існують описи цих надгробків, зроблені Данилом Щербаківським у своїх дослідженнях під час експедиції Волинськими містами, в тому числі Шепетівкою у 1926 році[904]. «Найбільш улюблений мотив (надгробків у Шепетівці) – розводи, але є і леви, леви парні, підсвічники, птахи й інше. На двох старих здибались крилаті дракони з левами й птахами, багато дерев'яних, але без орнаментики лише з написами вглиб».

Шепетівка, синагога. 1912 р.[905]

Щербаківський вибудовує цілісний образ єврейської спадщини містечка . Особливої уваги заслуговує опис шепетівської синагоги. Синагога грала

[904] Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі скорочення: НА ІА НАН України). – Ф. 9, спр. 80, 81.; Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі / Д. Щербаківський // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926рік. — К. : УАН ; ВУАК, 1927. — С. 191—209. https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5144#?c=0&m=0&s=0&cv=0; Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва С. 901 https://web.archive.org/web/20211021112908/https://nz.lviv.ua/archiv/2014-5/11.pdf

[905] Світлина з експедиції Ан-ського, початок XX століття. URL: http://photohunt.org.ua/Shepetovka.html

центральну роль в житті єврейської громади, була її духовним прихистком. Тут вивчали Тору й Талмуд, розглядали як адміністративні так справи особистого статусу громадян, проводили щоденні богослужіння. Архітектура шепетівської синагоги не вирізнялась від інших, синагога кам'яна, яку могли дозволити собі громада, яка мала великі заощадження. Вона містила молитовну залу та своєрідний вестибюль-сіни («пуліш») у єврейській традиції. Східну стіну, звернену в бік Єрусалиму, ніколи не захаращували прибудовами. На той час існували синагоги фортечні, а потім вони втратили своє оборонне значення і їх витіснили аттики, як це є у Шепетівці.

Бони єврейської громади Шепетівки часів УНР, 1918-1920 рр.

В своїх щоденниках волинських експедицій Данило Щербаковський дає такий опис шепетівської синагоги: «…має барочні фронтони…на фронтонах декоративні поливні глечики, а з півдня два скульптурних леви на даху. Всередині дві менойри, прекрасні, литі з міді батьком ключаря, але по старим традиціям. Цей ключар каже, що такої ж роботи є менойри у Славуті і була у Заславі, але останню під час війни забрали москалі». «Менойра в Славуті великої синагоги того ж майстра, що у Шепетівці (в 607 р. єврейської ери) [так званне «мале числення», без тисяч», – мається на увазі 5607 [1846] лита з латуні. В основі її трикутник трикутник ажурний, що з його кутів виглядають півпостаті лева, бика й орла. Вище ажурне коло з пташками. Ще вище самий підсвічник з дев'яти свічок. До масивного поршня з двох боків прикріплені по чотири кронштейни складної цільної композиції – в одній площі з нижніх уявляють собою руку, що тримає рослини, кінці яких стілізовані в голови грифів, у двох середніх вони з крилами. Кожна частина завершується розеткою-підставкою під

ліхтар (зараз електрика). Внизу чотири леви на площадці з ажруним бар'єром, під яким вісюльки. Два леви під кронштейнами повернуті до стержня, а два других повернуті до нього. Кронштейн завершується одною свічкою й картушем з написом про те, що минойра зроблена в Шепетівці майстром Добвером». Навіть за цим описом уявляємо собі, які прекрасні і вартісні речі творили єврейські майстри на Шепетівщині.

Активно діяли єврейські школи хедери або хадаріми. Навчання в них вважалося обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 12 років. Хедери функціонували виключно на кошти батьків, які оплачували навчання своїх дітей.

Шепетівка, прядильниця. 1912 р.[906]

Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин створювалися талмуд – тори. Вони утримувалися на кошти єврейської громади, Шепетівського єврейського благодійного товариства та на пожертвування заможних євреїв. Керували ними вибрані єврейськими громадами старшини. До викладання, як правило, допускалися особи, які мали кваліфікацію не нижчу приватного вчителя. В талмуд – торі навчали російської мови та арифметики, також були ремісничі класи і безкоштовна їдальня.

Уроки Української революції 1917-1922 рр. у вирі подій були втягнуті майже усі містечка Південно-Східної Волині, в тому числі і Шепетівка. В ході революції зазнавала реформування українська структура єврейської громади. Зокрема, в першій половині 1917 року було зліквідовано раввінати, функції яких,

[906] Світлина з експедиції Ан-ського.

було передано єврейським громадським зборам. Архівні данні свідчать про вибори до них в Шепетівці. Єврейська громада не була байдужа до потреб української влади та армії. Створювались загони озброєної єврейської самооборони. Підтримували владу і економічно. В Шепетівці на той час існували національні економічні товариства, працювала єврейська гімназія і чотири приватних хедери. В той же час євреї приймали участь і в більшовицькому русі.

Ткач талесів, 1912 р.[907]

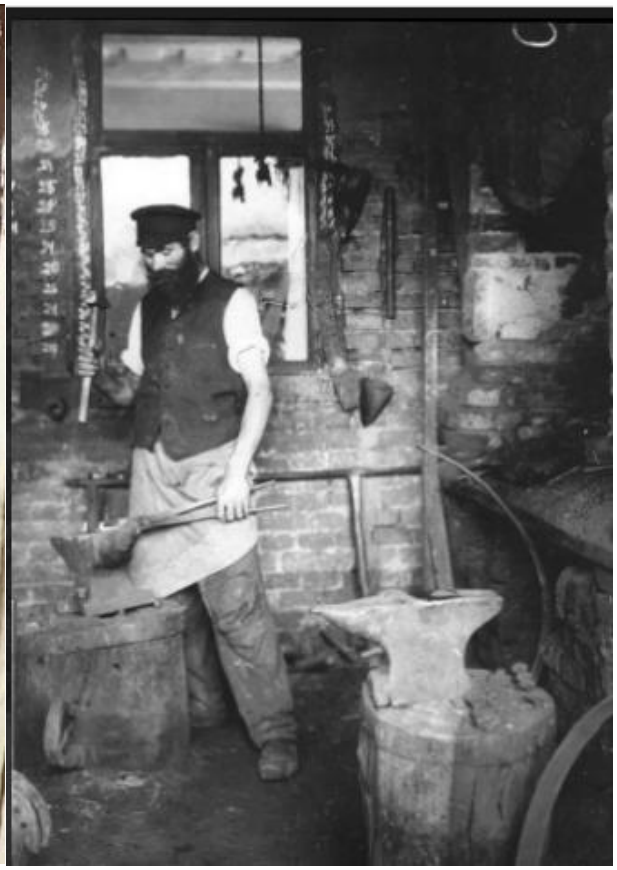

Коваль, 1912 р.[908]

Проте перші роки радянської влади принесли євреями масовий терор і величезні страждання. Проведення економічних експериментів, пов'язаних з націоналізацією торгівлі призвели до зубожіння єврейського населення міста. У містечку почала поширюватись боротьба євреїв з радянським режимом, проголошувались лозунги, що закликали до боротьби з більшовиками. Про це йшлося на засідання секретеріату ЦК КП(б)У у звіті Н.І. Каттеля[909].

Влітку 1929 року в Шепетівці пройшов мітинг, в якому взяли участь 900 євреїв (при тому, що єврейське населення містечка становило 2,5 тис. – тобто його розміри були вражаючими для містечка), на якому євреї виступили проти закриття синагоги і направили листа до Всеукраїнського Центрального Виконкому зі скаргою на дії влади, яка не лише закрила синагогу, але й вилучила книги та цінні для громади реліквії[910].

[907] Світлина з експедиції Ан-ського.
[908] Світлина з експедиції Ан-ського.
[909] ЦДАГОУ. Ф.1, Оп.20, Од.зб.4171, Арк 33.
[910] ДАХмО-Ф.Р.-945-Оп.1-Спр.510

За радянської влади деякі євреї в місті продовжували працювати за своїми професіями як ремісники, тоді як інші створювали торговельні кооперативи або працювали на державних підприємствах, таких як місцеві цукрові та хлібозаводи.

Голокост[911]

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 4844 євреї (19,5 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 1621 єврей проживав у Шепетівському районі. З них 1311 євреїв проживали в селі Судилків.

Шепетівка була окупована частинами 6-ї німецької армії 5 липня 1941 року. Протягом двох тижнів після німецького вторгнення 22 червня, ймовірно, близько 1500 євреїв змогли евакуюватися на схід. На початку окупації в Шепетівці залишалося близько 3200 євреїв.

У липні та серпні 1941 року місто контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Ортскомандантура сформувала місцеву владу та створила українські допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Шепетівка стала адміністративним центром гебіту Щепетівка, до складу якого входили сусідні райони Полонне, Славута та Бereздів, а також район Щепетівка.

Урядового оцінювача Ворбса було призначено регіональним комісаром, а лейтенанта Хьозе — регіональним керівником жандармерії[912].

Восени 1941 року в місті було створено німецький жандармський пост, який взяв під контроль українську допоміжну поліцію, перейменовану на Шуцманшафт. Першим керівником української поліції був Станіслав Кашперук. Наприкінці 1941 року його звільнили з посади, оскільки його дружина була єврейкою. (У травні 1942 року Кашперука розстріляли разом з дружиною, двома дітьми та тещею.) Заступником керівника поліції був етнічний німець Едуард Міллер, який замінив Кашперука на посаді керівника поліції. У 1942 році також було створено підрозділ української кримінальної поліції (Кріпо), який очолив етнічний німець на ім'я Костянтин Нейман. Серед українських поліцейських чоловік на ім'я Болеслав Ковалевський особисто вбив десятки євреїв і відзначився особливою жорстокістю.

Чистки проти єврейського населення в гебіті Шепетівка, включаючи місто Шепетівка, проводилися відділом поліції безпеки (Sipo Aussendienststelle) зі штаб-квартирою в Старокостянтинові. Відділ очолював гауптшарфюрер СС Карл Граф. Німецька жандармерія та українська допоміжна поліція також відігравали активну роль в антиєврейських акціях.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Шепетівці низку антиєврейських заходів. Протягом літа євреям наказали носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида, пізніше жовтим колом. Вони повинні були виконувати

---

[911] Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 13, 62. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

[912] BA- BL(Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінськийдокументальний центр), SSHO 2432(колекції BDC, різніфайли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. від начальника поліції громадського порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

важку фізичну працю, часто без оплати, і їм заборонялося залишати межі міста. Євреї також були змушені здати свої цінності та сплатити обтяжливі «контрибуції».

28 липня 1941 року в місті було проведено першу акцію. 2-га рота 45-го резервного поліцейського батальйону зібрала понад 800 євреїв під приводом примусової праці, а потім розстріляла їх[913]. 23 серпня той самий батальйон розстріляв 61 єврея в Шепетівці та Коржеці[914]. 1 вересня в Шепетівці було розстріляно ще 45 євреїв[915].

Родина Зільбермана, 1930 р.
Більшість з них були вбиті в 1941- 42 роках.[916]

20 грудня 1941 року в місті було створено гетто, для чого було оточено три вулиці з одноповерховими будинками. Гетто було оточене колючим дротом і ретельно охоронялося українською поліцією. У січні 1942 року до гетто пішки привели понад 600 євреїв з Судилкова[917]5 та ще десятки з інших навколишніх

[913] Див. обвинувальний акт від 2 лютого 1970 року у справі Розенбауера, Бессера та Кройцера (прокуратура Регенсбург). Обвинувальний акт був частково опублікований у А. Круглов, Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 290–291. Див. також Деко О. Кедойшим: Повість-хроніка Шепетівського гетто, с. 32.
[914] Телеграма від Вищого керівника СС та поліції Росія-Південь, обергрупенфюрер СС Єккельн (№ 154), 24 серпня 1941 р., VHAP, справа «Командо-штаб рейхсфюрер СС». Телеграма опублікована у О. Круглов, Збірник документів, с. 242.
[915] Телеграма від Вищого керівника СС та поліції Росія-Південь, обергрупенфюрер СС Єккельн (№ 242), 2 вересня 1941 р., VHAP, «Командо-штаб рейхсфюрер СС». Телеграма опублікована у Круглова, Збірник документів, с. 248–249.
[916] URL: https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html
[917] ДАРФ (Державний архів Російської федерації, 7021-64-818, с. 57; Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 5914, свідчення Анни Каліки, № 34306, свідчення Гені Брили.

сіл. Умови життя в гетто були жахливими — у кожному будинку жило від п'яти до шести сімей (від 35 до 45 осіб), а спати доводилося на підлозі. Євреям заборонялося залишати гетто, а деяких із тих, кого незаконно спіймали за межами гетто, розстрілювали. Щоранку прибував загін охорони, укомплектований українською поліцією, і євреїв групами виводили на експлуатацію для різних видів праці. Вирощування продуктів харчування в гетто було заборонено, як і обмін особистих речей на продукти, хоча це певною мірою продовжувалося незаконно. Основними джерелами харчування були картопляні очистки та інші залишки їжі. Населення гетто страждало від тифу та інших хвороб. Хворі не були ізольовані від решти населення, а німецька влада не надавала жодних ліків для лікування серйозних захворювань. Натомість вони регулярно проводили обшуки та розстрілювали хворих[918].

Тетяна Шкляр
Тетяну вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Шепетівка, 1941 рік.[919]

Люся Кіпніс, Циля Кіпніс.
Люсю і Цилю вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Шепетівка, 1941 рік.[920]

Лікарка О. Стецюк, яка за наказом міської адміністрації обстежувала гетто, могла лише зробити висновок, що хворих не слід відправляти на роботу, щоб запобігти поширенню інфекційних захворювань за межі гетто. Офіційно надання допомоги хворим у гетто було заборонено. Проте вона виписувала рецепти для євреїв у гетто під українськими прізвищами, забирала ліки з аптеки та розповсюджувала їх у гетто, надаючи євреям значну допомогу. Таку ж допомогу надавала Н. Іванець, помічниця лікаря.

---

[918] ДАХО, 863-2-44, с. 14; ЯВА, М-33/104, М-52/182, М-53/164, М-53/105; Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 3403, свідчення Марії Цимберг.
[919] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/13920770
[920] URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14059846

25 червня 1942 року[921], під керівництвом гебітскомісара було проведено першу масштабну акцію проти гетто, в якій було розстріляно, ймовірно, близько 2500 осіб. Після цієї операції в гетто залишилися лише ремісники та їхні сім'ї (близько 500 осіб). Їх також розстріляли 6 та 10 вересня 1942 року[922]. Після останньої акції українська поліція ще кілька днів продовжувала шукати євреїв, які переховувалися в гетто та навколишній місцевості. Гені Брилі, одній з небагатьох, хто вижив у гетто, вдалося втекти зі свого сховку в гетто вночі, пробивши діру в колючому дроті голими руками[923]. Загалом у 1941–1942 роках у Шепетівці було вбито близько 4000 євреїв, хоча радянські джерела загалом вказують на дещо вищу кількість жертв[924].

21 жовтня 1944 року радянський трибунал засудив Неймана до смертної кари. У 1963 році Ковалевського було засуджено до смертної кари та розстріляно.

Інтерв'ю свідка Василь Б., 1926 року народження: *«Відразу після окупації сюди було привезено багатьох євреїв з навколишніх сіл, таких як Олексинці, Шепинці та Великий Глибочок. Пізніше їх усіх переселили до гетто, яке було обгороджене колючим дротом. Вони самі перебралися до гетто, взявши з собою лише найнеобхідніше. Паркан, який збудували самі євреї та деякі реквізовані місцеві чоловіки, був заввишки близько 2 м. Покидати територію гетто було суворо заборонено. Вхід охороняла місцева поліція. Якщо когось знаходили поза межами гетто, його розстрілювали на місці. Усі євреї були позначені жовтими розпізнавальними нашивками на одязі, тому їх було легко впізнати*». (Свідок № 1791, опитаний у Шумську 3 серпня 2013 року).[925]

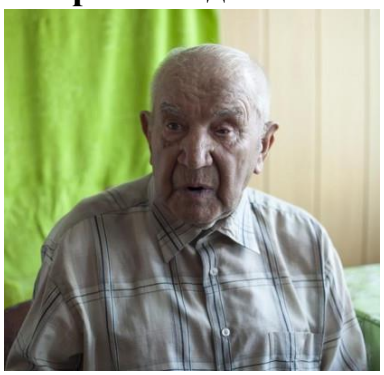

Німецькі архіви

«У лісі поблизу Шепетівки було проведено акцію проти євреїв. У лісі було багато великих вирв від бомб. Як водій мотоцикла, я мусив представити звіт водіїв начальнику підрозділу. З цієї причини я пішов до цих вирв. […] Євреїв привезли на критих вантажівках LKW. Їх набили всередину, як коробку з олівцями. Таким чином, коли прибули вантажівки LKW, євреїв, включаючи чоловіків, жінок, дітей, немовлят та людей похилого віку, підвезли до вирв від бомб. Жертви йшли напрочуд спокійно. Не було жодних спроб втекти. Вони залишилися стояти на краю вирв обличчям до ям. Жертв було вбито на цьому місці кількома членами підрозділу з пістолета в потилицю. Після пострілу жертви впали в яму, яка була глибиною близько 2,50 м і діаметром 6-8 м. Під час страти я стояв на певній відстані від цих ям, приблизно за 20-30 м. Але мушу

[921] Кедойшим, Повість-хроніка Шепетівського гетьмана, с.85-86.
[922] Там само, с. 103.
[923] Архів візуальної історії Фонду Шоа,№ 34306.
[924] Згідно з матеріалами Державної Надзвичайної Комісії у ДАРФ, 7021-64-818, с. 9 та 14, у Шепетівці було вбито близько 9000 євреїв. Це означало б, що в гетто було 6000 євреїв, а ще 2000 – привезених із Судилкова. Виходячи з довоєнних та повоєнних даних про населення, ця цифра, ймовірно, завищена.
[925] URL: https://yahadmap.org/en/#village/shepetivka-shepetovka-khmelnytskyi-ukraine.720

зазначити, що я не був присутній під час усієї страти. Мені також довелося передати деяку іншу інформацію». (Допит Пола В. під час судового процесу проти поліцейського батальйону № 45; B162-6666, с. 3)[926].

Місце страти євреїв в лісі Цвітоха, що неподалік від Шепетівки.

Єврейський цвинтар[927]

Старий цвинтар був заснований у XVIII столітті та зруйнований комуністами на початку 1920-х років. Деякі надгробки не були знищені, а натомість перенесені на Новий єврейський цвинтар.

Після Другої світової війни місцеві неофіційні габаї Пугач та Бунім Кляйнер доглядали за символічною могилою цадика на Новому єврейському цвинтарі.

Ребе Пінхас був похований на старому цвинтарі. Організація ландшафтного дизайну в США профінансувала будівництво нового цвинтаря в 1928 році. Надгробки були перенесені на новий цвинтар.

Однак, саму могилу рабина Пінхаса не перенесли. У міру зростання міста Шепетівка, місце старого кладовища тепер знаходилося поблизу центру міста та використовувалося як поліцейська дільниця та житловий будинок. Коли рабин Габай розпочав реставрацію, він спочатку підтвердив, що могила не розташована поруч із надгробком. Його організація придбала ділянку, де колись був старий цвинтар, і він підтвердив, що могила все ще там. Потім він побудував охель, а також невеликий гостьовий будинок для розміщення відвідувачів. У 2001 році Новий єврейський цвинтар було реконструйовано коштом місцевого мецената Михайла Шистера.

---

926 Execution of Jews in Shepetivka. URL: https://yahadmap.org/en/#village/shepetivka-shepetovka-khmelnytskyi-ukraine.720

927 Шепетівка. URL. https://jewua.org/shepetovka/

Перенесення надгробків рабина Пінхаса з Корця та його синів із символічного місця на Новому єврейському цвинтарі на початкове місце на Старому єврейському цвинтарі, 2000-ті роки.

Огель на оригінальній могилі рабина Пінхаса на старому єврейському цвинтарі.

Ямпіль[928]

[928]Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – с. 299-308. – 696 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/IstStatOpVolGub3_1893/IstStatOpVolGub3_1893.pdf; Jampol, mko w pow.

Ямпіль, каплиця Преображення Господнього.[929]

Ямпіль (колишній Янушпіль) — селище в Шепетівському районі.

Давня історія Ямполя тісно пов'язана з історією сусіднього Тихомля, міста удільних руських князів. Залишки городища в Тихомлі, заснованому в 10 столітті, в період приєднання Волині до Київської Русі (981), збереглися до наших днів. В часи феодальної роздробленості, у 12—13 столітті, Тихомель разом з іншими погоринськими містами належав до Київського, Волинського, а з 1199 року – до Галицько-Волинського князівства.

30 січня 1535 року Грицько і Роман Сенюти продали Тихомельське городище князю Янушу, єпископу Віленському, за 150 кіп литовських грошів[5], який і назвав його Янушполем. Ця назва згодом змінилась на Янпіль, а пізніше — на Ямпіль.

У 1569 році, після укладення Люблінської унії, містечко разом з іншими містами Волинського воєводства ввійшло до складу Речі Посполитої.

Після приєднання Правобережної України до Росії (1793 р.) Ямпіль отримав статус повітового міста Подільського намісництва.

---

krzemienieckim // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1882. — T.III. — S. 396. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/396; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 931-933. (пол.) URL: https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=213; Jampol, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 632. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/632; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 564. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

[929] URL: https://rkc.in.ua/index.php?m=k&p=hmbgjapg

В кінці лютого 1918 року місто переходить під владу Української держави, у грудні його займають війська Директорії УНР. Остаточно більшовики захопили тут владу в кінці листопада 1920 року.

6 липня 1941 року селище окупували німецькі війська За час окупації німці розстріляли 25 мирних жителів, винищено майже все єврейське населення. 450 юнаків і дівчат було відправлено на роботи до Німеччини.

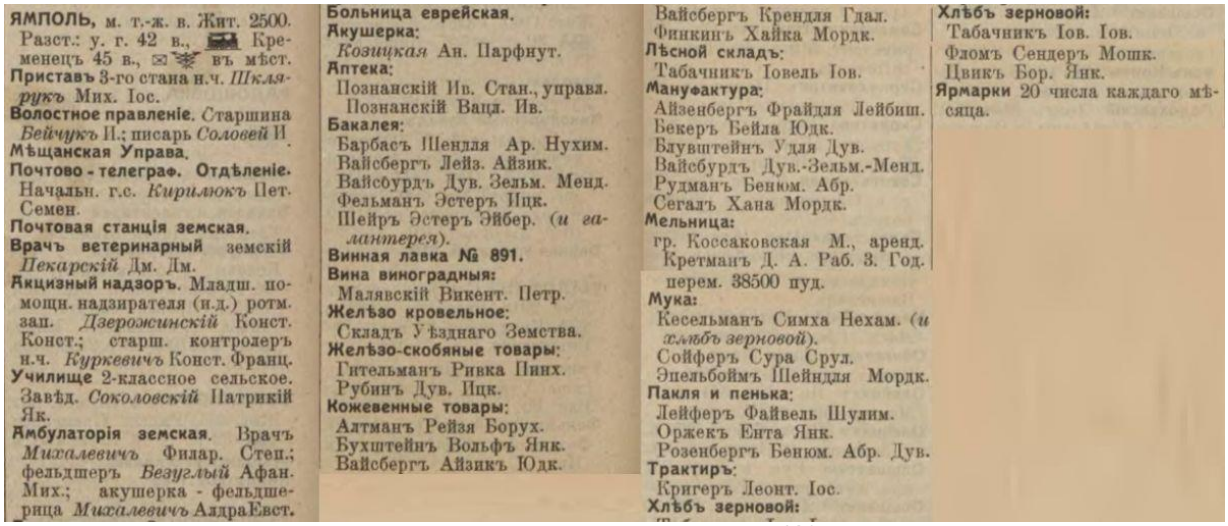

ЯМПОЛЬ, м. т.-ж. в. Жит. 2500. Разст.: у. г. 42 в., Кременецъ 45 в., ✉ въ мѣст.
Приставъ 3-го стана н.ч. *Шклярукъ* Мих. Іос.
Волостное правленіе. Старшина *Бейчукъ* П.; писарь *Соловей* И.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телегр. Отдѣленіе. Начальн. г.с. *Кирилюкъ* Пет. Семен.
Почтовая станція земская.
Врачъ ветеринарный земскій *Пекарскій* Дм. Дм.
Акцизный надзоръ. Младш. помощн. надзирателя (и.д.) ротм. зап. *Дзерожинскій* Конст. Конст.; старш. контролеръ н.ч. *Куркевичъ* Конст. Франц.
Училище 2-классное сельское. Завѣд. *Соколовскій* Патрикій Як.
Амбулаторія земская. Врачъ *Михалевичъ* Филар. Степ.; фельдшеръ *Безуглый* Афан. Мих.; акушерка - фельдшерица *Михалевичъ* АлдраЕвст.

Больница еврейская.
Акушерка:
Козицкая Ан. Парфнут.
Аптека:
Познанскій Ив. Стан., управл.
Познанскій Вацл. Ив.
Бакалея:
Барбасъ Шендля Ар. Нухим.
Вайсбергъ Лейз. Айзик.
Вайсбурдъ Дув. Зельм. Менд.
Фельманъ Эстеръ Ицк.
Шейръ Эстеръ Эйбер. (*и галантерея*).
Винная лавка № 891.
Вина виноградныя:
Малявскій Викент. Петр.
Желѣзо кровельное:
Складъ Уѣзднаго Земства.
Желѣзо-скобяные товары:
Гительманъ Ривка Пинх.
Рубинъ Дув. Ицк.
Кожевенные товары:
Алтманъ Рейзя Борух.
Бухштейнъ Вольфъ Янк.
Вайсбергъ Айзикъ Юдк.

Вайсбергъ Крендля Гдал.
Финкинъ Хайка Мордк.
Лѣсной складъ:
Табачникъ Іовель Іов.
Мануфактура:
Айзенбергъ Фрайдля Лейбиш.
Бекеръ Бейла Юдк.
Блувштейнъ Удля Дув.
Вайсбурдъ Дув.-Зельм.-Менд.
Рудманъ Бенюм. Абр.
Сегалъ Хана Мордк.
Мельница:
гр. Коссаковская М., аренд. Кретманъ Д. А. Раб. 3. Год. перем. 38500 пуд.
Мука:
Кесельманъ Симха Нехам. (*и хлѣбъ зерновой*).
Сойферъ Сура Срул.
Эпельбоймъ Шейндля Мордк.
Пакля и пенька:
Лейферъ Файвель Шулим.
Оржекъ Ента Янк.
Розенбергъ Бенюм. Абр. Дув.
Трактиръ:
Кригеръ Леонт. Іос.
Хлѣбъ зерновой:

Хлѣбъ зерновой:
Табачникъ Іов. Іов.
Фломъ Сендеръ Мошк.
Цвикъ Бор. Янк.
Ярмарки 20 числа каждаго мѣсяца.

Єврейські підприємці[930]

Єврейська громада[931]

Єврейське населення Ямполя:1847 р. – 1724 євреї, 1897 р. – 1482 (57%), 1939 р. – 1058 (32%)

Перша звістка про євреїв Ямполя відноситься до початку 18 ст. У 2-й половині 19 ст. були дві синагоги, єврейська лікарня, богадільня.

Євреям належали всі п'ять продуктових магазинів, усі п'ять шкіряних заводів, магазин покрівельного заліза, обидва господарські магазини, усі шість виробничих цехів, усі три борошняні магазини, усі три магазини сумок та мішків, усі три хлібні магазини та лісовий склад.

Євреї жили переважно в центрі міста. Вулиці міста не були заасфальтовані. Лише тротуари були зроблені з дошок.

У 1920-х роках було відкрито єврейську школу, але вона перестала функціонувати як єврейська школа в 1930-х роках і була перетворена на російську школу. Після закінчення школи єврейська молодь здебільшого покинула місто та виїхала до великих міст Радянського Союзу.

У центрі міста була двоповерхова синагога з рабином, кантором та даяном (єврейським суддею). Синагогу закрили у 1930 році.

---

930 Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1054. – 1176 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

930 URL: https://collections.yadvashem.org/en/names/14034758

931 Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том шестнадцатый. Шемирамот — Vссоп (1913). – С. 401. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom16_1913__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: https://www.jewsencyclopedia.com/index.php; Ямпіль. URL: https://jewua.org/yampol/

Іда Крітман у своєму інтерв'ю згадала деяких мешканців міста: – Цукермана, який був м'ясником – родину Сідерманів – родину Грейс, голова якої працював в аптеці разом з дружиною, і у них була донька. Вся родина загинула під час Голокосту – Гітніка, інваліда без ніг, його літню дружину– Луцика Грейс, учениця єврейської школи.[932]

У 1939 році в Ямполі проживало 1058 євреїв (32,2%), але євреї становили більшість економічно активного населення.

«У Ямполі не було ні шкіл, ні класів, – **описує Давид Рубін, колишній мешканець Ямполя**, *– існували лише хедери (недільні школи, які відвідували єврейські діти шість днів на тиждень), де викладали Біблію, Раші та Танах. З точки зору здоров'я, всі хедери в Ямполі були на найнижчому рівні. У кімнаті приблизно два-три метри навчалося від десяти до дванадцяти учнів разом з рабином. У тій самій кімнаті дві доньки рабина, сидячи біля ліжка, працювали над рибальською сіткою з великого рулону волосіні, прикріпленого до ліжка. Волосінь вони отримали від купця, на якого працювали.*

Хедери дошкільного віку виглядали ще гірше. Близько вісімнадцяти-двадцяти учнів сиділи у вологій, темній кімнаті, стеля якої сягала майже верху столу… рабин з маленьким талітом, масляною кіпою на голові та маленьким батогом вздовж боку навчав дітей молитві та основам Тори.

Тора та Раші Хедер виглядали не краще, ніж дошкільні, та й учні також нічим не відрізнялися.

Вчителі Ямпольського хедеру навчали своїх учнів лише Торі. Однак наприкінці вісімнадцятого століття в місті з'явилися перші ознаки нової епохи. До Ямполя приїхав освічений чоловік, зять Даяна Альтера р' Давида, як його називали. Він навчав дітей граматики за книгою. Він та ще один освічений чоловік, Яків Райлес, десь дістали світські книги та почали таємно їх читати. Вони також давали книги іншим, якщо їх просили. Альтер р' Давид не відігравав важливої ролі в поширенні інтелектуальної думки серед молоді Ямполя, оскільки у нього було лише кілька учнів.

Ямпільській євреї були поділені на товариства: «товариство догляду за хворими», «похоронне товариство», «товариство нужденних», «товариство молитовника». Керівництво товариством догляду за хворими та похоронним товариством перебувало в руках двох багатіїв міста. Вони не випускали з рук керма контролю над товариствами з двох причин: по-перше, товариства приносили дохід, бо коли хтось помирав, перше, що потрібно було зробити, це заплатити за місце поховання… а фактичної ціни за місце поховання не було. За місце просили стільки, скільки можна було за нього отримати. Отримуючи дозвіл від церковного служителя синагоги на поховання померлого, зверталися до похоронників… ще одне джерело кількох рублів… саме тому було важливо контролювати ці дві організації. Щоб заплутати думки виборців громади, вищезгадані контролери на Сімхат Тора організовували вечірку, де споживали

[932] Іда Крітман (народилася у 1925 році в смт. Ямпіль, є однією з небагатьох, кому вдалося вижити під час ліквідації Ляховецького (Білогірського) гетто в період Голокосту. Її свідчення є унікальним історичним джерелом про життя та знищення єврейської громади на Хмельниччині. Свідчення Іди Крітман, у виданні: Zabarko, Holocaust in the Ukraine, 2004. – С. 147–148. – 394 с.

тістечка, лікери та мед – скільки душі забажало, хто хотів. Як тільки всі наситилися, вони, очевидно, пішли обирати тих самих багатіїв…»[933]

Німецькі війська увійшли до Ямполя 3 липня 1941 року. Спочатку німецькі війська лише грабували єврейське населення, вбивств не було. Було організовано місцеву поліцію, і новопризначені поліцейські почали зводити особисті рахунки з євреями. Було вбито інваліда на ім'я Гітнік та його дружину, а також літню жінку на ім'я Беренштейн. Усіх євреїв було зареєстровано, і в Ямполі їх було 852 особи.

Антон Красовський був старостою Ямполя, і хоча він не був особливо жорстоким до євреїв, його пізніше вбили партизани після їхнього виселення.

У вересні 1941 року до Ямполя з усієї місцевості було направлено поліцію. Вони зігнали євреїв на міську площу, а потім відправили до гетто Ляхівців (тепер Білогір'я). Гетто існувало з вересня 1941 року до 27 липня1942 року.

27 липня 1942 року німецькі сили безпеки ліквідували гетто в Ляхівцях.[934] Близько 2300 осіб було розстріляно на луці поблизу села Тростянка[935].

З гетто врятувалося дуже мало людей. Іді Крітман вдалося втекти за тиждень до ліквідації гетто завдяки шкільній подрузі, яка підкупила місцевого поліцейського, віддавши йому новий велосипед. Крітман переховувалася в сараях, на горищах, у стогах сіна та ямах, до початку березня 1944 року[936].

Братська могила, 2022 р.[937]

Ярмолинці[938]

[933] David Rubin. Chapters from Yampol Memoirs *// A City in Flames: Memorial Book of Yampol* Published in Jerusalem, 1963. – С. 108. – 150 с. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/yampol/Yampol.html#TOC

[934] Свідчення Іди Крітман. За іншими даними, розстріл відбувся в червні 1942 р.; ДАРФ, 7021-64-801, арк. 373.

[935] ДАРФ, 7021-64-801, арк. 354, 373. Цілком імовірно, що ця цифра щодо кількості жертв є завищеною.

[936] Свідчення Іди Крітман.

[937] URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1483819662051053&set=pcb.1497587564033764

[938]Jarmolińce (Ярмолинці) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1882. — T. III.— S. 450—451. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/450; Aleksander Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, II t, Wilno, 1841.S. 24-40. URL:https://polona.pl/item-view/ef251bb5-4405-40d6-9155-bf88b95af9af?page=23; С. М. Єсюнін.

Палац Орловських. Ярмолинці, 1905-1914 рр.[939]

Ярмолинці — селище, центр Ярмолинецької селищної громади Хмельницького району.

В 1407 році грамотою короля Владислава II Ягайла село Ярмолинці за військові заслуги були надані Ходку Кроату (Ходку з Хорватії) з роду Деспотів. Онук Ходка першим отримав прізвище *Ярмолинецький* (*Ярмолинський*). Син Ходька — Олехно (Олександр) — грамотою Казимира Ягелончика підніс Ярмолинці до статусу містечок і отримав для Ярмолинців Магдебурзьке право.

1445 року за сприяння Олехна Ярмолинецького тут було збудовано замок, і фактично до кінця XIX століття від нього зберігались брама і дві башти.

У 1761 році в Ярмолинцях було збудовано кляштор бернардинів. У 1832 році його перебудовано в православну церкву.

Після Другого поділу Польщі (1793) Ярмолинці у складі Правобережної України ввійшли до складу Російської імперії.

Ще у XVIII столітті в зв'язку з вигідним розташуванням Ярмолинців розпочалось піднесення містечка. Важливе економічне значення в системі внутрішньої торгівлі мали базари і ярмарки. На них реалізовувалась сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вироби, укладалися договори (контракти) на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення.

Ярмолинці // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 756.; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 117-125; Полюхович Д. Ярмолинці. Як не військова база, то концтабір. URL: https://zbruc.eu/node/53016

[939] URL: https://etoretro.ru/pic161393.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=6

Ярмолинці, ярмарок. 1890-1900 рр.[940]

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинців мало переведення сюди в 1835 році за сприяння Адама Орловського з містечка Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії *Петропавлівського ярмарку*. Завдяки великим обсягам торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої (найвищої) категорії і був в одному ряду з ярмарком у Бердичеві[941].

У 1846 році, повертаючись з міста Кам'янця-Подільського, містечко Ярмолинці відвідав видатний український письменник і мислитель Тарас Шевченко.

18 травня 1935 року на околиці залізничної станції Ярмолинці (райцентр сучасної Хмельницької області) почали зводити чимале військове містечко – з казармами для червоноармійців, гуртожитками для командирів і їх сімей, технічними службами, аеродромом (щоправда, лише ґрунтовим) тощо. Вже на початку 1939 року тут дислокували навчальну танкову частину з підготовки молодших командирів. У липні того ж року сюди підселили перекинутий з-під Пскова 278-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон, що входив до складу 5 кавалерійського корпусу.

---

[940] URL: https://etoretro.ru/pic161394.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=5

[941] Чубинський Павло Платонович (1839 —1884) (1872). Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. С.-Петербург. Императорское русское Географическое общество. с. 241. URL: https://archive.org/details/chubynsky7

Ярмолинці, 1915 р.[942]

У вересні 1939-го нарешті надійшов той довгоочікуваний наказ. Ось фраґмент директиви №16634 “Про початок наступу проти Польщі”, виданої наркомом оборони СРСР Климом Ворошиловим і начальником Генштабу РСЧА Борисом Шапошниковим:

«Народный комиссар обороны Союза ССР
14 сентября 1939 г.
№16634 Военному совету Киевского особого военного округа
Сов. секретно
Особой важности
Лично
Экз. №2
Приказываю:
1. К исходу 16 сентября скрытно сосредоточить и быть готовым к решительному наступлению с целью молниеносным ударом разгромить противостоящие войска противника:
а) Каменец-Подольская группа – командующий группой командарм 2-го ранга тов. Тюленев, в составе 16-й, 9-й, 32-й и 34-й кав. дивизий, 72-й и 99-й стр. дивизий, 25-го танк. корпуса, 26-й и 23-й танк. бригад, 283-го и 274-го корп. артполков – в районе Гусятин, Каменец-Подольск, ***Ярмолинцы****….Задача – нанести мощный и молниеносный удар по польским войскам, надежно прикрывая свой левый фланг и отрезая польские войска от румынской границы, решительно и быстро наступать в направлении на Чортков, Станиславов и к исходу 17 сентября выйти на р. Стрыпа; к исходу 18 сентября овладеть районом Станиславов, имея дальнейшей задачей действия в направлении Стрый, Дрогобыч».*

---

942 URL: https://etoretro.ru/pic160412.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=10

З початком планованої війни згадане містечко розширило сферу своєї діяльності. 20 вересня вийшла Директива №12 наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії про організацію пунктів прийому полонених.

Табір для полонених поляків розташували на території військової бази. Велетенська територія, розкинута біля самої залізничної станції (ще й до того ж вже оточена високим парканом) – дуже зручно. Перші партії бранців розмістили у віддаленій казармі, потім розселяли у наметах, а то й просто неба.

Польські полонені, вересень 1939 р.

11 липня 1941 року Ярмолинці зайняли німці. Вже облаштований концтабір у місці, де зручно сходяться дві залізничні колії, припав нацистам до вподоби. За кілька тижнів тут розгорнули табір уже для радянських полонених. Переважно для командирів РСЧА. Як розповідають місцеві старожили, серед в'язнів була й велика група військових з тієї ж частини, яка стояла тут до війни.

Найжахливіший епізод з історії концтабору в Ярмолинцях припадає на осінь 1942 року. На той час його “спеціалізація” знову змінилася. Місце польських, чеських і радянських полонених зайняли цивільні особи – євреї.

З осені 1941-го на терені містечка Ярмолинці нацисти організували ґетто, де збирали євреїв з територій сучасних Ярмолинецького, Городоцького, Дунаївецького та часткового Хмельницького районів (на той час адміністративно-територіальний поділ був дуже відмінним, тому для простоти користуємося сучасним).

Ярмолинці, синагога.[943]

Єврейська громада[944]

Євреї почали селитися у Ярмолинцях на початку 18 століття. За ревізією 1847 р. «Ярмолинецкое єврейськое общество» складалося з 1356 осіб. У 1897 р. єврейське населення Ярмолинець становило 2633 особи – 50 відсотків від загальної чисельності населення.

1919 року в місті стався погром.

У 1920-1930-х роках у Ярмолинцях діяла єврейська сільрада та єврейський колгосп.

У 1926 році, згідно з переписом населення, єврейське населення становило 2700 осіб.

У 1939 році тут проживало 1264 євреї (60% від загальної кількості жителів містечка).

---

[943] Світлина з експедиції С.А. Ан-ського. Найімовірніше, дерев'яна синагога перестала служити місцем богослужіння, коли місто стало частиною Радянського Союзу після Першої світової війни, і релігійні обряди були заборонені.

[944]Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том шестнадцатый. Шемирамот — Vссоп (1913). – с. 407. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom16_1913__ocr.pdf; Чубинський Павло Платонович (1839 —1884) (1872). Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. С.-Петербург. Императорское русское Географическое общество. С.213. – 337 с. URL: https://archive.org/details/chubynsky7/page/n1/mode/2up ; Фрейдер М. «Мудрость печали». URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_2.pdf

ЯРМОЛИНЦЫ, м. т.-ж. в. Жит. 4419. Разст.: Проскуровъ 29 в., въ мѣст.
Приставъ 1 стана г.с. *Фидлеръ* Вадм. Ад.
Мировой посредникъ 2 уч. *Берестовскій* Алдръ Вадм.
Волостное Правленіе.
Мѣщанская Управа.
Почтово-телеграфная Контора.
Почтовая станція земская.
Страховой агентъ 5 уч. *Тупорскій* Вас. Никл.
Акцизный надзоръ. Помощн. надзирателя 3-го окр. *Арабаджіевъ* Дм. Аф.
Мировой Судья *Димитріу* Пв. Дм.
Нотаріусъ *Маницкій* Мих. Никл.
Арестный домъ. Смотритель *Скупенюкъ* Н. И.

Лѣсные склады:
Готлейбъ Ар. Ицк.
Каплунъ Янк.
Ройзеръ Шул.-Шахна Лейб.
Ройтеръ Менаше Меер.
Мануфактура:
Бардъ Рухля Мошк.
Вартманъ Хава Перц.
Визель Перля Абр.-Дув.
Вольфманъ Ушеръ Дув.
Гельманъ М. Л.
Гельнеръ Двойра Ойзер.
Гершгоринъ Іосѣ Ар.
Гольденбергъ Шлема Іос.
Гольцманъ Мендель Лейб.
Гройсеръ Ента Овшіев.
Гуцель Берко Айзик.
Духовная Х. Б.
Качуровскій Викент. Матв.
Коенъ Гитля Мордк.
Липцинъ Бенц. Мендел.
Малкинъ Сура Мордк.
Ройнштейнъ Фроимъ.
Рухманъ Дув. Перц.
Фельманъ Мордко Срул.
Харашъ Ш. А.
Хаятъ Шлема Мошк.
Цвіокъ Манца Берк.
Цитринель Идель Айзик.

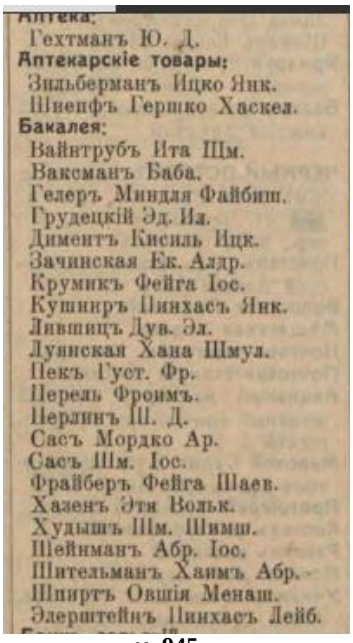
Аптека:
Гехтманъ Ю. Д.
Аптекарскіе товары:
Зильберманъ Ицко Янк.
Шнепфъ Гершко Хаскел.
Бакалея:
Вайнтрубъ Ита Шм.
Ваксманъ Баба.
Гелеръ Миндля Файбиш.
Грудецкій Эд. Ил.
Дименгъ Кисиль Ицк.
Зачинская Ек. Алдр.
Крумикъ Фейга Іос.
Кушниръ Пинхасъ Янк.
Лившицъ Дув. Эл.
Лунинская Хана Шмул.
Пекъ Густ. Фр.
Перель Фроимъ.
Перлинъ Ш. Д.
Сасъ Мордко Ар.
Сасъ Шм. Іос.
Фрайберъ Фейга Шаев.
Халенъ Этя Вольк.
Худышъ Шм. Шимш.
Шейнманъ Абр. Іос.
Шительманъ Хаимъ Абр.
Шпиртъ Овшія Менаш.
Элерштейнъ Пинхасъ Лейб.

Ярмолинці у довіднику"Весь Юго-Западный край".[945]

Голокост[946]

У 1939 році єврейське населення становило 1264 особи (61 відсоток від загальної чисельності населення)[947]. Ще 1312 євреїв проживали в селах Ярмолинського району, переважно в Шарівці та Фрамполі. У 1930-х роках Ярмолинці були центром єврейської національної сільради (з 1733 мешканцями в 1931 році). Після початку німецького вторгнення 22 червня 1941 року частину єврейських чоловіків було призвано або пішло добровольцями до Червоної Армії, а невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід. На початку окупації в Ярмолинцях залишилося понад 1000 євреїв.

На початку липня 1941 року Ярмолинці були окуповані частинами 17-ї німецької армії. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура. Вона створила місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Ярмолинці стали центром гебіту Ярмолинці, до якого входили райони Сатанів, Городок та Міхальполь, а також район Ярмолинці. Гебітскомісаром був Ернст Мертес[948]. З осені 1941 року в Ярмолинцях існував жандармський пост, який спочатку очолював жандармейстер Рудольф Бухгольц, а з 19 жовтня 1942 року — жандармейстер Глоссат. Начальник жандармського

---

[945] Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 1054. – 1176 с.URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[946] IARMOLINTSY. VOLUME II Ghettos in German-Occupied Eastern Europe Part B Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1366-1368. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Полюхович Д. Ярмолинці. Як не військова база, то концтабір. URL: https://zbruc.eu/node/53016

[947] Лукин В., Хаймович Б. (сост.) «100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель». Вып. 1. Подолия (Иерусалим; Санкт-Петербург; Харьков: Тарбут Лаам), 1998. – С. 226— 324 с.

[948] BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432(колекції BDC, різніфайли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. від начальника поліції громадського порядку, Берлін, 13 березня 1942 року).

поста взяв на себе відповідальність за місцеву українську поліцію (перейменовану на Шуцманшафт). Начальником української поліції в Ярмолинцях був чоловік на ім'я Колбасюк, а його заступником – Оманський. Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Ярмолинцях низку антиєврейських заходів: було створено Єврейську раду (юденрат); євреїв зобов'язували носити відмінні символи; їх примушували до примусових робіт, під час яких їх били та знущалися; їм забороняли залишати місто. Вже 9 липня 1941 року в Ярмолинцях було розстріляно 16 радянських активістів, включаючи кількох євреїв[949].

Меморіал полоненим радянським військовим і євреям, знищеним у Ярмолинецькому концтаборі.[950]

Джерела дещо розходяться щодо точної дати створення гетто в Ярмолинцях. Після прибуття німців більшість євреїв жила разом у центрі міста, серед яких проживало лише кілька українців та росіян. Згідно з більшістю джерел, восени 1941 року, після отримання наказу від генерал-комісара Шене, решту неєвреїв було виселено з єврейської частини міста, яка також зменшилася в розмірах до приблизно 15 відсотків площі міста, утворивши гетто. За словами єврея, який вижив, Семена Зельфона, гетто було створено приблизно через три місяці після початку німецької окупації. Він стверджує, що багато колишніх єврейських будинків було знесено, щоб створити парк, а саме гетто було дуже переповнене, в кожному невеликому житлі проживало від шести до восьми сімей. Приблизно

[949] ДАРФ, 7021-64-818, с. 202.
[950] URL: https://zbruc.eu/node/53016

в цей час гетто також було оточене колючим дротом і охоронялося зовні місцевою українською поліцією[951].

У гетто євреї страждали від голоду, оскільки отримували лише 200 грамів хліба (7 унцій) на день. Їм дозволялося відвідувати місцевий ринок лише протягом однієї години по неділях. Однак їм вдавалося отримати додаткову їжу, обмінюючи решту майна з місцевим населенням[952].

Ще один пам'ятник розстріляним євреям. Могила така величезна, що навіть не влізла в кадр. Пам'ятник стоїть на її гребені. Позаду – казарма-тюрма.

Примусова праця для євреїв у гетто включала земляні роботи на великому проєкті дамби, необхідному для будівництва електростанції неподалік від Ярмолинців[953]. Десь у 1942 році, ймовірно, у квітні, голова юденрату в Ярмолинцях був зобов'язаний вибрати 10 євреїв, яких німці мали повісити як помсту за вбивство німецького чиновника в місті. Свідки стверджують, що він відібрав 10 літніх або немічних євреїв. Коли єврейському старійшині у Фрамполі пред'явили таку саму вимогу – 10 жертв, він зголосився першим убитим[954].

Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії (НДК) СРСР, у червні 1942 року єврейські житлові райони, «відкриті гетто», також були створені в сусідніх селах Шарівка та Фрамполь[955]. У серпні 1942 року 400 євреїв з гебіту Ярмолинці було відправлено до трудового табору в Лезнево, за 6 кілометрів від Проскурова;

[951] Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 38519; BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), B 162/5072, с. 404, B 162/5071, с. 318. YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), Свідок № 595, однак, стверджує, що гетто не було.
[952] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 38519; YIU, Свідок № 594.
[953] VHF, № 38519; YIU, Свідок № 595; BA-L, B 162/5071,с. 319.
[954] VHF, № 38519; YIU, Свідок № 595; BA-L, B 162/5072,
[955] ДАРФ, 7021-64-818, с. 202.

Єврейських в'язнів цього табору використовували для будівництва та ремонту доріг вздовж головної транзитної дороги Дурхгангштрассе IV[956].

Наприкінці жовтня 1942 року за наказом гебітскомісара Мертеса більшість євреїв гебіту Ярмолинці, включаючи більшість з гетто в Городку та Михальполі, а також з Фрамполя та Шарівки, зібрали та перевезли на транспортних засобах або пішки до Ярмолинців у супроводі жандармів та української поліції[957]. У Ярмолинцях усіх євреїв, зібраних з гебіту, ув'язнили на кілька днів у занедбаному комплексі бараків поблизу залізничної станції в нестерпних умовах, без їжі та води[958].

Оскільки під час концентрації євреїв було вбито багатьох, а в межах поля зору бараків було підготовлено кілька великих ям, євреї там чинили опір неминучому вбивству. Члена українського шуцманшафту, якого один зі свідків назвав Казіком Островським, відправили до казарми, щоб вивести деяких євреїв. Натомість його здолали та вбили, відрубавши голову. Деякі євреї також стріляли з гвинтівок у німецьку та українську поліцію, яка охороняла казарми зовні. Кілька євреїв також вирішили покінчити життя самогубством у казармах, щоб не дозволити своїм мучителям убити себе[959]. Побоюючись, що повстання може вийти з-під контролю, німецькі чиновники в Ярмолинцях відправили за

[956] Комісія з розслідування злочинів проти польської нації (підрозділ Інституту національної пам'яті), Колекція підрозділу СС та поліції, № 77, с. 4, звіт СС-гауптштурмфюрера Гіллігеса до KdS Ровно, 18 серпня 1942 року.

[957] BA-L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург, B 162/5072, с. 434; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32340 та 34283; ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. YIU (Яхад - Ін Унум), свідок № 594, згадує, що євреїв із Шарівки та Фрамполя привезли до Ярмолинців, але не вказує дату.

[958] ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. Див. також BA-L, B 162/5073, с. 649–657.

[959] YIU (Яхад - Ін Унум), Париж, свідок № 595; BA-L, B 162/5073, с. 649–651, B 162/5071, с. 91. За даними Еренбурга та Гроссмана, «Чорна книга», с. 21, 16 місцевих поліцейських та п'ятеро німців були вбиті під час повстання, але ці цифри не згадуються в інших джерелах.

підкріпленням з інших сусідніх поліцейських постів. Після прибуття загону поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв... викурювали з бараків, коли німці підпалили його[960]. Як тільки решта євреїв вийшли з бараків, їх змусили роздягнутися, а потім розстріляли групами по 50 осіб у три ями, підготовлені неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом під час цієї акції було розстріляно, ймовірно, близько 6400 євреїв[961].

Місцеві свідки вказують на те, що деякі євреї ховалися в підвалах та інших місцях у Ярмолинському гетто та навколо нього під час переведення до бараків. Протягом наступних тижнів після масового розстрілу було виявлено євреїв, яких також розстрілювали. Деяким євреям вдалося вижити за допомогою місцевих неєвреїв. Наприклад, у сусідньому селі єврейського хлопчика віком 15 років ховала літня жінка до кінця окупації[962].

Про останні дні Ярмолинецкого гетто свідчить "Чорна Книга": *"У Ярмолинцах євреї чинили опір два дні. Зброя була заздалегідь приготована: її принесли разом з домашніми речами. Було це у Військовому містечку. Першого поліцая, який туди зайшов, щоби відібрати партію приречених, євреї убили, труп його викинули у вікно. Розпочалася перестрілка, причому було убито ще декілька поліцаїв. Наступного дня прибули вантажівки з поліцаями з сусідніх районів. Тільки до вечора, коли у євреїв вичерпалися боєприпаси, штурмуючі проникли на територію військового містечка. Страта тривала три дні. При опорі були убиті 16 поліцаїв, серед них начальник поліції, і 5 німців".*

ЗМІСТ

№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.	№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.	№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.
	Передмова	**2**						

[960] VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 24841; BA-L, B 162/5072, с. 494.
[961] BA-L, B 162/5071, с. 89–92, для цифри 6400; B 162/5072, с. 460, наводить цифру 8000 євреїв, розстріляних у братській могилі біля казарм, на основі матеріалів ДНК (Державна надзвичайна комісія).
[962] YIU, свідок № 594 і 595.

1.	**Хмельницький**	**3**	**29.**	**Кузьмин**	**194**	**57.**	**Старокостянтинів**	**367**
2.	**Білогородка**	**22**	**30.**	**Кульчини**	**198**	**58.**	**Студениця**	**381**
3.	**Буцні**	**25**	**31.**	**Кунів**	**201**	**59.**	**Судилків**	**386**
4.	**Базалія**	**28**	**32.**	**Купіль**	**204**	**60.**	**Тарноруда**	**392**
5.	**Балин**	**33**	**33.**	**Купин**	**209**	**61.**	**Теофіполь**	**396**
6.	**Березділ**	**37**	**34.**	**Летичів**	**214**	**62.**	**Фельштин**	**401**
7.	**Білогір'я**	**42**	**35.**	**Маків**	**222**	**63.**	**Чемерівці**	**405**
8.	**Великий Жванчик**	**50**	**36.**	**Меджибіж**	**226**	**64.**	**Чорний Острів**	**408**
9.	**Віньківці**	**53**	**37.**	**Миколаїв**	**237**	**65.**	**Шарівка**	**414**
10.	**Вовковинці**	**59**	**38.**	**Миньківці**	**240**	**66.**	**Шатава**	**418**
11.	**Волочиськ**	**62**	**39.**	**Михайлівка**	**247**	**67.**	**Шепетівка**	**421**
12.	**Ганнопіль**	**75**	**40.**	**Нова Ушиця**	**255**	**68.**	**Ямпіль**	**436**
13.	**Городок**	**82**	**41**	**Новокостянтинів**	**270**	**69.**	**Ярмолинці**	**440**
14.	**Гриців**	**88**	**42.**	**Новолабунь**	**274**	**74.**		
15.	**Деражня**	**100**	**43.**	**Ожигівці**	**278**	**75.**		
16.	**Дунаївці**	**106**	**44.**	**Оринин**	**282**	**76.**		
17.	**Жванець**	**113**	**45.**	**Пилява**	**291**	**77.**		
18.	**Заміхів**	**122**	**46.**	**Полонне**	**295**	**78.**		
19.	**Збриж**	**129**	**47.**	**Сатанів**	**300**	**79.**		
20.	**Зіньків**	**133**	**48.**	**Славута**	**314**	**80.**		
21.	**Ізяслав**	**143**	**49.**	**Смотрич**	**327**	**81.**		
22.	**Кам'янець-Подільський**	**151**	**50.**	**Снітівка**	**332**	**82.**		
23.	**Киликиїв**	**170**	**51.**	**Сокілець**	**335**	**83.**		
24.	**Китайгород**	**175**	**52.**	**Солобківці**	**338**	**84.**		
25.	**Корниця**	**179**	**53.**	**Стара Синява**	**343**	**85.**		
26.	**Косогорівка**	**181**	**54.**	**Стара Ушиця**	**348**	**86.**		
27.	**Красилів**	**185**	**55.**	**Старий Майдан**	**359**	**87.**		
28.	**Красностав**	**189**	**56.**	**Старий Остропіль**	**361**	**88.**		